

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1958.

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

VARGHA KÁLMÁN: Móricz Zsigmond kritikai fogadtatása

ZUZANA ADAMOVIČOVÁ: Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében

FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS GIZELLA: Ambrus Zoltán, a színikritikus

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET — XLVI. ÉVF. 1958. 1. SZ. 1—185. LAP. — BUDAPEST, 1958. MÁRCIUS

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, KOCZKÁS SÁNDOR, TÓTH DEZSŐ

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

Segédszerkesztő:

VARGHA KÁLMÁN

E szám munkatársai: Vargha Kálmán az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Zuzana Adamová a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének tudományos munkatársa (Prága), Fallanbüchlné Ambrus Gizella író, Mezősi Károly gimnáziumi igazgató (Kiskunfélegyháza), Kiss Ferenc aspiráns (Debrecen), Bohuniczky Szeffi író, D. Szemző Piroska könyvtáros, Nagyrevi György hírlapíró, Vincze Géza ny. középiskolai tanár, Benedek Marcell egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Hegedüs Nándor hírlapíró, Dienes András az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Szabó György az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Dobossy László egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, Bródy Árpád ny. OTI igazgató, Kovács Győző aspiráns, Eckhardt Sándor egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Nagy Péter az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa, Rónay György író, műfordító, középiskolai tanár, Bán Imre egyetemi docens (Debrecen), az irodalomtudomány kandidátusa, Hegedüs Géza főiskolai tanár, László Gyula egyetemi tanár, Bikácsi László művelődési minisztériumi osztályvezető, Fenyő István kiadóvállalati lektor, Törő Györgyi az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Kovalovszky Miklós a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, Sziójgyártó László általános iskolai igazgató, Belia György tudományos kutató.

A következő számok tartalmából: Barta János: Vajda János pályakezdése, Basch Lóránt: Két literátor (Osvát és Babits), Bán Imre: Fejedelmeknek serkentő órája, Bóka László: A vers-elemzés problémái, Brisits Frigyes: Toldy Ferencről Gyulai Pálig, Czine Mihály: Móricz Zsigmond parasztábrázolásának kezdetei, Eckhardt Sándor: Balassi Bálint írói szándéka, Gyallay Domokos: Egy táj tükröződése irodalmunkban, Keresztury Dezső: Költemények magyarázása, Korompay Bertalan: A „Szózat”, eszmevilágához, Rónay György: Kassák és az izmusok, Sükösd Mihály: Hemingway világa, Szabolcsi Bence: Három régi magyar vers ritmusáról, Zolnai Béla: Ady-émlékek, Zolnai Béla: Kosztolányi, Nietzsche, Juhász. *Vita:* Tiborc Zsigmond: A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei, Komlós Aladár: Válasz Tiborc Zsigmondnak, V. Kovács Sándor: Pándi Pál fallózásaihoz, Hermann István: A kommentátor és Arany Jánosa (Válasz Barta Jánosnak), Barta János: Viszonzválasz Hermann Istvánnak. *Adatok és adalékok.* Busa Margit: Tompa Mihály ismeretlen versei, Csekey István: Liszt Ferenc Baranyában, Fenyő István: Kihagyott részletek Kisfaludy Károly naplójából, Berkovits Ilona: Zichy Mihály ismeretlen János vitéz illusztrációi, Greza Ferenc: Egy Juhász Gyula-vers története, V. Kovács Sándor: Grell János irodalmi munkássága, Kunszery Gyula: „Csokonainak egy ismeretlen költeménye”, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori költészetéből, D. Zöldhelyi Zsuzsa—Köllő Miklósné: Vörösmarty Szózatának első orosz fordítása, Bory István: Jókai házasságlevele, Scheiber Sándor: Arany János ifjúkori elégiája: Gabuz Istók halálára, Scheiber Sándor: Két Móricz Zsigmond-dokumentum, Branyiczky Dezső: „Emlékek Annabálja”, Boros Lajos: Kiegészítések a magyar irodalom helyi hagyományai c. füzethez, Fülöp Géza: Gárdonyi Géza levelei id. Szinnyi Józsefhez, Vargha Kálmán: Sebők Zsigmond meséi egy posthumusz Móricz-kötetben, Bodolay Géza: Adatok a soproni Magyar Társaság szabadságharc előtti életéből, Ungvári Tamás: Két „amerikás”, vers, Kosztolányi Dezső két ismeretlen cikke Csáth Gézaról (Közli: Réz Pál), Zoványi Jenő: Szathmári Pap János és Szathmári János, Kosztolányi Dezső levele Berda Józsefhez, Móricz Zsigmond levelei Veres Péterhez (Közli: F. Csanak Dóra), Törő Györgyi: Szépirodalmi Lapok, Barta János: Arany-adalékok, Borzák István: Budai Erzsébet életrajzához, Horlai Györgyné: Népieség a prózában a szabadságharc után.

Szerkesztőség: Budapest, XI. Ménesi út 11—13. Telefon: 259—266

00645053

VARGHA KÁLMÁN

MÓRICZ ZSIGMOND KRITIKAI FOGADTATÁSA

Az első évtized 1909—1919

Egy nemzet irodalmának a kritikusai mindig akkor teszik le az igazi mestervizsgát, amikor egy új, váratlan, nagy tehetség jelenik meg a láthatáron. Mert mit ér évtizedek szorgalmas felkészültsége és gyakorlata, a hazai és külföldi irodalmak alapos ismerete, a jól tájékozottság, az elvek szilárdsága, az érzés biztonsága, vagy mit ér akár egy kötetnyi okos és hasznos recenzió a kritikus háta mögött, ha értetlenül áll az ismeretlenség sűrűjéből kitörő nagy író előtt, vagy éppen Herodesévé lesz a jövő évtizedek vagy a kortárs-évszázad irodalma egyik Messiásának.

Persze nem könnyű ez a vizsga, mert éppen a korszakjelző nagy tehetségek jelentkezése teszi gyakran semmissé a korábbi esztétikai normákat, formálja és módosítja a közízlést. Móricz Zsigmond jelentkezése a magyar irodalomban nem volt olyanféle robbanás, mint Petőfi feltűnése, vagy az *Új Versek* megjelenése. Móricz első írói évtizedének legalaposabb, legmélyebben elemző kritikus, Schöpflin Aladár mégis joggal mondja, hogy Móricz esetében a megszo- kott kritikai kérdések és kategóriák érvényüket és értelmüket veszítették.

Móricz kritikai fogadtatásának történetét sok szál köti egy nagyobb irodalomtörténeti folyamathoz: az a kérdés, hogy miként fogadta a kritika Móriczot éppen pályájának első évtizedében, szorosan összefügg a *Nyugat*-mozgalom egész történetével, és nem független Ady kritikai fogadtatásának tényeitől sem. Lényegében mégis elhatárolható, külön problémakör a Móricz műveit fogadó kritikai visszhangok elemzése és ha már mód nyílt az idevágó anyag teljességre törekvő összegyűjtésére és rendezésére, helytelen lenne várni az első vázlatos fel- mérés kísérletével arra, míg az egész *Nyugat*-mozgalom első periódusainak alapos feldolgozása is megtörténik.

Ha nem is éppen vízvázalasztó, vagy értékmérő, de mindenesetre jelentős csomópont a század második évtizedének magyar irodalmában az a kérdés, hogy a kor írói és kritikusai hogyan fedezték fel, miként elemezték, kritizálták, vagy miként utasították el Móricz műveit. Ezen az egy vizsgálódási területen is megfigyelhető az új ízlésbeli, esztétikai, kritikai ideálok és normák kialakulásának, az eddigiek módosulásainak érdekes folyamata, amiről Schöpflin beszél. A tanulmányok és recenziók időrendjében szemünk láttára bontakozik ki irodalmi köztudatunk Móricz-képe, mely a sűrűn egymás után megjelenő Móricz művek és a művekre reagáló kritikák nyomán az első évtized vége felé már egyre mélyebb és árnyaltabb.

A frontok

A rendszerező első feladata annak felmérése, hogy milyen kritikai frontok alakultak ki Móricz művei körül. Arról már az anyag futólagos átolvasása is meggyőzhet bárkit, hogy túlsúlyban vannak az olyan írások, amelyek értékelik Móriczot, és ha kritizálják is, ha vitáznak

is vele, nagy tehetségét nem vonják kétségbe. Egy-két kisebb protestáns egyházi lap és néhány vidéki újság cikkéből derül csak ki olyasmi, hogy Móriczot minden jelentőség nélküli írónak tartja egy-egy kritikusa. De ezek száma elenyésző és e cikkek szerzőit el sem feledhette az irodalmi köztudat, mert meg sem tanulta a nevüket. Az is feltűnő, hogy Móricz művei kapcsán sok értékes, nagy jelentőségű tanulmány született az első évtizedben — Ady, Babits, Benedek Marcell, Fenyő Miksa, Hatvany Lajos, Ignotus, Kosztolányi, Schöpplin írásai — amelyek a magyar kritika és esszé-irodalom legértékesebb alkotásai közé számítanak.

Ha mármost madártávlati felmérés után a kritika némi (nem erőszakolt) csoportosítására teszünk kísérletet, akkor megállapíthatjuk: a *Nyugat*, a *Huszádik Század*, *A Hét*, a *Vasárnapi Újság*, a *Világ*, a *Pesti Napló* kritikáiból egyöntetűen az derül ki, ha erősen kritizálják is (mint pl. Benedek Marcell a *Huszádik Században* megjelent kitűnő tanulmányában *A fátklyát*), hogy Móricz jelentős író, akinek a műveivel a beható, alapos tanulmány vagy kritika színvonalán kell foglalkozni. A *Népszavában* egyetlen kritikát jelez a Móricz-bibliográfia: Pogány József lelkes, meleg kritikáját *A tűznek nem szabad kialudni* c. kötetről, 1916-ból.² Érdekes módon az *Új Időkben* is csak dicsérfő kritikák jelennek meg Móriczról a vizsgált periódusban, pontosan két bíráló: Farkas Pálé³ és Balla Ignácé.⁴ Azok a bírálatok, amelyek (bár itt-ott némi elismerést is tartalmaznak), de lényegük Móricz műveinek (de nem tehetségének) művészi tagadása, morális okokra hivatkozva történet elvetése, vagy *alapvető* kritikája, a *Budapesti Szemlében*, a *Budapesti Hírlapban*, a Milotay szerkesztette *Új Nemzedékben*, a *Katolikus Szemlében*, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban*, a *Dunántúli Protestáns Lapban* és a jezsuiták szerkesztésében megjelent *Magyar Kultúra* hasábjain láttak napvilágot. Ilyen jellegűek Palágyi Lajos Móricz-kritikái is a Lándor Tivadar szerkesztette *Magyar Nemzetben*,⁵ vagy Szász Károly írása az *Urániában*.⁶ Nagyon érdekes, váltakozó irányú következtelenséget mutatnak Móriczzal kapcsolatban az *Élet* c. katolikus folyóirat kritikái. Néhol megrojják Móriczot erotikája, vagy a „paraszti vaskosságok” miatt, máskor a kispolgári ízlés előítéleteitől ment, érdekes, figyelemreméltó kritikák jelennek meg az *Életben*. Ezekből a kritikákból látszik, hogy még nem mondtak le végleg az *Élet* szerkesztői köreiből Móriczról — mint a *Harmatos Rózsa* írójáról. Ez a korai Móricz-regény ugyanis az *Életben* jelent meg és ha kritizálják is Móriczot, hogy vaskos és erotikus, kiderül a kritikákból, hogy a *Harmatos Rózsa*hoz hasonló írást máskor is szívesen közölnének tőle. De persze óvatos közeledési kísérleteikben, egy-egy Móricz könyv megjelenését kiváltó lelkes bírálatokban nem szabad csak szerkesztési taktikát gyanítani: az *Élet* szerkesztői a folyóirat egyes periódusaiban megpróbálkoztak a vallásos világnézet és a modern irodalmi törekvések egybehangelésével. Nem véletlen, hogy az *Életben* olyan írók vendégszerepelnek éppen ezekben az években, mint Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi. Móriczról is olyan értékes írások jelentek meg a folyóirat hasábjain, mint Hevesi Sándor, Halasi Andor, Boros Ferenc tanulmányai.

Az *Élet* szerkesztőségének belső köreiből tartozó munkatársak írásaiban azonban mutatkozik olyan törekvés is, amely sok *Nyugat*-ellenes táborból származó Móricz kritikában is felfedezhető, hogy Móriczot elszakítsák a *Nyugat* köreitől. Különösen az első években feszegetik ezek a kritikák, hogy Móricz mennyire számítható a *Nyugat* körébe, vagy mennyire csak a véletlen köti a *Nyugat* gárdájához. Farkas Pál az *Új Időkben* a *Hét krajcár* kötetről írva hangoztatja, hogy a magyar „műmodernizmus” kliséi közül friss elevenséggel

¹ Benedek Marcell, *A pap, a dzsentrí, meg a paraszt*, *Huszádik Század*, 1918. V.

² (p. j.) [Pogány József], *Népszava* 1916, 342. sz.

³ Fs. Pl. [Farkas Pál], *Új Idők* 1909, II. k. 100. l.

⁴ (Balla Ignác); *Új Idők*, 1911. III. 5.

⁵ P. L. [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1910. XII. 17. — [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1911. XII. 24. — P. L. [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1912. I. 23.

⁶ -ly [Szász Károly], *Uránia*, 1909. szeptember.

⁷ Farkas Pál i. m.

emelkedik ki Móricz eredetisége és magyarsága. Az *Élet*ben Andor József⁸ azt fejtegeti, hogy Móricz a legtehetségesebb írók közé tartozik, mentes a nyugatosok stílusától, csak az erotika művészi értéklése köti a *Nyugat*hoz, legszebb novelláiból hiányoznak a nyugatos elemek. Majd azt az észrevételt is megkockáztatja, hogy Móricznak el kellene szánnia magát bizonyos kötelékek elszakítására. Nem véletlen, hogy ugyanez a cikk jelenti be az *Élet*ben megjelenő *Harmatos Rózsa* közlésének megindulását is. Kardos Albert arról vall az *Erdélyi Múzeumban*, hogy kellemesen csalódott Móriczban, mert a *Nyugat* gyanús stílusát várta tőle. Alexander Bernát a *Budapesti Hirlap*ban¹⁰ óvja Móriczot, ne engedje, hogy erőtlen kezek dorongnak forgassák Mikszáth és Gárdonyi ellen. Némelyik 1909-ben megjelent kritikában nem nehéz felfedezni a Duk-duk-affér még friss emlékét, azt az akciót, amelybe az *Új Idők*nek Adyt sikerült beugratnia és szövetségesei ellen fordítania. Olyan célzások hangzanak el, hogy a nagy tehetség ne hagyja befogni magát kis szövetségeseitől. Farkas Pál már említett cikke a tehetségte-leneknek a tehetségesek körüli stratégiájáról ír. Palágyi Lajos szerint Móricz „egy szerencsétlen, izlésben meghibbant iskola neveltje. . .”¹¹ Voinovich Géza is így fejezi be a *Sári bíróról* szóló kritikáját a *Budapesti Szemle*ben:¹² „Az író biztató tehetség, legtöbbet ígérő a *Nyugat* fiatal írói közt, akiknek irányához különben semmi köze.” Ennek a leválasztó, szelektáló szándékknak egyik legnaivabb kísérlete Gyökössy Endre *Sárarany*-kritikájában olvasható.¹³ Gyökössy kiválasztja Móricz terméséből azokat az írásokat, amelyek az ő izlésének is megfelelnek, ezek szerinte Móricz igazi írásai, a többi: engedmény a *Nyugat*nak. „A mélyelmerüléseket a lélek titkaiba. . . emberi életének finom rezgéseit. . . az igazi Móricz Zsigmond a maga és az egészséges magyarok gyönyörűségére írta.” „A Csitt-csatt — Móricz Zsigmond, a Tragédia (egyik elbeszélés kivételével) csak a — Nyugat.” Móricz Gyökössy szerint is tehetséges író, csak az a baj, hogy „sokszor enged ő is a talentuma árnyékában heverésző kritikuskok derékbatört izlésének”.

Ha kudarcot is vallottak ezek a leválasztási kísérletek, amelyek Móriczot „meg akarták menteni” a *Nyugat* körének hatásától, az irodalomtörténészek fel kell figyelnie ezekre a próbálkozásokra. Mi táplálta vajon ezeket az elképzeléseket, a hol színvonalasabban, taktikusabban, hol meg naiv módon megfogalmazott csábítgatásokat?

Már a múlt század utolsó évtizedében meginduló *A Hét* c. folyóiratot is mint a városi moderniséget támadta a konzervatív tábor. A *Holnap* és a *Nyugat* ellen intézett támadásoknak is egyik tétele, hogy a magyar vidéktől, a magyar élettől elszakadt a „modernisták” irodalma, hogy gyökértelen, kozmopolita, városi, külföldről importált irodalmat tenyésztenek. Móricz első novelláskötetének éppúgy a magyar falu a színtere, és tárgya a falu élete, mint Gárdonyi, vagy Baksay Sándor műveinek. Másrészt Móricz írásainak olyan erős az élményi intenzitása, hogy akik nem ismerték személyesen Móriczot, csak olvasták, azoknak is érezniök kellett, hogy Móricz ismeri a magyar vidéket, a magyar faluból származik. Palágyi Lajos meg is jegyzi a *Sáraranyon* botránkozó kritikájában,¹⁴ hogy Móricz eltorzítva ábrázolja a magyar falut, pedig maga is törzsökös magyar. Londez Elek szerint¹⁵ „Mikszáth Kálmán óta nem volt írónk, aki annyira magyar lenne, mint Móricz Zsigmond.”

Azt is leírják többen ezekben a korai kritikákban, hogy Móricznak semmi köze sincs a *Nyugat* stílusához (Andor József, Kardos Albert). Ezt a tételt fejt ki 1912-ben Horváth János is a *Forradalom után* c. emlékezetes tanulmányában.¹⁶ Horváth szerint a

⁸ Szén [Andor József], *Élet*, 1909. X. 17.

⁹ Kardos Albert, *Erdélyi Múzeum*, 1909. XII.

¹⁰ Alfa [Alexander Bernát] *Budapesti Hirlap*, 1909. XII. 18.

¹¹ P. L. [Palágyi Lajos], *Magyar Nemzet*, 1910. XII. 17.

¹² v. g. [Voinovich Géza], *Budapesti Szemle*, 1910. XII.

¹³ Gyökössy Endre, *Élet*, 1911. I. 29.

¹⁴ Palágyi Lajos i. m.

¹⁵ L. E. [Londez Elek], *A Hét*, 1912. IV. 21.

¹⁶ Horváth János: *Forradalom után* (Vörösmarty és a mai stílusromantikusok), *Magyar Figyelő*, 1912. 3. k. 207—227. 1.

Nyugat íróira a stíliromantikus törekvések jellemzőek, ami Horváth János definíciója szerint „nem egyéb, mint a kifejezésnek a jelentéstől jüggetlen, önmagában is hatásos művészi tényezővé való kiképzése.” Móriczot viszont kivézi Horváth, szerinte Móricz nem stíliromantikus, hanem „egy elkésett naturálista”, „nyelve népies (olykor igen durván az), és tőzsgyökeres”. Horváth János szerint az író Móricz Zsigmond nem is tartozik a Nyugathoz, csak a politikai együvértartozás köti a nyugatosokhoz.

Horváth János négy és fél évtizede megjelent tanulmánya óta tudunkkal nem történtek olyan jelentősebb kísérletek, amelyek a Nyugat stílusának tisztázásában többre jutottak volna. Továbbra is problémának érezzük azt, hogy beszélhetünk-e akár a Nyugat első évtizedében egységes nyugatos stílusról. Másrészt szintén megoldatlan probléma Móricz kapcsolata ezzel az ún. nyugatos stílussal. Az bizonyos, hogy az induló Móriczknak több köze van Jókaihoz, Mikszáthhoz, Gárdonyihoz, Baksayhoz, mint a Nyugat prózáíróihoz, és Mikszáthtal talán mindvégig megőriz némi rokonságot. De nem maradt nála nyom nélkül a kortársprózaírodalom hatása sem. Elég arra utalni, hogy az ez idő tájt divatos szimbolizmus Móricz prózájára is jellemző (*Sárarany, A fáktya*), azonkívül *A fáktya*ból oldalszámra idézhetnénk olyan szövegrészeket, amelyek a Horváth János tanulmányában (*A fáktya* megjelenése előtt öt évvel) megfogalmazott stíliromantika fogalmának megfelelnek.

A Nyugat és Móricz viszonyával kapcsolatban még egy kérdés felvetődhet. Egyes egyetemi előadásokból, egyetemi jegyzetekből 1948 után olyan vélemény volt lesűrhető, hogy Ady és Móricz elszigetelődött a Nyugat körén belül és ez a tétel az egyetemi hallgatók vizsgafeleleteiben sokszor oda torzult, hogy a Nyugat egymással szemben álló két táboráról beszéltek, és eltúlozták a Nyugat úgynevezett „belső harcait”. Az első évtized Móricz kritikái nem támogatják azt a fikciót, hogy Móricz (Adyval együtt) a Nyugaton belül valamiféle külön szigetet, vagy bástyát jelentett volna. Az bizonyos, hogy Móricz nem téveszthető össze egyetlen kortársával sem, az is nyilvánvaló, hogy minden korszakban a szürke átlagtehetségek jobban hasonlítanak egymásra, mint a kiemelkedő nagy zsenik, de a Nyugaton belül Móricz körül kialakuló belső harcoknak nyomát sem mutatják a kortársak kritikái. Ellenkezőleg: a Nyugat „vezérkara” megvédi Móriczot a kívülről jövő támadásoktól. A Nyugat 1910. I. 1-én megjelenő számában Fenyő Miksa visszautasítja Alexander Bernát kritikáját és a Nyugatra vonatkozó célzását, hogy Móriczot egyesek dorongnak akarják felhasználni. Három év múlva szintén Fenyő Miksa vág vissza fölényes-gúnyos lábjegyzetben a Móriczot támadó Kéki Lajosnak, „valami Kéki nevű tanárnak a Budapesti Szemlében megjelent terjedelmes fecsegését” emlegetve.¹⁷ 1911-ben két vers ünnepli Móriczot, mindkettőt a Nyugat köréhez tartozó költő írta: Ady híres verses-episztolája az egyik, a másik Füst Milán ódája Móriczhoz. Babits *Gólyakalifája* is Móriczknak szóló ajánlással jelenik meg. De a „falakon kívül”, a többi orgánumban is Móricz nagy művészetét hirdetik a Nyugat munkatársai: a *Vasárnapi Újság* számos névtelen cikkében és egy nagy tanulmánnyal a *Huszadik Században* Schöpflin, *A Hétben* Kosztolányi és Kárpáti Aurél, a *Pesti Hírlapban* Szász Zoltán, a *Pesti Naplóban* Hatvany Lajos. Amikor Tóth Imre, a Nemzeti Színház igazgatója 1913-ban visszaadja Móricz Csokonairól szóló darabját, a *Világban* Ady, a Nyugatban Szini Gyula tiltakozik.

Persze egy bontakozó tehetséget nemcsak bunkóval lehet agyonütni. De annak sincs semmi nyoma, hogy a Nyugatban valamerre terelni, elfordítani próbálták volna Móricz pályáját. A *Hét krajcár* után kiforrott már és megizmosodott annyira, hogy hiába próbálkozott volna bárki is ezzel. Ki is lett volna a Nyugatnál ilyen erejű vagy tekintélyű kritikus? Éppen az jellemzi a Nyugatban megjelent legértékesebb tanulmányokat is, hogy *nyomába járnak* Móriczknak, mégha el is hangzik némi kritika. Schöpflin is inkább felmér, összegez, helyretesz, irodalomtörténeti távlatot ad, — de semmit sem erőszakol kritikája tárgyára.

¹⁷ Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond, *Nyugat*, 1913. II. 16.

Ebből az is következik, hogy nagyfokú hiszékenység és tájékozatlanság kellett a konzervatív irodalom táborában is ahhoz a reményhez, hogy Móricz a *Hét krajcár* kötet, a *Sár- arany* és *Az Isten háta mögött* megírása után vállalja majd azokat a korlátokat, amelyek szemléletben, ízlésben az *Élet*-beli munkatársi szereppel feltétlenül együtt jártak volna. Móricz ekkor már nem a *Harmatos Rózsa* útját akarta folytatni.

Az első kritikák

A csaknem egy évtizeden át helyét kereső Móricz Zsigmond révbeérkezéséről a köztudatban két szimbólum: egy eleven kép és egy lelkes cikk él. A képet maga Móricz rajzolta meg rendkívül szemléletesen, élményi hitellel az Osvát Ernő jubileumán felolvasott alkalmi írásában. Azt a pillanatot rögzíti ez a megemlékezés, amikor Osvát elfogadja a *Hét krajcár* kéziratát. A másik szimbólum Ady cikke, amelyből ma már minden iskolásgyerek idézni tudja, hogy Móricz felér egy forradalmi szabadschapattal. Azt is emlegetni szokták, hogy Ady felfedező gesztusa a *Toldi* íróját versben üdvözlő Petőfi pátoszára emlékeztet. Az biztos, hogy valóban történelmi jelentőségű, szimbolikus értékű nagy szellemi találkozás és halálig tartó barátság szép dokumentuma ez az Ady-cikk. Politikusabb és messzebbre villanó is, mint a többi *Hét krajcár*-kritika. Alighanem Móriczra is ez volt a legnagyobb hatással. Ady magyarázza először Móricz művészetét a paraszttá vedlett ku tanemesség történelmi tapasztalataiból, forradalmiságát a „letaposott nemesség” indulataiból és érzéseiből.¹⁸ Évtizedek múlva *Az életem regénye* koncepciójában nem nehéz felfedezni ugyanezt az Ady-megfogalmazta gondolatot. Jellegzetesen Ady-írás ez a lelkendező kritika már azért is, mert Móriczot is csak úgy képes látni, hogy nyomban vonatkozásba hozza önmagával, a saját programjával, „harcis terveivel”, a maga küldetésével, próféataságával: „ez a mi fajtánk, újra itt van egy ragyogó, kis ember belőle, tehát minket akár a jövőendő s reánk van szüksége.” Ady a maga igazolását látja mindenben és mindenkiben, ami megfogta, megragadta, vagy akár ellenérzését váltotta ki.

Az viszont sokkal kevésbé él a köztudatban, hogy a *Hét krajcár* kötetet általában ugyanazzal a nagy lelkesedéssel fogadta a kritika, mint Ady. Még Ady cikke előtt Kosztolányi így ír *A Hétben* Móricz első novelláskötetéről:¹⁹ „Ha olvasom, magam is egészen beleveszek.” A könnyű népies stílusáról azt vallja, hogy az ilyenféle hang egyébként idegen tőle, de Móricz stílusa hatalmas erejével ránehezedett és megmámorosította. Így fejezi be cikkét: „Nekem úgy tetszik, hogy most egy olyan valaki érkezett meg, akit már régen-régen vártunk.” Szintén Ady cikkét megelőzve, a *Vasárnapi Újság*²⁰ ezt írja Schöpflin Aladár: „Rég nem került kezünkbe új író új könyve, amelyekben ennyi örömmünk lett volna, s meg vagyunk győződve, hogy mindenki úgy lesz vele — izlés, irodalmi pártállás, felfogásmód különbségei ellenére, — aki figyelemre méltatja.” Elek Artur²¹ szerint „A Hét krajcár szerzője egyik legbiztatóbb tehetsége ma a magyar elbeszélő irodalomnak.” A tiszántúli népies elbeszélő, Móricz Pál²² azt írja a *Hét krajcár* ól, hogy „magyar parasztról ilyen szavakkal, ilyen lélekkel még nem írtak” Dutka Ákos így ír a *Nagyvár*adban²³: „Móricz Zsigmondban feltétlenül a jövő évtized legolvasottabb novellistáját látjuk”. Lukács György ezzel a mondattal kezdi a *Husadik Században*²⁴ megjelent kritikáját: „Az igazi meleg öröm hangján kell beszélni erről a kötetéről.”

¹⁸ Ady Endre, Móricz Zsigmond (És egy kötet elbeszélés. A címe „Hétkrajcár” *Nyugat*, 1909. VIII. 16.

¹⁹ Lehotai [Kosztolányi Dezső], *A Hét*, 1909. 30. sz.

²⁰ [Schöpflin Aladár], *Vasárnapi Újság*, 1909. 30. sz.

²¹ Elek Artur, *Az Újság*, 1909. IX. 18. 221. sz.

²² Móricz Pál, *Debrecen*, 1909. IX. 12.

²³ Dutka Ákos, *Nagyvár*ad, 1909. XI. 20.

²⁴ L. Gy. [Lukács György], *Husadik Század*, 1909. XII. 1.

Már az első novelláskötet alkalmat ad a kritikának arra is, hogy Móricz irodalomtörténeti helyét kijelölje. Erre a szerepre a legalkalmasabb kritikus, Schöpflin Aladár vállalkozik. Ő ír elsőnek, mindenkit megelőzve a *Hét Krajcár*ról. Cikke név nélkül jelenik meg a *Vasárnapi Újság*ban,²⁵ de a bírálat erős történeti, irodalomtörténeti, irodalomszociológiai szemlélete Schöpflinre vall. Már azért sem kétes a szerző személye, mert amit itt a Hét krajcárról elmond Móriczzal kapcsolatban, az beolvastva megtalálható Schöpflin irodalomtörténeti művében is és a cikk egyes tételei, megállapításai visszatérnek majd Schöpflin későbbi írásaiban. A rövid, tömör cikk kijelöli Móricz helyét a magyar irodalomban. Tisztán látja Móricz faluképének nagy újdonságát, parasztábrázolásának realizmusát elhatárolja a népszínműtől, másrészt Jókai idealizált népszemléletétől, Mikszáth és Baksay paraszttípusaitól. Rámutat arra, hogy Móricz szinte felfedezi a paraszti erotikát, azt a témát, amihez az eddigi magyar irodalom nem mert, vagy nem tudott nyúlni. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy Móricz ábrázolása nem etnográfikus jellegű, nincs benne keresett népiesség, hanem tisztán művészi célok vezetik. Felfedezi Móricz írói ökonomiáját is: „mindig eltalálja mit kell kimondani, mit elhallgatni.” Biztos érzékkel a naturalistáktól is elválasztja a Hét krajcár művészetét (anélkül, hogy néven nevezné a naturalizmust), amikor észreveszi, hogy Móricz „meglátja a nyomor sivárságában a szép vonásokat” is. Ennek a szemléletnek a gyökereit Móricz humanizmusában leli meg: „Közösséget tart mindennel, ami emberi s ezt a közösségérzést át tudja oltani belénk is.” Az első, alaposan kidolgozott szuggesztív erejű Móricz-kép — fővonásaiban ismétlődve a későbbi Schöpflin-tanulmányokban és hatást gyakorolva más szerzők cikkeire is — máig jelentős mértékben meghatározza Móriczról kialakult szemléletünket.

Schöpflin és több más kritikus is hangoztatja, hogy Móricz már az első kötetével kész, kiforrott íróként jelentkezett. „Alig tudok példát a magyar irodalomban, Arany Jánost kivéve — írja Fenyő Miksa²⁶ — hogy író készebben, hódítóbban, gazdagabban jött volna, mint Móricz Zsigmond.” Ezt ma is így látjuk, a teljes életmű kibontakozása és lezáródása után. A *Hét krajcár* már igazi Móricz-könyv. Móricz ellenzéke mégsem alakul itt még ki, ekkor még dicséri az *Új Idők*, *A Hét*, *Az Újság*, ha némileg fanyalogva is, de elfogadják az *Élet*, a *Budapesti Hirlap*, a *Budapesti Szemle*. (A *Hét krajcár* első kiadása nem teljesen azonos azzal a kötetel, amelynek a képe a későbbi kiadások nyomán kialakult az irodalmi köztudatban. Az első kiadásban még nem szerepel többek közt a Tragédia, a Százszínselyem keszkenő. Némileg ez is magyarázza, hogy a *Hét Krajcár* kötetet a konzervatív oldalon is elfogadják többnyire.* A *Hét krajcárt* csak Szász Károly támadja az *Urániában* 1909-ben és Bartha József majd egy év múlva, a *Katholikus Szemle*ben.²⁷ Így mindenesetre korrekcióra szorul a Bóka László Ady-könyvében megfogalmazott kemény ítélet Móriczsal kapcsolatos része: „Nincs Ady korának irodalmi életéről súlyosabb ítéletünk annál, — írja Bóka²⁸ — mint az, hogy Adyt is, Móriczot is valósággal kivetette magából önálló tehetségük jelentkezésének szinte-szinte az első lépésénél.”

Szász Károly kritikájában²⁹ a mai olvasók számára az a (nyilván nem rosszszemű) *biztonság* a legmegdöbbentőbb, ahogy pálcát tör Móricz művészete fölött. Elismeri Móricz nyelvének tösgyökeres magyarságát és ezt különösen értékesnek tartja olyan időben, amikor az elbeszélő írók „egy része valósággal kerékbe töri szép magyar nyelvünket.” De más dicsérnivalót nem is talál a kötetben. Le is szögezi: „egyébként azonban nem mutat különösebb

²⁵ Schöpflin i. m.

²⁶ Fenyő Miksa i. m.

* A *Hét krajcár* első kiadása a következő novellákat tartalmazza: Hét krajcár, Márkus, Hímes tojások, Magyarosan, Aranyos öregek, Csipkés Komárominé, Sustorgós ropogós tafotába, A cica meg a macska, Bent a kupéban, A kokas, A nagy fundus, Judith és Eszter

²⁷ b. j. [Bartha József], *Katholikus Szemle*, 1910. 1102. l.

²⁸ Bóka László, *Ady Endre élete és művei I.* Ady Endre pályakezdése. Bevezetés az Ady-kérdésbe, Akadémiai Kiadó, 1955. 75. l.

²⁹ Szász Károly i. m.

„qualitásokat.” „Tizenkét úgynevezett elbeszélés van a kis kötetben, közülük kilenc egészen jelentéktelen, a napilapok tárcáiban napról-napra olvasható efajta munkácskákkal egy színvonalon mozgó.” Igen figyelemreméltó Szász Károlynak az a megjegyzése, hogy Móricz könyvében, akárcsak a gombamódra termő elbeszélő-kötetekben, alig találunk egy-egy jóra-
való, épkezláb történetet, legfeljebb hangulatrajzokat, életképeket, befejezetlen töredékeket. Móricz Zsigmond elbeszélései sem nevezhetők voltaképpen elbeszéléseknek a szó igaz értelmében — véli Szász Károly. — Egy-egy alakot jól meg tud figyelni, és meg is rajzolja őket elég érdekesen; egy-egy helyzetet élénken állít elénk, de képzelő ereje gyenge arra, hogy mesét tudjon kigondolni. A fiatal Móricz útját egyengető Elek Artur, aki maga is *Nyugati*-munkatárs és a modern irodalomhoz összehasonlíthatatlanul több köze van, mint Szász Károlynak, a barát óvatosságával szintén a cselekményesebb meseszöveg felé irányítaná Móriczot: ³⁰ „A meseformálás tehetsége persze csak olyan tehetség, mint a többi: magától van meg abban, akiben megvan — írja Elek Artur. — De akiben kevésbé van is meg, törekedhetik felé akaratalanul... le kell bírnia a rögtönzés lendületét, dajkálnia, érelnie kell magában alakjait és minden lehetőségbe beleforgatva őket, alakítania történetüket. A legnagyobb íróknak is ez volt a dolgozási módjuk.” Szász Károly megrovása és Elek Artur gyöngéd kritikája egy ponton találkozik: mindketten cselekményesebb mesét kívánnak, kigondolt történeteket, amelyeknek helyzeteiben az író megforgatja figuráit. Mindketten egy korábbi elbeszélés-típus igényét állítják fel követelményként a novellista Móriczcal szemben. Lényegében Jókait, Mikszáthot kéri számon Móriczon.

Móricz már a *Hét krajcár* kötettől kezdődően nagy tömegben faragja ki a magyar élet legkülönbözőbb alakjait, erős vonalú, plasztikus megformálással, olyan figurákat, amelyek merőben új típusok voltak a magyar irodalomban. A romantikus próza hagyományos meseszövegével nem sokat kezdetett volna típusainak lábraállításakor. Ahol mégis megpróbálkozik a régibbfajta meseszöveggel, mint pl. a *Jáklyában*, ott sem fogja össze a romantikusan bonyolított mese a regényt, inkább csak felesleges kolonc a regény folyamatában. De Szász Károly és Elek Artur egybehangzó észrevételei pontosan jelzik a Móricz-féle novella egyik jellegzetességét: a regényes-bonyodalmas meseszöveg elvetését. Persze ez a változás nemcsak Móriczra jellemző és nem is nála kezdődik, Szász Károly is azon bosszankodik, hogy újabban gombamódra szaporodnak az ilyenféle elbeszélő-kötetek.

Ha egy új író tűnik fel, a kritika természetes gesztusa, hogy az új jelenséget hasonlíttani és viszonyítani próbálja már közismert írókhoz és életművekhez. Az irodalomtörténész számára ez akkor is érdekes, ha csak spontán asszociációkról van szó, vagy az összehasonlítás inkább negatív jellegű, ha azt akarja bizonyítani a kortárs-kritikus, hogy mennyire különbözik a bírálat tárgya a felhozott példától.

Az első években a hazai írók közül Baksay Sándor, a külföldiek közül Maupassant nevét írja le Móriczcal kapcsolatban leggyakrabban a kritika. Kardos Albert azt írja Móriczról, „mintha Baksay ifjult volna meg naturalista köntösben és egy kis szocialista szájjal, de a népnyelv használatában nem hasonlít Baksayhoz.” ³¹ A többi kritika általában élesebben határolja el Móriczot Baksay hagyományától. „A magyar kálvinizmusnak középösztályát Baksay Sándor rajzolta meg erős kézzel, — írja az *Új Időkben* Farkas Pál ³² — Móricz Zsigmond még mélyebbre pillantott és ugyanennek a tiszamenti kálvinizmusnak proletariátusát keresi fel újra és újra.” Baksayn kívül persze Gárdonyi, Mikszáth és Jókai neve is felvetődik, egy-két esetben Tömörkényt is emlegetik, Kéki pedig Tolnai Lajos nevét is leírja. A Jókai—Mikszáth hagyomány kérdése elsősorban Móricz népiességének, parasztábrázolásának összefüggésében vetődik fel a kritikákban, e dolgozatban is ilyen vonatkozásban esik majd még erről szó.

³⁰ Elek Artur i. m.

³¹ Andor József i. m.

³² Farkas Pál i. m.

Maupassant-t inkább csak emlegetik a kortársak, de nem fejtik ki, miben vélik Móricz rokonnak Maupassant-nal. Jellemző tünet az *Erdélyi Lapok* egyik névtelen pársoros és egyébként a *Hét krajcár* kötetet lelkesen üdvözlő kritikájának³³ főlányes megjegyzése: „Hogy utánozza Maupassant-t — még kifejezési módjában is? Istenem, az nem olyan bűn.” A többi kritika Maupassant hatására vonatkozó célzásai még ennyi konkrétumot sem tartalmaznak, csak mint ösztönös irodalmi képzettársítások érdemelnek figyelmet. Bölöni György³⁴ Jules Renardra és Maupassantra gondol Móricz *Csitt-csatt* c. novelláskötetét olvasva: „egy finom, paraszt Maupassant” — írja Móriczról. Már Ady ugyanennek a Bölöninél inkább kitérített rokonitást jelentő hasonlatnak lekicsinylő változata ellen védi Móriczot: „Rossz májús elrontott ember olykor kimondaná már róla, hogy írójuk a tyukodi Maupassant, mikor egy legoriginálisabb, senkihez nem hasonló művészet hirtelen közbeszól: néha-néha óvakodjunk nagy irodalmi nevekkel tréfálkozva játszani ütősdit, mert egyben-másban megérthat a nagy névnek.” Ady inkább azzal jelzi Móricz rangját, hogy három-négy novelláját dicsekedve mérné a legnagyobb orosz, vagy északi parasztörténetekhez.³⁵

A *Sárarany* után Maupassant helyett már inkább Zolát emlegeti a kritika, elsősorban és nem alaptalanul Zola *La terre* c. regényét. De általában igaza van Schöpflinnek, hogy csak külső írói vonásokban hasonlít Móricz művészete Zolához. Fenyő Miksa Gottfried Keller *Seldwyla*-kötetét emlegeti ismételten,³⁶ Móricz novelláiról írva. Az *Isten háta mögött* megjelenése után a felszíni jelenségeket követő kritika persze „felfedezi” Flaubert hatását is. Sőt nem egy kritika Flaubert, sőt Zola nevével és ekkor már megállapodott tekintélyével kibővíti Móriczot. „A naturalista írók közül Móricz Flaubert irányához áll legközelebb — írja Kéki Lajos 1913-ban a *Budapesti Szemlében*³⁷ —, anélkül azonban, hogy elemzésének finomságát, s előadásának szabatos tömörségét csak meg is közelítené.” Kéki Lajos Móricz ábrázolásmódját eltúlzott torzításnak véli, mégis meglepő következtetésekre jut: az vígasztalja, hogy a magyar falusi és kisvárosi élet erkölcsi és fiziológiai tisztasága [?] még az ingerült és kíméletlen színezésben is óriási magasságban áll a francia naturalistáktól rajzolt kép fölött. Kéki itt sajátos logikával a szuverén írói ábrázolásmódot etnográfiai kritériumként, ill. erkölcsi értékmérő eszközként fogja föl és alkalmazza.

1917 körül többen — köztük Schöpflin és Hatvany — Dosztojevszkijt emlegetik; minden bizonnyal elsősorban a *Szegény emberek* c. Móricz novella hatása alatt.

Végül az sem érdektelen, hogy Móricz első novelláskötetéből mely elbeszélésekre figyeltek fel a kortársak kritikája. Legtöbben a *Márkus* c. novellát emelik ki, a pap és az egyházra alapítványt hagyó harangozó mesteri dialógusát. Erre figyeltek fel Ady, Schöpflin, Szász Károly, Voinovich is. A *Judit és Eszter* és az *Aranyos öregek* szintén a többször említett novellák között szerepelnek. Szokatlan, hogy éppen a címadó novellát alig emlegeti egy-egy recenzió.

Népszemlélet, falurajz, parasztábrázolás

Az első évtized tanulmányainak, cikkeinek, visszatérő, állandóan napirenden levő problémája Móricz népszemléletének, falurajzának, parasztábrázolásának meghatározása és kritikája. Móricz az első tíz évben sem szorítkozik *kizárólagosan* falusi, paraszti témákra, de éppen ebben a periódusban többnyire paraszti környezetből merít, vagy a vidéki értelmiség rétegek: papok, tanítók életének mozzanatait rajzolja regényben, elbeszélésben egyaránt

³³ -andi, *Erdélyi Lapok*, 1909. VIII. 15.

³⁴ Bölöni György, *Világ*, 1910. V. 15.

³⁵ Ady Endre i. m.

³⁶ Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond, *Nyugat*, 1913. II. 16. — Fenyő Miksa, Móricz Zsigmond új novellás könyve, *Nyugat* 1917. I. 1.

³⁷ Kéki Lajos, Móricz Zsigmond, *Budapesti Szemle*, 1913. II. 1.

Érthető, hogy a kritikák is elsősorban ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak Móricz műveinek elemzése során.

A sok színes leírásból, találó megfogalmazásból és finom elemzésből, amelyek Móricz paraszti figuráinak, falurajzának, nyelve népi sajátosságainak jellemzésére törekedtek, a következőkben csak a legfontosabb megállapítások pusztá jelzésére és némi rendezésére szorítkozunk.

Szinte minden kritika megállapítja, hogy Móricz népszemléletének semmi köze a hagyományos, konvencionális népszínmű faluképéhez. A század második évtizedében úgy látszik a konzervatív irodalom éppúgy nem táplált már semmi illúziót a népszínmű iránt, mint a „nyugatos” körök, a „modernisták” tábora. Az 1910-es években már szinte irodalmi elismerés, rangjelzés a konzervatív körökben is az a megállapítás, hogy Móricznál nem a népszínmű népiességéről van szó. Az *Élet* egyik munkatársa, Andor József is fontosnak véli kijelenteni,³⁸ hogy amikor Móricz naturalizmusát bírálják, nem a régi népszínművet kívánják vissza. Schöpfunglin már Mikszáth és Baksay népiességét is elhatárolja és fölébe helyezi a „tradicionális népszínmű” szemléletének. Nemcsak Kosztolányi³⁹ ünnepli a *Hét krajcárban* „a minden népszínműtől ment magyarosságot”, de az *Új Idők* kritikusa, Farkas Pál is arról ír,⁴⁰ hogy Móricz a falu hazug romantikáját nem látja többé, a népszínművek hazafias zsargonját teljesen el tudja kerülni. . . .” A népszínmű már szinte kompromittálta a magyar falut, mint irodalmi témát. „. . .Az ostoba népszínművek és a ragadóssáig szirupizú novellák nagy tömegétől már émelygőssé vált a magyar falu — írja Lukács György.⁴¹ — Aminek minden motívumát annyira elcsépeltek hittük már, hogy a nagyon szép és nagyon virágzó magyar novellairodalom úgy látszott, hogy vagy felszorult a főváros polgári világába, vagy máshol, proletár területeken például, kell keresnie anyagot, hogy lerázzon magáról minden elhasználtágot. De igazi költő számára csak új dolgok léteznek a földön és Móricz Zsigmond ránézett a magyar falura és olyat látott, amit előtte senki sem látott. . . .”

Móricz és a népszínmű kapcsolata és különbsége konkrétabb formában vetődik fel a *Sári bíróról* szóló kritikákban. Voinovich Géza azt fejtegeti a Móricz darab kapcsán,⁴² hogy feltámasztható-e még a népszínmű. Ő is megállapítja, hogy sorvad ez a műfaj, a kor folyvást hangoztatja a nemzeti vonások megőrzésének fontosságát, mégis elhanyagolja a népszínműveket. Az utóbbi évtizedek népszínműveinek betyár-romantikája, megkövesedett meséje, analómig másolt figurái lejárták magukat. A színpadra vitt örökös dáridók, az életből is kezdenek kikopni. A közönség érdeklődése is inkább az operett felé fordul. Az újabb népszínművek — Voinovich szerint — nem folytatták Szigligeti jelentős kísérleteit, a népszínmű visszasüllyedt a bohózat körébe. Aki a népszínművet új életre akarná kelteni, arra nehéz munka vár, mert a népszínművet át kellene teljesen alakítani külsejében, belsejében egyaránt. Voinovich szerint Móricz a *Sári bíróval* még nem teremtette meg az új népszínművet, tehetsége fejlődéssel biztat: „Móricz Zsigmond úgy tetszik, keresi és eltúlozza a sötétebb vonásokat, de az a mentsége, hogy ezen a réven friss nyomokon jár, új utat keres, s talán eljut a nép realitás rajzához.” Voinovich fejtegetéseiből az is kiderül, hogy az a népszínmű, amit Móricztól vár, nem sok közöset mutatna a régi, lejáratott népszínművel. Voinovich elemzése azokat a színeket is észreveszi Móricz darabjában, ami még a régi népszínműből átvett örökség: „. . . a tutyi-mutyi bírón, helyre feleségén, kissé mamlasz fiúkon, s talpraesett; nyelves menyasszonyán megakad egypár vonás a régi hagyományokból; a vén Varjú, a megszokott korhely faluszája, megjelenik a félkegyelmű falubolondja is, hogy a bírót nótába tegye. De az író itt sem tagadja meg magát: a bohózati elemek közé sötét színt kever. . . .”

³⁸ Andor József, *Élet*, 1917. I. 28.

³⁹ Kosztolányi Dezső i. m.

⁴⁰ Farkas Pál i. m.

⁴¹ Lukács György i. m.

⁴² Voinovich i. m.

Gárdonyi nevét is a *Sári bíróról* szóló kritikák emlegetik Móricz mellett, egyébként nem igen hozzák vele kapcsolatba. Általában a népszínmű megújulását, megítélését, fel-
frissülését látta a korabeli kritika Gárdonyi sikeres vígjátékában, a *Borban*; a *Sári bírót*
pedig mint ugyanennek a fejlődési folyamatnak új eredményét üdvözlük. „Mikor Gárdonyi
Bor-át láttam, valami megrezzent bennem; — írja Laczkó Géza a *Nyugatban*.⁴³ — „Ez az
élet” mondtam magamban. Más is azt hitte akkor, amit én, hogy a magyar paraszt színpadra
állításában Gárdonyi kimondta az utolsó szót. És jött Móricz Zsigmond a Sári bíróval. . . —
és Gárdonyi elévült.”

A korabeli kritika többnyire Jókai és Mikszáth népiességétől is elválasztotta Móricz
művészetét, de ebben a kérdésben akadnak olyan megnyilatkozások is, amelyek némi folyto-
nosság meglétére figyelmeztetnek. Ma sem tagadja senki, hogy Móricznak némileg elődje,
előzménye Mikszáth is, Jókai is. Jókaival kapcsolatban Móricz is vallott erről. De teljesen jogos
és érthető, hogy a kortársi kritika elsősorban azt hangoztatta, ami elválasztotta Móriczot az
elődjektől, amiben merőben új volt. Schöpflin a múlt század 40-es éveitől számítja a magyar
irodalom rousseausztikus korszakát, a csöndes idilli faluképet. Ennek az idealisztikus néps-
zemléletnek csak egy-egy fejlődési periódusa — Schöpflin gondolatmenetében — Jókai, majd
Mikszáth és Baksay népiessége. Az újat szerinte Móricz jelenti. A *Hét krajcár* kötet kritikájá-
ban megfogalmazott irodalomtörténeti vázlatot Schöpflin tovább mélyíti a *Sárarany* meg-
jelenése után. Itt még sokkal konkrétabban fejti ki Móricz népszemléletének újdonságát és a
tények irodalomszociológiai okait is megkeresi. A mai nemzedék — magyarázta Schöpflin —
megérzi, hogy a múlt századi liberalizmus rousseau-i reminiscenciákból fakadó parasztképe
részen a nemzeti nimbusz miatt, amely a falut körülvette, idealisztikus stilizált lett. Ma már
érezhető, hogy „ennek a parasztképnek bizonyos exotikum jellege van, kívülről van nézve és
külső rétegeiben van ábrázolva. Közben az élet mind komplikáltabbá vált sodrában maga a
paraszt, s élete is átalakult; a mai magyar paraszt minden konzervatívizmusa mellett is
lényeges dolgokban más életet él, mint az ötven év előtti. Ez az átalakult paraszt-kép a maga
teljességében először Móricz Zsigmondnál jelentkezik. Ő abból az osztályból való, amely még
csak egy, legfeljebb két generáció óta rajzott ki a parasztságból, még erős gyökerekkel van
hozzánőve — folytatja Schöpflin⁴⁴ — . . . Ő tehát a lelkében más képét hozta a falunak, mint
a birtokos urak, papok és más urak fiai és ezek az emlékek fanyarabb ízű, kevésbé idillikus
hangulatot vegyitének gyermek és ifjúkori visszaemlékezéseibe. Szereti a falut, szenvedélyesen
érelklődik iránta, jobban, fontosabban, többoldalúan ismeri, mint a legtöbb elődje az iroda-
lomban . . .” Voinovich is hangsúlyozza,⁴⁵ hogy Móricz szemben Mikszáth humorával, és
Gárdonyi filozófiai pillantásával, abban keresi eredetiségét, hogy teljes realitásukban, élet-
híven mutatja be alakjait, elfogultság, szépítés nélkül. Karinthy Frigyesnek a *Renaissance*
c. folyóiratban 1910-ben megjelent cikke⁴⁶ a *Csill-csatt* kötetről írva (nem véletlen, hogy pon-
tosan ennek a kötetnek az elemzése során) másként vélekedik Móricz népszemléletéről, mint
Schöpflin. Móricz művészetének több kitűnő vonását meglátja és kiemeli kritikájában, de
szerinte Móricznál nem beszélhetünk nagyobb törésről. „Annak, amit nálunk egészen a mai
napig és még ezután is „népies”-nek neveztek és neveznek majd: a mi fogalmaink szerint való
népirodalomnak Móricz Zsigmond kétségtelenül mestere, tökéletes művésze, tökéletesebb, mint
az eddigiiek voltak — írja Karinthy. — . . . Forradalomról, új világfelfogásról (a magyar
paraszt meglátásában) szó sem lehet. Móricz Zsigmond felvette a fonalat ott, ahol Mikszáth,
Tömörkény és a többiek elejtik: — fölvette és vitte tovább, fejlesztette, csiszolta, modernebbé
és plasztikusabbá, művészibbé és egyszerűbbé dolgozta át azt a technikát, amivel irodalmunk

⁴³ Laczkó Géza, Móricz Zsigmond a Nemzeti Színházban, *Nyugat*, 1911. IV. 16.

⁴⁴ Schöpflin Aladár, Móricz Zsigmond, *Nyugat*, 1911. XII. 1.

⁴⁵ Voinovich i. m.

⁴⁶ Karinthy Frigyes, *Renaissance*, 1910. V. 25.

a magyar paraszt életét hagyományosan mindörökkön örökké hatóan megrajzolta.” Karinthy kategórikus kijelentéseit az egész móríci életmű távlatából ma már persze egyoldalúnak érezzük. De megjelenése idején nyilván spontán reakció lehetett egy új nyugatos „dogmatizmus” megszilárdulása ellen, Karinthy kritizmusának egyik jellemző hajtása. Egyébként maga Karinthy is hangoztatja a kritika végén, hogy „mindez vonatkozik azokra az elbeszélésekre, melyek most Csitt-csatt címen a Magyar Könyvtárban megjelentek. Más részről ismert novelláiban, regényeiben, darabjában Móríc Zsigmondot, jól tudjuk — folytatja Karinthy — komolyabb és nagyobb igényű ambíciók vezetik...” Mindemellett e tartózkodó kritikában Karinthy nem lát nagy távlatot Móríc művészetében. Karinthy sajátos elképzelése szerint az idealizmus és Zola naturalizmusa, e két ellentétes világfelfogás egyesüléséből fog kialakulni majd az új idők művészete, de az elkövetkező művészet inkább hasonlít majd Zola *Földjének* látásmódjához, mint ahhoz, ami Móríc Zsigmond elbeszéléseit karakterizálja. Az *Így írtok ti* Móríc-paródiái és a *Renaissance*-beli cikk lényegében fedik egymást, elsősorban a kritika ad kulcsot a paródia tökéletes megfejtéséhez. Bán Ferenc az *Újság* hasábjain két, Móríc művészetét sok vonatkozásban fogékonyan megérett kritikában⁴⁷ érinti Móríc és irodalmi elődjeinek kérdését. A *Magyarok* c. kötet bírálatában azt vallja, hogy Móríc „új novellás kötetéből teljesen bizonyos, hogy a Mikszáthban is megtisztult Jókai rekonstruktora.”

Ma már nem vitás számunkra, hogy a két vélemény egymást kiegészítve fejezi ki az igazságot, továbbra is hangoztatva Móríc nagy újdonságát a korabeli magyar irodalomban, de megkeresve ugyanakkor az előzményekbe visszanyúló gyökereit is.

Miként szakít Móríc a stilizáló idealizmussal, helyesebben miért marad mentes már kezdetben ettől, milyen módon sikerül valószerű paraszthalakokat formálnia? A korabeli kritika ezekre a kérdésekre is válaszol. Móríc parasztábrázolása úgy szakad el az egzotikumra vadászó népieskedéstől, hogy a parasztban is az általános emberi vonások érdeklik. „Móríc is érzi nagyon, hogy a paraszt az másfajta ember, mint pl. a városi, de ennél a pusztá kuriózitásnál jobban érdekli az, ami egyetemesen emberi benne” — írja Elek Artur.⁴⁸ Kosztolányi is éppen parasztábrázolásával foglalkozva jellemzi így Mórícot: „Szintetikusán lát és a legfőbb ravaszága a lélek.” Bölöni György szerint⁴⁹ Móríc nem is rajzot ad elsősorban, hanem pszichológusként „felkutatja” a parasztot. Ezt Karinthy is így látja és szellemesen idekapcsolja Móríc erotikus érdeklődését is: „becsületes, meleg, végigérett és végiggondolt parasztpszichológiát akar adni: különös kedvvel és szinte szokatlan energiával mélyítve ekéjét minden pszichológiai kutatás melegágyába: a szerelmi élet sűrített légkörében világítja meg kedves parasztjait” — írja.⁵¹

Elsősorban Schöpflin⁴² és Lukács György⁵³ tulajdonít nagy jelentőséget annak, hogy Móríc felfedezi a falu társadalmi rétegződését, hogy Móríccal az eddig egységes, etnográfikus paraszti kép differenciálódik. „A különbségek drámái vannak megírva ebben a könyvben — írja Lukács György a *Hét krajcár*ról — az emberi és társadalmi különbözőségekké. Ami egységesnek látszott messziről, az ezer rétegre bomlik fel... Az alig látható társadalmi különbségek: az uraságig felcseperező paraszt és a parasztságba lezüllyő úr ellentéte.”

A korabeli kritika jó érzékkel azt is jelzi, hogy Móríc valóságábrázolása nem másolása az életnek. „Oly kitűnően ismeri a népet — írja Mórícról Hevesi Sándor az *Életben*⁵⁴ — hogy felülemelkedhet a pusztá realizmuson és a stilizálás művészi erejével tud hatni.” Hogy a stili-

⁴⁷ -án [Bán Ferenc], *Az Újság*, 1911. II. 12. — *Az Újság*, 1912. VII. 14.

⁴⁸ Elek Artur i. m.

⁴⁹ K. D. [Kosztolányi Dezső], Móríc Zsigmond három kis darabja, *A Hét*, 1911. IV. 9.

⁵⁰ Bölöni i. m.

⁵¹ Karinthy i. m.

⁵² [Schöpflin Aladár], *Vasárnapi Újság*, 1910. I. 2.

⁵³ Lukács György i. m.

⁵⁴ Tytly [Hevesi Sándor], *Élet*, 1911. IV. 16.

zálás Móricznál nem azt jelenti, amit Schöpflin kicsinylő értelemben használt az idejétmúlt falupoézisről szólva, az Kosztolányi megragadó erejű intuitív megfogalmazásából még világosabban kiderül: „Éppen abban látom az értékét, hogy sohase másol — írja Kosztolányi.⁵⁶ — Az ő parasztjai szellemesebbek, jobbak, vagy rosszabbak, nyersebbek, vagy pompásabbak, mint a valóságban élők. Láttunk már ilyen koncentrált parasztokat? Soha. De ha papíron, vagy színpadon mozognak előttünk, az igaziakra gondolunk, akik élnek. Senkise foghatja rá, hogy analitikusan, etnográfiaival és tájszólással állítja elő alakjait. Ereve és eredetisége abban van, hogy többet ad, mint az élet.”

Móricz nyelvének népiességéről szinte minden kritika ejt néhány dicséző megjegyzést. De ezek többnyire csak jelzők, hogy friss, eredeti, zamatos, törölmetszett stb. Akad olyan nyelvészeti cikk is, Dénes Szilárd,⁵⁶ amely már 1911-ben elsőnek hozza kapcsolatba az író fiatalkori népköltési gyűjtését stílusának népi jellegével. Barta Lajos Móricz három egyfelvónásosában népi hagyományok nyomát keresi.⁵⁷ De Móricz művészetének népköltészeti gyökereiről Babits mondta a legfontosabb szavakat egyik elfelejtett nyugatbeli kritikájában.⁵⁸ A műélvező hiteles pátozával beszél Móricz gyerekverseiről, a *Boldog világ* c. gyűjteményről. Móricz művészetében „a magyar nép szellemi munkájának lassú évszázadok alatt összegyűjtött kincse oly természetes és mélyről jövő kiömlést talált, mint a múlt században is igazán keveseknél” — írja Babits. A korabeli kritika átsiklott a *Boldog világon*, — majd a 40-es években Németh László fedezi fel újra⁵⁹ — Babits inyencmódon ízlelgeti és olyan ízeket és színeket talál benne, amelyek nemcsak erre a gyerekkönyvre találóak, de kimondva, nevéen nevezve, irodalmunk Móricz-képét is fontos vonásokkal gazdagítják. „Móriczban valóban mindig láttam ezt: a régi kincsek új birtokosát: a régi magyar irodalom jellemző durvasága, a magyar népköltészet klasszikus világsága élnek túl műveiben — írja Babits. — De egy könyvében sem látom annyira ezt az öröklött gazdagságot, mint állatmeséiben.” Babits, akit a közhelyekkel dolgozó tudatlanság sokszor nevezett életidegen esztétának, így ír Móricz nyelvéről: „Nyelve a legmélyebbről jövő, századok zamatát magában rejtő magyar népi nyelv s nem az író tanult mesterkedése, hanem magának az *embernek* természetes hangja: a lelkében, a vérében van: ez az, amiben annyi ‚népies’ társától különbözik. Ritmusa pedig: a paraszt ritmusgyártó, bohókás mesterkedése, amelyből nem hiányzik a falusi versfaragók természetes és bájos ügyetlenkedése és fontoskodó szócífrázgatása sem. Ötletei a bizarr népi fantázia édes gyermekei, melynek nincs kedvesebb, mint a lehetetlenség. . . Egyáltalán egy költőnk sem irt még gyerekverseket, melyek a népiekhez oly közel állának, mint Móriczéi, előtte talán még a Gyulai-félék jutottak legközelebb.”

Végül a korszak kritikája azt a kérdést is felvetette, hogy a népiesség, a paraszti témakör nem megködtője-e, visszazorító kerete Móricz művészetének.

Schöpflin — anélkül, hogy formálisan fölvetné ezt a kérdést — úgy válaszol, hogy konstatál minden olyan tágulást, új miliőt, amely arra mutat, hogy Móricz nem reked a parasztvilág ábrázolásába. Már 1915-ben tiltakozik az ellen, hogy Móriczban egyesek csak parasztírókat látnak:⁶⁰ „Akik Móricz Zsigmondról még mindig mint a magyar paraszt speciális rajzolójáról szólnak — írja Schöpflin — azok nem veszik észre, hogy az író fellépése óta mind jobban eltért első tárgyaitól. Főlléptekor betették egy skatulyába, amelynek vignetájára ez van írva: ‚parasztmák’, azóta sem tudják ebből a skatulyából kivenni”. Két év múlva pedig lelkesen ír arról, hogy *A tűznek nem szabad kialudni* c. novellagyűjtemény új, paraszti-

⁵⁵ lásd a 49. sz. jegyzetet.

⁵⁶ Dénes Szilárd, Móricz Zsigmond stílusa, *Magyar Nyelvőr*, 1911. VI. 15.

⁵⁷ Barta Lajos, *Nyugat*, 1913. VIII. 16.

⁵⁸ Babits Mihály, *Nyugat*, 1912. III. 16.

⁵⁹ Németh László, *Lányaim*, 194. 1.

⁶⁰ Schöpflin Aladár, Móricz Zsigmond kis darabjai, *Nyugat*, 1915. IV. 1.

ból városi emberré alakuló típusokat mutat be: „Most vonult be először [Móricz] írásaiba a falusi magyarságnak új, irodalmilag még alig érintett hőse: a Budapest-környéki paraszt, aki már a nagyvárosra tekintve végzi munkáját, a nagyváros szükségleteinek termel, asszonyában pedig lassankint kofává alakul az ismert magyar parasztasszonytípus. Hálás és kiaknázatlan terület ez, átmenete állapotában lehet itt megragadni a magyar parasztot.”

De logikusan, meggyőzően kifejtett ellenvéleményekkel is találkozunk.

Figyelemre méltó minden egyoldalúsága mellett Halmi Bódog észrevétele is,⁶¹ amit a *Sáraranyról* szóló kritikájában mond: „Aki Turi Danira, erre a beteg, tépelődő analitikusra a magyar paraszt ruháját aggatta, az harsogó hangon tett tanuságot arról, hogy nem akar a falunál időzni.” Még érdekesebb ebben a vonatkozásban Nagy Lajos kritikája a *Magyarok* c. novelláskötetről, amely az *Új Élet* c. folyóiratban jelent meg 1912-ben.⁶² Nagy Lajos Móricz népiességéről már egyértelműen, mint írói korlátokról beszél. Szerinte elsőrangú az, amit e novellákban az író adott, az író pszichikai kvalitásai, de másodrendű az anyag, amit felszívhatott: parasztnovellák ezek „a szó értéksökkentő értelmében is”. „Nálunk a parasztról eddig még mindig így népiesen irtak — mondja Nagy Lajos — Móricz is népies. . . nagy és súlyos dolgokat a parasztokról csak úgy lehet írni, ha mellőzzük az efféle „szürdísztípményeket”. A stilusnak egyszerűnek, mert magasabbrendű lényeg közlésére iparkodónak kell lennie, tehát mintegy tiszta irodalmivá áttisztítátnak kell lennie.” Nagy Lajos Móricz kritikájában sok egyoldalú túlzás is van, lényegében a maga irányát, művészi ideálját kéri számon Móriczon, amikor pl. a nyomor és a „fiatalokat meggyötrő sexualitás rémárcát” hiányolja Móricz műveiben, de alighanem sok igazság is van fent idézett megjegyzéseiben. A *Hét krajcár*, a *Csitt-csatt*, a *Magyarok* elbeszélései között sok olyan darab is van, mely elsősorban harmonikus atmoszférájával fogja meg — ma is — az olvasót, de éppen ebben a kiegyensúlyozott harmóniában egy korábbi ízlésvilág él tovább, némileg tisztultabb, nemesebb változatban. Nagy Lajos kritikájának elfogultságát az is menthetővé teszi, hogy ő nemcsak megfogalmazta a nem-népies parasztábrázolás igényét, hanem még korábban egy kitűnő novellában, az *Özvegy asszonyok*-ban (1909) meg is valósította ezt az irodalmi eszményt. Ott téved azonban Nagy Lajos, ahol pesszimista jóslatot mond Móriczcal kapcsolatban. Szerinte ugyanis Móricz már el is érte (többek közt ezzel a novelláskötetével) „a számára fenálló művészi lehetőségek legmagasabb fokát”, mert Móricz speciálisan vidéki magyar kultúrájából, amely nem telt meg eléggé modern tartalmakkal, Nagy Lajos szerint nem is telik többre. Nagy Lajos felfogásához jár közel Kassák *Ma* c. folyóiratának egyik erősen sznobjellegű tanulmánya, Mácza János 1917-ben megjelent cikke.⁶³ Azt fejtegeti Mácza, hogy Móricz, akiben a *Sárarany* és *Az Isten háta mögött* alapján ha nem is a magyar irodalom legmélyebb, legátfogóbb, de legerősebb, legegényibb paraszti íróját ismerték el, most megállt, nem fejlődik tovább. „Erejét nem tudhatta fokozni (hiszen így is a maximum volt) — írja Mácza János — de elmulasztotta kiszélesíteni, más területekbe kapcsolni erejének érvényesülést követő útjait.” Mácza tanulmánya egyik korai példája annak a baloldali absztrakt sterilitásnak, amely gyakori jelensége volt a két világháború közötti szélsőbaloldali kritikának (pl. az erdélyi *Korunk* c. folyóirat számos irodalmi cikkére gondolunk), de 1945 után és még inkább 1948 után is nagy agresszivitással jelentkezett a kritikai életben. Mácza is néhány elvont tételhez méri Móricz egész addigi működését. Azt fejtegeti, hogy a háború Móricz számára nagy erőpróbát jelentett, itt kellett volna magába asszimilálnia a jelent, de Móricz, fejlődésének ezt a kényszerű törvényét — Mácza szerint — nem teljesítette. Ezzel szemben Móricz fejlődésének csak mélyebbre való „lehullámsása” (Mácza kifejezése) következett be. Móricz *Szegény emberek* c. híres novellája már egy félléssel Mácza

⁶¹ Halmi Bódog, *Máramaros*, 1910. VII. 14.

⁶² Nagy Lajos, *Új Élet*, 1912. X. — Az *Új Élet* 1912-ben indult, alcíme szerint „a havi folyóirat a népművelés köréből”. Szerkesztette Bárczy István és Wildner Ödön (Kiadó a Rózsa-völgyi és Társa kiadó.) Megszűnt 1914-ben.

⁶³ Mácza János, Móricz Zsigmond, *Ma*, 1917. V. 15.

tanulmánya előtt megjelent a *Nyugat*-ban. Nagy feltűnést is kelthetett, Fenyő Miksa pár héttel a novella megjelenése után külön felhívja rá a figyelmet egy cikkben. Hatvány Lajos nem minden gúny nélkül a hivatalos körök felé, a megalakulandó népjóléti minisztériumnak ajánlja figyelmébe Móríczt novelláját. Mácza János lehallamzás-elméletét azonban nem zavarja ez a novella sem. Sajnos a cikk esztétikai fogékonysága nem olyan mértékű, hogy valószínűnek vélhetnénk, hogy Mácza nem olvasta még tanulmánya megírása idején a *Szegény embereket*. Elismeri, hogy Móríczt „életes frissességével”, igazságra való törekvésével elválíkt Gárdonyi szentimentális, „betegespózos pepecselésétől”, Tömörkényi lapos szárazságától, de mögötte marad Barta Lajosnak. Barta elhagyja Móríczt „a szociális tömegéletbe szerveződött embereivel”.

Móríczt népiessége Laczkó Gézátt sem elégti ki, de talán az ő megfigyelése és érvelése a legrealisabb és legigazabb. Egyébként Laczkó azon kritikusok közé tartozik, akik általában igen alapos, néhol meg éppen kemény bírálatokat mondott Móríczt műveiről, elsősorban színdarabjairól. Móríczt háborús novelláiról szólva Laczkó külön foglalkozik a népiességgel, az irodalmi parasztábrázolással.⁶⁴ A paraszt ravaszágát már kitűnően megírta Mikszáth a *Kaszátt vásárló parasztban*, s az ilyesmit elég egyszer megírni — véli Laczkó. Móríczt *Lucerna* c. elbeszélése Laczkó szerint nem ad semmi újat Mikszáth novellája után. „Móríczt parasztjai kissé megöregedett Jókait-parasztok — írja Laczkó Géza. — . . . Móríczt s a mai paraszt közé az életfeltételek különbsége olyan határt von, hogy a művész, csak jóakarattal érdeklődéssel nézhet át hozzájuk, ami pedig sohasem ad igazi irodalmat, csak amolyan útleírás-félett, művészi munkává emelt néprajzi vázlatokat.” A fejlődés útja Laczkó gondolatmenete szerint egyrészt a városba szakadt paraszt átmeneti figurájának ábrázolása, másrészt új, nem paraszti típusok felé kell Móríczt fordulnia. Móríczt tolla se pusztán a paraszt ábrázolására vésődött finom anyagból és töltetett meg a legidőtállóbb tintával. Bizonyítékkal a *Reggeli kaszinózás* c. Móríczt novellátt hozza fel Laczkó: a minisztériumi kishivatalnokok csendes, háborús zúgólódásairól szóló elbeszélés, „döbentően élő, meggyőző művészi valóságát”. E novella alakjai Laczkó véleménye szerint valószínűbbek, mint a klágenfurti magyar huszároké, a kötet egy másik novellájában.

Az első évtized Móríczt irodalma a népiesség, a parasztábrázolás kérdésében talán ezen a ponton, a Laczkó-megfogalmazta kritikában jutott a legmesszebbre, jelezve, hogy Móríczt meggyőző erejű népszemlélete, amely 1908—1909 táján, mint a magyar próza újdonsága tűnt fel, itt már kiforrtta magát. Nyilván nemcsak az 1919 után politikai-történelmi útkeresés terelte Móríczt figyelmét más tájakra, hanem az a körülmény is, hogy népi, paraszti élményköre a kilencszáztizes évek végére már kiaknázódott benne.

A 20-as 30-as évek népies reneszánsza már nyilván más gyökerű Mórícztnál és megnyilatkozási formáiban is különböző a korábtól. Mórícztnek ebben az újabb fajta népiességében sok meseszerű (*Pillangó*), történelmi (*Rózsa Sándor*) és balladásvonás (*Barbárok*) is van.

*

Dolgozatunknak nem célja az első évtized Móríczt-irodalmának tartalmi ismertetése, de problémáinak teljes feldolgozása sem. Csak a Móríczt-irodalom egyik sarkalatos kérdésének, a népiességnek vázlatos bemutatásával akartuk érzékeltetni az első tíz év Móríczt-kritikájának szemléleti és problematikai gazdagságát.

Schöpfunglin tanulmányai, kritikái és egy Ignóttus-esszé

A Móríczt-irodalom első évtizedének feldolgozása során nemcsak azért kell külön szólnunk Schöpfunglin Aladáról, mert ebben az időben ő írta a legtöbb tanulmányt és kritikátt Móríczt-

⁶⁴ Laczkó Géza, Móríczt Zsigmond háborús novellái, Pesti Napló, 1917. 208. sz.

ról, és nem pusztán azért, mert a legtalálhatóbb, legmaradandóbb észrevételeket is nála találjuk. Elsősorban az emeli ki Schöpflin írásait a Móriczcal foglalkozó korabeli kritikák közül, hogy bennük rajzolódnak ki egy határozott koncepció körvonalai. Schöpflin szinte minden Móricz-könyvről írt ebben a periódusban. E kritikák nagyobb része névtelenül jelent meg a *Vasárnapi Újságban*. (Schöpflin szerénységének és lelkiismeretességének szép emlékei ezek a névtelen kis kritikai művek, amelyeket épp olyan gonddal és szeretettel dolgozott ki, mint nagy tanulmányait.) Már a *Hét krajcár* után tisztán látja nemcsak Móricz jelentőségét, de irodalomtörténeti helyét is, mégis minden újabb kritikája továbbfejleszti ezt az első élmények hatására alkotott Móricz képet. Minden Móricz-könyvet az egész addigi életmű belső törvényszerűségéhez mér. Nem mondja ki tételszerűen, de kritikái gyakorlatából látszik, hogy Móriczra is alkalmazza azt az elvet, amit Adynál tudatosított a magyar kritika, hogy egy-egy műalkotás kulcsa az egész életmű belső törvényeinek, irányának, írói igényeinek megértése. Az első évtized Móricz irodalma három kérdés körül forog: a népiesség, az erotika és Móricz realizmusának elfogadása, vagy tagadása. Schöpflin mind a három kérdésben mélyebbre jut, mint legtöbb kortársa, mert ő fejt fel legjobban a minden Móricz-mű mélyén lappangó alapszöveget. A népiesség kérdésében is — idéztük már — sok fontosat mond Schöpflin, de 1915-ben már azt is felismeri, hogy nem Móricz népiességének mikéntje és hogyanja az a kulcs, amely megnyitja az egész életmű belső világát. Móricz jelentőségét ettől az időtől kezdve abban látja, hogy felfedezte és nagy erővel ábrázolja az élet szűk lehetőségeinek aroncsai közt vergődő nagyraihivatott emberi életek tragédiáját. Móricz „témái bármennyire változatosak, nagyobb műveiben mind egy és ugyanazon gondolatra vezetnek vissza: megmutatni azokat a lelki, társadalmi és anyagi komplikációkat, amelyek az olyan emberek életéből támadnak, akikre valami kényszerű-élethelyzet nehezedik, amibe nem tudnak beletörődni, küzdenek ellene, emésztődnek, felemésződnek miatta, de hasztalanul vergődnek”.⁶⁵ Majd így folytatja: „az embereknek ezt a típusát Móricz fedezte fel — nekem úgy tetszik, a téma dolgában, a magyar élet ábrázolásában ezzel hozta irodalmunkba a legnagyobb újságot, nem pedig a parasztélet egyszerű rajzával, amelyben előzőivel szemben csak a szemlélet szempontja s az ebből származó ábrázolási mód új.” Ebben az összefüggésben Móricz e periódusban írt műveinek legjava (*Sárarany, Az Isten háta mögött, Árvalányok, A jáklya*) mélyebb értelmet kap. De csak ennek a kulcsnak a birtokában nyílnak meg olyan alkotások titkai is, mint pl. *A nagy óra* c. egyfelvonásos színdarab. Schöpflin fedezi fel, hogy jellegzetes móriczi mű ez a kis színdarab, a cselekmény központjában jellemző Móricz-típussal, a helyét, hivatását, élete és házassága értelmét már nem találó asztalosmesterrel. A kritika átsiklott ezen a színdarabon, Schöpflin szerint se nagy alkotás, s ezzel egyetérthetünk, de éppen az életmű összefüggésében van jelentősége, ahogy a legátlagosabb Ady-vers is nagyobb távlatot kap Ady oeuvrejének belső rendszerében.

Ezzel a színdarabban kapcsolatban Schöpflin érdekes hatástörténeti megjegyzéseket is tesz. *A nagy óra* álomjelenetében a Freud-féle álomelmélet hatására gyanakszik. Sőt, szerinte Móricz darabja a Freud-féle tanítás illusztrálása egy konkrét esettel, vagy ha jobban tetszik, kihasználása irodalmi célra. Az egyfelvonásos álomjelenete valóban „hibátlan” a Freud-féle teória szempontjából is, de ez még talán nem feltétlen bizonyíték Schöpflin gyanúja mellett. Freud elmélete is általános emberi tapasztalatokra épül, többek közt arra, hogy az álomnak meg van az a hatalma, hogy a csonkán maradt emberi vágyakat, igényeket, nosztalgiaikat beteljesítse, hogy az ember rejtett, titkos dolgait felszínre dobja. Móricz színművében is erről van csak szó, talán nem többről. Nem egy elmélet alkalmazásáról. Abban mindenesetre új és modern Móricz álomjelenete, hogy nem egy zárt és rendezett világ, mint a XIX. századi művek (pl. Az ember tragédiája) álomjelenetei, hanem jól érzékelteti az éber valóság és az álomállapot élénk szimbiozist, a képzeletbeli és reális mozzanatok összemosódását az álomban.

⁶⁵ Lásd a 60. jegyzetet.

Az irodalmi hatások kérdésében is mindig józanul ítélkező Schöpflin megjegyzése mindezenesetre fontos adalék ahhoz a vitához, amely néhány évvel ezelőtt akörül forgott, hogy mikortól kezdve tételezhetünk fel freudista nyomokat Móricz műveiben.

Móricz realizmusának kérdésében is sokszor álproblémába futott az első évtized Móricz-irodalma. A legtöbb korabeli kritika azt mérícskéli, hogy Móricz egy-egy műve mennyire fedi, vagy mennyire torzítja a valóságot. Az e fajta kérdésekkel az idők végezetéig el lehet játszani: ahány egyéni tapasztalat és indulat, annyi válasz lehet rá adni. A naturalizmust támadó kritikák szerzői észre sem veszik, hogy éppen ezzel a módszerrel maguk is milyen földhözragadt „naturalistákká” váltak. Schöpflin úgy kerüli el ezt a zsákutcát, hogy a mű egészében kifejeződő művészi igazság hitelét és erejét nézi és ahhoz méri a művet. „Móricz nem látja idealizáló rousseau-i szemüvegen keresztül sem a falut, sem a kisvárost — írja Schöpflin⁶⁶ —, inkább sivárságai, kietlenségei számára van nyitva a szeme. Lehet, hogy túl sötétnek is látja, ez nála világfelfogás dolga, de mindenesetre megvan az az ereje, hogy olvasás közben magával tud vinni, meg tud nyerni a maga látásmódja számára, szinte rákényszerít, hogy az ő szemével lássuk a dolgokat. Ez az, amit művészi igazságnak nevezünk, bizonyos ellentétben a tárgyi igazsággal.”

A tárgyi igazsággal bizonyos mértékig szembeállított művészi igazság Schöpflin elméletében nem jelent valami élettől elszakadt művészetszemléletet. Ha az irodalomszociológia hatását nem a terminológiák sűrű vagy nem gyakori használatán mérjük le, hanem azon, hogy egy kritikus szemléletét mennyire hatották át az irodalomszociológiai megállapításai, akkor biztos mondhatjuk, hogy ezekben az években Schöpflin szemléletében jelentkezik a legtisztább és legtermészetesebb módon az irodalomszociológia számos eredménye.

Ez a spontán irodalomszociológiai szemlélet és azon igény, hogy Móricz minden művében az egész életmű mondanivalóját fejtsse meg, vezette Schöpflint arra, hogy felfedezze Ady és Móricz művének elvi összefüggéseit. Ady és Móricz neve a magyar kritikában először Schöpflin *Sárányról* szóló 1911-es tanulmányában került egymás mellé.⁶⁷ Schöpflin elsősorban abban látja a *Sárány* jelentőségét, hogy Jókai óta az első igazi társadalmi regény, az első kísérlet arra, hogy a nemzet társadalmának valamely szélesebb területét egy képpé fogja össze. „A mai fiatal generációt — írja Schöpflin — talán az különbözteti meg legjobban az előtte valóktól, hogy amíg ez mindenben elaprózta magát, emez próbál visszatérni a nagy stílushoz. Ezt látjuk Ady lírájában, amely ha egészében nézem, a grandiózus voltával ragad meg, ez teszi Móricz Zsigmond regényeit a mai irodalmi törekvések legjellemzőbb képviselőivé.” Az összevetés itt még erre az egy szempontra vonatkozik, de ezzel az idézett mondattal zárul a terjedelmes tanulmány, jelölül annak, hogy az író gondolatsora ebben a tételben ér nyugvópontot.

Hogy itt nemcsak egy futó ötlet sugallotta párhuzamról van szó, abból is látszik, hogy egy év múlva Schöpflin ugyanezt a gondolatot önálló tanulmányban dolgozza ki. A *Husadik Században* jelent meg *Az új magyar irodalom* c. tanulmánya, melynek alcíme: Ady Endre és Móricz Zsigmond.⁶⁸ Schöpflin tanulmánya elsősorban azokat a kritériumokat keresi, amelyek többnyire azonosak a *Nyugat* íróinál, és mint közös vonások kidomborítják a *Nyugat* sajátos jellegét, amelyek elkülönítik a *Nyugat* íróit a korábbi írónemzedékektől. Az ember belső életének gazdagabb rajzában véli megtalálni Schöpflin az egyik elkülönítő vonást. Szerinte ez köti Móriczot is az irodalom modern áramlatához. Turi Dani a magyar irodalom egyik legkomplikáltabb figurája. A másik vonás, amely a fiatalokat összeköti, az elégedetlenség szelleme, tisztán látják az új írók a magyar élet minden elmaradottságát és bűnét. Móricz „minden nagyobb munkája egy-egy indulatos tiltakozás a magyar élet valami jelensége ellen — írja Schöpflin. —

⁶⁶ [Schöpflin Aladár], *Vasárnapi Ujság*, 1911. XI. 19.

⁶⁷ Lásd a 44. jegyzetet.

⁶⁸ Schöpflin Aladár: *Az új magyar irodalom — Ady Endre és Móricz Zsigmond*, *Husadik Század* 1912. XI.

A maga módja szerint ő is forradalmi szellem — nem politikai forradalmár, mint Ady, inkább morális forradalmárnak lehetne mondani. Minden írónk közt ő mondja a leglesújtóbb kritikát a mai magyar társadalomra, ő mutatja fel legvézűbb sebeinket, mégpedig éppen azokon a társadalmi rétegeken, melyeket eddig az egészség, az érintetlen épség illúzióival vettünk körül.” Intellektuális nyugtalanság, fokozott lelki érzékenység, a lelki élet gazdagabb árnyaltsága, új értékek kialakítása jellemzi Schöpflin szerint az új nemzedéket. „Olyan világnézetet teremt ez a lelkiállapot — írja Schöpflin —, amelyben nem maradnak helyükön az eddigi értékek, új értékek alakulnak és régiak szűnnek meg.” A formában is innen ered az újnak keresése, a kísérletezés szelleme, amely legtipikusabban e nemzedéknek Ady és Móricz mellett legkiválóbb szellemén, Babits Mihályon figyelhető meg és ezek a vonások fűzik ezt az egész irodalmi mozgalmat Schöpflin szerint legszorosabban a politikai radikális mozgalmakhoz, mindkettőnek az a törekvése, hogy megküzdjön a régivel, a tradíciókban megcsontosodottal, hogy megteremthesse az újat. E közös elvi jegyeket viselő irodalmi mozgalmon belül Adyt és Móriczot szubjektív egyezések is összekötik. Schöpflin ezekről is beszél. Móricz is abból az országrészből jött, ahonnan Ady, de már olyan vidékről, melynek etnográfiai helyzete teljesen megállapodott. Társadalmi vonatkozásban Móricz vidéke is mobilis, meg nem állapodott, akárcsak Adyé. Mindketten erősen kálvinista jellegű levegőben éltek le diákéveiket. Móricz, fejtegeti Schöpflin, némely egyezések mellett azonban másfajta anyag, mint költőtársa. Súlyosabb, energikusabb, kevésbé hajlékony természet, — Ady élénken kidomborodó asszonyos vonásaival szemben a férfi típushoz áll közelebb. A festői jellegű Adyval szemben Móricz egész természete inkább a formára irányul, mint a színre. „Jobban tapad a valósághoz, röghözkötöttebb s közelebb áll a magyar tradícióhoz — írja Schöpflin. — Egész írói egyénisége realiztikus s az erő irányában koncentrálódik. A lírikus Ady mellett az epikai jellemet testesíti meg.”

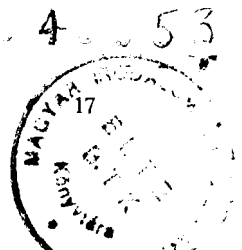
Ma már középkolai dolgozatnak is talán túl sablonos cím: „Ady és Móricz kapcsolata”, Schöpflin összevetésének is vannak olyan elemei, amikből évtizedek folyamán elkoptatott irodalmi közhely lett, de mindez nem von le semmit Schöpflin tanulmányának irodalomtörténeti jelentőségéből, hogy ő jellemezte először Ady és Móricz egyéniségének és művészetének analógiáit, és ő emelte ki kettejük művészetéből azokat a vonásokat, amelyekben a Nyugatmozgalom előremutató, a múltat tagadó jellege különösképpen kidomborodik.

Móricz erotikáját is az író egész művének mélyebb értelméből, a nagyobb összefüggésekből magyarázza és indokolja Schöpflin. Ahogy Móricz képei a vízió erejével ragadják meg az olvasót, dialógusai is néha valóságos hallási benyomásokat keltenek, mintha fonográffal volnának felfogva. Ez a teljes realitás magyarázza meg Móricznál a parasztbeszéd „tragárságát”. De arra is rámutat Schöpflin, hogy ennél mélyebb, Móricz egész egyénisége energiájával kapcsolatos tényezők is magyarázzák intenzív, erotikus érdeklődését.⁶⁹ Amíg a konzervatív kritika egy része teljes értetlenségéről és botfúlúságáról téve tanúságot, erkölcsi lazaságot emleget Móricz műveivel kapcsolatban, Schöpflin, a konzervatív oldalról a *Nyugat* egyik legmélyebb teoretikusává váló esztéta, mindig hangsúlyozza Móricz morális indulatát és erejét „Móricz Zsigmond nem nézi az amoralitás irónikus belenyugvásával az embernek ... a vívódását az élet lehetőségeivel — írja Schöpflin.⁷⁰ — Morális lélek, s ezért haragos, indulattól remegő felháborodással szemléli a harcot. A közönséges ember beleszületett az élet viszonyaiba öntudatlanul, vagy legjobb esetben fél-öntudattal él bennük, észre sem veszi őket. Móricz Zsigmond úgy áll velük szemben, tompulatlan látással, megszokottságuktól el nem fogult, friss ítélettel, mintha most került volna közéjük először, nem tud beléjük nyugodni, fellázad ellenük.”

Schöpflin kitűnő tanulmányaival szemben egyetlen hiányérzetünk marad, hogy írásai nem eléggé kritikus jellegűek. Tökéletesen érti és magyarázza az írókat, kitűnő pedagógikus ízlés-

⁶⁹ Lásd a 44. sz. jegyzetet.

⁷⁰ Lásd a 44. sz. jegyzetet.

fejlesztő hivatásuk is van Schöpflin tanulmányainak, ugyanakkor az író számára is fontos nyilvánlatkoztatásokat revelál és tudatosít. Nyilván Schöpflin írásainak is jelentős szerepük volt abban, hogy Móricz nem rekedt meg a paraszti tematikában és másrészt e kitűnő tanulmányok is megerősíthették Móriczot, hogy merjen tovább menni az eddigi, maga törte úton. Ahhoz is kitűnően értett Schöpflin, hogy minden műből felmutassa az értékeket, az új és továbbfejleszhető vonásokat. De az már nemigen derült ki a kritikáiból, hogy a *Kerek Ferkó* nem nagy regény, hogy a *Galamb papné* kevesebb, mint *Az Isten háta mögött*, hogy mik a *Sárarany*, vagy *A fáklya* hibái.

Néhol jelét adja annak is, hogy a mű, vagy az írói képesség határait is tisztán látja Móricz esetében is, a *Sáraranyról* pl. azt írja, hogy a regény feszültsége szinte már az irodalmi lehetőség korlátait is szétveti,⁷¹ de kritikai megjegyzéseit Móricznál mindig ilyen rejtett, félmondatos megjegyzésekben ejti el. Nyilván a kor irodalmi, izlésbeli viszonyainak ismeretében volt ilyen óvatos a kritikában és ez is igen megbecsülésre méltó „irodalompedagógiai” szempont, amely mögött nem nehéz felfedezni az önmegtagadás kemény erőnyeit is. Az új irodalom törekvéseit és kész műveit elsősorban magyarázni és *megértetni* kellett a régihez szokott közönséggel. El kellett vezetni a közönséget Ady, Móricz, Babits művészetéhez és ennek érdekében a három nagy írónak talán egyetlen kortársa sem tett annyit, mint Schöpflin. Ha a Hét krajcár kötetet majdnem egyhangú lelkesedéssel fogadják is még, a *Sárarany* után már megélnék a Móricz-ellenes támadások, és Schöpflinben nyilván a kényszerű apologetikus szerep is visszaszorította a kritikust.

*

Schöpflin írásain kívül az első évtizedben kevés tanulmány tesz kísérletet arra, hogy Móricz művészetének belső törvényszerűségeit, az író minden művében megnyilatkozó, de a felszín alá rejtett mélyebb jelentését is megfejtse. Ebben a vonatkozásban még Ignótus 1918-ból való, a *Nyugat*-ban megjelent arcképvázlatát kell megemlítenünk.⁷² Ignótus tanulmányának alap gondolata Móricz és Zola rokonságának hangsúlyozása. Ignótus szerint Móricz műve is szimbolista, mint ahogy Zolát is annak tartja, abban az értelemben, hogy Zola minden műve az egyetemességgel viaskodó írás, amely az *egyeshez* mindig hozzáérzi, s ha nem is mondja mindig hozzá, de akarata ellen^{is}, belső kényszerűségéből, kénytelen hozzáértetni a *mindent*. Az e fajta írói mű, már természetéből következik, sohasem lehet pallérozott stílusú — véli Ignótus. Móricz írói nyelve sem annyira magától értetődő, mint Jókaié, vagy Mikszáthé. Forró és nagy lélegzete, „apokaliptikus vizionáriussága” Zolával rokon, szédítő mélységei Kemény Zsigmondra emlékeztetnek. Az apokaliptikus látásmódot — Ignótus szerint — protestáns biblikus neveltetése is erősíthette Móriczban, mert az Újszövetség (az európai antikvitás örökségeként) vizionárius, apokaliptikus elemekkel tetézte meg a zsidó szentírást. Móricz szemlélete, úgy véli Ignótus, abban is rokon Zola naturalizmusával, hogy nem magukat a dolgokat látja, hanem azt, amit magából vetít ki a dolgokra; a dolgok, az események, a történetek lelkét. De ez a vizionárius epika tulajdonképpen leplezett líra: Móriczot a legkülönfélébb miliókben ugyanazon témák, vagy vonatkozások érdeklik. Regényei, novellái, még akkor is elsőszemélyes elbeszélések, ha forma szerint nem is azok. Minden Móricz műnek van egy hőse, akinek személyén keresztül nézi az író a többi előforduló személyt. „S éppen ez az egy ember szemén, sorsán és történetén át való nézés az, — írja Ignótus — ami a Móricz látását s előadását szimbolikussá s apokaliptikussá teszi.” Ez a líra, már egyben romantika is és segítségével van Móricznak abban, hogy tágítsa az epikum határait.

Ignótus esszéje nem olyan szerény alázatú írás, mint Schöpflin tanulmányai, amelyek elsősorban szöveghű magyarázatok Móricz művéhez, Ignótus szabadabban csapong ötletei

⁷¹ Lásd a 44. sz. jegyzetet.

⁷² Ignótus: Arcképvázlat Móricz Zsigmondról, *Nyugat*, 1918. I. 16.

után. Más összefüggéseket villant föl, mint Schöpflin, merészebbeket, kevésbé evidenseket, de Móricz szimbolista hajlamú látásmódjának és az epikuma mélyén mindig ott lappangó, meghatározó erejű líraiságnak felfedezése nélkül szegényebb lenne Móricz-képünk. Különösen Móricz pályájának 1919 körül záródó első periódusában született nagyratörő műveinek (*Sárarany*, *A fákllya*) megközelítéséhez ad jó szempontokat Ignotus tanulmánya.

Azonkívül az Ignotus hangoztatta szimbolista vizionáriusság Móricz és Ady belső világának újabb analógiájára is fényt vet. (Ady és Móricz kapcsolatát nem akarjuk azzal a módszerrel mitizálni, ahogy az manapság divatos, élettelen, páros tablóképbe merevíteni a század két nagy magyar íróját, de minden köztük *valóban meglevő* belső rokonság észrevétele és elemzése csak közelebb vihet tökéletesebb megértésükhöz.)

A támadások

Egy képzeletbeli fiatal olvasó, aki az utolsó tíz-tizenkét év Móricz-irodalmából és publicisztikájából, vagy a mai iskola padjaiban ismerte meg az író, az első évtized Móricz-irodalmának végigolvasása után bizonyára elcsodálkozna, hogy milyen kevés szó esett az írók elleni támadásokban közvetlenül politikai kérdésekről, még olyan művek esetében is, amelyekről, mint a merész, harcoss politikai állásfoglalás szép példáiról hallott az iskolában. A heves irodalompolitikai támadások kevés politikai kérdést kavartak fel az első évtized kritikáiban.

A támadások tüze Móricz erotikája és stílusának vaskos „trágár” népiessége ellen irányult. Ezért támadta Móriczot már Szász Károly is az *Urániában*,⁷³ később Bartha József a *Katholikus Szemlében*,⁷⁴ Andor József az *Életben*,⁷⁵ Kéki Lajos a *Budapesti Szemlében*⁷⁶ és az *Életben*,⁷⁷ Anka János szintén az *Életben*, Deák Viktor⁷⁸ és Bangha Béla⁷⁹ a *Magyar Kultúrában*, és talán a legnagyobb lánggal Palágyi Lajos, a *Magyar Nemzet* hasábjain megjelent három cikkében.⁸⁰

Ki lelkesedik ma már a *Sárarany* vagy *A fákllya* erotikájáért, és ugyanakkor miért váltanak ki bennünk mégis spontán ellenérzést, sőt tiltakozást Szász Károlyék kritikái?

E korszak több erotikus novellája ma is friss, kitűnő írás, a *Cica meg a macskán*, a *Csipkés Komárominén* éppúgy, nem érezzük az idők nyomát, mint a korszak két remek (erotikus légkörű) kisregényén (*Az Isten háta mögött*, *Árvalányok*). Ahol azonban az erotika valamiféle sajátos naturalista mitológiának válik fontos alkotóelemévé (különösen a *Sáraranyban*) ott ez az erotika az egész naturalista mitológiával együtt ma már elavultnak tűnik, illetve alighanem megszületése pillanatában is már az európai irodalom szintjéhez mérve idejétmúlt volt. „A nyers szavak sokszor szükségtelen, sőt megokolatlan használata valamikor forradalom volt, érthető túlzás — írja Benedek Marcell⁸¹ *A fákllyával* kapcsolatban. — Ma, ennek a forradalomnak eredményeképpen, mindent el szabad mondani . . . Bizonyos undorító természeti processzusok — bármily virtuóz — leírása sem annyira modern, mint inkább a naturalizmus „csak azért is!” korszakára emlékeztető dolog.”

Persze a magyar irodalmon belül nem volt ez a kérdés már ilyen elintézett dolog, akadt például kritika — Anka Jánosé⁸² —, amely még az idillikus harmóniájú *Mese a zöld fűvön* c. Móricz novellán is megbotránkozik és megakad szeme „az éhes katonák erotikus mohóságának

⁷³ Szász Károly i. m.

⁷⁴ Bartha József i. m.

⁷⁵ Andor József i. m.

⁷⁶ Kéki Lajos i. m.

⁷⁷ Kéki Lajos, Móricz Zsigmond, *Élet*, 1912. XI. 24.

⁷⁸ Deák Viktor, *Magyar Kultúra*, 1917. VI. 20.

⁷⁹ B. B. [Bangha Béla] *Magyar Kultúra*, 1917. II. k. 995. l.

⁸⁰ Lásd az 5. sz. jegyzetet.

⁸¹ Benedek Marcell i. m.

⁸² a. j. [Anka János] *Élet*, 1915. IV. 18.

rajzán”. Ezek az erotika-ellenes támadások tehát nem válogatnak. Az *Isten háta mögött* c. regénynek a mű egészéhez szervezen hozzá tartozó erotikáját éppúgy elvetették, mint a *Sárrány*, vagy *A jáklya* néhol iskolásan naturalista kinövéseit. Palágyi Lajos például Az *Isten háta mögött* kritikáját azzal kezdi, hogy ez a regény nem is olyan, amit megilletne az irodalmi bíráló, majd azzal a szónoki kérdéssel folytatja, hogy miképp lehet ily munkát egyáltalán kinyomtatni.⁸³ (*Esztétkai* szempontú kritikában csak Benedek Marcell részesítette Móríczt erotikáját, de az ő írását nem is soroljuk ide az irodalomellenes támadások közé.)

Tehát Móríczt első korszakának „csak azért is!” túlzásai némileg érthetőek, és indokoltak még a korszak hazai ízlésbeli, irodalompolitikai viszonyai között. Az egész életmű távlatából még inkább értelmüket nyerik a kor szűk ízléshatárait feszegető és botránkoztató szókimondásai. Móríczt naturalista műveivel tört utat magában is és az irodalmi közvéleményben is olyan későbbi remekműveknek, mint a *Pillangó* vagy a *Boldog ember*, ahol már nem elhatározás kérdése, nem is vívmány a dolgok naturalista módon való nevén nevezése, ahol már minden figyelme az emberi élet *teljességének* korlátlan és gátlás nélküli kifejezésére irányulhat.

Amíg a konzervatív kritika a maga ízlésére hivatkozva bírálja Móríczt erotikáját, vagy szókimondását, az csak a kétféle korizálás összecsapásának jellemző tünete és mint szubjektív ízlés megtámadhatatlan, vitathatatlan. De a legtöbb e fajta kritika már összekeveri az ízlés és az erkölcs fogalmát, ami nemcsak a logika törvényszerűségeinek sérelmét jelenti, de Móríczt esetében azt is, hogy a kritikus az etikából is rosszul vizsgál, mert lehet Móríczzal egyetérteni és lehet megtagadni is Móríczt, de nem lehet tagadni az egész életművén végigvonuló morális igényt, az ember, a társadalom, az egész lét kérdéseinek erkölcsi nézőpontról való szemléletét és ítéletét.

Másrészt ott vesztek el ezek a támadások minden hitelüket, amikor azzal utasítják el Móríczt népies erotikáját, hogy a nép életétől, érzésvilágától mindez idegen. Egy idealizált, sohasem volt parasztsémához mérk Móríczt típusait, elárulva, hogy népszemléletük minden életismeret nélkül való. Kéki Lajos pl. teljes kritikusi komolysággal rója meg Móríczt,⁸⁴ hogy „tréfáikban még finomlelkűnek rajzolt leányalakjai is nem egyszer ízléstelenek és neveletlenek.” Persze a Móríczt naturalizmusát támadó kritikák mélyén is politikai lapul. A naturalizmust nem pusztán mint művészi irányzatot utasítja vissza a konzervatív tábor, hanem mint a magyar élet, a magyar falu torzított ábrázolását. Ady már 1909-es kritikájában⁸⁵ megjósolta: „Persze, hogy a nacionalista műmagyarok, a nehézfejű impotensek s grófi és püspöki ispánok megint kiabálhatnak a magyar falu megbántása miatt.”

*

Említettük már, hogy az első évtized irodalma alig foglalkozik a Móríczt-művek politikai vonatkozásaival, kevesen mérik fel Móríczt műveinek szerepét és jelentőségét ilyen értelemben. Egyedül Schöpflin és Fenyő Miksa tesz erre kísérletet. Schöpflin — mint idéztük⁸⁶ — azt hangsúlyozza, hogy az Ady és Móríczt névvel jelzett irodalmi mozgalom lényegében azt munkálja, amit a politikai radikalizmus. Schöpflin ugyanebben a cikkben, erről is esett már szó, oly módon különbözteti meg Móríczt Adytól, hogy forradalmi szellem, de nem politikai forradalmár, mint Ady. Fenyő Miksa Schöpflinnel vitázva azt vallja,⁸⁷ hogy Móríczt is politikai forradalmár, mert „ami emberi dokumentumot az ő művészete szolgáltat, mindmegannyi fényes igazolása a politikai forradalomnak”. Majd így folytatja: „Ami forrongás a parasztság hatalmas testét megrázkódtatja, ami baj sorvasztja: mindez revellálódik Móríczt Zsigmond elbeszélő művészetében.”

⁸³ Palágyi Lajos i. m.

⁸⁴ Lásd a 77. sz. jegyzetet.

⁸⁵ Ady Endre i. m.

⁸⁶ Lásd a 68. sz. jegyzetet.

⁸⁷ Fenyő Miksa, Móríczt Zsigmond, *Nyugat*, 1913. II. 16.

Még feltűnőbb, hogy Móricz ellenzéke — 1918-ig — még ennyire sem figyelt fel az író műveinek politikai élére. Minden puszkaporukat Móricz naturalizmusára és erotikájára pazarolták el. A *Sárary* nagybirtokellenes célzatosságára egyedül Palágyi Lajos⁸⁸ tesz félmondatos megjegyzést: „az urak elleni gyűlöletnek szinte féktelen tombolással és tobzódással ad kifejezést”. Még a *Szegény emberek* sem vált ki nagyobb vihart. Igaz, ekkor már — Móricz szavait idézve — „minden lélek fülledt és fulladt volt és eltikkadva várta végét a rettenetes világégésnek”. Csupán a *Magyar Kultúra* egyik rosszhiszemű kritikusa, Várdai Béla⁸⁹ rója meg Móriczot a novella miatt, de megjegyzésének nincs politikai éle, csak a maga szűk és kicsinyes, morális mértékeihez igazítja Móricz megrázó pacifista novelláját, azt bizonygatva, hogy „a szerző valójában nem is a háború ellen beszél, hanem igazolja, ami belőle [vagyis a háborúból] következik...”

A *fáklya* megjelenése is egy ideig csak a protestáns felekezeti lapok vizeit kavarta fel. A legszenvedélyesebb támadások egyike a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*ban jelent meg,⁹⁰ abban a folyóiratban, amit 1858-ban Ballagi Mór alapított azoknak a szabadelvű protestáns eszméknek a terjesztésére, amit A *fáklya* papja, Matolcsy Miklós is a maga meggyőződésésként hirdet a regényben. De ekkor már évtizedek óta újra a konzervatív irányzat kerekedett felül a hazai protestantizmusban.

1918. május 30-án jelenik meg az *Új Nemzedék*ben Milotay István Móriczhoz intézett nyílt levele A *fáklyáról*.⁹¹ Ez a cikk volt az első éles politikai támadás Móricz ellen.

Milotay cikke előtt jelent meg a *Huszádik Száza*dban Benedek Marcell kitűnő kritikája ugyanerről a Móricz-regényről.⁹² Benedek Marcell cikke ahhoz, a Móricz-irodalomban elég ritka típushoz tartozik, amikor a kritikus minden Móricz-pártiság, vagy Móricz-ellenesség nélkül vizsgál meg egy Móricz-művet és erős kritikát mond. Az írói szándék és megvalósítás különbségére mutat rá Benedek cikke. Logikusan bebizonyítja, hogy A *fáklya* nem tudja megvalósítani azokat az írói célokat, amelyek életrekellették ezt a regényt. Ami a regényben történik, azt nem sikerült Móricz-nak a tipikusság érvényével megalkotnia, pedig kiderül a regényből, hogy ez volt az író célja. „A pap, a paraszt és a dzsentri egymáshoz való viszonyának egy nagy és komplikált társadalmi probléma megvilágításának indul a regény, — írja Benedek Marcell — de sem a pap, sem a paraszt, sem a dzsentri nincs azzal az objektivitással, a típusnak azzal a meggyőző erejével rajzolva, ami ehhez szükséges volna.”

Milotay cikkének egyetlen tétele ennek a kritikai észrevételnek az eltűlése, vulgarizálása és irányzatos felhasználása. Hivatkozik is a *Huszádik Száza*d kritikájára, hogy még az ő szemükben is egy „nagy ferdítés, egy Zola-módjára gyerekes és hazug lódtítás” Móricz regénye. „Látod, Zsiga, még a radikálisok, még Braun Róberték és Jászi Oszkárék is jobb véleménnyel vannak fajtádról, mint te magad...” Milotay nyílt levelének nincs sok köze az irodalomhoz, lényegében rosszindulatú politikai támadás, az 1919 után felszított antiszemita uszítás is megmutatkozik már benne: „azt kell hinnem, hogy egyetlen reménységed az a másik népréteg, amely Galiciából szívárog és árad be...”

Milotay nyílt levelét az irodalomtörténész csak mint tünetet jelzi: ebben az írásban új stílus, új polémikus hang jelentkezik: Milotay cikke nagyobb tehetséggel, de sokkal kisebb emberi tisztességgel támadja Móriczot, mint az író eddigi konzervatív ellenzéke. Az a sajtós kapcsolat, ami Benedek Marcell okos és tisztességes kritikája és Milotay denunciatív támadása között kimutatható, azt jelzi, hogy a magyar kritikai életben milyen nehéz és kocká-

⁸⁸ Palágyi Lajos, *Magyar Nemzet*, 1910. XII. 17.

⁸⁹ Várdai Béla, *Magyar Kultúra*, 1918. II. 20.

⁹⁰ A *fáklyáról*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1918. III. 17.

⁹¹ Milotay István: A *fáklya* — Levél Móricz Zsigmondhoz, *Új Nemzedék*, 1918. V. 30.

⁹² Benedek Marcell i. m.

zatos vállalkozás az igazság, az egyéni kritikai meggyőződés kimondása. A kimondott meggyőződés egy egészségtelen irodalompolitikai légkörben nyomban torz akusztikát kaphat.

*

1919 nemcsak Móricz írói pályájában jelent korszakhatárt. A következő évtized a Móricz-irodalom történetében is új fejezet. A kortársak kritikái mellé felzárkóznak majd a következő írói nemzedék tagjai, akik már másként néznek szembe Móricz művével, nekik már példa, vagy éppen nyomasztó előzmény, de bizonyos, hogy *mást* jelent számukra Móricz Zsigmond, mint a *Nyugat* első nemzedékének. 1922-ben jelenik meg Szabó Lőrinc első írása Móriczról, a következő évben Féjáié, majd egy év múlva Kodolányié. 1926-ban Németh László írja meg első tanulmányát Móriczról.

ZUZANA ADAMOVIÁ

MAGYAR DRÁMÁK A CSEH SZÍNPADON A MŰLT SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A múlt század második felében a cseh kulturális élet élénk érdeklődéssel fordult a magyar irodalom felé. A lírai alkotások — főleg Petőfi művei — mellett a magyar színműirodalom egyes darabjai is eljutottak a cseh közönséghez. Ezeknek sorát Kisfaludy Károly *Szeget szeggel* című egyfelvonásos vígjátéka nyitja meg. Ez a darab J. L. Charvatecký fordításában 1867-ben jelent meg könyv alakban *Klín klínem* címen. A korabeli prágai színházak repertoárjának jegyzéke nem említi a darabot, amely valóban nem is került bemutatásra a cseh főváros színpadain. A továbbiakban még visszatérünk erre a vígjátékra későbbi vidéki előadásával kapcsolatban.

A cseh színpadon bemutatott első magyar színmű Szigligeti Ede *Rózsa* című vígjátéka, amely 1869. január 28-án került színre a prágai Ideiglenes Színházban.

Az 1869. év repertoárjában ott találjuk ugyan Gogol *Revizorát*, Osztrovszkij *A szegénység nem szégyen* és a *Vihar*, Szuhovo—Kobylin *Krecsinszkij házassága* című darabjait, a cseh F. V. Jeřábek a *Közvélemény útjai* és *Urának szolgája*, valamint Karel Sabina *Hirdetés* című új tematikájú, új mondanivalót tartalmazó színműveit, túlnyomórészt azonban az 1869. év 438 előadása nem haladja meg a silány, sablonos darabok színvonalát. A repertoár egyhangúságában oázist jelent, újdonságként hat Szigligeti háromfelvonásos vígjátéka — írja a korabeli kritika a darab bemutatójáról. A *Cseh Thalia* című színházi folyóirat 1869. február 15-i számában olvassuk: „Szigligeti Rózsa avagy Szerelmi bajvívás című háromfelvonásos vígjátéka érdekes számunkra főleg azért, mert a Lajtán túli szomszédaink drámairodalmának ez az első, nálunk bemutatott terméke. Szigligeti hazájában a legjobb vígjátékirók közé tartozik, de ha hírnevét nem is ismernők, ez a vígjáték kellő bizonyítékot nyújtana tehetségéről, amelynek nyoma látható a darab egész felépítésében, valamint a színpadi eszközök használatában. A Rózsa azonban olyan jellegzetesen magyar és főleg tárgya annyira más — a mi közönségünktől távoli — környezetből nő ki, hogy színpadunkon nem arathat a pestihez hasonló sikert”. A január 28-i bemutató után a darabot még egyszer játszották február 6-án; több előadást nem ért meg. A *Naše listy* (a későbbi *Národní listy*) című napilap színházrovatában foglalkozik a J. N. jelzésű kritikus a darabbal, aki nem más, mint a magyar irodalmat jól ismerő, Petőfi-rajongó Jan Neruda, a cseh irodalom kiváló alakja. Véleménye lényegében megegyezik a *Cseh Thalia* véleményével: „Szigligeti ismeri saját nemzetét, tud szájaja szerint írni, olyan paprikát talál fel neki, amely egyedül az ő ízlésének felel meg. Drámai művészete azonban nem olyan erős, hogy lelkesedéssel töltsen el a külföldet is. Hiszen a mi Huszaink és Zsizskáink,¹ amelyek cseh színpadon viharos lelkesedést keltenek, sem olyan

¹ Neruda J. K. Tyl hasonló című darabjaira céloz. Josef Kajetán Tyl (1808—1856) a cseh haladó színműirodalom és színjátszás úttörője volt.

kiválóak drámailag, hogy pusztán költői értékükkel másutt is sikert arassanak. Szigligeti *Rózsája* nem egyéb, mint dramatizált anekdoták sorozata Toldi Miklósról, a nemzeti hősről. Az első felvonás jól indul, a második és a harmadik helyenként kedvezőtlenül érint. Ennek ellenére mindenütt megnyilvánul bizonyos színházi jártasság a jellemekben, amelyeket az élet után és a nép nézete szerint rajzol a szerző.” A gondos előadás és a kor kiváló színészeinek (Šimanovský, Pešková) játéka ellenére sem volt a darabnak nagy sikere. Nem segített ebben a fordítás sem, amely külön említést érdemel. A darab fordítója ugyanis Jan Ev. Purkyně, a világhírű cseh természettudós és orvos. Purkyně már 1833-ban felhívja nagy kortársai, J. P. Šafařík és F. Palacký figyelmét a magyar nyelvre és e nyelv közelebbi megismerésének szükségességére. Részt vesz 1865-ben Pozsonyban a magyar természettudósok kongresszusán; ugyanebben az évben megválasztják a Budapesti Királyi Orvosegyesület tagjává. A kongresszuson, ahol ő maga németül beszél, magyar nyelvű beszámolók is elhangzanak, melyeket nem ért. Innen hazatérve, csaknem hetvennyolc éves korában kezd magyarul tanulni.² Nagy segítségére voltak ebben több éves tanulmányai, amelyek fiziológiai szempontból foglalkoznak az emberi beszéddel, valamint rendkívüli nyelvtelhetsége. Érdeklődése az irodalomra is kiterjedt. Már régebben lefordította cseh nyelvre Goethe és Schiller dalait; bresloui tanári működése alatt háza az ott élő csehek kulturális központja volt. Kijadja lengyel fordításban Čelakovský *Cseh dalok visszhangja* című versgyűjteményét. Háromévi magyar nyelvtanulás után, nyolcvanegy éves korában hozzáfog Szigligeti *Rózsájának* cseh fordításához. A darab nyomtatásban nem jelent meg, de a kéziratpéldány a prágai Nemzeti Színház levéltárában tehetséges és kiváló nyelvérzékre valló fordításról tanúskodik. A csaknem száz évvel ezelőtt írt szöveg ma is friss és eleven, a magyar eredeti szellemes szófurdulatai mitsem veszítenek humorosságukból. A Kórogi és Ország nevekkel képzett szójátékok nehézséget okozhattak a fordítónak: a cseh szövegben e nevek változatlanul maradtak, így persze értelmetlenül hat a száraz kóróról, a rózsáról és az egész országról szóló vers. (I. felv.) — A korabeli cenzúra korlátoltságára vall a kézirat utolsó lapján a nagy vörös pecsétellátott játszási engedély megjegyzése, miszerint a kézirat 37. oldalán áthúzott mondat kivételével engedélyezik a darab előadását. Az áthúzott mondat így hangzik: „Ah! Így fölsége ámitott el!” (I. felv.) A „fölsége” szót „királyia!” kellett helyettesíteni, ami nyilván kevésbé konkrétan és személyhez kötöttnek tűnt a cenzor szemében.

Mint mondtuk, a darab két előadás után lekerült a műorról. Purkyně egy félévvel múlta túl a bemutatót; 1869 nyarán 82 éves korában meghalt. Halála után vidéki szintársu-

² Jan Ev. Purkyně könyvtárának katalógusában a magyar nyelvtankönyvek és szépirodalmi alkotások jegyzéke tanúskodik a nagy tudós érdeklődéséről a magyar nyelv és irodalom iránt. Ezek a könyvek a következők: Bloch: *Taschenwörterbuch der ungarischen und der deutschen Sprache*. 1843. — Dall: *Praktische Lehrgang zur Erlernung der ungarischen Sprache*. Pest, 1858. — Dankovský: *Kritisch-ethimologisches Wörterbuch der magyarische Sprache*. Presburk, 1833. — Marton: *Ungarische Grammatik*. Wien, 1812. — *Schlüssel zu Neys Ungarische Grammatik*, Pest, 1861. — Oczkovski: *Der praktische Ungar. Turnau*, 1840. — Rákosi: *Die ungarischen Zeitwörter mit ihren Bestimmungssilben*. Pest, 1864. — *Magyarische Grammatik*. Wien, 1858. — Riedl: *Ungarische Grammatik*. Pest, 1866. — Szamarjay: *Einteilung zur Erlernung der ungarischen Sprache*. Pest, 1865. — Toldy: *Béldi Pál*. Pest, 1863. — Fáy András: *Újabb eredeti meséi és aforizmái*. Pest, 1828. — Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*. Pest, 1863. — Jókai Mór: *Varchoniták*. II. kiadás. Pest, 1867. — Jókai Mór: *Egy magyar nábob*. Pest, 1858. — Jósika Miklós: *Böhmen in Ungarn*. Pest, 1840. — Jósika Miklós: *A csehek Magyarországon*. Pest, 1864. — Rákosi Jenő: *Színművek*. Pest, 1866. — Szabó Szigvart: *Klastromi történetek*. Pozsonyban, 1787. — Szigligeti: *Rózsa*. Budán, 1840. — Szilágyi: *A végzet útjai*. Pest, 1855. — *Újesztendei, név- és születésnapl köszöntések*. Nagyszombatban, 1840. — Vas Gereben: *A nemzet nap-számosai*. Pest, 1857. — Purkyně könyvtára ma már nincs meg. Ezt a jegyzéket a könyvtár eladásakor készített közjegyzői összeírás alapján a nemrég elhunyt O. V. Hykeš professzor állította össze. — A *Béldi Pál* c. drámát Szigligeti írta, a Toldy István szerkesztette sorozatban jelent meg, innen a téves adat.

latok előadásai bevételét Purkyně-émlékmű felállítására ajánlották fel. Az általa fordított *Rózsát* — tudomásunk szerint — sehol sem tűzték műsorra : nyilván nem ígért nagy kasszasikert.

Újabb magyar darabbal 1872-ben ismerkedik meg Prága. Rákosi Jenő *Aesopusa* ez, František Brábek fordításában, amely az Ideiglenes Színházban 1872. október 17-én került színre. A bemutatón kívül még kétszer játszották a darabot, amelynek helyenként kissé nehézkes és darabos cseh fordítása könyvalakban is megjelent (Prága, 1873.). Az *Aesopus*-ról a korabeli kritika mérsékelt elismeréssel ír. Régi klasszikusok és új szerzők, Molière és Scribe hatását véli rajta felfedezni Jan Neruda, a *Národni listy* színikritikusa.³ Rákosit mint az *V. László* című és hírből kiválónak ismert tragédia íróját mutatja be a cseh közönségnek. Az *Aesopus*-ban kifogásolja a „szörnyű anakronizmusokat”. A tartalom rövid ismertetése után megállapítja, hogy az író meg lehetett elégedve a cseh bemutatóval és hogy a közönség kedvezően fogadta az újdonságot. A *Svĕtozor* (képes, kéthetenként megjelenő folyóirat) kritikusa hasonlóképpen ír a darabról : az anakronizmusokon kívül a tartalom szegénységét is kifogásolja : „öt felvonás helyett három is elég lenne”. Külön említést tesz a díszletekről, amelyek „lehetetlenek” voltak : összevegyült itt a gót stílus a bizáncival ; az első felvonás a prágai Szent Jakab templom belsejét mutatja. „Jóból is megárt a sok !” — fejezi be a kritikát. Dr. Ambros a neves esztétikus Bécsből Prágába érkezett, hogy megtekintse az *Aesopus* cseh előadását.⁴ Vonzotta őt a hír, miszerint a prágai díszletek nagyszerű képet nyújtanak arról, hogy milyen volt Samoson, a görög szigeten az építészet 600 évvel Krisztus születése előtt. „Dr. Ambros el lehetett ragadtatva : saracén stílusú minaretek, gótikus ablakok, bizánci kupolák, mindenekelőtt azonban a csaknem modern cseréptetők Ambros úr eddigi esztétikai ismereteit a lehető legfényesebb módon egészíthették ki” — olvassuk a gúnyos sorokat.

Magyar színművekről lévén szó, megemlítnék egy — a címe szerint ítélve — magyar tárgyú darabot : *Rózsá Sándor hírhedt magyar betyár (Róza Sándor povĕstný bandita Uherský)*, amelynek ezideig nem sikerült megtalálni kéziratát (nyomtatásban nem jelent meg) és megállapítani magyar forrásait és összefüggéseit. Ezt a darabot E. Dorn írta és Eliška Pešková híres cseh színésznő fordította — minden valószínűség szerint németből — csehre. Bemutatták 1874. augusztus 30-án a prágai Smíchovi Arénában.

Tizenkét évig nem látott Prága újabb magyar darabot. 1884-ben bemutatják Dóczy Lajos *Csók* című vígjátékát. Ez az első magyar színdarab a prágai Nemzeti Színházban. 1884. november 21-én tartották meg a bemutatót. Mindössze háromszor került színre ; a kritika nem sok dicsőítő szót pazarol sem magára a vígjátékra, még kevésbé az előadásra. A *Národni Listy* nov. 21-i számában úgy jelenti be az esti bemutatót, hogy ezt a darabot a Magyar Tudományos Akadémia gróf Teleki-díjjal tüntette ki. November 23-án azonban már élesen bírálja a drámai erőt nélkülöző mesét, amelynek gyenge szerkezetén a gyerekesen naivul megválasztott színpadi eszközök sem segítenek. A darab bája a hangulat költőiségében rejlik, amit azonban elég durva kézzel megérinteni, hogy csupán értéktelen foszlányok maradjanak belőle. Sajnos, ez történt a prágai bemutatón. Nem volt szerencés választás műsorra tűzni ezt a darabot, a színház erőinek figyelembe vétele nélkül. A bemutató teljes készületlenségről tanúskodott, a színpadon uralkodó fejtelenségből a néző nem is érthette meg, miről is van szó tulajdonképpen. November 27-én a harmadik és egyben utolsó előadásról számol be a *Národni listy*. Ez az előadás éppoly kudarccal végződött, mint az első kettő. Nem annyira maga a darab, mint inkább a rendezés és a színészek az oka ennek. Jobban figyelembe kell venni a repertoár megválasztásánál a színház erőit — figyelmeztet még egyszer a kritikus. A *Pokrok* (Haladás) című lap nov. 22. számában dicséri a bemutatót és hozzáfűzi, hogy a magyarok joggal lehetnek büszkéek erre a darabra, amely cseh fordításban sem vesztett bájá-

³ 1872. október 22.

⁴ *Národni listy*, 1872. okt. 23.

ból. (A fordítás Fr. Brábek és Jaroslav Vrchlický cseh költő műve). November 27-én azonban már ez a lap is kifogásolja a második és harmadik előadáson megmutatkozó készülletlenséget, felületlenséget. Pontosabban kellett volna betanulni a darabot, ügyelni minden kis részletre. Ez a darab tökéletes összjátékot igényel, ezt azonban nem kapta meg. Csak teljes, aprólékos megismerés és megértés után lehetne kellően értékelni Dóczy darabját. — A *Lumir* című irodalmi folyóirat 1884. december 1. számában hasonlóképpen emlékezik meg a *Csókról*. A darab finomsága — írja a kritika —, amelyben több a kiszámított szellemesség és fényes grácia, mint a bensőséges meleg érzés, jobban érvényesül olvasva, mint színpadon. A hosszadalmas, vontatott párbeszéd sok helyütt nehézkesen hatnak.

A darabot november 28-ára negyedszer is műsorra tűzték, az előadásra azonban nem került sor. Az 1884. évi repertoár darabjaival, az *Egy pohár vízzel*, a *Sok hűhó semmiértel* a *Lakméval* és a *Carmennel* — hogy csak a legfontosabbakat említsük — Dóczy Csókja, nem vehette fel a versenyt.

E három, nem túl nagy sikert arató magyar darab után 1889-ben színre került a prágai Nemzeti Színházban Csiky Gergely *Proletárok* című darabja, amely egycsapásra meghódította a cseh közönséget. (Fordította Fr. Brábek; a darab nyomtatásban is megjelent, Prága 1889). A március 19-i bemutatót még öt előadás követte. A darabot Josef Šmaha kiváló rendezésében adták elő, aki szintén játszott a darabban: Mosolygó Menyhértet alakította.

A darab mondanivalója valóban új volt a polgári közönség számára, „végre egy értékes, érdekes mű oázisa a sablonos, ízléstelen munkák végtelen sivatagában” — üdvözli a darabot a kritika.⁵

Rendkívül érdekes és sok tekintetben tanulságos a *Proletárok* cseh sajtóvisszhangja. A napilapok, irodalmi és színházi folyóiratok részletesen számolnak be a darabról, csaknem egyhangú elismeréssel. Dicsérik Csiky realista ábrázolóművészetét, amely attól sem riad vissza, hogy a társadalom rút hibái elé tartsa oda a könyörtelen tükröt és arcába vágja a szalónok léha lovagjainak; íme, ilyenek vagytok! Érdekes, hogy egyetlen kritika sem foglalkozik a darab címével — nyilván egyenlőségi jelet tesznek a proletár és ingyenélő, talpnyaló, semmirekellő között. Nem is javasolják a cím megváltoztatását.

A kritika túlnyomórésztben úgy értelmezi a darabot, mintha az az *egész* magyar társadalom képét nyújtaná, mintha mindaz a romlottság, képmutatás nemcsak egy rétegre, hanem az egész magyar társadalomra jellemző lenne. A darabban valóban nincs meg a kellő arányosság a negatív alakok mély jellemrajza és a vonzó, rokonszenves hősköi sablonos, lapos, vérszegény ábrázolása között. Nyilván ez is az oka annak, hogy a Zátonyi Bencék és Szederváry Kamillák háttérbe szorítják Irént és a Darvas Károlyt, nem tűnik ki kellően, hogy itt tulajdonképpen két világ áll egymással szemben. A kritikusok nagy része — hasonlóan a magyar kritikához — kifogásolja a pozitív alakok gyenge jellemzését és nem egy közülük sablonosnak, kevésbé meggyőzőnek tartja a IV. felvonás mindent kibékítő, mindent közmegelegedésre megoldó befejezését. Érthetetlen, írja az *Osvéta* (Művelődés) című irodalmi folyóirat színi-kritikusa, František Zákrejs, hogyan maradhatott Irén ilyen erkölcsi fertő közepette tisztán.⁶ Ezt valóban nehéz lenne pusztán Irén származásával magyarázni. Irén tisztasága, Darvas Károly fakó színével ugyan, de mégis szépen rajzolt alakja azonban azt bizonyítják, hogy a „proletárokkal”, az ingyenélők, haszontalan semmirekellők csoportjával szemben itt van a társadalom másik része, a dolgozó becsületes emberek többsége. Ezt a különbséget a kritika nem emeli ki és csudálkozik azon, hogyan lehet életképes az a nemzet, amelynek testén ilyen rákos daganat élésködik.⁷ Egyetlen vigasz talán az — olvassuk tovább —, hogy vannak olyan fiai, akik bátran elébe merik tartani a szörnyű tükröt.

⁵ *Kvėty* című folyóirat, 1889. 624. l.

⁶ 1889. II. rész, 936. l.

⁷ *Národní listy*, 1889. márc. 21.

Egyesek, mint pl. a *Květy* című szépirodalmi folyóirat kritikusa, részvétet éreznek a „proletárokkal” szemben. Ezek az ingyenélők, élősdiék eleven szemrehányásként állnak előttünk — írja — mint kegyetlen vád a viszonyok ellen, amelyek romlásukat okozták. Fenyegetve intik az emberi társadalmat, hogy ne forduljon el tőlük, nyújtson segédkezet, hogy kikerülhessenek az erkölcsi fertőből.⁸

Minthogy egyes kritikusok nem egy réteg bírálatának, hanem az egész magyar társadalom reális képének tartják Csiky darabját, érthetetlen számukra, hogyan engedhették ezt a darabot Magyarországon előadni. De ha már ott be is mutatták, nem lett volna szabad a magyaroknak megengedniük, hogy hazájukon kívül, ahol a darabnak erkölcsi célzata van, máshol is játsszák. A lovagias nemzet belső viszonyai a legrosszabb fényben jelennek meg itt.⁹ A *Jevišťe* (Színpad) című havi folyóirat, a műkedvelő színtársulatok és szórakoztató egyesületek lapja 1889. ápr. 1. számában így ír a prágai bemutatóról: A darab teljesen új, színpadon eddig ismeretlen környezetbe vezet. A téma nem sablonos, a magyar társadalom erkölcsseit mutatja be mint a proletárok, ingyenélők, talpnyalók erkölcsseit. A lehető legkedvezőtlenebb fényben tünteti fel a magyarok belső viszonyait és csodáljuk, hogy egyáltalán engedték játszani magyar színpadon. Nagyvárosi színpadra alkalmas, új anyagot nyújt ez a darab, „műkedvelő színtársulataink számára azonban erkölcsatlansága miatt teljesen alkalmatlan”. Nem a darab szatirikus élét emeli ki tehát ez a kritika, amellyel az író kipellengérezi egyes rétegek romlottságát, hanem a magyar társadalom átfogó képének tartja azt, amely az „egyszerű vidéki közönségben” esetleg olyan bűnös gondolatokat ébreszthetne, hogy hátha itt is élnek hasonló alakok, hátha a cseh társadalom sem mentes ilyen „proletároktól”?

Vannak persze olyanok is, akik helyesebben látják ezt a kérdést, akik előtt tisztábban áll a darab mondanivalója. Nem egy kritika úgy értelmezi Csiky drámáját, mint a pesti társaság egy rétegének képét. „A pesti társaság egy része gőzfürdőben érezhette magát” — írja a *Světozor* című szépirodalmi folyóirat.¹⁰ Nem csoda, hogy Csiky, akit az Akadémia többi műveitől elhalmozott jutalmával — olvassuk a *Národní listy* 1889. március 17-i számában, két nappal a prágai bemutató előtt — a *Proletárokat* jobbnak látta nem az Akadémiának, hanem egyenesen a színháznak benyújtani. Nyilván félt attól, hogy az Akadémia óvatos „öregi” ezt a „pesti intellektuális és nemesi proletariátusnak könyörtelen őszinteséggel rajzolt képét” aligha fogadják nagy lelkesedéssel. Nem kétséges, hogy e sorok írója előtt világos volt Csiky tendenciája.

Lényegesen eltér az általános véleményétől Jan Ladecký, a kiváló cseh kritikus cikke az általa szerkesztett *Cseh Thália* című folyóiratban,¹¹ amely a műkedvelő színtársulatok központjának lapja volt.

Jan Ladecký a múlt század második felének neves kritikusa — egyébként meglehetősen nacionalista tendenciájú bírálataiban — a realista művészet követelményével lép fel. Ebben a szellemben íródott a *Proletárok* kritikája is. Az általánosan kialakult véleménnyel ellentétben — amely egyhangúan dicséri Csiky darabját — Ladecký nem tartja kiváló alkotásnak a *Proletárokat*. Kifogásolja a tények száraz megállapítását. Ezzel még a törvényszéki tudósító sem elégedhet meg, hát még akkor az író, a művész?! — mondja — Gogol és Augier darabjaival hasonlítja össze Csiky művét — amazok javára. Gogol *Revizor* című darabját a humor teszi tökéletesebbé, ami Csikynél teljesen hiányzik, talán az egy Mosolygó kivételével — véli Ladecký. Legjobban észrevehető ez a III. és a IV. felvonásban; az utóbbi szerinte egyenesen „szánalmas”. Majd gúnyosan hozzáteszi: „a szerző tehet-e erről, vagy az, aki a darabot cseh színpadra alkalmazta, nem dönthetem el, mert a magyar drámai alkotás zengő hírneve

⁸ 1889, 624. l.

⁹ *Národní listy*, 1889. márc. 21.

¹⁰ 1889. ápr. 5.

¹¹ 1889. 112. l.

még nem készítetett arra, hogy Brábek nyelvtana után nyúljak.” Ha Ladecký le tudta volna győzni nacionalista elfogultságát, felismerte volna, hogy igazságtalan volt Csikyvel szemben, hiszen a darabban nincs száraz leírás, minden szereplő külön-külön él, mindegyik — egy-két sápadtabb jellemzés kivételével — hús-vér figura. Humorban sincs hiány, több párbeszéd sziporkázóan szellemes. A *Revizor* mellett természetesen Csiky darabja szerényebb mű. A cseh fordítás valóban nem mindig adja vissza a darab művészi értékeit. Brábek száraz, kínosan pontos, tanáros stílusa nem képes hűen tolmácsolni a pesti léha társaság nyelvének nyegléségeit, pedig ez szervesen hozzátartozik a darab figuráinak jellemrajzához.

Miért érdekes számunkra mégis Jan Ladecký bírálata? Ő az egyedüli a kritikusok közül, aki a darabban kapcsolatban foglalkozik a tipikusság igényével. Ő az egyedüli, aki nemcsak hogy nem értelmezi Csiky darabját úgy, mint az egész magyar társadalom képét, hanem azt tartja, hogy az ingyenélők csoportja nem tipikus az egész magyar társadalomra nézve: „... Proletárok’, ingyenélők nemcsak Pesten, Prágában is vannak. De nem tipikusak sem ott, sem itt. Az egész társadalmat ostorozni nem egyedi esettel, hanem csak tipikussal lehet.” Az utolsó mondat igazságával egyetérthetünk ma is, mi is. De nem érthetünk vele egyet ebben a konkrét összefüggésben, Csiky darabjára alkalmazva. A pesti ingyenélők társaságának képe valóban nem az egész ország társadalmát mutatja és mint ilyen, egyedinek lenne mondható. De ez az „egyedi” nagyonis tipikus arra a társadalomra, arra a korra nézve, amely kitermeli és megtűri, sőt bizonyos mértékben támogatja is az ilyen jellemeket. Ezért és ennyiben tipikus Csiky darabja, ami nagyonis konkrét képet, sőt mondhatni, csaknem korképet nyújt a századvég nagyvárosi szalonjainak életéről. Ladecký a tipikus helyes és jogosult követelésében megáll a félúton: nem értelmezi azt történelmien. Nincs tisztában azzal, hogy minden kornak és minden társadalomnak megvan a maga tipikus jelensége, ami éppen azért mondható tipikusnak, mert csak akkor és csak ott fordulhatott elő. Csiky *Proletárokjának* jelentősége éppen abban rejlik, hogy nagyonis jellemző képpel és szatirikus élességgel ostorozza az akkori magyar társadalom nagyonis jellemző tüneteit.

A darab belső felépítésében a cseh kritika orosz és francia hatásokat vél felfedezni. „A dráma belső feldolgozásában orosz, formáján francia hatás érezhető” — olvassuk a *Květy* című folyóiratban.¹² „Az orosz darabokkal rokon légkör . . .” írja M. A. Šimáček neves cseh író.¹³ „. . . az orosz szerzők sem ismernek kegyelmet a társadalom rajzában, Sardou is lerántja a leplet a szalonok lovagjairól, de olyan szorongás egyszer sem fogja el az embert, mint a magyar proletárok között . . .”¹⁴ „Az orosz darabokhoz hasonlít a jellemek rajzában és az alap gondolat mélységében, de míg azok túlságosan helyi jellegűek, ez általánosabb, hiszen ilyen alakok az egész világon találhatók . . .”¹⁵ Prága ekkor már ismerte Gogolt, Osztrovszkit, Szuhovo-Kobylinnt, Sardout, így tudjuk, kikkel mérték össze Csiky erejét!

A darabban azonban nyoma sincs kopírozásnak. A kritika külön kiemeli a *Proletárok* magyar jellegét. „A darabon érződik a párizsi mesterek hatása is, de szép példája ez annak, hogyan lehet mesterektől tanulni és mégis megmaradni saját nemzete fiának. Csak a technikát kölcsönözte a franciáktól, minden egyébben megmaradt magyarnak . . . nyoma sincs a hamis, francia esprit beteges csillogtatásának.”¹⁶ Orosz és francia hatás ellenére a darab tartalmával, párbeszédeivel, amelyek kifejezőek és tömörek, egész jellegével a magyar életből nőtt ki és erős önálló szellem félreismerhetetlen jegyét viseli magán — írja a *Květy*.¹⁷ „Mikor lesz végre nekünk is egy ilyen Csikynk?” — olvassuk a *Národní listy*ben.¹⁸

¹² 1889. 624. 1.

¹³ *Světlozor* című folyóirat, 1889. március 22.

¹⁴ *Národní listy*, 1889. március 21.

¹⁵ *Zlatá Praha*, képes hetilap, 1889. március 22.

¹⁶ *Národní listy*, 1889. március 21.

¹⁷ 1889, 624. 1.

¹⁸ 1889. március 21.

A darab nagy sikeréhez természetesen hozzájárult a rendezés és a színészek kiváló játéka. A prágai Nemzeti Színház együttesének legjobb erői, a cseh színjátszás nagyjai hozták közel a cseh közönséghez Szederváry Kamilla, Zátonyi Bence, Mosolygó és Irén alakját. Mosolygó hálás szerepében Josef Šmaha, a darab rendezője nyújtott felejthetetlen alakítást. Ibsen *Nórájában*, amit a *Proletárok* után tűzött műsorra a Nemzeti Színház, szintén játszik. A kritika ez alkalommal is megemlékezik a *Proletárokról* és megállapítja, hogy Šmaha játéka a *Nórában* méltó Mosolygó alakításához.¹⁹

A bemutató nagy sikeréről Ota Pinkas, a prágai Nemzeti Színház igazgatóhelyettese levélben értesítette a szerzőt. A *Národní listy* március 28-i számában közli Csiky válaszában cseh fordítását. (A levél magyar eredetijét sajnos ezideig nem sikerült megtalálnunk Prágában.) A cseh szöveg visszafordítása így hangzik: „A legnagyobb örömmel fogadtam szíves közlését a *Proletárok* című darabomnak a cseh Nemzeti Színházban való bemutatásáról és forró köszönetemet fejezem ki Önnek figyelmességéért. A kedvező fogadtatás, amelyben darabomnak része volt a nagylelkű, idegen, de a szabadság és nemzeti kultúra iránti törekvésekben velünk rokon nemzet fővárosában, mindig egyik legkedvesebb emlékem marad irodalmi pályámon. Kérem, fejezze ki legmélyebb hálám a Nemzeti Színház kiváló művészeinek, akik játszottak darabomban és fogadja megkülönböztetett tiszteletem kifejezését, stb.”

Bátran megállapíthatjuk, hogy Csiky Gergely *Proletárok* című vígjátéka jelentős állomás a prágai Nemzeti Színház történetében. Méltán sorakozik azokhoz a drámákhoz, amelyek reális ábrázolásmódjukkal, szatirikus élükkel és könyörtelen igazmondásukkal leleplezve a régi rend korhadtságát, segítettek építeni az új világot.

Megemlékezünk itt még a *Cár futárja* (*Sztrogoff Mihály utazása*) című darabról, amely ugyan nem magyar mű, de melyet Verne regénye nyomán a magyar Csepreghy Ferenc írt át színpadra. A múlt század hetvenes éveiben a darabnak nagy sikere volt a német színpadokon és Prágában is. Itt 1877. június 10-én került bemutatásra az Új Cseh Színházban, ahol tizenhatszor játszották, ami szokatlanul magas szám ezekben az években. Nyilván nem véletlenül tűzték éppen ebben az időben műsorra ezt a darabot. Az orosz–török háború éve ez, azé a háborúé, amelyet a szlávok igazságos hádjáratnak tartottak a hódító törökkel szemben. A csehek teljes rokonszenve természetesen az oroszok oldalán van; figyelemmel és szeretettel kísérik mindent, ami valamilyen formában összefügg velük. Nagymértékben ezzel magyarázható a darab sikere és csak másodsorban indokolja ezt Verne magávalragadó fantáziája és a ragyogó, ötletes díszletek. Mély művészi értéke nincs a darabnak; amennyiben magyar vonatkozásban foglalkozunk vele, érdemes megjegyezni, hogy Csepreghy átdolgozását a kritika túlnyomórészt dicséri. Ő sem adott ugyan olyan drámát, amely a szigorú esztétikai követelményeknek megfelel, de meglehetősen gyakorlattal állította össze a gyors egymásutánban következő képek sorozatát, ami főleg azzal szórakoztat, hogy a darab egyszerű alap gondolatát több, valóban drámai jelenetben dolgozza fel.²⁰

Ugyanebben az évben a *Zenei és színházi közlöny* 1877. júniusi számában rövid kis hír emlékezik meg arról, hogy Poděbrady-ban (Prága közelében levő kisváros, ma ismert fürdőhely) diákokból álló műkedvelő színtársulat pünkösd hétfőjén három egyfelvonásos vígjátékot mutatott be, amelyek közül a második a *Szeget szeggel* című darab volt. Minden valószínűség szerint Kisfaludy Károly darabjáról van szó, noha a hír a szerzőt nem említi.

Valószínűleg a nagy kasszasiker készítette az Új Cseh Színházat arra, hogy a *Cár futárját* új betanulásban ismét műsorra tűzze 1878-ban. Az október 19-i bemutató után még ötször játszották a darabot, sokkal kisebb sikerrel, mint az előző évben. 1892-ben újra színre kerül, ezúttal a Nemzeti Színház színpadán. A bemutatót július 9-én, *Az ember tragédiája* prágai bemutatója előtt két héttel tartják meg. A nyári holszezonban a Verne—Csepreghy darabot

¹⁹ *Národní listy*, 1889. május 6.

²⁰ *Národní listy*, 1877. június 14.

nyilván közönségcsalogatónak szánták. A mozgalmas díszletek, meglepő fordulatok, ideg-
rázóan izgalmas történet meg is tették a magukét : a darabot minden alkalommal — összesen
tizenkétszer — telt házzal játsszák. A kritika ugyan lesújtó véleménnyel van Sztrogoff Mihály
kopott históriájáról, a valószerűtlen fordulatok láncolatáról, a szerzőkről („Menjen haza,
Csepreghy úr!” — írja a *Národní listy* 1892. július 12-én), de ez mitsem árt a darab közönség-
sikerének és nem akadályozza meg a *Cár futárja* későbbi (1893—94, 1898—99, 1903. évi)
felújításait sem. A hazai sikertől indítva az amerikai csehek műkedvelő színtársulatai is
játsszák a *Cár futárját*. A *Jevišťě* (Színpad) című színházi folyóirat megemlíti (1892), hogy
Clevelandban a darab előadásának tiszta jövedelmét, 102,57 dollárt a Cseh Iskolai Alap
javára fordították. Pár hónappal később Chicagóban mutatja be a Verne—Csepreghy darabot
a Thalie Kolar nevű cseh műkedvelő színtársulat.

A magyar drámai művek csehországi szereplésének történetében jelentős évszám 1892.
Ekkor mutatják be Prágában *Az ember tragédiáját*, amely éveken át újra visszatér a cseh
színpadok műsorában. Madách Tragédiája csehországi előadásainak történetével külön tanul-
mány foglalkozik.²¹

²¹ Rákos Péter : Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához. *Irodalom-
történet*, 1956, 3. szám.

FALLENBÜCHLNÉ AMBRUS GIZELLA

AMBRUS ZOLTÁN, A SZÍNIKRITIKUS

Ambrus Zoltán több, mint félszázados írói működése alatt állandóan foglalkozott színírással. A színház mindig rendkívül érdekelte. Már gimnazista korában bírálta a Nemzeti Színházban. Első nyomtatásban megjelent írása is színírási kritika: Björnson *Leonarda* című színművének kritikája. (*Fővárosi Lapok* 1879, 283. sz. T. Z. anagramma alatt.) 1882-ben már a *Függetlenség* színházi referense; még ugyanebben az évben a színírástól visszavonuló Péterfy Jenő a huszonegy éves fiatallembert beajánlja maga helyett színikritikusnak az *Egyetértés*hez. Ettől fogva csaknem mindig színházi referense egy-egy napilapnak, (*Magyar Hírlap, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Magyar Nemzet*) közben folyóiratoknak is sűrűn ír színházi kritikát. (*Ország-Világ, Hét, Új Magyar Szemle, Jövendő, Magyar Figyelő, Nyugat.*) 1892-től mint a Nemzeti Színház dramaturgja a színdarabok tömegét bírálja. Élete utolsó évtizedében — a nemzeti színházi igazgatói évek után — a *Pesti Napló*nak ír színházi kritikát, egyideig sűrűn, később ritkábban, mert a délelőtti főpróbára járás már egyre jobban fárasztja. Utolsó színikritikája 1930. november 23-án jelent meg. (*A napos oldal.* Helge Krog színműve a Magyar Színházban.)

Hogy mennyire érdekelte a színház, mutatja, hogy a bírálatokon kívül is sokat írt színházról; több, mint öt évtizeden keresztül minden felmerült színházi kérdéshez hozzászólt; körülbelül száz általános színházi kérdéssel foglalkozó cikke van eltemetve a régi napi- és hetilapok hasábjain. Egy kötetre valót össze is gyűjtött ezekből *Tengeri kígyók. Örök színházi kérdések* címen. A kötet azonban — mely egyébként is csak csekély töredéke ilyen irányú cikkeinek — csupán terv maradt.

A színikritikák írása egyik legkedvesebb munkája, különösen, ha elég idő áll rendelkezésére. Szemben Brioux-vel, aki szerint a kritika értéke attól függ, hogy ki írja, s nem attól, hogy a kritikusnak mennyi ideje van véleménye megírására, ő azt mondja: „Aki a kritikaírásnak mind a két módját próbálta, a maga kárán tanulta meg, hogy az időkülönbség mekkora különbséget tehet.” (*Szerzők és kritikuskok. Az Est*, 1914. jan. 3.) Bírálatait ahhoz képest, hogy mennyire volt módjában kedve szerint megírnia, különbözőképpen írja alá. Teljes névvel azokat jegyzi, amelyek megírására kellő gondot fordíthatott. A. Z. vagy (A. Z.) vagy (a. z.) aláírás annak a jele, hogy kevesebb időt fordíthatott a bírálat megírására, mint óhajtott volna, végül névtelenek azok, amelyeket egészen sietve kellett megírnia.

A kritika: „a műalkotás, mint amilyenek azt egy bizonyos szem egy bizonyos temperamentum, egy bizonyos egyéniség látja; ugyanaz a célja, mint a műalkotásnak, maga is műalkotás.” — mondja. (*Az irodalmi bírálatról. Szerda* 1906. 1. szám. 39. old.) De ennek a műalkotásnak magasrendű céljai is vannak szerinte: a nagy tömeg nevelését, vezetését kell megkísérelnie. „Az állami színházaknak éppen olyan fontos nevelő hivatásuk van, mint az iskoláknak”, „ennek a nevelő munkának nem a közönség ízlését, szórakozásvágyát, ösztöneit és gondolatbeli elmaradottságát kell szolgálnia, hanem tanítania kell a közönséget” viszont

a kritika legmagasabbrendű hivatása ellenőrizni „betöltik-e a színházak nevelő hivatásukat, hogy megfelelnek-e annak a kötelességüknek, amely a színházakat kiemeli a pusztán szórakozó-helyek sorából.” (A színházak és a közönség. Magyar Figyelő, 1911. 89. old.) Ha elolvassuk például Bataille darabjairól, Knoblauch Faun-járól, Verneuil, Sacha Guitry meg egy sereg más külföldi darabról szóló bírálatát, látnunk kell, mennyire megfelelnek az ő kritikái ennek a magasabbrendű hivatásnak.

Színkritikusi pályájának első nagy szakasza a francia dráma virágkorára esik. A színházakban, főként a Nemzeti Színházban, többnyire francia darabok kerültek színre; ezekről kellett leggyakrabban írnia. Nem maga választotta meg kritikái tárgyát, nem irodalmi, hanem színkritikát írt; de író volt, és ami kezéből kikerült, mind írói munka volt. „Elkerülte a klasszikusokat” — írja róla egyik — tévedő — kritikusa. Shakespeare nyolc darabjáról írt, Sophocles, Plautus, Terentius, Lope de Vega, Calderon, Moreto, Racine, Molière, Lessing, Kleist, Schiller, Hebbel egy-egy darabját bírálta. Hogy több Meilhac és Lavedan darab került színre ebben az időben, mint klasszikus, az nem az ő hibája volt. (Mennyire méltányolta a klasszikusokat, mutatja, hogy a Nemzeti Színház műsorán sohasem szerepelt annyi klasszikus darab, mint éppen az ő igazgatósága alatt.)

A „nagy kortársak” közül Strindberg, Wedekind, Hauptmann, Pirandello, Shaw több darabját bírálta. Ezek megítélésében nem mindig volt egy véleményen legtöbb kritikus-társával; hogy a más véleményű bírálók értékelése volt-e helyes, vagy az övé; azt csak egy későbbi kor lehet hivatva eldönteni.

Ibsen darabjait nagyon különbözőképpen értékelte, de Ibsenről az íróról mindig ugyanaz volt a véleménye, míg közben kortársaié többször változott. A legnagyobb Ibsen-láz idején szigorú bírálatot ír a *Társadalom támaszairól*, de mint igazgató állandóan műsoron tartja Ibsen darabjait abban az időben, amikor divat volt Ibsent „átértékelni”. Az általa legjobbnak tartott *Rosmersholm*ról nem írt kritikát — a darab az ő fordításában került színre — a *Vadkacsáról* nagy elismeréssel írt; *Nóra* hibáira rámutat, de méltányolja szépségeit is. Bírálatára „nem egyszerű véleménynyilvánítás, vagy önkényes osztályozás, hanem megokolt bírálat, amelyik megmondja, hogy miért tetszik neki valami, vagy ha nem tetszik, miért nem.” (A tehetség csődje. Pesti Napló 1930. 169.)

Bírálatainak egyharmad része magyar darabról szól. Csak utolsó éveiben írt kevesebbet hazai szerzőkről. „Nem szívesen bizonyítgatom, hogy ez vagy az az író társam milyen rosszul végezte el azt, amire vállalkozott. Ugyanez okból magyar könyvről vagy színdarabról csak nagyritkán írok kritikát” — írja 1930-ban egy levelében.

Amennyire bántotta, ha magyar könyvről vagy színdarabról nem írhatott a legteljesebb elismeréssel, annál nagyobb az öröme, ha egy-egy magyar író társáról elismerően írhat. Milyen lelkesedéssel ír például Gárdonyi: *A bor* vagy Heltai Jenő *Tündérlaki lányok* című darabjáról! De a kevésbé sikerült darabokat is jóindulatúan bírálja, ha azt látja, hogy az író „bizonyos eszményeknek akar hódolni, bizonyos nemes tradíciót akar ápolni”, ha irodalmi törekvést lát megnyilatkozni a darabban. (A színházak és az írók, Magyar Figyelő, 1911. 188.)

A színház jó szelleme szerinte az irodalom, „az az irodalom, mely nem ismeri a farizeusok meg a kóklerek hazugságait, hanem a hegyipatakéhoz hasonló tisztaságban tör elő a mindig nyugtalan emberi lélek mélyéről.” (Sok trükk és blöff. Az Est, 1913. 230.)

A magyar szerzők közül sokkal baráti viszonyban van, de ez legkevésbé sem befolyásolja bírálatáiban. Nem bókoltgat senkinek, ezzel sok ellenséget szerez magának. „A hiúság a legigazságosabb kritikát sem bocsájtja meg, és ezt a kritikusok legjobbjainak is mindig tapasztalniuk kellett a saját bőrükön.” (A tehetség csődje. Pesti Napló 1930. 169.) Neki is tapasztalnia kellett.

Hogyan bírál? Ő maga így mondja el:

„Igyekszik képet adni a darabról, megkeresi, ami a fődolog, megbeszéli az ideát, melyet a darab fősínpire dob, vagy amelyek tárgyalására a darab alkalmat ad, előadja impresszióit a

dolog architektúrájáról, veleszületett alkathibáiról, szembeötlő sajtáságairól s rajta van, hogy kimutassa micsoda összefüggésben vannak ezek az ideák a társadalmat foglalkoztató egyéb áramlatokkal és micsoda összefüggésben vannak ezek a sajtáságok egyéb általános irodalmi jelenségekkel. Figyelmét nem kerüli el a forma, melyben mindez jelentkezik, s mellesleg gondja van rá, hogy a színháznál uralkodó izlésnek meg a közönség predilekcióinak jó és rossz hangulatának melyek a főfaktorai.” (A színházi kritika. Magyar Hírlap 1895, 64.)

A darabokban természetesen elsősorban drámát keres. „Összeütközés és lelkiismeret nélkül nincs dráma.” (A díktátor. Pesti Napló 1927, 41.) De azért sokszor nagyon nagy elismeréssel ír olyan művekről is, amelyek mint drámák talán gyöngék, vagy egyáltalában nem is drámák, ha egyébként igazi értéket lát bennük. „Erős, hatalmas munka, a legtisztább, legfinomabb pszichológia” — írja Henri Becque *Párisi nőjéről*. „Végre, végre megint igazi költő szól hozzánk. . . aki igazán az életet látatja a maga százszínű szomorúságában és igazi embereket vezet elénk” — írja Csehov *Cseresznyéskert* című darabjáról, amelyet „négyfelvonásos gyönyörű regény”-nek mond. (Pesti Napló, 1924, 191) „Igazi embereket látunk és hallunk, gazdag, bonyolult lelkiéletet élő embereket, akik finom, mély, nagyszerű érzéseiket megragadó nagyszerű formában tudják kifejezni.” (Beer—Hoffmann: *Der Graf von Charolais* című darabjáról, *Pesti Napló* 1925. 81.) „Mindez a legmélyebb igazság, ami egyet jelent a legtisztább poézissel.” (Hauptmann: *Hannele*. *Pesti Napló* 1897. 316.)

Igazi élet, igazi emberek. . . ez az, amit az irodalmi művekben elsősorban keres. Ha ezt megtalálja, a szerkezeti és egyéb hibákat csak „napfoltok”-nak tartja. Még Oszip Dümov *Nyu-jában* — amit pedig csak „regényből kitépelt lapok”-nak nevez — is méltányolni tudja „a megindító, halk, finom zenét”, viszont a legjobban felépített darabban sem tud gyönyörködni, ha nem látja abban az igazi életet tükröződni. „A regényíró és a drámaíró ott kezdődik, ha valaki jól látja a természetet és jól látja az embert.” (*Haláltánc*. *Pesti Napló* 1924, 193.)

Mi az, ami szerinte érdekessé tehet egy-egy darabot, miben látja a színműírói hivatottságot — így mondja el egyik bírálatában: „Ha azt látom, hogy egy író, nem tudom mily megfigyelések alkalmával, valamely morális nyugtalanságot érzett, s ezt a morális nyugtalanságot közölni tudja velem, hallgatójával, pusztán azért, hogy két vagy három személyt beszéltes, akik ludasok — ha azt látom, hogy egy helyzetet, amely talán már nem ismeretlen előttem, meg tud világítani egy-egy gyűjtő szóval vagy mondással, úgy, hogy amikor látom, a dolog megkap, valami különös elégtétel-érzettel tölt el s később bevésődik az emlékezetembe — ha azt látom, hogy ugyanazokat az érzelmeket, amelyeket mindnyájan ismerünk, amelyek mindnyájunk mellében alaktalanul folyó lávaként kavarognak, s amelyekről mi csak dadogni tudunk: az író fényesre verve, ezüstpénzekként pattogtatja ki húrjából úgy, hogy ami előbb csak fájdalmasnak tetszett, most a szép hatását teszi ránk — ha azt látom, hogy ismerőseimet, a társaságokat és apró világokat, amelyeket magam is megfigyelni igyekeztem, oda tudja szorítani a színpad szűk kulisszái közé, úgy, hogy elterelvén figyelmemet esetleges vonásaikról, lényeges sajtáságaikat világítja meg előttem — ha azt látom, hogy embereinek sorsában szimbolizálni tudja az életről való homályos képzeleteinket, vagy velünk rokon karaktereket, eme karakterükből logikusan következő cselekvéseik révén megriasztó helyzetekbe keverve meg tud leckézteni bennünket szép hegedűszóban amit a legjobb cimboránknak sem engedünk meg, — ha azt látom, hogy meg tud eleveníteni világokat, amelyek bár nincsenek meg a valóságban, kedvesek, s talán azért kedvesek, mert már nincsenek, vagy sohasem voltak meg a valóságban — ha azt látom, hogy amik az életben furcsaságok gyanánt tűnnek fel előttünk, úgy tudja összegombolyítani, hogy derült hangulatból derült hangulatba vezet, s közben nem engedi észrevenni, hogy voltaképpen rászéd bennünket, mert hisz az életben derű és derű közt nincsen folytonosság — ha mondom, valamely színdarab hallgatásakor vagy közvetlenül utána látom mindezt, vagy ezek közül csak egyet-mást, talán egyetlenegy dolgot: akkor úgy vélem, határozott jelét láttam a színműírói hivatottságnak.” (*Nemzeti Színház. A kapi*

vár. *Magyar Hírlap* 1892. 334.) Ha ennek a hivatottságnak jelét látja, nem fukarkodik az elismeréssel.

„Az igazi művészet és jóízlés kultuszát igyekezett szolgálni”, mint a Magyar Könyvtárban megjelent *Régi és új színművek* előszavában mondja; de egyáltalában nem volt az a mindennel elégedetlenkedő epés kritikus, amilyenek azok, akik csak kevés bírálatát ismerik, feltűntetni szeretik. Nagyon meleg hangon tud szólni, ha valami igazán megnyeri a tetszését. Milyen elragadtatással ír nemcsak a *János királyról*, *Bölcs Náthánról*, meg más klasszikus darabokról, hanem például Echegaray *Nagy Galeottojáról* és Bernardo *Montillajáról* — ez utóbbiról két hosszú cikkben — Hauptmann *Hanneljéről*, Giacosa *Mint a falevelek*, Romain Rolland *A szerelem és halál játéka* című darabjáról is; és nemcsak a komoly műveket, a könnyedséget is tudja méltányolni, mint azt egy sereg francia vígjátékról írt kritikája tanúsítja. Még operetről is szívesen ír, ha az igazán tetszik neki, mint azt Hervé *Lilijéről* szóló elragadtatott cikke mutatja.

Szigorú kritikus: szigorúan bírálja az irodalmi ambíció nélkül írt hatásvadászó, a közönség izléstelenségére vagy éppen alantas ösztöneire számító, erkölcsromboló darabokat, „az irodalom és művészet mezébe öltözködő pornográfiát”, a „blöfföt”. Az ilyenekről gúnyos, sokszor igen éles hangon szól, olykor csakugyan felboncolja ezeket, feltárja ürességüket, kimutatja hazugságaikat.

Nemcsak a darabokkal, a színészek játékával is behatóan foglalkozik bírálaiban; *Színházi esték* című kötetében és a Magyar Könyvtár füzetkéiben megjelent bírálaiból azonban kihagyta az előadásra vonatkozó részeket. Ebből többen azt következtették, hogy nem is írt a játékról. Pedig a színészi alakítások nagyon érdekelték. Párizsi tartózkodása (1885—1886) idején írt magánleveleiben és a *Nemzet* című napilapnak Flaneur álnéven írt *Párizsi Levelek*ben sűrűn ír nemcsak a látott darabokról, hanem a színészek játékaról is. Összehasonlítja a Théâtre Français és a Burg színészeinek játékát. Gyakori bécsi útjai során sokat jár ott is színházba. A Budapesten vendégszereplő külföldi színészeket mindig megnézi, bírálatot ír róluk. Köteteket lehetne összeállítani híres külföldi színészekről írt kritikáiból. Mikor 1892-ben az akkor még jóformán teljesen ismeretlen nevű Duse Eleonora először vendégszerepelt társulatával Budapesten — a városligeti színikörben — ő írja róla az első nagy magasztalásokat „az elragadtatás lázában”, „mintha öröktől fogva ismerős volna, mesebeli megtalált rokona mindazoknak, akiket a Szépnek homályos képzei nyugtalanítanak” — írja róla első játéka után. Szembeszáll a kritikusok egy részével, akik ezt a nagy művésznőt akkor még egyáltalában nem méltányolták. Duséra ezek a budapesti kritikák hívták fel a figyelmet; amint tovább ment a nyugati városokba, már mint nagy színésznőt fogadták, és egyre jobban ünnepezték. „Sajátos hatalma van megadni a Szépnek a sokat vitatott, de soha meg nem magyarázott szépnek a szenzációját” — írja következő vendégszereplése alkalmával. Később is nagyon sokszor ír róla. „Duse csak egy volt. Olyan színésznő, akihez fogható nem volt azelőtt és ezután se lehet soha” — írja három évtizeddel később is. Több cikket ír Sarah Bernhardttról is, de őt inkább csak nagy virtuóznak tartja. Dusén kívül még Arnoldson Sigríd operaénekesnő ejti „41.9 fokos deliriumba”. „Nemcsak kottákat énekel, mint annyian, hanem valamit a lelkebből is, amit annál könnyebben megtehetsz, mert neked van lelked, mint oly keveseknek” — írja róla egy *Mignon*-előadás után. A férfiak közül különösen Rossiról írt sokat és nagy elragadtatással. De a legnagyobb elismerés hangján ír a többi nagy külföldi művészeiről is. Salvini, Zaccani, Tyrolt, Mitterwurzer, Kainz, Bassermann, Moissi, Wegener; Judic, Suzanne Reichemberg, Réjane, Elisabeth Bergner, Orska, Germanova, Tilla Durieux — és még sokan mások a kevésbé híresek közül — sorra felvonulnak kritikáiban.

De nemcsak a külföldi színészek, a hazai művészek játékával is sokat foglalkozik. Olykor egy-egy darab előadását külön cikkben is bírálja. (Thurán Anna, János király előadásáról, Francia színművek a Nemzeti Színházban stb.) Részletesen ír egy-egy színészi alakításról, helyeselve a művész felfogását, vagy kifogásolva azt. (Pl. Jászai Stuart Máriaja, Szacsavay

Lear-je.) Hogy milyen nagy hatással van rá a művészi játék, maga mondja el Sudermann *Otthonának* kritikájában: Jászai játékanak hatása alatt megváltoztatta a darabról való véleményét.

A rendező munkáját is méltányolja, de: „a maga elrejtteni való helyére utasítva vissza”. Elítéli a német rendezésnek azt a fajtáját, amely „azon a címen okvetetlenkedik, hogy a külsőségekkel nem akarja elvonni a figyelmet magától a műtől. De ő a maga mókáival minduntalan odatolakszik a mű és a közönség közé.” „A régi, a blöffök és nagyképű rosszhiszeműségek nélkül, láthatatlanul dolgozó, természetes rendezés az egyetlen, amely igazán művészi” — mondja a moszkvai Művész Színház rendezéséről szólva, amelyet mintaszerűnek mond.

De mindezen kívül még sok más egyebet is találunk kritikáiban. Ritkán szorítkozik csupán a darab ismertetésére; legtöbb bírálatába egy-egy miniatűr tanulmány ékelődik: a szerzőről, annak más munkáiról, irodalmi irányokról, a darab történelmi szereplőiről stb. Lope de Vega *Király és pór* című darabjáról szólva a korabeli spanyol színházról ad képet, *A bor* kritikájában gyönyörűen jellemzi a magyar parasztot. „Ebbe a műfajba — írja a színházi és képkritikáról — minden belefér: tudás, filozófia, poézis”. Az ő bírálatai csakugyan ezt bizonyítják.

Nemcsak az új darabokról számol be lelkiismeretes részletességgel. A régebbi darabokról írt rövidke bírálatokban is rendszerint mond valami újat: a szerzőről, a darabról, annak régebbi előadásairól, a szerepek felfogásáról, a rendezésről stb. Közel ezernyi (a. z.) jelzéssel vagy névtelenül írt beszámolója csaknem mindegyikében találunk valami figyelemreméltót.

„Széles látókör, filozófiai és tudományos ismereteken alapuló kivételes műveltség, a nézőpontok emelkedettsége, az analízis ereje, biztos ítélet, tisztánlátás. . . ” jellemzik Ambrus Zoltán szerint Péterfy Jenőt, a kritikust. Ha alaposan ismerjük bírálatait, ugyanezt elmondhatjuk Ambrus Zoltánról is.

Az Irodalomtörténeti Intézet Kosztolányi Dezső levelezésének kiadását készíti elő. Kérjük, hogy akinek birtokában Kosztolányi-levél van, közölje az Irodalomtörténeti Intézettel (Budapest, XI., Ménesi-ut 11/13. A borítékra kérjék ráírni: Kosztolányi-levelezés.) Az Intézet azoknak a jelentkezésére is számít, akik nem akarják eladni a birtokukban levő Kosztolányi-levelet, de lehetővé teszik a levél lefényképezését.

MEZŐSI KÁROLY

PETŐFI SZÜLŐHELYÉNEK KÉRDÉSE HATVANY LAJOS: ÍGY ÉLT PETŐFI C. KÖNYVÉBEN*

1.

Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* c. művével csak egy vonatkozásban: *Petőfi szülőhelyének kérdésével kapcsolatban* kívánok foglalkozni. Erre elsősorban azért érzem indíttatva magam, mert Hatvany többször hivatkozik „eleddig fájdalom, kéziratoss” tanulmányom bizonyos megállapításaira.¹ Hatvany ugyanis tanulmányozta *Az évszázados Petőfi-per* című, 1954-ben a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott értekezésemet. Róla általánosságban és egyes kérdésekre vonatkozóan is véleményt nyilvánít, bírálatot mond. Több megállapításom igazságát, kutatásaim eredményeit elismeri, de kérdéseket is intéz hozzám, s végső eredményben „nem követhet” oda, ahova tanulmányom elvezet: hogy a szülőhely kérdésében Petőfi nyilatkozatai a döntők. Válaszolnom kell tehát Hatvany kérdéseire is, de a problémák tisztázása érdekében tévedéseire is rá kell mutatnom.

A szülőhely vitairodalmának Hatvany *Egy szilveszteri éjszakáról* címen 80 oldalas fejezetet szentel. Mindenekelőtt újszerű Hatvanynak az egész vitáról vallott felfogása. Míg régebben az egyes városoknak Petőfi szülőhelyére vonatkozó vitáját a Homerosért folyt versengéshez hasonlították, benne legalábbis valami érdekességet láttak, a Petőfi iránt való rajongásból származtatták, s mindezek miatt a vitaközö városokat és személyeket nem ítélték el: addig Hatvany erről az évszázados perről úgy vélekedik, hogy a szülőhelyről támadt „főlöleges vita nemcsak a nyomdafesték megszállottainak köszönheti annyiszor kiújult erejét, hanem inkább a tömegeknek, melyek a költő életének tragikuma és a művének szépsége iránt való fogékonyság híján, izgatottan lesték a heccmájszterek vitáját, akik, ha egyebet nem is, de a vita alapjának fogyásával egyenes arányban növekvő hévvel való vitaközösnak mesterségéhez ugyancsak értettek.”²

Hatvanynek ezekből a soraiból három megállapítás domborodik ki: először is az, hogy szerinte a viták „főlöleges”-ek voltak; másodsor az, hogy megindítói „heccmájszterek” voltak, akik csak a vitaközö mesterségéhez értettek; s végül az, hogy a „tömegek” a vitákban még hibásabbak, mint a „nyomdafesték megszállottai”.

Mindenekelőtt a „tömegek” nevében kell szót emelnünk. Az ugyanis sehogy sem helytálló, hogy országunk lakosságát a szülőhely vitája „a költő életének tragikuma és a művének szépsége iránt való fogékonyság híján” érdekelte volna. Ez a megállapítás a magyar „tömegek”, azaz a magyar nép és közvélemény Petőfiről való ismereteinek, Petőfi iránt

* Mezősi Károly vitacikkét elsősorban értékes új adataiért adjuk közre, de továbbra is Kiskőröst valljuk Petőfi szülőhelyének. (Szerk.)

¹ Hatvany; *Így élt Petőfi*. I. 59., 60., 62., 65., 66., 135., 136., 137., 138., 139., 1.

² Hatvany: i. m. 126. l.

érzett megbecsülésének, szeretetének teljesen alaptalan, hamis lekicsinylése. Ellenkezőleg, a valóság az, hogy a tömegeket a szülőhely vitája is azért érdekelte, mert *Petőfivel* volt kapcsolatos, mert ismerte életének tragikumát, és mert rajongott Petőfi költészetéért. Tehát nem a tömegek ostobasága, hanem Petőfi szeretete, megbecsülése, Petőfi magukénak tudása, a hozzá mennél közelebb jutás vágya, a vele való kapcsolat büszke tudata volt a viták rugója. A tömegek is ezért érdeklődtek a viták iránt, s ezek a motívumok alakították ki Petőfi születéséről még a puszta pásztornépe körében elterjedt legendákat is. Nem „heccmájszterek”, hanem Petőfi-rajongók igyekeztek kideríteni a költő születésének rejtélyét, ha még sokszor dilettánsok voltak is, vagy erősen kiütközött, hogy törekvésüket lokálpatriotizmus fűti. Végül a vitát nem lehet „felesleges”-nek sem mondani, mert Petőfiről van szó, s a vita sarkpontja éppen Petőfinek szülőhelyéről tett ismételt kijelentései, vallomásai.

Egyébként a szülőhely kérdésében neves irodalomtörténészek is állást foglaltak. Több mint száz évvel ezelőtt *Gyulai Pál* sem mondott még mást Petőfi szülőhelyéről, mint amit maga a költő hirdetett: „Petőfi Sándor Félegyházán a Kiskunságban... született.”³ Ezután jöttek a felszólalások, viták. Maga Gyulai Pál is „visszahúzta” állítását, s az irodalomtörténet végeredményében a kérdésben elvetette Petőfi szavainak hitelességét.

Hatvany a vita feleslegességét természetesen olyan értelemben gondolta, hogy a kérdést már 1857-ben eldöntötték. Ezért vélte céltalannak, meddő küzdelemnek a vita minden későbbi folytatását. Ki is mondja Hatvany kereken: „Sárkány János pap, Gyulai Pál híres író... Petőfi kiskőrösi születését egyszer s mindenkorra megállapították.”⁴

Sárkány és Gyulai ugyan az első vita idején éppen ellenfelek voltak, s Gyulai volt az, aki nemcsak a vita idején, hanem később is váltig kitarzott amellett, hogy a kiskőrösi keresztelési anyakönyv nem döntő bizonyíték; Gyulai gyűjtötte kezdetben a bizonyítékokat Petőfi félegyházi születésének igazolására, Hatvany mégis a két egykori vitatkozó fél közös eredményének tekinti Petőfi kiskőrösi születésének megállapítását. Gyulai cikkeit az 1857. évi vita anyagában Hatvany is közli. Itt is olvashatjuk, hogy amikor még Gyulai is Petőfi félegyházi születésének bizonyítására gyűjtött adatokat, *Arany Jánoshoz* is felvilágosításért fordult. Gyulai ekkor Arany Jánostól nyert értesülését így közölte: „arra tisztán emlékszik, hogy nem ott kereszteltnek mondá magát, ahol született”.⁵ Ezt tehát Petőfi mondta Arany-nak, jó barátjának és keresztkomájának, mert tudvalevőleg Petőfiék Zoltán nevű gyermekének keresztelői Arany János és felesége voltak. A keresztelés kérdése így Arany és Petőfi közt természetesen szóba került, és Arany nyilatkozatát Gyulai is először olyan értelemben közölte, hogy ez Petőfi kiskőrösi születésének mond ellent, mert Petőfi nem a keresztelés helyén született. A „*tisztán emlékszik*” kifejezéssel Gyulai megfelelő nyomatékot adott Arany János nyilatkozatának. Ekkor még Gyulai is azt bizonyította, hogy az evangélikus gyereket Félegyházán nem lehetett megkeresztelni, mert ott evangélikus egyház nem volt, ezért vitték keresztelés végett Kiskőrösre.

Annál meglepőbb, hogy *maga Gyulai Pál* 1861-ben már így hivatkozik Arany Jánostól nyert értesülésére: „E mellett felemlíttem, hogy Petőfi egyik barátja homályosan úgy emlékszik, mintha hallotta volna Petőfitől, hogy nem ott született, hol keresztelték.”⁶ Hogy a „*tisztán emlékszik*”-ből miért lett Gyulai tollán „*homályosan úgy emlékszik*” és a korábbi határozott állításból: „mintha hallotta volna Petőfitől” — ez is olyan rejtély, amilyennel a születési vitában többször is találkozunk. A feltűnő csak az, hogy *Gyulai Pál* a kétféle

³ *Új Magyar Múzeum*, 1854. I. köt., 25. l.

⁴ Hatvany: i. m. 337. l.

⁵ Gyulai Pál: Petőfi szülővárosáról, a *Pesti Napló* 1857. jan. 14-i számában.

⁶ Gyulai Pál bírálatában (Szeberényi Lajos tanulmányáról), *Szépirodalmi Figyelő*, 1862. II. félév 1–3. számában.

nyilatkozat szerzője, s tőle feltétlen következetességet vártunk volna. Hatvany „nobilis jóhiszeműség”-nek írja Gyulai véleményváltoztatását, hogy ti. elállt Petőfi félegyházi születésének védelmétől, s „a döntő érvek hatása alatt” bizonyítottan fogadta el Petőfi Kiskőrösön történt születését.⁷

Hatvany büszkén hivatkozik arra, hogy őt „Gyulai Pál avatta be a magyar irodalom-történetbe”, keze Gyulai Pál „kezéhez kulcsolódott”.⁸ Ha Hatvany követte is mesterét Petőfi szülőhelyének megállapításában, messze eltávolodott Gyulaitól magának a szülőhely vitájának értékelésében. Gyulai a szülőváros vitájáról szóló második cikkében is leszögezte még: „Az bizonyos, hogy Petőfi Félegyházát vallotta szülővárosának.” Hatvany nem közli munkájában ennek a cikknek egyes részeit, így azt sem, amelyikben Gyulai ezt írta: „azon némi 'ceskély kétségem eloszlatása végett, mely különösen Arany János töredékes, s velem inkább csak a kérdés kiderítése végett közölt emlékeim alapszik, magánlevélben fogok folya-modni t. Sárkány úr szívességéhez.” Gyulai tehát nem minden kétség nélkül adta fel a vitát. Nem is merete azt feltételezni, hogy Petőfi tudatosan valótlanul állított szülőhelyéről, hanem csak annyit, hogy: „Petőfi tévedett . . . igen könnyen és akaratlanul is tévedhetett.” Gyulai Pál az egyetemi katedráról később is a kérdésről így szólt: „Keresztlevele Kiskőröst ítélte nyertesnek, de nem ez döntötte el a vitát, mert máshol is keresztelheték volna, nemcsak szülőhelyén, hanem a városi jegyzőkönyv, mely szerint atyja 1823-ban a kiskőrösi mészárszékét árendálta.” Hozzáteszi még Gyulai: „Félegyháza is magáénak tartja őt, mit igazolni látszottak a költő eme szavai . . . ez a város születésem helye (a költemény alatt Félegyháza van írva).”⁹ Vagyis Gyulai nem ítéli el a kiskőrösi születéssel szemben vitatkozót, mint ahogy ezt Hatvany teszi.⁹

2.

A múlt században *Pásztor Ferenc* volt az, aki a hatvanas évektől újságcikkekben Petőfi félegyházi születésének elismertetése érdekében ismételtelen felszólalt. *Ferencki Zoltán: Petőfi életrajza* c. művében az 1864., 1867. és 1872. évi születési vitákkal kapcsolatban szintén megemlítette Pásztor Ferencet. Róla csupán ennyit írt: „Mind a háromszor megindítója s mondhatni egyetlen folytatója Pásztor Ferenc félegyházi lakos volt, kinek állítólag csalhatatlan adatai voltak birtokában.”¹⁰

Hatvany Pásztor Ferencre gyakran hivatkozik. Pásztorról nyert értesüléseit és Pásztornak Petőfi születési perében vállalt szerepét Hatvany így ismerteti:

„Pásztor Ferencről, aki Félegyháza jussát Kiskőrössel, Szabadszállással . . . s a józan ésszel szemben három évtizeden át oly elszántan vitatta, hogy a viták parazsát, valahányszor úgy látszott: már-már kialszik, mindannyiszor felszítja, csak annyit sikerült a feledékeny félegyháziaktól megtudnom, hogy valamikor ügyvéd volt, aki a hatvanas évek folyamán Szolnokra költözött s a múlt század végén halt meg.”¹¹

Hatvanynak az a megállapítása, hogy Pásztor „a józan ésszel szemben” is vitatta Petőfi félegyházi születését, elfogult nemcsak Pásztor Ferencsel szemben, hanem mindazokkal szemben, akik a költő kiskőrösi születését nem ismerték el, s éppen Petőfi nyilatkozatai alapján Félegyházát vallották vagy vallják a költő szülővárosának. — Nem gondolom, hogy Hatvany alaposan megfontolta Pásztorról tett fenti szavainak valódi értelmét. Valószínű, hogy idézett kijelentését csak a Pásztor Ferencsel szemben ismételtelen kifejezésre juttatott ellenszenve sugallta.

⁷ Hatvany: i. m. 79. l.

⁸ *Uo.* 12—13. l.

⁹ Gyulai Pál: *Petőfi költészete* c., 1878/79. évi egyetemi előadásainak jegyzete. Közzétette Szádeczky Lajos. — Ugyanez a *Budapesti Hírlap* 1882. okt. 15-i számában is.

¹⁰ I. köt., 30. l.

¹¹ Hatvany: i. m. 82. l.

Ha ugyanis valaki *Hatvany könyvéből* akarja megismerni Pásztor Ferencet: előtte a mindenre képes, cselszövő ügyvéd alakja bontakozik ki. Pásztor neve mellett Hatvany a lekicsinylő, sértő jelzők legváltozatosabb gyűjteményét sorolja fel. Szerinte Pásztor „rossz-hiszemű” (79. l.); „alakoskodó” (85. l.); ő „Félegyháza szélmalomharcosa” (85. l.), „Félegyháza szívós propagandistája” (85. l.); „átszött ravaszágú mondattal adja magának a pártatlan tárgyilagosság látszatát”; hamisít, mások nevében ír cikkeket a saját nézetei igazolására, hogy ezzel a „fogással... szavainak országos lármát felverő pesti visszhangot adjon” (95. l.); Pásztor „bajszövő” (95. l.); Gyulai Pál szavaira „tudatos rosszhiszeműséggel merészel hivatkozni” (96. l.); „a maga rossz ügyének védelmét, átlátszóan zugprókatori fondorlattal... vállalja” (95. l.); „megátalkodott makacssággal, Petőfinek félegyházi születése mellett, elszánt következetességgel voná le... hamis, végső következtetéseit” (96. l.); „mérges ember” (98. l.), „indulatos ember” (153. l.); cikkeiben „a kiskőrösieket megfenyegette” (104. l.); „töretlen vitakedvének” csak Szolnokra költözése vetett véget (104. l.); de végül is szemét „abban a jóleső tudatban” hunyta le, „hogy a szelleme él. Mert földijeit mind mai napig sem mondtak le arról, hogy Petőfi születését a maguk városa számára foglalják le” (104. l.). Hatvany szerint a félegyháziak törekvése „donkihotei meddő küzdelem.” (104. l.) Pásztort a továbbiakban még „vitára mindig kész fiskális” (135. l.), „rabulistanak is kontár” (137. l.), „félegyházi intrikus” (337. l.) jelzőkkel illeti, aki „Félegyháza javára annyi hamis szofizmát eszelt ki” (135. l.). Ám „hamis fogásainak alkalmazásában még a nem különösebben éleselméjű olvasó is minduntalan tettenérheti (137. l.); „nem a valóságra, hanem csak a maga nevének... valamely szenzációban való forgalombahozatalára pályá-zott” (138. l.).

Ellenszenvesebb, rosszindulatúbb, minden csalásra képes ügyvédalakot regényben is aligha rajzoltak, mint amilyenek Hatvany munkájából Pásztor Ferenc jelleme élénk tűnik. Ezt a súlyos bírálatot pedig Pásztor csupán azért kapta, mert Petőfi félegyházi születését merte hirdetni, vagyis ugyanazt, amit Petőfi is vallott.

Nézzük hát meg: ilyen ember volt-e valójában Pásztor Ferenc, mint amilyenek őt Hatvany megrajzolta?

Hatvany maga megírja: a „feledékeny félegyháziaktól” csak annyit tudott meg, hogy Pásztor Ferenc ügyvéd volt, Félegyházáról Szolnokra költözött, s a múlt század végén halt meg. — Ez bizony nem sok. Semmiképpen sem elég ahhoz, hogy olyan jellemzés készüljön róla, mint amilyent Hatvany írt. Pásztorról közölt véleményét Hatvany életrajzi adatok ismeretének hiányában legfeljebb Pásztornak Petőfi szülőhelyével foglalkozó cikkeiből alakíthatta még ki.

Azért van azonban levéltár, azért vannak egyéb források, hogy ha az utókor feledékeny emberei valakiről kielégítő felvilágosítást adni nem tudnak, itt érdeklődjünk, keresünk adatokat, mielőtt egy ember jelleméről, tevékenységéről olyan végzetes következtetéseket vonnánk le, mint amilyeneket Hatvany Pásztorról megállapított. Ha Hatvany Pásztort annyira érdemesítette, hogy munkájában 32 helyen hivatkozzék rá, egyéniségéről, állásfoglalásáról, vitatkozó módszeréről olyan súlyos véleményt mondjon, mint előbb láttuk, méltán elvárhattuk volna, hogy Hatvany Pásztorral közelebbről megismerkedjék. Ebben az esetben Pásztorról nem a fiskális torz regényhőse született volna meg. Hatvany munkájából az a törekvés, hogy Pásztor jellemvonásainak megrajzolásával az egész Félegyháza érdekében folyt születési pert megbélyegezze, vitathatatlanul kiütközik.

Pásztor Ferencről mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy amikor Petőfi szülőhelyének megállapítása ügyében a *második és harmadik* vita alkalmával felszólalt (1864-ben és 1867-ben), még nem is ügyvéd, hanem *elemi iskolai tanító volt*. A félegyházi első osztályos gyermekeket tanította 1860-tól 1867-ig olvasásra és írásra.

Hatvany Pásztornak tulajdonítja, hogy: „Félegyháza kontra Kiskőrös pürét, amint láttuk, két évtizeden át egymásután négyszer... sikerült feltámasztania” (137. l.). Az olvasó

Hatvany könyvéből is tisztán láthatja, hogy Pásztornak a négy per közül az elsőhöz, az 1857. évihez, *semmi köze sem volt*. Az Sárkány János és Pákh Albert kontra Gyulai Pál póre volt. Dehogyan is lehetett volna az első vita idején még csak 16 éves Pásztornak bármi része az első perben! Minthogy azonban a múlt század második felében Petőfi szülőhelyéről négyszer támadt vita, Hatvany Pásztort mind a négyben ludasnak mondja. Pedig Ferenczi is csak három vita megindítását tulajdonítja Pásztornak: „Mind a háromszor megindítója s mondhatni egyetlen folytatója Pásztor Ferenc félegyházi lakos volt.”¹²

Bizonyos tévedések helyreigazítása végett tehát Pásztorról mindenekelőtt néhány *életrajzi adatot* kell közölnünk:

1841 júniusában született Kiskunfélegyházán. Atyja Pásztor László „mester ember” volt.¹³ Pásztor Ferenc „docens”, ahogy akkor az elemi iskolai segédtanítót is tisztelték, 1865-ben kötött házasságot Komjáti Annával, ugyancsak iparos szülők 16 éves leányával.¹⁴ Pásztor Ferenc 1860-ban, 19 éves korában lett helyettes tanító Kiskunfélegyházán, az egyik „tanítói állomás” megüresedése alkalmával. Ettől kezdve hét évig viselte a tanítói hivatalt évi 315 Ft fizetésért. Szegény ember volt, többször folyamodott a városi tanácshoz fizetés-előlegért, így 1864-ben is, azzal az indokolással, hogy a tanítói vizsga letétele végett Szegedre kell utaznia.¹⁵ Az ideiglenesen megválasztott helyettes tanítót ismételfen felterjesztették kinevezésre. Ilyenkor jellemzésére ezt írták: „tanítói székét . . . folytonosan köz megelégedésre betöltötte”. Majd a városi tanács arról ad ki számára igazolást, hogy „Pásztor Ferenc elemi iskola tanító becsületes és példás magaviseletű egyénnek ismertetik . . .”¹⁶ A tankerületi főigazgató értesítette is a tanácsot, hogy a folyamodványt Pásztor Ferenc „altanító” végleges megerősítése érdekében „ajánlata kíséretében” felküldte a váci püspöknek. Ennek ellenére sohasem lett belőle kinevezett tanító. Ennek oka feleségétől való elválása volt. A félegyházi iskolaigazgató, prépostplébános emiatt Pásztor Ferencnek a tanítói állásból való elmozdítását kérte, „amennyiben úgyis csak helyettes tanító”. Pásztor nem várta meg az intézkedést. Kiskunfélegyháza város tanácsához intézett levelében tanítói állásáról lemondott.

Így ért véget Pásztor Ferenc tanítói pályafutása, ezért lett utóbb ügyvéd. Már előélete alapján sem valószínű, hogy Pásztor az a fondorkodó, róka-lelkű ügyvéd lett volna, amilyenek őt Hatvany jellemezte. Az 1864. és 1867. évi vitában tehát mint tanító és nem mint ügyvéd vett részt. Eppen abban az évben, 1867-ben vált meg a tanítói állástól, amelyben Petőfi félegyházi emléktáblájának leleplezése alkalmából másodszer szólalt fel Petőfi születési perében. Ugyanakkor, amikor Petőfi kiskőrösi születését a legmesszebbmenő evangélikus egyházi támogatással hirdették, Pásztor a maga városában mint elemi iskolai tanító is elvesztetté vált, magára maradt.

Pásztor szolnoki ügyvédeskedése és lapszerkesztősége idején is kapcsolatban maradt szülővárosával. Félegyházi újságokban írt cikkeket, verseket. Utóbb hazakerülve, a 48-as függetlenségi pártnak lett egyik vezető embere, Holló Lajos párthíve. Kiemelkedő szerepet töltött be Kiskunfélegyháza szellemi és társadalmi életében. 1898-ban bekövetkezett halála alkalmával a *Félegyházi Hirlap* kéthasábos vezércikkében így emlékezett meg róla:

„Egy minden szépért, jóért és nemesért lelkesedni tudó férfiú haláláról adunk hírt. Fáj lelkünknek leírni e szavakat: *Pásztor Ferenc meghalt*. A szegény, nyomorgó tanítóból lapszerkesztővé, íróvá, költővé, ügyvéddé lett Pásztor Ferenc, kinek nemes szíve folyton

¹² Ferenczi: *Petőfi életrajza*, I. köt. 30. l.

¹³ *Kiskunfélegyházi ó-plébánia*, Kereszteltek anyakönyve, VII. köt., 1841. évi 388. sz.

¹⁴ *Uo.* Házassultak anyakönyve, 1865. évi 64. sorsz.

¹⁵ *Kiskunfélegyházi városi levéltár*, Tanácsjegyzőkönyvek, 1860. évi 222. l., 1863. évi 269. sz., 1864. évi 392. sz. végzés.

¹⁶ *Uo.* 1863. évi 387., 1865. évi 276., 395. és 562. sz. határozat.

a közjóért dobogott, a multé.” — A cikk a továbbiakban megemlékezik Pásztor Ferenc irodalmi munkásságáról, honvédszobor leplezésére írt költeményéről, népdalairól, történelmi tárgyú verseiről, s természetesen Petőfi szülőhelyének megállapítása érdekében írt cikkeiről is: „Legfontosabb működése volt a *Petőfi születési helye* tárgyában megindított kutatása és e tárgyban a fővárosi lapokban folytatott polémiája. Maga az öreg Toldy Ferenc is figyelemre méltatta cikkeit és híres irodalomtörténetében is megemlékezett Pásztor álláspontjáról.” — „Élete tele volt a közügyekért folytatott nemes küzdelmekkel . . . Majd ha a jelen régmúlt lesz, és a város történetírója a sárga fóliánsok közt kutat, találkozik Pásztorral és megismeri szívejóságát . . .”¹⁷

Még ha figyelembe vesszük is, hogy a Pásztorról írt fenti sorok nekrológban olvashatók, a maga városának megbecsülését fejezik ki, kétségtelen, hogy Pásztor Ferenc érdemes ember volt, s nem érdemelte meg Hatvany bírálatát, csak azért, mert a kiskőrösi születés ellen fel mert szólalni. Annak a félegyházi kisiparos családból sarjadt, feltörő, a köznek élő nemzedéknek volt egyik tagja, amely a 48-as eszmék szellemében élt, dolgozott, s amely ebben az időben csak Kiskunfélegyházáról olyan kiváló embereket tud felmutatni, mint Holló Lajos, Móra István, Móra Ferenc, akiket törekvéseikben Petőfi szelleme és Petőfi szeretete is vezetett.

Hatvanytól méltán el lehet várni, hogy Pásztor felé is a „sírontúli kiengesztelés szavát” hallatja majd, mint amilyen szépen megtette ezt Ferenczi, Endrődi, Kéry Gyula és Baróty Lajos emléke iránt, megállapítván: „mégsem lett volna szabad ezekkel a legjobb szándékú férfiakkal oly elbizakodottan polemizálnom”.¹⁸ Hatvany ugyanis senkit olyan alaptalanul meg nem vádolt, meg nem bántott, mint a már csaknem 60 éve halott Pásztor Ferencet.

Azt gondolhatnánk, hogy Hatvany elítélő kritikáját Pásztorral szemben utóbbinak *vitakozó módszere* váltotta talán ki. Hatvany ugyanis Pásztort nemcsak hamisítónak, alakoskodónak, hanem mérges, indulatos embernek is írja, aki a kiskőrösieket „megfenyegette”.

Ismételten átolvastam Pásztor cikkeit, hogy megkeressem benne azokat a részeket, amelyekből Hatvany a fenti megállapításokat tehetette. Mindenkinek módjában áll, hogy ugyanezt megtegye, hiszen Pásztor vitacikkeit Hatvany is közölte. Ezekből a cikkek közül az elfogulatlan olvasó csak azt láthatja, hogy a kérdésekhez Pásztor mindig mérsékelt hangon szölt hozzá. Soha nem folyamodott sem a gúny, sem a lekicsinylés eszközeihez. Érveit minden szenvedélyesség nélkül ismertette. A kiskőrösi Sárkány János ev. lelkészre pl. ilyen kifejezésekkel utal: „szíves volt megküldeni”, „. . . remélem, hogy a t. lelkész úr rövid megjegyzéseimért nem fog neheztelni”, majd a szerény „szabad legyen” szavakat használja.¹⁹ Hangsúlyozza, hogy felszólalásával nem keresi a maga dicsőségét. Zilahy Károssal folytatott vitájában sincs semmi sértő hang, a meggyőzésre törekvő szavai is választékosak, nincs személyi élet. Amiben pedig Hatvany a kiskőrösiek „megfenyegetését” látja, így szól: „Ha a kis-kőrösiek e sorok ellen még protestálnak, meglehet, hogy akkor még bővebben fejtegetjük az ügyet. De a sok szószaporítást elkerülendő, nagyon kívánatos volna, ha — mint e becses lapokban is említve volt, valamelyik tudományos testület mondaná ki a fölött

¹⁷ *Félegyházi Hírlap*, 1898. febr. 10-i sz. — A *Magyar Tudományos Akadémia* kézirat-tárában R. U. I. 2-r. 78. sz. jelzéssel található Pásztor Ferenc: *Szeged vidéki népdalok* c. dalgyűjteménye (139 dal). A legtöbb népdalt a Kiskunságban gyűjtötte. Több népi dal a saját alkotása, miként a jegyzetben maga írta: „Mutatvány szerző sajtó alá rendezett költeményeiből” (77. l.). Erre a népdalgyűjteményre, melyet aztán magam is használtam, *Péter László* volt szíves felhívni a figyelmemet. — *Pásztor Ferenc Költeményei* 1870-ben nyomtatásban is megjelentek (Pest, Sipos Orbán kiadása, 176 l.). A kötet Pásztor Ferenc 1860—1870 közt írt költeményeit közli. Ezekből legjobban megismerhető Pásztor egyénisége, érzésvilága (pl. a *Jászkunság országgyűlési képviselőihez, Katona József sírjánál, A honvédek, Petőfi gyermekkori lakóban* [1867] c. verseiből).

¹⁸ Hatvany: i. m. 11. l.

¹⁹ *Uo.* 80—81. l.

az ítéletet, hogy Petőfi Félegyházán született-e vagy Kis-Kőrösön.”²⁰ — Hol itt a fenyegetés? Abban-e, hogy Pásztor érvei bővebb kifejtését helyezi kilátásba, vagy abban talán, hogy tudományos testület ítéletét vélte szükségesnek? Pásztor azonban hiába kérte ismételt, újságban, nyilvánosan a tudományos vizsgálatot, erre a tudományos intézmények nem vállalkoztak, pedig akkor még módjukban lett volna, hogy Pásztor érveit megvizsgálják, tanúit kihallgassák.

Pásztor hangja a Kiskőrös mellett felszólaló Rónay István iránt is kifogástalanul tisztelettudó. Kijelenti, hogy a vitát hajlandó befejezettnek tekinteni, „ha a nemzet tudósainak döntő ítélete az adatok nyomán Félegyházát nem ismerné el”. E cikkét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Talán nem leszek szerénytelen, midőn záradéku fölemlítem, hogy ezek elmondására följogosítva éreztem magamat.”²¹ Pásztor akkor már nem volt tanító, amikor így írt, de hangja ekkor sem változott. Végig megmaradt szerénynek, tárgyilagosnak, sőt engedékenynek. Pásztor hangjára csak azok a fülek rezonálhattak hamisan, amelyek minden felszólalásában Kiskőrös elleni alaptalan vádat láttak. Mérgesnek és indulatosnak is csak azok láthatják Pásztort, akik ellenkező véleménye miatt maguk jöttek indulatba. Azon pl. Hatvany nem ütközik meg, hogy a Kiskőrös mellett felszólalók írtak nem éppen dicséretes stílusban, a félegyháziak törekvését „viszketeg”-nek, „diridiri dongó”-nak stb. gúnyolván. Hatvany csupán a Félegyháza mellett történt felszólalást látja feltétlenül rosszindulatúnak, ha azonban valaki Kiskőrös érdekében nyilvánított véleményt, az Hatvany szerint már „logikus” és „jószándékú”, mint pl. Kálmán Farkas hozzászólása.²² Hatvanynak legalább annyit el kellene ismernie, hogy senkinek nem lehet bűnül felróni, ha hinni mer Petőfinek, abban is, amit a szülőhelyéről vallott, s még az sem elítélendő, ha valaki Petőfi szavahihetőségére keres bizonyítékokat. Hatvany könyvében mindenesetre nagyobb becsben állnak azok, akik a szülőhely vitájában végeredményben nem is Pásztort, hanem magát Petőfit cáfolták, s Pásztor egészen kíméletlen, méltatlan kritikát kapott azért, mert kiállt Petőfi szavahihetősége mellett.

Hatvanynak Pásztorral szemben gyakran megnyilatkozott ellenszenve csak egy esetben engedett fel, amikor Pásztornak a félegyházi Petőfi-emléktábla leleplezése alkalmából kiadott emlékfüzetéről szól. Hatvany szerint ebben a műben „tisztá örömrünk telhetik”.²³ Itt ugyanis Pásztor az országos jellegű ünnepségre való tekintettel kerülte álláspontjának, Petőfi félegyházi születésének hangsúlyozását. Ebben is inkább tapintatos engedékenységgel volt, semmint „földröttébb diplomatikus” eljárás, amint Hatvany vélekedik, vagy mintha Pásztor a „félelmetes Gyulai Pál” jelenléte miatt lett volna kénytelen „vitázó szenvedélyét megfékezni”.²⁴

Hatvanynak Pásztorral szemben általában kifejezésre juttatott szubjektív vélekedései után vizsgáljuk meg hogy a *hamisítás vádját* Hatvany konkrétan mire is alapozta.

1. Hatvany *első vádja* Pásztor ellen az, hogy 1864-ben, a Zilahy Károllyal folytatott vita alkalmával Pásztor álnéven írt cikkeket, s így adatott, illetve adott saját magának igazat. Ez vonatkozik elsősorban az „I. S.” szignummal megjelent cikkre. Hatvany ezt a leleplezését annyira biztosnak véli, hogy könyvében a cikket már nem is „I. S.”, hanem *Pásztor Ferenc nevével közölte*. Mindezt a hamisítást Hatvany a cikk „stílusából” következteti, s így ír: a „szerzőséget bizvást tulajdoníthatjuk neki, Félegyháza szélmalomharcosának”. Következik ezután az „alakoskodás”, „ravaszság”, „fogás” szavak használata a Pásztornak felrótt hamisítás megbélyegzésére.²⁵

²⁰ Uo. 97. l.

²¹ Uo. 103. l.

²² Uo. 108. l.

²³ Uo. 98. l.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 85. l.

Míg az „I. S.” névrövidítéssel megjelent cikk szerzőségét Hatvany „bízvást” Pásztor-nak tulajdonítja, addig a „Cs. S.” aláírással megjelent hozzászólásról Hatvany már csak ezt írja: „Erős a gyanúm, hogy ennek a Cs. S.-nek nem csupán irálya, hanem írója is azonos I. S.-sel, tehát avval a bajszövő Pásztor Ferencsel, ki a maga rossz ügyének védelmét, átlát-szóan zugprókatori fondorlattal e válogatott betűjelzések alatt vállalja.”²⁶ Hatvany azonban ezt a cikket könyvében már nem Pásztor Ferenc nevében, hanem „Cs. S.” névrövidítéssel közölte, ahogy az újságban megjelent.

Pedig amennyi joggal az „I. S.” jelzetű cikket Pásztor cikkeként közölte, megtehet-e volna ugyanezt a „Cs. S.” aláírású cikkel is. Legalább következetes lett volna abban, hogy a „stílus” és „írály” alapján az egyik cikket ne „bízvást” tulajdonítsa Pásztornak, a másiktól pedig csak „gyanítja”, hogy Pásztor írta. Ha a „stílus” a szerzőség azonosságának megállapításában döntő lehet, akkor Hatvany miért nem állítja határozottan mindkét cikkről, hogy azokat Pásztor írta? Tudományos munkában alaptalanul nem gyanúsíthatunk, hanem csak a bizonyításnak van helye. Lehetséges, hogy alapos stílustanulmánnyal két cikkről meg lehet állapítani a szerző azonosságát, Hatvany azonban ezzel a bizonyítással adós maradt. Ha pedig a bizonyíték hiányzik: ezt nem pótolja semmiféle ötletesség, újszerűség. Hatvany bizonyára már azt a Pásztor Ferencet is valami kitanult ügyvédnek vélte, aki 1864-ben Petőfi szülőhelyének kérdésében felszólalt, visszatérve Petőfihez és Gyulai Pál első állás-pontjához, s akit „zugprókatori fondorlat”-ként álneveken való cikkezőkkel vádol. Pásztor pedig ekkor még csak mindössze 23 éves elemi iskolai tanító volt.

Hatvany feltevése és vádjá Pásztorral szemben mindenesetre új, mert sem a cikkek megjelenése idején, sem később Pásztort alakoskodással, hamisítással senki meg nem vádolta. A *Szegedi Híradó* érdemes, neves szerkesztője, Szabados János is bizonyára rendelkezett némi ítélőképességgel, amikor 1864-ben „I. S.” és „Cs. S.” névrövidítéssel közölte a Zilahyval szemben Pásztor mellett kiálló két cikket. A Hatvanytól feltételezett fogás bizonyára feltűnt volna már a maga korában, elsősorban a lap szerkesztőjének, aki egyébként neves író, később a Petőfi-Társaság tagja és Szeged kulturális ügyeinek vezető embere volt. Szabados János az „I. S.” névrövidítéssel megjelent cikkhez még szerkesztői megjegyzést is fűzött, s ebben a szülőhely kérdésében Petőfi szavainak tulajdonított döntő jelentőséget. A legkülönösebb mármost az, hogy Hatvany még ennek a szerkesztői megjegyzésnek a szerzőségét is Pásztornak tulajdonítja: „Az is fölöttébb valószínű, hogy a cikket kísérő szerkesztői jegyzetet ugyancsak Félégyháza szívós propagandistája írta — mert ugyan ki más volna az országban, aki Gyula Pál 1857-es első cikkének a másodikban megcáfolt állításaira ne csupán emlékez-zék, hanem azokra, immár másodízben, tudatos rosszhiszeműséggel, még hivatkozni is merész-kedjék?”²⁷

Az, hogy a fiatal félégyházi tanítónak a *Szegedi Híradó* szerkesztőségére olyan hatása lehetett volna, hogy nézeteit szerkesztői jegyzetként is erősíthette: egészen alaptalan és hihetetlen feltevés. Ha a hozzászólás szerkesztői jegyzetként jelent meg, annak szerzője Pásztor Ferenc semmiképpen sem lehetett.

²⁶ *Uo.* 95. l.

²⁷ *Uo.* 85—86. l. — Hatvany szerint: e szerkesztői jegyzet „minden sorából kiérzik, ugyancsak Pásztor Ferenc fogalmazta volt.” (86. l.). — A *Szegedi Híradót* Hatvany feltevése nyomán kissé alaposabban tanulmányoztam. Szerkesztőjének, Szabados Jánosnak ez volt a programja: „Szabadon, függetlenül, egyedül a józan ész s örök jog által vezetve haladtam előre, tömjént csak az érdemnek gyűjtöttem s nem féltem kimondani az igaz szót mindenütt, hol arra szükség volt.” (1864. évf., jan. 9-i sz.) Pásztor első cikke a lapnak ugyanebben a számá-ban jelent meg. — A szerkesztő lapja más cikkeihez is gyakran közölt megjegyzéseket „Szerk.” jelzettel, pl. Zilahy Károly cikkéhez is (*Petőfi végnapjai* c. cikkéhez). Pákh Albert pl. a *Vasárnapi Újság* cikkeit kísérte állandóan „Szerk.” jegyzetekkel. Ez általános szerkesztői szokás volt. Igen gyakori volt a kezdőbetűk névrövidítésével vagy más betűrövidítéssel közölt cikk is. Ilyenekkel a *Szegedi Híradó* minden számában találkozunk.

Nem helytálló azonban Hatvanynak az az érvelése sem, hogy Gyulai Pál második cikke után Magyarországon már senki sem akadt, aki nem emlékezett volna Gyulai állításaira, és ezekre „tudatos rosszhiszeműséggel” még hivatkozni is merészeljen. Akadt bizony olyan ember, mégpedig igen neves, aki Gyulai Pál első cikkére hivatkozva Félegyházát fogadta el Petőfi szülővárosának. Ez az ember *Toldy Ferenc* volt. Toldy előzőleg már szintén Kiskőröst vallotta, de 1864—65-ben megjelent irodalomtörténetében ismét Félegyházát fogadta el Petőfi szülőhelyének.²⁸ 1869-ben megjelent könyvében pedig „hibás”-nak írja azt a régebbi műveiben közölt állítást, hogy Petőfi szülőhelye Kiskőrös, majd így folytatja: „születése Félegyházán történt, mint azt Gyulai Pál már 1854 az Új M. Muzeumban állította volt...”²⁹

Toldy Ferencről már bizonyára Hatvany sem állítaná, hogy Gyulaira „tudatos rosszhiszeműséggel” merészt hivatkozni. Egyébként Toldy Ferenc Petőfi félegyházi születésének elfogadásakor egyenesen Pásztor Ferencre utalt, mint aki a kérdésről „positiv alapon tudósít”. — Az már más lapra tartozik és az irodalomtörténet ingadozásának jellegzetes tünete, hogy hamarosan Toldy Ferenc is megint Kiskőröst hirdette Petőfi szülőhelyének.

Az a bizonyos „I. S.” hozzászólásában hangsúlyozza: „Megjegyzendő, hogy én nem kardoskodom Félegyháza mellett, melyhez semmi közöm, hanem csak az igazság felderítése fekszik szivemen...” — Hatvany bizonyára azt találta feltűnőnek, hogy az első per után nem félegyházi ember is akadt még, aki el merete fogadni igaznak azt, amit Petőfi hirdetett: hogy a szülővárosa Félegyháza.

Ilyen ember volt pedig a jelesebbek közül, a már említett Toldy Ferencen kívül pl. Petőfi egykori tanuló társa, *Szeberényi Lajos* is. Ő 1860-tól éppen *szegedi* ev. lelkész volt. Szeberényi még 1872-ben is ezt írta: „magam is azokhoz tartoztam, kik e szülőhelyet Félegyházán keresték. A kis-kőrösi születési anyakönyvből merített és a »Vasárnapi Ujság« 1857 januári számának valamelyikében Sárkány János által közölt kivonat e hiedelmekben meg nem tántorított. Mert hiszen, hogy Petőfit Kis-Kőrösön keresztelték, még legkevésbé sem zárta ki Félegyházán történt születését, sőt igen természetesnek találhatta bárki, hogy Félegyházán sem lutheránus, sem református egyház nem lévén, Petőfinek vallásos érzülettel áthatott szülői kedves gyermeköket a kis-kőrösi evang. templomba küldték el megkereszteltetni. Annyira nem zavart meg e különben kétségbe nem vonható adat, hogy épen születésének félszázados emlékünnepeére szándékoztam egy kis röpiratban e dicsőséget Félegyházának vindikálni.”³⁰ Ezután felemlít néhány Félegyháza mellett szóló bizonyítékot, hivatkozik a *Szegedi Híradó*ban 1863-ban (néhysen: 1864-ben) megjelent cikkekre, s megjegyzi: „az ott megjelenteket még újakkal szándékoztam pótolni”. Végül megemlíti, hogy ettől a tervétől a Szécsényben eskü alatt kihallgatott Martiny Károly keresztszülő vallomása térítette el. (Itt csupán közbevetőleg említjük meg, hogy Martiny, aki mint diák a karácsonyi vakációra jött haza Kiskőrösre, legfeljebb a keresztelésre emlékezhetett, a születésre azonban semmi esetre sem. Vallomása tele van tévedéssel, valótlansággal. Ezeket vallomása közzététele után már Petőfi István is a legélesebben megróttta. Hatvany egyesenes „agyalágyult”-nak írja Martiny Károlyt. 126. l.) — Az „I. S.” valódi neve után kutatva, bennem is felmerült egy „gyanú”, hogy ez a hozzászóló Szeberényi Lajos lehetett. Ő ugyanis 1864-ben, amikor a vita a *Szegedi Híradó*ban folyt, Szegeden élt, s mint elmondja, Petőfi félegyházi születésének bizonyítására gyűjtött adatokat. Vezetéknevének és keresztnévének két utolsó betűje meg-

²⁸ *A magyar nemzeti irodalom története*, Pest, 1864—65. 383. l.

²⁹ Toldy Ferenc: *Irodalomtörténeti olvasókönyv*, Pest, 1869. II. 594. l.

³⁰ Szeberényi Lajos: Petőfi Sándor születése 50-ik évfordulóján 1823—1873. c. cikkében. (*Magyarország és a Nagyvilág*, 1872. dec. 29-i sz.)

egyezik a kérdéses rövidítéssel. Addig azonban, amíg a bizonyosság ki nem derülhet : maradjon ez csak „gyanú”.³¹

Szegeden Szeberényin és Szabados Jánoson kívül bizonyára sokan inkább Petőfinek hittek, mint a neki ellentmondóknak. Valószínű, hogy *Mikszáth Kálmánban* is Szegeden, itteni újságíró és író korában gyökerezett meg az a tudat, hogy Petőfi Félégyházán született. Ő még a negyedik vita után is kitarzott emellett, s 1882-ben, Petőfi pesti szobrának leleplezése alkalmából ezt írta : „Eljött Félégyháza is. Megnézni, amint lehull nagy szülöttjéről a lepel”.³²

Rendkívül különös dolog az, ha valaki cáfol, hitelétől megfoszt bizonyos érveket — mint Hatvany tette Pásztor állításairól —, majd egyes tételeit valóságként hirdeti. Azt ugyanis Pásztor tanúi közölték először, majd „I. S.” is megírta, hogy Petrovits István az 1822. év utolsó hónapjaiban Félégyházán már társbérlő volt. Abban az időben gyakori jelenség, hogy ugyanaz a bérlő egy időben két, három községben is, másokkal egy „compániába” állva, mézsárszékét bérelt. (Erre pl. Petrovitsnak Félégyházával kötött haszonbérleti szerződése is utal.) Ennek következtében tehát a költő születhetett Félégyházán is, abban az időben, amikor apja kiskőrösi mézsárszékbérlő volt.

A félegyházi tanúknak azt a vallomását, hogy *Petrovitsék 1822-ben Félégyházán már bérlők voltak*, Ferenci Zoltán is állítja Petőfi-életrajzában, de *elfogadja ezt Hatvany Lajos is*. Hatvany könyvében is olvashatjuk : „1822. István kibérlti Félégyházán a Hattyú vendéglőt...” (32. l.) Majd később ismét : „Petrovics István, mint kiskőrösi székbérlő, 1822-ben Félégyházán és Szabadszálláson is kibérelte a mézsárszékét...” (117. l.) Márpedig, ha valaki elfogadja azt, hogy Petőfi szüleit 1822-ben és Sándor fiuk születése idején Félégyházához már bérlet, fontos anyagi érdekek fűzték, akkor ennek egész ésszerű következménye, hogy a szülők 1822-ben itt lakhattak is, vagy akár csak rövidebb ideig tartózkodhattak, s így Petőfi születhetett Félégyházán. Ez *nem ellenkezik a „józan ésszel”*, mint ahogy Hatvany Pásztor álláspontjáról vélekedik.

Visszatérve még egyszer arra, hogy Pásztor álneveken írt cikkeket : ez sehogysincs összhangban Hatvanynak avval a megállapításával sem, mely szerint Pásztor „csak a maga nevének valamely szenzációban való forgalombahozatalára pályázott” (135. l.). Ha csak erre pályázott volna, akkor mindenekelőtt a cikkei alá odairta volna a saját nevét.

Összegezve tehát a fentieket : Hatvanynak az az állítása, vagy akár csak „gyanú”-ja, hogy Pásztor Ferenc a maga álláspontjának erősítésére álneveken írt cikkeket, nem bizonyítható. Pásztor törekvéseinek befekettítése ellen egy már védekezni nem tudó, az élők sorából régen elköltözött ember nevében kellett tiltakoznunk.

2. Hatvany azonban Pásztorral szemben a hamisítás vádját *másodszor is*, még súlyosabb formában megkockáztatja. Ez *Petőfi Istvánnak* Pásztor által közölt levelével kapcsolatban történt.

Pásztor Ferenc ugyanis 1883-ban, Petőfi István halála után három évvel a *Koszorú*-ban egy levelet közölt. Azt állította, hogy a levelet Petőfi István írta neki, néhány nappal az 1867. okt. 13-án tartott félegyházi emléktábla-leleplezési ünnepség után. (Ezen az ünnepségen Petőfi István is jelen volt.) A levélben többek közt ez áll : „Ha tanúk emlékeznek arra, hogy Félégyházán szüleimnek gyermekük született, az Sándor és nem én.” Ezeket a sorokat Hatvany is közölte (a „szüleimnek” szó kihagyásával), s jegyzetként ezt írta hozzá : a levél Pásztor Ferenc „gyártmánya, hogy ne mondjam : *hamisítványa* volt”.³³

Ezt a súlyos vádat Hatvany arra alapozza, hogy Pásztor a levelet csak Petőfi István

³¹ Szeberényinek az 1864. évi vita idején a *Szegedi Híradóval szoros kapcsolata is volt*. Az újság öt ismételt „lapunk munkatársának” írja (1864. ápr. 23-i és júl. 6-i sz.)

³² *Budapesti Hírlap*, 1882. okt. 15-i sz.

³³ Hatvany: i. m. 135. l.

halála után hozta nyilvánosságra, s felveti a kérdést: „mi oka lehetett Pásztor Ferencnek, hogy ezzel az okmánnyal a negyedik, 1872-es perben ne éljen? S hogy mialatt ez a vitára mindig kész fiskális Félégyháza javára annyi gyanús sofizmat eszelt ki, épp a maga tézisének igazát megföllebbezhetetlenül bizonyító levélnek kiadását tizenegy esztendeig halogassa.”

Pásztor Ferenc 1883-ban a kérdéses Petőfi István-féle levélről a *Koszorúban* azt írta, hogy a levelet 1870-ben Reményi Ede hegedűművész Jászberényben elkérte tőle, „de sürgetéseim dacára mind a mai napig nem adta vissza”. Pásztor tehát már itt maga részben megokolta, miért késlekedett a levél közzétételével: az eredeti levél nem volt nála.

Azt viszont Hatvany is jól tudja, hogy *Pásztor erre a levélre már 1872-ben, tehát Petőfi István életében hivatkozott*, róla ezt írta: „a költő testvéröccse: Petőfi Istvánnak hozzám intézett sajtókezű levele is Félégyháza mellett tanúskodik. Ez érdekes és nyomós levelet szintén az adatok közt találandja majd a közönség.” Pásztornak azt a cikkét, amelyben a fentieket írta, Hatvany is közölte.³⁴ Hatvany tehát tudta azt, hogy Pásztor nagyobb tanulmányban szándékozott kifejteni érveit, s jelezte, hogy Petőfi István levelét is itt közli.

A levél tehát már csak azért sem lehetett Pásztor „gyártmánya”, mert róla Pásztor már Petőfi István halála előtt 8 évvel újságban tudósított, mint amely „*Félégyháza mellett tanúskodik*”. Petőfi Istvánnak tehát lett volna módja arra, hogy Pásztort megcáfolja: ő nem írt olyan levelet, amely bátyja félégyházi születése mellett tanúskodik, amint azt Pásztor állítja! — Petőfi István azonban nem írt cáfolatot. Ez a körülmény azt bizonyítja, hogy a Hatvany szerint is „*megföllebbezhetetlenül bizonyító levél*” nem Pásztor gyártmánya, hanem valóban Petőfi István levele volt.

Sőt, a levél már 1872-ben feltűnést keltett! A *Fővárosi Lapok* az egyik hozzászólásban a levélről ezt írta: „Vácról is kaptunk ez ügyben levelet, melynek írója azon ütközött meg, hogy Pásztor állítása szerint: Petőfi István is levélben nyilatkozott Félégyháza mellett, holott éppen ő tőle a »Vasárnapi Ujság« 1857-diki folyamában a következő levél jelent meg Brünnből. . .” Ezután a levél ismert része következik.³⁵ *Petőfi István még erre sem írt cáfolatot*, amikor két levelének ellentmondó tartalmát újságban feltűnően közzétették. Petőfi István hallgatásából mindenesetre arra kell következtetnünk, hogy *valóban írt Pásztornak olyan levelet, amelyben bátyja félégyházi születésének lehetőségét elismerte*.

Ha azonban Pásztor nem mondott volna igazat, ezt nemcsak Petőfi István, hanem *Reményi Ede is megcáfolhatta volna*. Pásztor ugyanis 1883-ban megírta, hogy a levelet Reményi Edének adta át, s tőle sürgetései ellenére sem kapta vissza. Reményiről ezzel kapcsolatban csupán azt kell tudnunk, hogy 1883-ban, midőn Pásztor reá az eredeti levél átadását és sikertelen visszakérését említve hivatkozott, *még élt*, sőt még ezután 18 évig életben volt, mert éppen Pásztorral egy évben, 1898-ban halt meg. Ha tehát Pásztor olyan számító, fondorlelkű ügyvéd lett volna, mint amilyennek őt Hatvany megrajzolja, aligha mert volna Reményire hivatkozni egy fennálló kötelezettségével kapcsolatban. Tegyük még hozzá, hogy a *Koszorú* szerkesztősége sem közölt minden kritika nélkül olyan levelet, mint Petőfi István kérdéses és Pásztor Ferencről beküldött levele, hanem ezt a hitelesség szempontjából a közzététel előtt minden bizonnyal mérlegelte.

Hatvanynak Pásztor ellen felhozott második vádja tehát, hogy ti. a Petőfi Istvánnak tulajdonított levelet ő hamisította, megint csak semmivel sem bizonyított, sőt minden észszerű megfontolás e vád ellen szól.

Hatvany nagyon elvetette a súlykot, amikor Pásztor Ferencet olyan „rabulistának is kontár” embernek állította be, akit „hamis fogásainak alkalmazásában még a nem különösebben éleselméjű olvasó is minduntalan tettenérhet” (137. l.).

³⁴ I. m. 102. l.

³⁵ *Fővárosi Lapok*, 1872. aug. 31-i sz.

Hol hát a tettenérés? Csak ott, hogy Hatvany minden Pásztorral szemben felhozott vádja alaptalan. Téved Hatvany, amikor azt írja: „Petőfi István... Pásztor Ferenchez intézett leveléről, remélem, egyszer s mindenkorra sikerült megállapítanom, hogy merő hamisítvány...” (337. l.) Ezt megállapítania, még kevésbé bebizonyítania nem sikerült. Hatvany már az 1948-ki centenáriumi ünnepséget megelőzőleg Petőfi kiskőrösi születésének el nem ismerését „valóságellenes elfogultság”-nak, a kiskőrösi okmányokat „megdönthetetlen erejű” bizonyítékoknak tekintette. A városok szembenállásáról ekkor még ugyan úgy vélekedett, hogy az: „Jóhiszemű és önzetlen, sőt mi több, eszmei és eszményi elfogultság, mégsem veszedelem nélkül való.” A viták veszedelmét abban látja, hogy „a költő születési helye körül jóhiszeműen marakodó városok... érzelmeket és szenvedélyeket játszanak ki. Ami helyi vonatkozásban: ártatlan komikum — de országosan... tragikus ártalom”.³⁶ Amit Hatvany itt *Kiskunfélegyháza—Kiskőrös* c. cikkében írt, cikkében írt, bevezetésnek szánta *Igy élt Petőfi* címen készülő könyvébe, „a három versengő város perének vitaanyaga elé”. Egyébként a három városnak kiegyezést javasolt az alábbi három pontban:

1. Petőfi Kiskőrösön született;
2. Félegyházának köszönheti legkedvesebb, gyermekkori emlékeit;
3. Szabadszállást érezte igazi otthonának, mert ott élte gondtalan serdülő korát...

Ez a kompromisszumos javaslat természetesen csak Kiskőrös számára lehet kielégítő, mert a vita nem azért folyt, hogy Petőfi mit köszönhet Félegyházának, vagy mit Szabadszállásnak, hanem azért, hogy a költő *hol született*. Mint láttuk, Hatvany a költő kiskőrösi születését fogadta el, ennek jegyében foglalt állást *Igy élt Petőfi* c. munkájában is.

Hatvany könyve már közel állott a nyomtatásban való megjelenéshez, midőn tudomást szerzett a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott, Petőfi szülőhelyének vitairodalmát összefoglaló, szülőhelyének megállapításával foglalkozó tanulmányomról. Munkámat kikérte, s így módjában állt, hogy még a hivatalos opponensek bírálata előtt róla véleményt mondjon, tétéleivel kapcsolatban állást foglaljon.

Az a körülmény, hogy időközben Hatvany a kiskunfélegyházi Hattyú-ház fényképeinek megküldését kérte tőlem, alkalmat adott még könyve megjelenése előtt néhány levélváltásra, sőt személyes találkozásra. Hatvany Lajos egyik leveléből kitűnt már „elvi különbségeink kiegyenlíthetlensége”, ahogyan ő írta.

A fenti körülmények Hatvanynak tanulmányomra vonatkozó megállapításaival kapcsolatban is válaszadásra köteleznek.

1. Mindenekelőtt köszönettel veszem azt, hogy Hatvany munkám tudományos értékét, kutatásaim bizonyos eredményeit elismeri. Törekvésemet sem olyannak látja, mint Pásztor Ferencét, sőt „a kutató szorgalmán kívül” javamra írja, hogy tanulmányom „a városok nemtelen perpatvarát annak alacsonyágából Petőfi becsületbeli ügyének magas szintjére emelte.” (138. l.). Ez úgy értendő, hogy az eddigi vitatkozóknál alaposabban foglalkoztam azzal a kérdéssel: *a valódi szülőhely megtagadása* (ti. Kiskőrös megtagadása, amely helységet az irodalomtörténet Petőfi szülőhelyének állít) és Félegyházának szülővárosként hirdetése *összeegyeztethető-e Petőfi jellemével?* Petőfi ugyanis érett ifjúkorától és egész férfikorán át *következetesen* a Kiskunság és ennek egyik városa: Félegyháza szülőltének vallotta magát. Nemcsak költeményben tette ezt, hanem olyan fontos alkalmakkor, mint a házasságkötése, mint követjelölti fellépése. Félegyházi és kiskunsági születésűnek ismerte őt *életében* több barátja, akik erről naplóban, cikkeken, versben is, halála után pedig vallomásokban nyilatkoztak.

A szülőhely „megtagadásának” elfogadása esetén jön a másik kérdés: *miért tette ezt Petőfi?* — A válasz Toldy Ferencről *Ferencki Zoltánig* és utána napjainkig: Kiskőrös „tót-

³⁶ *Népszava*, 1947. nov. 30-i sz.

nyelvűsége”, . . . „a szláv eredettől való ellenszenv” miatt. Az „ésszerű” magyarázatok keresői — mert itt azután csak a fantáziának jut szerep, hogy ki tud elfogadhatóbbnak látszó és tetszetősebb véleményt kigondolni — végül is eljutottak oda, hogy a „Világszabadság apostolát” a szülőhely kérdésében egyszerűen és félreérthetetlenül *sovinizmussal voltak kénytelenek megvádolni*. Kivéve Gyulai Pált, aki Petőfiről nem mert mást feltételezni és hirdetni, csak azt, hogy „tévedett”. A Toldy—Ferenczi-féle nézet él lényegében napjainkig. *Illyés Gyula* többször kiadott *Petőfi* c. könyve szerint is: Petőfi kisgyermekkorát „A módos színmagyar parasztvárosban”, Félégházán töltötte, a büszke kiskunok között, „ami kétségtelenül csak a föld legelső népét jelentheti. . .” Így: „*Neki van igaza, amikor később, dacolva az okmányok bamba adataival, a köznapi lélektelen igazsággal, ezt a várost vallja szülőföldjének. . . Lelke itt született meg és magyarnak született!*”³⁷

Hatvany úgy véli, hogy az ifjú Petőfiben a „tótok” vallása miatt való szégyenkezés „. . .nem volt egyéb, mint egy önérzetes, de még kiforratlan fiatalember érzelmi reakciója a faji és felekezeti üldözés ellen, melyben első gyermekkorától fogva elkeserítő része volt.” (124. l.) — Hol és mikor? — kérdezhetjük. Ez merőben új adat, hogy Petőfinek faji és felekezeti üldöztetésben volt része. — S vajon Petőfi 1848-ig sem forrt ki? Mert hisz ekkor, felnőtt férfikorában is kunsági, félegyházi születésűnek vallja magát. De ugyanakkor a valóságnak megfelelően evangélikusnak is!

A Toldy—Ferenczi-féle magyarázat erősségét jelentette, hogy a múlt század második felében, nacionalista korszakban születtek. De vajon szabad-e Petőfiről, a magyar ifjúság örök eszményképéről azt hirdetni, hogy olyan elfogult volt, hogy még a szülőhelyét is megtagadta? Megtehetette-e ezt éppen Petőfi, a legőszintébb magyar költő, aki mindig annyi ragaszkodással ír szülei egyszerű környezetéről, mindarról, ami a maga és családja létével volt kapcsolatban? *Nem Petőfi-hamisítás-e ez is?*

Tudvalevő, hogy Petőfi mennyire büszke volt jellemességére, igazmondására, becsületességére. „Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poeta voltam, de azt is fogja rólam mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék. . .” Ezek az ő szavai.

Miért emelte volna ki Petőfi a maga jelleme legfőbb vonásaként az *őszinteséget, igazmondást*? — „Oh, előttem nagybecsű az őszinteség, mert ez jó angyalom ajándéka; bölcsőmbete tette pólyának, s én elviszem koporsómba szemfedőnek”. Ezt is Petőfi írta. Máshol így szól: „Mindig őszintén és hímzés-hámozás-nélkül szoktam beszélni. Abban a pillanatban vágnám ki nyelvemet, melyben nem úgy szólna, mint érez szívem.” Ezt pedig éppen a kiskun népnek írta, választási proklamációjában, amikor ismételten, határozottan leszögezte: szülőföldje a Kiskunság.

S nem Petőfi hirdeti-e Szilveszter szavával:

„. . .Inkább szeméten éhen vesszek el,
Inkább.
Lopok, szolgálók, koldulok,
Mint egy betűt írnak, mi nem
Lelkem forrásából fakadt,
Mint gondolatim legkisebbikére
Hamis pecsétet üssek.” (Az *apostol*, 14. rész.)

Aki pedig meg akarja ismerni *Petőfi esztétikáját*, csak barátjának, Arany Jánosnak írt sorait olvassa el: „. . .én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is feláldozom. . .A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám.”

Tanulmányomban külön fejezetet szenteltem arra, hogy Petőfi jellemének és költészetének alapvonásait kidomborítsam. Kétségtelen, hogy őt kortársai, barátai éppúgy, mint

³⁷ Illyés Gyula: *Petőfi*, 1952. 8. l.

ellenfelei jellemes, őszinte embernek ismerték. Nem hiába volt ő büszke nevére, amelynek örök dicsőségét meghirdette. Az irodalmi kritika is osztatlan annak megállapításában, hogy Petőfi éppen olyan kiváló jellemű férfiú volt, mint amilyen nagy költő.

Szinte érthetetlen, hogy a jellemes, őszinte, igazmondó Petőfinek csak egyben nem akartak hinni: abban, hogy a szülőhelyéről is a valóságot hirdette. Feltételezték róla, hogy erről meg akarta téveszteni a maga korát éppúgy, mint az utókort. Az irodalomtörténet képes tagadni, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyni Petőfi szülőhelyének azokat a bizonyítékait, amelyek közvetlenül tőle származnak, mint pl. Petőfi házassági anyakönyve, követválasztási proklamációja stb.

Hatvany Lajos értekezésében ezen a téren lát magasabb szempontot. Meg kell azonban mondani, hogy már Pásztor Ferenc is Petőfi becsületbeli ügyének fogta fel, hogy olyan prózai írásban, mint amilyen egy levél, szülőhelyéről a valóságot írta-e, vagy sem.³⁸

Hatvany Lajos szíves volt válaszolni arra a kérdésemre, hogy mivel tudja indokolni ő, Petőfi esetében, a szülőhely megtagadását. Hatvany a maga felfogását az alábbiakban közölte: „Annyit ítem író társaságban, hogy meg tudom különböztetni a rosszat a jótól aetheticai tekintetben, — s ethikai tekintetben is, nem egyszer a magam kárára tanultam meg, hogy Ady, Móricz, Babits. . . Thomas Mann vagy Gerhardt Hauptmann művészi igazsága, csak ritka esetekben egyezik meg az emberi igazságokkal. Maga Goethe sem volt vele másként, amikor emlékiratait, *Költészet és Valóság* címen írta meg. Petőfi emlékéét legkevésbé sem sérti vele, aki őt a legkülönbek közé sorozza a kétféle igazság dolgában is. Ha paradoxiót akarnék hajszolni, azt mondhatnám, hogy a művészi igazság akkor is igaz, ha a tényeknek meg *nem* felel, ellenben a művésziatlenség akkor *sem* igaz, ha a tényeknek megfelel. Ilyen értelemben írta Arany az *Ars Poethica* ismert soraiban, Hazudni rút. Az ellen a morál, . . . stb. Petőfi tehát nem volt csaló, hanem költő, mikor tudván, hogy a születési helye, Nagy-Kőrös, mégis arról győződött meg, hogy a mi *látszik*, az *való*. Már ti. hogy a legmagyarabb költő, csakis félegyházi, kunfia, magyar s ha tán pápista nem is, de mindenesetre a maga jóvoltából kálvinista lehet” (A levélben tévesen írt Nagy-Kőrös helyett természetesen Kiskőrös értendő.)

Mindenekelőtt *Petőfi szavaival* szeretném megkérdezni Hatvany Lajostól: „Fölhivom mindazokat, széles-e világon, kik engem ismernek, nyilatkozzanak valamennyien, tapasztalták-e bennem csak árnyékát is a kétszínűségnek? ha igen, borítsa fejemet a nemzet megvétele”. — Hol tapasztalta Hatvany Lajos, mint Petőfi életének és műveinek elmélyülő kutatója, hogy Petőfi ismert külön „művészi igazságot” és külön „emberi igazságot”? Nem maga Petőfi írta-e meg és éppen Arany Jánosnak, hogy az ő esztétikájának alapja az igazság, a valóság? Mégpedig az etikai értelemben vett igazság.

Ha Petőfi csak költészetében hirdette volna szülőhelyének Félegyházát és a Kiskunságot érthető lenne a „művészi igazság” feltételezése. Ám Petőfiről azt állítják a Kiskőrös mellett érvelők, hogy pl. házasságkötése alkalmával a nemesi származására büszke apósa előtt akart kedvezőbb színben feltűnni, ezért vallotta magát félegyházi származásúnak. (Az após pedig tudvalevőleg az esküvőn nem is volt jelen.) Követjelölti fellépésével kapcsolatban pedig hajlandók kortesfogásnak minősíteni, hogy magát a Kiskunság szülőttének hirdette. Vagyis feltételezik, hogy Petőfi meg akarta téveszteni azt a népet, amelynek érdekeiért, szabadságáért küzdött. Akik Petőfiről hajlandók így vélekedni, azok jól jegyezzék meg Petőfinek éppen a követválasztás alkalmával mondott szavait: „A képmutatás könnyű mesterség, minden bitang ért hozzá, de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólni csak a nemesebb szívek tudnak és mernek. . .”

Ily módon igyekeztem én Petőfi becsületének ügyévé tenni a szülőhelyről folyt vitákat. Leginkább annyit legyen szabad megkívánnom, hogy az mindenkinek engedjék meg, ha a kérdésben Petőfinek akar hinni, és ezt ne minősítsék elfogultságnak.

³⁸ Hatvany: i. m. 90. l.

Ami Hatvany levelének utolsó megállapítását illeti, hogy Petőfi „a maga jóvoltából kálvinista lehet”, vagyis, hogy evangélikus vallását is megtagadta, mert az a „tótok” vallása : nem áll. Evangélikus vallásúnak írja őt házassági anyakönyve is. Arról csak Kiskőrös mellett felszólaló tanúvallomás van, hogy Petőfi restellte evangélikus vallását, de semmi bizonyíték nincs arra, hogy vallását tagadta volna. Ferenczi is csak annyit mond : „szenvédélyes magyarságában még tovább ment ; nem szerette azt sem, hogy lutheránus. . .”³⁹ Petőfi tehát nem lett „a maga jóvoltából kálvinista”. A vallás önkényes megváltoztatását is csak azért igyekeznek Petőfi rovására írni, hogy ez alátámassza a szülőhely megtagadását.

Hatvany is egyébként úgy ismeri Petőfit, hogy ő „minden szavába a maga emberi egész igazát foglalta”. (19. l.) Csak akkor vélekedik róla másként, mikor a szülőváros kérdése kerül szóba. Ebben az esetben Petőfi is eltérhet az „emberi igazságtól” a „művészi igazság” kedvéért.

2. Hatvany szerint : „nem eléggé sajnálható, hogy. . . még 1954-ben is egy hatodfélszáz oldalas munkát” szánok a kiskőrösi érvek „megingatására”. (139. l.) Tanulmányomról elismeri, hogy az „logikus és elmés”, benne „tudós adatok és okos érvek” vannak, a kiskőrösi hamisításokat „szenvédélyes fürkésztelem egész leleményével” lepleztem le. Hiába „vonszoltam” azonban „tűzön-vízen keresztül” a kérdést : a szülőhely megállapítása „Petőfi életében és költészetében” éppenséggel nem is fontos. — A kiskőrösieknek pedig nem volt szükségük, hogy „efféle hamisításokkal játsszák el a maguk jogát”, mert hisz nekik „letagadhatatlanul és megcáfolhatatlanul, föltétlen igazuk van”. (137—138. l.)

A szülőhely problémájának jelentéktelenségét a viták folyamán Hatvany előtt is már többen hangsúlyozták, de feltűnően mindig csak akkor, miután már maguk is jól belemélyedtek a vitába (mint Hatvany is 80 oldalon keresztül), s miután elkötelezték magukat Kiskőrös mellett. A kérdés bagatellizálása mint módszer jelentkezett. Munkámban azonban azt az álláspontot képviselem, hogy a kérdés éppen azért jelentős, mert szülőhelyéről Petőfi ismételten nyilatkozott, és mert az irodalomtörténet Petőfivel szemben foglalt állást. Ilyen értelemben van jelentősége minden adatnak, új érveknek, amelyet tanulmányomban a kérdés megvilágítására felsorakoztattam, minden hamisításnak, amelyre rámutattam.

Kezdjük mindjárt az elején : a kiskőrösi „szilveszteri éjszakát” Hatvany is *Dinka Jánosné* „keresztanya” vallomása szerint ismertette, mert hisz rajta kívül nem volt még egy tanú, aki Petőfi állítólagos kiskőrösi születéséről részleteket tudott volna elmondani. Hatvany is csak tanulmányomból döbönt rá, hogy itt hamis tanúval állunk szemben, mert Petőfi keresztanyja *Dinga Sámuelné szül. Petyko Éva* és nem *Dinka Jánosné szül. Fekete Anna* volt. Hogy a hamis tanú leleplezésében „perdöntő igazam” van, azt éppen Hatvany írja. (60. l.) A hamis tanú helyett azonban szavahihető tanút nem tudnak állítani Petőfi kiskőrösi születésének igazolására, s ebben van a leleplezés jelentősége. Meg abban, hogy Petőfi kiskőrösi születését Ferenczi Zoltántól kezdve, minden tudományos és nem tudományos életrajz úgy írta le, ahogy azt özv. *Dinka Jánosné* ál-keresztszülő és hamistanú elmondotta, s ahogy azt kihallgatása alapján Neugebauer László közölte. Ilyen „forrás” azonban leleplezésem után már nem áll az irodalomtudomány rendelkezésére. Nem volt felesleges arra sem rámutatnom, hogy az irodalomtudomány milyen mulasztást követett el, amikor ellenőrzés nélkül hiteleseknek fogadott el hamis tanúvallomásokat a kiskőrösi születés igazolására. Az én „testem fáradtsága”, amit Hatvany szerint „nem kíméltem”, hogy a kiskőrösi anyakönyveket átböngésszem, nem tartott tovább két félnapnál. Eddig azonban évtizedek múltak el anélkül, hogy valaki is fáradtságot vett volna — már csak *Dinka Jánosné* 1872. évi és 1880. évi ellentmondó, eddig is ismeret kétféle vallomása alapján is — hogy utánaessen : ki is volt *Dingáné* és ki *Dinkáné Ferenczi* is egyszerűen ugyanannak a névnek kétféle írását tételtezte fel.

A másik kiskőrösi koronatanú vallomását *Kéry Gyula* közölte. *Kurucz Zsuzsanna* volt ez, akit az irodalomtudomány Petőfi szoptatósajkjának tüntet fel, s aki díszsírhelyet kapot

³⁹ I. m. I. köt. 32. l.

a kiskőrösi temetőben. A Kiskőrösre menő kegyeletes látogatók az ottani „Petőfi-ház”-on kívül Kurucz Zsuzsannához zárandokoltak, aki évtizedeken át áltatta a látogatókat — mint kiderült — valóban dajkamesékkel, az ő „Sándorkájáról”: hogy a nagy költő nem is maradt volna életben, ha ő nem szoptatta volna. Pedig Kurucz Zsuzsanna Petőfi Sándor születésekor még csak 9 és fél éves volt! Ez különben nem is nekem, mint „szemes” embernek tűnt fel először, hanem megtaláljuk már *Sándor Józsefnek* Petőfi szabadszállási születésének bizonyítására írt munkájában. Én csupán megerősítettem és új adatokkal egészítettem ki azt, amit már Sándor állított: Kurucz Zsuzsanna hamis tanú volt. A kiskőrösi házassági anyakönyvből megállapítottam, hogy nem is 15 éves korában ment férjhez, amint állította, hanem 20 éves korában, 1833-ban, mégpedig mint „puella”, azaz hajadon. Ekkor Petőfi már 10 éves volt. — A hamis tanú: hamis tanú. Ha egyszer annak bizonyult, nyilvánvalóan tovább semmiféle szempontból sem lehet a vallomásra építeni. Hatvány mégis felteszi nekem a kérdést: „Vajon miért nem hajlandó Mezősi elismerni, hogy ez a gyerekleány, ha szoptatós nem is, de azért száraz dajka, azaz, hogy a gyermek gondozásával megbízott mindenleány lehetett?” (62. l.) — Először is tanulmányomban ezt írtam: „... Kurucz Zsuzsanna nem lehetett Petőfi szoptatósdajkája; legfeljebb csak szárazdajkája lehetett volna. Ő azonban a szoptatósdajka szerepében tett vallomást. . .” (353.l.) Azt tehát nem vonom kétségbe, hogy Kurucz Zsuzsanna esetleg lehetett szárazdajka. Hogy azonban hamis tanú volt, és így Kéry Gyula, a Petőfi Társaság titkára által feljegyzett vallomása értéktelen: ez kétségtelen.

Nem értem egészen Hatványnak ezzel kapcsolatos másik kérdését: „... Mezősi, aki annyiszor és annyi joggal vonja kétségbe Kéry Gyula feljegyzéseit, miért épp ebben a kivételes esetben hisz neki? Attól tartok, azért, mert kiskunfélegyházi lelkének jól esik, hogy a dajkaság szót olyan értelemben veheti, melyben a kiskőrösi ál-keresztanya mellé állíthatja pellengére, az ugyancsak kiskőrösi ál-dajkát.” (62. l.) — Azt ma már természetesen nem lehet eldönteni, hogy Kurucz Zsuzsanna vallotta-e magát szoptatósdajkának Kéry Gyula előtt, vagy csak Kéry írta annak. Semmi jogom sincs azonban arra, hogy evvel Kéry Gyulát megvádolhassam. Az tény, hogy Kéry részletesen leírta, miként lett Kurucz Zsuzsanna szoptatósdajka Petrovitséknál, hogy őt mindig sült hússal táplálták, s hogy az ő szoptatásának eredménye lett a gyenge csecsemő megerősödése. Nem valószínű, hogy mindezt Kéry Gyula gondolta ki, Kurucz Zsuzsanna pedig ártatlan lenne a dologban. „Zsuzsi néni” nemcsak Kéry előtt vallotta magát Petőfi szoptatósdajkájának, hanem így mutatkozott be ő minden Kiskőrösre látogató Petőfitisztelőnek. Nincs arról szó, hogy ebben Kéry Gyulának „hinnék”, hanem csak arról, hogy Kurucz Zsuzsanna egész jelentősége, irodalomtörténeti szereplése, dicsőítése (még odát is írtak hozzá!), semmivé vált, értékét veszítette. Hogy Kurucz Zsuzsanna szerepeltetésében ki a hibásabb: ő maga-e, vagy az irodalomtudomány? Inkább az utóbbi, mert arról is könnyű lett volna már Kéry Gyulának meggyőződni, hogy Kurucz Zsuzsanna vallomása nem hitelt érdemlő. Nem lett volna szabad kritika nélkül elfogadni minden olyan adatot, vallomást, ami Petőfi kiskőrösi születésének igazolására használható fel, s nem lett volna szabad ezeket többre értékelni, mint magának Petőfinek a nyilatkozatait.

Az igazság az, hogy Kurucz Zsuzsanna is hamis tanú volt. Kár volt Hatványnak úgy feltüntetni, hogy ez a leleplezés csak az én „kiskunfélegyházi lelkemnek esik jól”. Ha az igazság kiderítése esetleg egyeseknek fáj is, másoknak talán jól esik, ez nem változtat azon, hogy tudományos munkának az igazság megállapítására kell törekednie.

3. Hatvány Lajos azt már az én tanulmányomtól függetlenül állapította meg, hogy az a *Kovácsay Ferencné, szül. Dinka Anna*, akinek vallomását még 1857-ben, az első per után közölte Pákh Albert *Vasárnapi Ujságja*, Torkos István kecskeméti ev. lelkész beküldött levele nyomán, szintén nem lehet azonos egy másik keresztanyával, a kiskőrösi anyakönyvbe bejegyzett *Kovácsay Zsuzsannával*, akinek férje *Viczián János*, ugyancsak keresztszülő volt. Már pedig Torkos István úgy írta, hogy ez az özv. Kovácsay Ferencné, szül. Dinka Anna Petőfit „saját kezével tartá a keresztvízre”. *Pákh Albert* is úgy ismertette ezt a közlést:

„Meggzólalt végre az is, a ki az élő emberek sorában e tárgyban leghitelesebb tanú. S ez nem más, mint Petőfi Sándornak még mai napig is Kecskeméten friss egészségben élő keresztanyja.”

Blázy Lajos kiskőrösi ev. lelkész viszont 1872-ben *néhai Viczián János* özvegyét, *Szenohraczki Zsuzsannát* szólaltatta meg a keresztanya szerepében. — Erre már Hatvany is kénytelen megállapítani, hogy a kiskőrösi keresztzülők körül teljes „zúr-zavar” uralkodik. (119. l.) Az valóban újabb rejtély, hogy Kovácsay Zsuzsannából hogy lett Szenohraczki Zsuzsanna. Hatvany végeredményében nem is vállalkozik a homály eloszlatására, hanem lemondóan írja: „ugyan ki az, aki a Dingák, Dinkák, Zsuzsannák és Annák rengetegében, akárkinek személyazonosságáért felelősséget vállalni merészkednék?” (78. l.)

Pedig nem is olyan nehéz rendet teremteni ebben a zúr-zavarban. Csak meg kell néznünk, kik voltak a valódi keresztzülők, tettek-e ezek vallomást, vagy helyettük, szerepükben kik jelentkeztek.

A kiskőrösi keresztelési anyakönyv Petőfi következő keresztzülőit tünteti fel:

Martini Károly: Vallomást tett 1872-ben Szécsényben.

Martini Ludovika: Nem tett vallomást.

Dinga Sámuel: Nem tett vallomást.

Dinga Sámuelné (*Éva*, vezetékneve: *Petyko*): Helyette *özv. Dinka Jánosné*, szül. *Fekete Anna* ál-keresztanya szerepelt.

Viczián János: Nem tett vallomást.

Kovácsay Zsuzsanna (*Viczián Jánosné*): Nevében két „keresztanya” is nyilatkozott, mégpedig *özv. Kovácsay Ferencné*, szül. *Dinka Anna* (1857) és *özv. Viczián Jánosné*, szül. *Szenohraczky Zsuzsanna* (1872).

Vagyis csak egy hiteles keresztzülő tett vallomást: *Martini Károly*. A többi szavára semmit sem lehet alapozni. *Martini Károlyra* pedig azért nem, mert mint öreg, vak és süket ember sok valótlanosságot összebeszélt. (Hatvany „agyalágyult” jelzőjét azonban túlzottnak véljük; *Petőfi István* valamivel enyhébben vélekedik *Martiny Károlyról*: „rosszul értesültek s egy aggságtól s nyomortól sújtott elme” kifejezést használja vele kapcsolatban.

A hamistanúzások kiskőrösi kultuszára tehát Hatvany sajátmaga is talált adatokat.

3. Hatvany felrója nekem, hogy a kiskőrösi hamisítások leleplezése után „a félegyházi aggastyánok és szélhámosok minden egyes, még oly hihetetlen nyilatkozatát is kézpénznek veszem”. Érthetetlennek tartja, hogy *Pásztor Ferencet* is, „aki nem a valóságra, hanem csak a maga nevének valamely szenzációban való forgalombahozatalára pályázott”, úgy állítom be, „mint aki az országos tekintélyekkel szemben bátran és egyedül állta Félegyháza... *sarát*”. (138. l.)

Hatvany téved abban, hogy a félegyházi tanúvallomásokat kritika nélkül igaznak fogadtam el. Tanulmányomban a félegyházi tanúvallomásokról ezt írom: „A félegyházi tanúvallomások természetesen éppen ilyen óvatosan kezelendők, s a még rendelkezésre álló úton meg kell vizsgálni e tanúk szavahihetőségét is”. (Kéziratom 454. lapján.) Sőt, amint Hatvany láthatta, a félegyházi tanúvallomásokat levéltári adatokkal is ellenőriztem. E tanúvallomásokat annyira nem vettem „kézpénznek”, hogy kritikai megvizsgálásuk szükségességét ismételten hangsúlyoztam (465. l.), de kifejeztem azt is, hogy ez ma már nem végezhető el. A felelősség a múlt századi irodalomtörténetet terheli, amely elmulasztotta a félegyházi tanúvallomások ellenőrzését, amikor ezt, a tanúk életében, még meg lehetett volna tenni. A félegyházi tanúvallomások mindenesetre úgy értékelendők, hogy ezek *Petőfi* kijelentéseinek igazságát igyekeztek alátámasztani. Egyébként minden a szülőhely vitájában szóba került helységnél az adatokat a következő értékelési sorrendben vizsgáltam: a) *Petőfi* saját nyilatkozatai, b) okmányadatok, c) tanúvallomások és d) egyéb figyelembe veendő körülmények. A tanúvallomások tehát felfogásom és bizonyítási módszerem szerint sem a legfontosabb bizonyítékok.

Pásztor Ferencről az előzőkben már szóltam. Azt az érdemét nem lehet elvitatni, hogy a múlt században kiállt *Petőfi* vallomása mellett, „országos tekintélyekkel szemben” is. Aho-

gyan viszont Hatvany Pásztort beállította, az rácsafol arra, amit Hatvany a saját munkájáról állít, hogy a születési vitával kapcsolatban közölt dokumentumokat „pártatlan jegyzetekkel kísérte”. (66. l.)

4. A kérdés lényegéhez nem tartozik szorosan hozzá, hogy *Petőfi István születésének dátumaiban* eltérő adatközlések történtek. Éppen én mutattam rá ezekre, s Hatvany is közölte egyik jegyzetében. (135. l.) Hatvany feltételezi, hogy amit a „zseni”, Petőfi Sándor tett a szülőhelyével, azt tette „egy olyan köznapi ember, . . . aminő Petőfi István volt”, születése idejével. Hatvany különösnek találja, hogy ez nekem nem tűnt fel, vagy ha feltűnt, miért hallgatok róla.

Hatvany hivatkozik arra, hogy Szabadszálláson utánanézttem Petőfi István születési adatainak, s erre az eddig közölt ellentmondások készítették. A Ferenczi munkáiban közölt 1826-os és 1827-es évszámmal szemben áll Bajza József helyes 1825-ös éve. Abból azonban, hogy Ferenczi *1889-ben* és *1896-ban* nem a helyes évszámot közölte, Bajza József pedig *1909-ben* megint más évszámot, mégpedig a helyesét állapította meg, én *nem arra következtetem, hogy Petőfi István változtatgatta volna születésének évét*, hanem csak arra, hogy sajtóhiba folytán-e, vagy talán egy kis felületességből születésének évéről téves adatok láttak napvilágot. Vagyis nem tekintettem ezt „a köznapiból kiütköző különösség”-nek, amilyennek Hatvany véli. Dehogy is akart Petőfi István változtatni a születési idején, mint ahogy ezt bátyja esetében a szülőhelyről feltételezik! Inkább gondolok arra, hogy sajtóhiba folytán került forgalomba a téves adat, mint ahogy Hatvany Lajos munkájában is bizonyára sajtóhiba következtében áll az, hogy Petőfi István aug. 17-én, és nem aug. 18-án született, miként azt Bajza megállapította. (135. l.) Arról sem tehet Petőfi István, hogy pl. születése helyét *Szinnyei Kiskőrösre* tette. (Mindezekre munkám 74. lapján és a hozzá fűzött 46. sz. jegyzetben bővebben kitértem.)

Azt viszont már én találtam feltűnőnek, hogy Hatvany is említi Petőfi István „vizitben” történt születését (148. l.), pedig ennek az adatnak forrása Petőfi Istvánnak Pásztor Ferenc által közzétett ama levele, amelynek hitelességét Hatvany kétségbe vonta.

5. Kiskőrösön a legfontosabb helyi bizonyítéknak számít Petőfi ottani születésére a nagy költő „szülőháza”. Ha van szülőház, akkor Petőfinek ott is kellett születnie. — Viszont tanulmányomban rámutattam arra, hogy a „szülőház” hitelességéhez milyen kétség fér. — Ezzel kapcsolatban a kiindulópont az a kiskőrösi levéltári adat, hogy Petrovits István, midőn a kiskőrösi mészárszékét kibérelte, *a szerződés szerint megkapta a mészárszék mellett levő egy szoba, konyha és kamrából álló lakást is*. Semmi sem indokolja tehát azt, hogy ha Petrovitsék Kiskőrösön laktak, ne ide, a mészárszék mellé költözzenek, hanem egy másik házat vegyenek bérbé; azt a Makovinyi-féle, 9. sz., szegényes kis házat, amelyet Petőfi-reliquiákkal megtöltve, Petőfi szülőházának hirdetnek. A reliquiák természetesen nem Kiskőrösön kerültek elő, hanem azokat a fővárosi Petőfi-Múzeum kölcsönözte az ugyancsak múzeummá átalakított kiskőrösi „szülőháznak”.

A szerződésbe foglalt adattal teljesen megegyező vallomást tett 1872-ben a *szegedi törvényszéken*, a kiskőrösi járásbíróság kérésére történt kihallgatása alkalmával *özv. Hauzer Farkasné*. A szegedi törvényszék ezt a tanúkihallgatási jegyzőkönyvet megküldte a kiskőrösi járásbírósnak, most is itt van, de teljesen elhallgatták, megfedlekzedtek róla. A szülőhely vitairóaldalmában sohasem esett róla szó. A kiskőrösi „Petőfi-szülőház” hitelességét a haszonbérleti szerződésen kívül ez a vallomás teszi kétségessé. Hauzerné ugyanis azt vallotta, hogy ő Kiskőrösön Petrovitsékkal *egy házban lakott*. Ez a ház pedig a „Nagy Vendég fogadó féle ház a nagy piarczon”. Az egyik sarkon volt Hauzerék boltja, a másikon a mészárszék (ezt a helyet ma emléktábla jelöli). A mészárszék mellett „lakott Petrovics Istvány családjával és pedig az első kaputól balra az uczára egy szobából egy kamrából és konyhából állott lakása nevezett Petrovics Istv. családjának”. Hauzerné még azt is állította, hogy Petrovitsék Kiskőrösön „folyton az említett házban” laktak. Hauzerné szerint Petőfi ebben a piactéri egykori vendégfogadó épületében született. Vallomásában több téves adatot közölt, de az az állítása, hogy

Petrovitsék a mézsárszék melletti lakásban laktak, a lakóhelyiségeket tekintve is pontosan megegyezik a haszonbérleti szerződésben foglaltakkal.

A jelenlegi kiskőrösi „szülőházról” tudnunk kell még, hogy ezt *Ivánka Imre* (annak a kerületnek országgyűlési képviselője, amelyikbe Kiskőrös is tartozott, a múlt század második felében igen jelentős politikai és társadalmi szerepet betöltő ember) jelöltette meg emléktáblával. Csak arról nem szólnak az adatok, hogy milyen bizonyítékok alapján! Kiskőrösi tanúvallomások semmiesetre sem döntő érvényűek a „szülőház” megállapítására sem, mert e tanúvallomások közül éppen a legfontosabbaknak elismertek már hamisaknak bizonyultak.

Ha Hauzerné eddig még nem is került bele a szülőhely vitairódmába, annál ismertebb a *fia, Hauzer Lipót*. Reá Ferenczi és Hatvany is hivatkozott. Hauzer Lipót ugyanis ezt írta: „Petőfi velem egy házban, Kis-Kőrösön született. Erről édesanyám is, ki még életben van Szegeden, s a költő anyjával legjobb barátságban állt, bizonyosságot tehet.” — Hauzerné azonban Petőfi „szülőházáról” mint fennebb láttuk, olyan vallomást tett, aminek a Kiskőrös mellett érvelők jobbnak látták az elhallgatását. Hauzerné vallomásáról a Petőfi-irodalom sem vett tudomást, fia újságban közzétett hozzászólását azonban már bizonyítékként ismertették. Pedig, mikor minden kételkedés nélkül elfogadták azt, hogy Hauzer Lipót Petőfivel „egy házban” született, s ezt felhasználták Petőfi kiskőrösi születésének bizonyítására, ezzel azt is el kell fogadniuk, hogy Petőfi nem a Makovinyi-féle „szülőházban” született. Vagy talán a piactéren lakó Hauzerné fia is a Makovinyi-házban született?

Hauzer Lipótot *Hatvany* „méltatlanul elfeledettnek” mondja, s azt állítja, hogy „ez az okos ember. . . a vitába beleszólók közül az egyetlen, aki avval a kimondott igazsággal találta fején a szöveget, hogy a Petőfi születése körül, immár negyedszer támadt országos lármá, csakis annak a viszketegnek tulajdonítható: minőről sok ember nem tud lemondani még akkor sem, ha alaptalan állításaikkal szemben döntő érvek és tények állanak”. (126. l.) Hogy Hauzer Lipót egyáltalán nem találta fején a szöveget, az a fentiekből nyilvánvaló.

Hatvany forrásának megjelölése nélkül hivatkozik Hauzerné Szegeden történt kihallgatására is. Abban azonban téved, hogy Hauzerné „személy szerint nem ismerte a mézsárszéket”. (109. l.) Hauzerné ugyanis éppen azt állította, hogy „A Petrovics családdal jó ösmeretségben voltam”, sőt azt is vallotta, hogy jelen volt a gyermek születésénél, s többször vitt herbateát a gyermekágyban fekvő Petrovitsnének. — Hauzer Lipót írását maga Hatvany is közölte, mely szerint az ő anyja „a költő anyjával legjobb barátságban állt”. (109. l.)

A kiskőrösi „Petőfi-szülőház” hitelessége érdekében a fentebbi ellentmondásokat Hatvany „valószínű” magyarázattal igyekszik áthidalni. E szerint Petrovitsék, „miután 1821-ben Kiskőrösre költöztek, élhettek a szerződésadta jogukkal s egy ideig a fogadót laktak, de az elsőszülött fiuk már mindenestre a születésről oly híressé vált Makovinyi-féle házban született”. (109. l.) Másol Hatvany ezt írja: „A kiskőrösi fogadóban. . . Petrovicsék mindaddig laktak, míg nem a Kiskőrös 9. számú házba nem költöztek, — ahol Sándor fiuk született”. (47. l.)

Arra nézve azonban a Petőfi életrajzi irodalom és Hatvany sem mond semmiféle magyarázatot, hogy Petrovitsék *miért* költöztek volna a mézsárszék mellett levő lakásukból a 9. sz. házba, s arra sem, hogy *mikor* költöztek ide. Arra pedig egyáltalán nincs hiteles adat, hogy Petrovitsék a kiskőrösi 9. sz. Petőfi szülőházának megjelölt házban egyáltalán laktak.

6. Petőfit mindenki úgy ismeri, s ezt Hatvany is kiemeli, hogy — *a legmagyarabb költő*. — Hazaszeretetét mindig tettekkal bizonyította, s végül hősi halálával pecsételte meg.

Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Petőfi nemcsak magyarságát, hanem *magyar születését* is hangsúlyozta:

„Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én, . . .” (Élet vagy halál! 1848.)

Ha Petőfi magyar születésűnek vallotta magát, kinek áll jogában, hogy ebben Petőfinek ne higgyen, sőt ezt cáfolja? Mégis a költő kiskőrösi születésének bizonyítása során, kiskőrösi tanúvallomások alapján úgy beszélnek róla, mint „tót” születésű gyermekről, aki „eleintén” szlovákul beszélt. Ez a tanú az a bizonyos *Kurucz Zsuzsanna*, akinek hamis vallomását és dajkaságát fentebb már megvilágítottuk. Kéry Gyula jegyezte fel a „szoptatódajka” előadása nyomán, hogy a kis gyermek Petőfi dajkáját „Poczem Zsuzskó” szavakkal szólította. — A másik kiskőrösi tanú (Szenohraczki Zsuzsanna ál-keresztanya) szerint pedig Petőfi atya is „babócskám van” kifejezéssel, vagyis szlovák szóval tudatta a szomszédokkal örömét, hogy fia született.

Hatvany Petőfiről nemcsak mint „a tót fiúnak született, legmagyarabb költő”-ről ír (101. l.), hanem szerinte Petőfi szüleinek nyelvére vonatkozólag „még Aranynak perdöntő szava is, ha jól sejtem, némi helyreigazításra szorul”. (200. l.) Arany János ugyanis, aki ismerte Petőfi szüleit, azt állította, hogy a költő atya „bár felföldi kiejtéssel, jól beszélt magyarul s az anyja, bár nem mindig tisztán ejtette a magyar szót, de folyvást beszélte”. Ezt *Hatvany* írja így (200. l.). *Hatvany* tehát Petőfivel és Arany közlésével szemben inkább egyes kiskőrösi tanúknak hajlandó igazat adni, s ezért mondja Petőfit „tót” születésű gyermeknek.

A kérdés megvilágítására említjük meg, hogy már Petőfi atyai *nagyapja* lakott Valkón, pestmegyei magyar községben. Előbb és utóbb is Aszódon élt, amely mezőváros ugyan a XVIII. század végén és a múlt század elején még túlnyomóan szlovák lakosságú volt, de neki is, fiának, *Petőfi atyjának* is, mint mészárosoknak, akik jószágok vásárlása végett vásárokra jártak, tudniuk kellett magyarul. Petőfi atya évekig élt a színmagyar Szabadszálláson, ide vitte feleségét is 1818-ban. — *Petőfi anyja*, ha máshol nem, Martiny evangélikus lelkészék házában és mint egy évig pesti cselédlány, már Szabadszállásra költözése előtt is valamennyire bizonyára megtanult magyarul. A Szabadszálláson töltött évek idején magyar nyelvtudása feltétlenül tökéletesedett. A szülők tehát születésüknél fogva lehettek idegen anyanyelvűek, de Sándor fiuk születésekor már folyékonyan kellett magyarul beszélniük, mert évekig magyarok közt laktak. Petőfi így jogosan vallotta, hogy ő *magyarnak született*. —

Ezt a problémát is csak a szülőhely vitája vetette fel. Az ti., hogy Petőfiről állíthassák : restellte „tót” származását és a „tót” Kiskőrösön történt születését, s ezért vallotta magát Félegyháza és a Kiskunság szülőttének.

7. Kiskőrösi tanúk arra is akadtak, hogy Petőfi először *Kiskőrösön járt iskolába*. Már Zilahy Károly is megemlítette, hogy Zselló Lajos, akkor még életben volt kiskőrösi tanító állítása szerint Petőfi tehetséges rajzoló volt.⁴⁰ *Hatvany* hitelt ad ezeknek a tanúvallomásoknak. Maga is megállapítja, hogy a kis Sándort szülei már 1827-ben, „ötödfél éves korában” Kiskőrösre küldték az ottani evangélikus iskolába, s a gyermek Martiny Mihály tiszteleteséknél lakott.⁴¹ Kiss Béla nyug. kiskőrösi tanító szerint az első osztályos Petőfinek kiskőrösi iskolatársa is akadt, „néhai Vida János bácsi”. Ez az öreg ember beszélt Kiss Bélának régen, mikor még Kiss Béla is igen ifjú volt, hogy a kis Petőfi Vida Jánossal együtt bizonyos Mari néni lúdjának tollait akarta kitépni, hogy azokból író tollat faragjanak. Mari néni beárulta őket Magyar „professzornak”, s Petőfi is csak azért szabadult meg a pálcától, mert a leckét hibátlanul fel tudta írni a táblára. *Hatvany* ezt a tudósítást már maga is kétkedéssel fogadja : „Ha ebben a történetben, van valami igazság, akkor csak Petőfinek, 1827-es kiskőrösi iskolázatása alkalmával történhetett”. (156. l.)

Petőfi első iskolázatásáról a hiteles adat csupán az, hogy 1828-ban iratkozott be a kecskeméti evangélikus iskolába. Ekkor is még csak néhány hónappal múlt 5 éves. Hogy azonban már 4 és fél éves korában is járt iskolába, ludak tollát tépegette, hogy abból író tollat faragjon, és a leckét már hibátlanul fel tudta írni a táblára : ez a Petőfiről szóló legendák körébe

⁴⁰ *Petőfi Sándor életrajza*, Pest, 1864. 5. l.

⁴¹ I. m. 143., 155. l.

tartozik. — Petőfi István is azt írta, hogy bátyja először Kecskeméten járt iskolába. (1857. évi levele.)

8. *Fekete Lajos* édesanyjától hallotta, hogy Petrovitsné egy *Viczián nevű család* esti mulatságán lett rosszul, eltávozott, s másnap megtudták, hogy fia született. — özv. Dinka Jánosné 1872-ben a kiskőrösi járásbírószágon azt vallotta eskü alatt, hogy Petrovitsné a *mészárszékben* lett rosszul. Ugyanő 1880-ban már azt állította Neugebauer előtt, hogy Petrovitsné *nála* töltötte a Szilveszter-estét, mikor rosszul kezdte magát érezni.

Miután Hatvany Dinkáné emlékezéseit tanulmányomra való hivatkozással „kétes hitelességű”-nek mondja (57. l.), Fekete Lajos Petőfire vonatkozó tudósításairól viszont az a véleménye, hogy ezek „igazához nem fér kétség”. (58. l.)

Fekete Lajos Petőfi iskolatársa volt Sárszentlőrincen és Aszódon, tehát egyidősek voltak. Petőfiről szóló emlékezéseit 1907-ben közölte, vagyis mintegy 84 éves korában. Akkor is úgy, hogy az anyja beszélte el Petrovitsné rosszulletét a Viczián-családnál. Már csupán a közben eltelt hosszú idő miatt sem tulajdoníthatunk a kérdésben nagyobb jelentőséget Fekete Lajos közlésének. Ha maga meg lett volna győződve tudósítása fontosságáról, bizonyára már a nagyobb születési perek idején nyilatkozott volna, hisz jogász, pesti ügyvéd volt.

9. Feltűnő, hogy Hatvany a szülőváros problémájában elhallgatja *magának Petőfinek* a szülőhelyéről tett megnyilatkozásait, nem vizsgálja ezek értékét vagy a vallomások indítókát. Pedig nyilvánvaló, hogy ezeket nem lehet a vitairadalom szemelvényeivel pótolni.

Elsősorban nem a *Szülőföldemen* c. költeményre gondolok, mert ez a vitairadalomban is sokat szerepelt, hanem pl. ennek a költeménynek ugyancsak Petőfi kézírásában fennmaradt első fogalmazására :

„Most először vagyok itten
Húsz év óta, hol születtem.”

Idé kívánkoztak volna Petőfinek szülőhelyéről tett prózai közlései. Ezek megvizsgálására és az irodalomtudomány állásfoglalásának megvilágítására szántam én nagyobb terjedelmet tanulmányomban.

Hatvany azt kéri könyvében, hogy küldjék el neki vagy a kiadónak azokat az életrajzi feljegyzéseket, amelyek könyvéből esetleg kimaradtak. — A szülőhely kérdésében pl. ilyen pótlás lehetne *Szuper Károly* naplójának az a része, amelyben Petőfit, mint pápai diákot, 1842-ben földijének, kiskunságinak, pontosabban : „*félegyházi születésű*”-nek írta.⁴² Természetesen érdekes az is, hogy ezt az adatot a napló későbbi kiadói és a rá hivatkozók hogyan tussolták el. — Amit *Petőfi életében* írtak a szülőhelyéről, annak bizonyára nagyobb a jelentősége, mint amit egyes tanúk a halála után vallottak. Már pedig Petőfi életében, sőt az ő és Jókai szerkesztésében megjelenő *Életképek* c. irodalmi lap 1848. jún. 18-i számában is egy híradás *Félegyházát írta szülőföldjének*. Ilyen adat pedig még több is van. Mindezek azt bizonyítják, hogy Petőfi következetes volt abban, hogy szülőhelyének Félegyházát vallja. Barátai állították, hogy magától Petőfitől hallották : a szülővárosa Félegyháza. Mindezek kifejtése részletesen megtalálható *Az évszázados Petőfi-per* c. értekezésemben.

Petőfiről *Arany János* egyszer ezt írta :

„...oly író, mint Petőfi, megérdemli, hogy tiszteletben tartsák meggyőződését, s ha ő feketét mond, ne igyekezzenek fehérre mázolni”.⁴³ Talán nem túlzás és elfogultság, ha e megállapítás érvényességét a szülőhely vitájában is figyelembe vesszük, fokozottabban, mint eddig tették.

⁴² *Színészeti Közlöny*, 1880. évf. 23. sz.

⁴³ *Petőfi Múzeum*, 1889. évf. 1. sz. 49. l. — *Közli Ferenczi Zoltán*.

A fentieket közvetlenül Hatvany munkája I. kötetének megjelenése után, 1955-ben írtam. A szülőhely problémájával kapcsolatos néhány érvelést Hatvany művének többi kötetében is találunk. Röviden ezekre is válaszolni kívánok.

10. A II. kötetben Hatvany azt írja, hogy „szülőhelyének ismételt letagadása” Petőfi „önszugesztió”-jában leli magyarázatát. — „Petőfi valóban legfőlebb ha önmagát tévesztette meg, de sohasem hazudott” — írja Hatvany, s úgy véli, hogy miután *tisztázta* a költő „önszugesztiójának okait, . . . nincs többé ellentét Petőfinek az igazsághoz való feltétlen ragaszkodása és a szülőhelyének ismételt letagadása közt”.⁴⁴

Hatvany nyilvánvalóan műve I. részében, a *Négy sérelem* c. fejezetben foglaltak közül az *első*, Hatvany szerint apáról fiúra szállt „sérelem”-re gondolt, mint Petőfi feltételezett „önszugesztió”-jának okára. Ez az oka az lenne, hogy Petőfi „tót” születését szégyellte, s benne „a származása miatt megbántott embernek lázadó önérzete kavargott”.⁴⁵

Minderre azt válaszolhatjuk, hogy köztudomás szerint Petőfi reálsan látó, a valóságban élő ember volt. Az „önszugesztió” feltételezése az ő esetében nem más, mint a kérdés megoldásához újszerű, de keresett és önkényes kitalálás. Az ilyen feltevés csak azokat tévesztheti meg, akik Petőfi egyéniségét nem ismerik.

Hatvanynak az a vélekedése, hogy Petőfi „legfőlebb ha önmagát tévesztette meg”, legkevésbé sem áll, mert ha így lenne, akkor a szülőhelyről sohasem lett volna vita.

Mennyivel inkább *tisztázta* a problémát már száz évvel ezelőtt *Gyulai Pál!* Reá, mint mesterére, Hatvany is szívesen hivatkozik. Gyulai még az első vita idején, 1857-ben írta a következőket :

„Azt mindenki tudta, hogy szülei szláv eredetűek, a felvidékről származtak az alföldre, családnevök Petrovics, sőt e nevet, legelőször megjelent költeménye alatt, maga is használta az »Athenaeum«-ban. Neve és származása nem volt titok, mit, ha leplezni akart, sem leplezhetett a legkevésbé szülővárosa megtagadásával.”⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy ez a minden szubjektivitástól mentes, tiszta, tárgyilagos vélekedés.

11. Hatvanynak azt a fentebbi állítását, hogy Petőfi „sohasem hazudott”, csak nyomafékokan hangsúlyozni, erősíteni szeretnénk. Ha ezt elfogadjuk, akkor nem lehet kétséges, hogy a szülőhelyéről is igazat mondott.

Hatvany azonban sajnálatosan csakhamar önmagával, a saját, Petőfiről, az ő jelleméről hirdetett megállapításával került súlyos ellentétbe. Ez először akkor történt, mikor szembe kellett néznie azzal a valósággal, hogy ez az igazmondó, jellemes ember *házasságkötése* alkalmával is Félégyházán történt születéséről tett hitet.

Magyarázatot azonban mindenre lehet találni, sőt ha kell, időszerűt és tetszetőset. Hatvany szerint ez a házasság „a népi sarj szerencsésen megvívott osztályharcának. . . diadala volt. . . Mégis amikor arra került sor, hogy Petőfi az esküvője után az anyakönyvbe jegyezze nevét, akkór nem kiskörösinek, tehát „tótnek”, hanem félégyházinak, vagyis magyarnak vallotta magát”.

Hatvany szerint Petőfinek ez a magatartása „érthető, tehát megbocsátható: . . . a fajtája miatt elszenvedett annyi igaztalan megaláztatás után. . . végre emelt — magyar fővel akart — magyar asszonya mellett az oltár elé állni”.⁴⁷

Megkérdeshetjük azonban: ha Petőfi a nemesi származású Szendrey-család rokonszenvét a maga *származásával* kívánta volna megnyerni, nem lett volna egyszerűbb, ha a Petrovics-család állítólag I. Lipóttól nyert magyar nemességére hivatkozott volna? Hatvany ugyanis bizonyítottan látja Petőfi nemesi származását. Petőfi maga is hivatkozott egy alka-

⁴⁴ Hatvany : i. m. 352. l.

⁴⁵ Uo. I. 405. l.

⁴⁶ *Pesti Napló* 1857. jan. 14. sz.

⁴⁷ Hatvany : i. m. IV. 70—71. l.

lommal, 1848-ban arra, hogy a nemességhez *tartozott*. Szükség volt itt *szülőhelytagadásra*? S meg lehet bocsátani bárkinek a házasságkötés alkalmával elkövetett megtévesztést, valótlán adatközlést? Éppen Petőfinek?, „Önszuggesztíó” lenne-e ez is vagy mások megtévesztése?

Be kellene végre látniuk elsősorban a Petőfi-életrajzíróknak, hogy nincs itt helye semmi mellébeszélésnek. Petőfinek hinni kell, mert hinni lehet, s akkor egyszeriben megoldódik minden probléma.

12. Még súlyosabbnak minősül Petőfivel szemben Hatvanynak az a vádja, hogy midőn 1848-ban, a szabadszállási követválasztás alkalmával magát ismételtén a Kiskunság szülöttének hirdette, ez — Hatvany szerint — „*korteszfogás*”, „*hamisság*”, „*fortély*” volt Petőfi részéről.

Meg kell itt őszintén mondanunk, hogy Petőfi ellen ilyen vádat azok a szabadszállási „kaputos urak” sem emeltek, akiket Petőfi „Pilátusai”-nak nevezett. — Bankós Károly tudósítása szerint Petőfire „Rágalmakat, hazugságokat, becstelenítéseket szórtak”, a szabadszállási bírót azt is mondta: „hisz ez a Petőfi csak olyan sehonnai ember, redemptiója sincs neki, mégis követ akar lenni. . .”⁴⁸

Hatvany azonban nem hűségesen idézi a történelmi forrást, midőn ezt írja: „ráolvas-ták az igazságot, hogy nem kun redemptus polgár, s hogy még csak nem is az ő földjük szü-lötté”.⁴⁹

Azt ráolvaszták, hogy nincs redempciója, mert Petőfi atyja a redemptusi jogot anyagi tönkrejutásával, „redemptus tanyaföldjének” elérvezésével valóban elveszítette. Azt azon-ban, hogy Petőfi „nem is az ő földjük szülötté”, s hogy *A kis-kunokhoz* című röplapban Petőfi kiskunsági születését nem a valóságnak megfelelően, sőt „korteszfogásból” hirdette, csak Hatvany Lajos olvasta eddig Petőfi fejére. Ez méltán feltűnik és rosszul esik mindazoknak, akik Petőfiről másképp vélekednek. A vádat Hatvany azzal már nem tudja jóvá tenni, hogy itt is hangsúlyozza, Petőfi a „legigazabb ember”, „fortélyra nem született ember”. A válasz-tási röplapról is hiába állapítja meg, hogy ez „Petőfi politikusi önfegyelmének legnevezetesebb, valósággal döntő erejű okmánya”, midőn másrészről e nevezetes röplapot „silány műfajnak”, „pamfletnek” bélyegzi.

Petőfiről annyit mindenesetre tudni kell, hogy ő *nem műfajok szerint* hirdetett igaz vagy valótlan dolgokat, mert egyik legszebb költeményében, a *Szülőföldemen* címűben s ugyanígy a *Kiskunság* c. leíró versében is éppúgy a Kiskunságot hirdette szülőhelyének, mint a „pamflet”-ben, vagy Bankós Károlynak a választás előtt írt *levelében*. Sőt miután a választá-son megbuktatták, s erről *cikket* írt, felkérve „minden becületes elvű szerkesztőtársát” annak közlésére, ennek az újságcikknek is mindjárt az elején szülőhelyének írta a Kiskunságot: „*Lejöttem szülőföldemre Kis-Kunságba, proclamatiot osztottam szét a nép között. . .*”⁵⁰

Hatvany Lajos azt is jól tudja *Kelemen Mór* hagyatékából, hogy midőn 1848-ban Petőfit arra kérték fel, hogy a Kiskunsággal szomszédos Izsák községben vállalja el a követséget, ezt is azzal utasította vissza, hogy *csak szülőföldje, a Kiskunság követe* akar lenni.

Ha azonban valaki utat téveszt, s Petőfinek szülőhelyéről tett következetes kijelenté-seit nem fogadja el valóságnak, nem találja meg a problémából kivezető ösvényt. Így járt Hatvany is, aki előbb csak úgy vélekedett, hogy Petőfi Félegyházát „a költő jogán” avatta „igazi szülőhelyévé”,⁵¹ utóbb azonban, a szabadszállási választással kapcsolatban, olyan vád-dal járult hozzá Petőfi „megkövezéséhez”, amit még a „vasvillás reggeli” szervezői sem emeltek a költő ellen.

Ezért kell elhinni Petőfinek azt, amit éppen „*A kis-kunokhoz*” c. választási röplapjában írt: „*mindig őszintén és hímezés-hámozás nélkül szoktam beszélni*”.

⁴⁸ *Pesti Hirlap* 1848. jún. 27. sz.

⁴⁹ Hatvany: i. m. IV. 427. l.

⁵⁰ Több lap közölte, így először a *Martzius Tizenötödike* 1848. jún. 19-i sz.

⁵¹ Hatvany: i. m. IV. 449. l.

KISS FERENC

JÓKAI MÓR : AZ ÚJ FÖLDESÚR

Az irodalomtörténet kezdettől fogva tudta, hogy *Az új földesúr* születése szorosan összefügg az 1860—61-es évek nemzeti mozgalmaival. Márcsak ezért is meggondolkodtató, hogy a mű elemzésében, értékelésében, az indító élmények és a regény egészének szoros, az esztétikum legapróbb mozzanataig ható összefüggéséről oly kevés szó esett.

Az anyag, amelyből a regény cselekménye épül, kétségkívül a Bach-korszakból való. A dohánymonopólium körüli zavarok, a bürokrácia, a rendőri, a besugói intézmények, a nagy tisztai árvíz s maga a passzív ellenállás félreérthetetlen jellemzői e kornak. Könnyű észrevenni, hogy a bonyodalom az ötvenes évek végén indul — az V. fejezetben ezt szinte évszámmal is jelzi a szerző — s az 1861-es országgyűlési választásokkal fejeződik be. Jókai, egy későbbi kiadáshoz írt utószavában (1895-ben) maga is bizonygatja, hogy Ankerschmidt s „az ál-Petőfi alakja, azután a bevándorolt hivatalnok csapat kíséretével, az új törvényt és rendeletet használó juris doktorokkal, a külhoni gazdászok, kiket a hibás tudományuk és ismeretlenségük jégre visz, s azok mellett a kárörvendő hazafi, aki szövetséges társának tartja a szegény legényt és az elemi csapást s belekacag a pusztító zivatar süvöltésébe, mind ennek a korszaknak a jellemalakjai”. — Ez az utószó így fejeződik be : „De szép idők voltak ! Mikor a protestánsok nagy gyülekezetén megjelentek a római katolikus egyházfejedelmek, mint jóakarató hallgatók, s a honszeretet és szabadság lángjától áthevülve egyesíték buzgó imáikat az üldözöttekével, kitartásra buzdítva őket mindhalálig.

De szép idők voltak !

Hála az égnek, hogy elmúltak !”

A gyanakvó olvasót, aki elsősorban a Bach-korszakot kéri számon *Az új földesúrtól*, Jókai bizonygatása aligha nyugtatja meg. „És ma már — írja az író ugyanebben az utószóban — szépen kell kérnem az olvasót, hogy higgye el nekem, hogy ez a regény évtizedekkel az ő születése előtt valóban így történt meg.”

Nem hasztalan ez a kérézés, hiszen ismeretes, hogy Jókai nagy páthosza, emberfelettivé fokozódott jellemei, koporsófeszegető bizakodása, legmélyebb és leggazdagabb indítékait a szabadságharctól s az azt előkészítő időktől kapta. Ezért ütődünk meg egy pillanatra, ha *Az új földesúrra* gondolunk, mely mértéktartó, szelid érzelmességével, csendes, jóságos humorával, fegyelmezett arányaival, békíthetetlennek látszó ellentéteinek feloldásával éppen a szabadságharcot megtorló gyűlölt Bach-korszakot szelídíti meg.

A látszólagos ellentmondást csak élesíti, hogy a nemzeti elégedetlenség 1861-ben, tehát a regény születésének napjaiban ölti a legnagyobb méreteket. 1848 után sohasem álltunk közelebb a negyvennyolcas igények teljesedéséhez mint éppen az 1859—61-es években. A kor magyarsága és sokan Európában így tudták ezt. S vajon éppen Jókai ne tudná, aki olyan érzékeny az uralkodó eszmék iránt? Ő éppen ekkor békülne ki a „megcsontosodott” ellenséggel? (Ankerschmidtet ugyanis Gyulaitól napjainkig szinte mindenki ilyen megcsontosodott ellen-

séges idegennek tartotta : Gyulai : *Bírálatok* 103. l., Zsigmond Ferenc : *Jókai* 195. l., Szerb Antal : *A magyar irodalom története*, Németh László : *Kisebbségben* 57. l., hogy csak néhány fontosabb véleményt említsünk.) Hihető-e, hogy a *Csataképek*, az *Egy magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán* után a *Politikai divatok*, *A szerelem bolondjai* és *A kőszívű ember fiai* előtt váratlanul és érthetetlenül felülkerekedő megalkuvás iratja meg vele *Az új földesúr* c. művét?

A legsúlyosabb ítéletek éppen Ankerschmidt megmagyarosodása miatt érték Jókait. A mindenkori irodalomtörténetírás nagyon gyorsnak és valószínűtlennek érezte az asszimilációt. Sokan — éppen e regény miatt — hatvanhét előkészítésével vádolták Jókait. S mi több, a nemzeti lét nagy szorongatottsága idején Németh László a nemzeti tudat „meghibbantását” elsősorban a Haynau-féle „jött magyaroknak” tudja be. (I. m. 37. l.) Mai egyetemi jegyzeteink szerzőinek egy része méltányolja a regény ma is élvezhető szépségeit, de azért kitagadják irodalmunk folytonosságából, különösen a nemzeti erények erejéről, a nemesi vezetésről, s az osztrákok együttműködési készségéről vallott illúzióinak túlzott volta miatt. Ez az ítélet, néhány elismerő szó szomszédságában nem egészen igazságtalan. Benne mégis elsikkadnak a regény tulajdonképpeni értékei, az elismertek pedig kuriózumnak tetszenek éppen az életrehívó erők, a sajátos írói módszer behatóbb vizsgálatának hiánya miatt.

Való igaz, legkevésbé a korrajzot illető bírálatokon csodálkozhatunk. Valóban joggal kételkedhetünk abban, hogy a büszke „megcsontosodott” győztes, aki fegyverrel őrzött kastélyából nézi az idegen, a bennszülött világot, néhány esemény hatása alatt megbékél, sőt azonosul ezzel a világgal. Azzal a világgal, melyet az ő fegyverei nyomán, az ő honfitársai tiportak nyomorúságba, koldussorba. Ez az átalakulás abban a Bach-korszakban veszi döntő lendületét, melyben győző és legyőzött ellenszenvé kiengesztelhetetlen. Abban a Bach-korszakban, melyet Deák Ferenc — aki pedig sohasem túloz — néhány szóval így jellemez : „Elköltötte három, vagy talán több következő generáció jövedelmét, kizsaratolta az életerőt, földhözverte az ipart és kereskedelmet”. (Levele sógorához, Ostenhuberhez. 1861. jan. 9. Kónyinnál II. 580. l.) Abban a Bach-rendszerben, amely rendőri besúgókkal tapadt rá a kínlódo magyarság minden mozdulatára, mely a rabbal tartatta az őt őrző zsandárságot és katonaságot. Jellemző, hogy csak a zsandárság és csendőrség költsége az 1850 és 1857 közötti években, tehát *Az új földesúr* eseményeinek indulásakor öt és félmillióról tíz és félmillióra emelkedett. A mértéktelen és könyörtelen adóvégrehajtást bizony nem vették olyan egykedvűen a Garánvölgyiek. Az elkeseredést különösen súlyosbította a hazai nyelv, a nemzeti törvények, a hazai kultúra gúzsbakötése. A ma, de már a múlt magyarságának is, ha a Bach-korszakra gondolt, a walesi bárdok s Szondi apródjainak nagy átkozódása, vagy a *Blick* és a *Civilizátor* vitriolos gúnypódlása tolt emlékezetébe.

Vajon csak Jókai feledkezett volna meg erről, hogy oktalan illúziókkal altassa el nemzetét? Ó, aki Világos után újra összeszedi erejét, hogy negyvennyolc emlékeinek pantheont építsen a nemzet szívében, aki szemével látta az Ankerschmidteket, akik — mint egyik rendőri jelentés írja — „szívesen isszák ugyan a magyar bort és szívják a magyar dohányt, sőt, szívesen keresnek gazdag magyar feleséget is — mégis — minden magyart a Kossuth híveiként akarnak megvádolni”. (Berzeviczy : *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. 149. l.) S az Ankerschmidtek is tudták, hogy létük összefügg a rendszerrel. Életerőhalálra ment itt minden gyanús mozdulat : napirenden voltak a letartóztatások s a kivégzések. Vajon éppen csak Jókai ne tudott volna erről, aki maga sem állott jó hírben az elnyomók szemében?! *Hogy állunk hát e mű igazságával, értékeivel, hogy és mennyiben illeszthető be e regény Jókai életművének folyamataiba?*

„De szép idők voltak! Hála az égnek, hogy elmúltak!” Így fejezi be Jókai az utószót s ezt a befejezést hajlamosak lennénk hatásos költői fogásnak venni, ha a regény elemzése és a korról való szembesítése másra nem figyelmeztetne. Miközben előbb kitűzött feladatunkon munkálkodunk, láthatjuk majd, hogy valami mély és fontos igazság rejlik e messziről visszanező két mondat paradox líraiságában.

A regény 1863-ban jelenik meg, de a *Pesti Napló* 1862. január 4-i számának tárcarovatában már megtaláljuk az első részletet. A mű alapeszméje, egyes részletei és kerek kompozíciója azt erősítik, hogy a koncepció az országgyűlés hónapjában, tehát augusztus előtt már készen volt. Pontos filológiai igazolást sem a korabeli sajtó, sem az életrajzi adatok nem nyújtanak. Az események és a regény közelebbi vizsgálata azonban ez esetben felér a filológia bizonyosságával, s nélkülözhetetlen is kérdéseink megoldása szempontjából.

A nemzeti ellenállás folyama, mely 1861-ben már gátszakító erővel hömpölyög, elég messziről ered. A nemzeti közhangulat megértése érdekében tanulságos lenne nyomunkísérni ezt az áradatot, amint még búvópatakként kanyarog a Bach-korszak torlaszai között, de munkánk természete megengedi, hogy az előzményeket csak nagy vonalakban tekintsük át.

Tudjuk, hogy már az 1859-i vesztes olasz háború olyan konzekvenciákat hagy maga után, melyek a gőgös, büszke ifjú császárt s minisztereit politikájuk revíziójára készítik. A hadsereg állapota, a zavaros pénzügy s a kibontakozó magyar mozgalmak a monarchia létét fenyegetik. Bach bukása megerősíti a nemzet hitét a maga igazában s az abszolutizmus pusztulásában. Jellemző, hogy a magyar arisztokrácia, — a nemzet többi osztályairól nem is beszélve — a külföldi lapok, sőt az osztrák publicisztika is éles szemrehányásokkal temeti Bachot. Érthető hát, hogy a magyarság egyre biztosabb ügye győzelmében.

Bécsben azonban úgy hiszik, elég néhány apró, kegyes engedmény, néhány miniszter leváltása, a hűséges csendőr- és rendőrség, s a „birodalmi eszme” nem szenved csorbát. Ez a politika hozza világra 1858 szeptemberében a Thun dajkáta torzszülöttet: a protestáns pátenst. Magyarország most aztán nem akart többé „csendes” lenni. A *Szózat* és a *Himnusz* éneklése ekkor kezd hazafias szokássá válni. A pesti ifjúság minden alkalmat megragad a tüntetésre. A hatalommal való összetűzések napirenden vannak. A magyaros viselet, a tánc és a dal a nemzeti ellenállás szimbólumává nő. A Kazinczy-ünnepély, Jókai erdélyi körútja, a Batthyányi emlékének szentelt gyászmise nemzeti demonstrációvá szélesedik. A protestáns esperességek elutasító határozataival szolidáris a katolikus papság, s a hercegprimás hazafias pohárköszöntője annyira nem lojál, hogy a jelenlevő Albrecht főherceget gutaütés környékezi. A *Vasárnapi Ujság* bécsi tudósítása szerint Bécsben valósággal divat a magyar ruha, magyar tánc s a magyar dal. (Berzeviczy i. m. II. 378.)

A zúduló nemzeti indulat áradatát 1860 tavaszán súlyos események lendítik hullámhegyekké: a március 15-ét ünneplő jogászok közül Forinyák Gézát halálos sebesülés éri. Temetése valóságos nemzeti gyászünnep. És ilyen körülmények között jön a hír Széchenyi tragikus haláláról, melyben a zaklató kormányzervek bűnössége már ekkor nyilvánvaló.

Ez a robbanásig feszült helyzet kényszeríti ki az *Októberi diplomát*, mely engedményeivel semmit nem old meg, de a megyei élet visszaállítása és az országgyűlés összehívása révén szervezethez juttatja az ellenállást. A diploma fogadtatásától megrettent uralkodó ki is adja 1861 februárjában *Februári pátenst*, mellyel aztán végképp kesztyűt dob a megerősödött nemzeti közhangulatnak.

A pátenst merőben abszolutikus rendeleteit most már a konzervatívok *Sürgönyétől* a radikális *Magyarországig* az egész magyar sajtó egyértelműen visszautasítja. Kormánypárt alakítása lehetetlen, s az országgyűlés képviselői mind 48-as programmal lépnek választóik elé.

A napilapok rendre, fegyelemre intenek, hogy annál hatásosabbak, súlyosabbak, az egész világ előtt hitelesebbek lehessenek az országgyűlés határozatai. Ez a fegyelmezettség nagyon fontos alapvonása az országgyűlés síkjára tolodott küzdelemnek.

A határozati és felirati párt bevallott programja között nincs lényegbevágó különbség. Teleki László halála, az első felirat visszautasítása Deákot jelölte ki a nemzeti követelések szószólójául.

Az új földesúr politikai gyökereinek kutatását ráértünk volna itt kezdeni. Azért kellett messzebb mennünk, mert a deáki politika elemzendő komplexumában az előző évek eseményeinek tapasztalatai jelentős szerepet játszanak. Deákot nem kis részben éppen a vázlatosan idézett események erősítik meg abban a meggyőződésben, hogy a képviselőház nem tághat az V. Ferdinánd által szentesített negyvennyolcas jogoktól. Miután aztán az uralkodó visszatartja az első feliratot, teljessé lesz Deák győzelme. Ekkoriban mondja Deák egyik képviselőtársának: „No barátom, most már mind határozatisták vagyunk”.

Az országgyűlés második felirata — melyet Deák fogalmaz — közismert. Tudjuk, hogy Deák egy tapodtat sem enged még itt a negyvennyolcas vívmányokból. A kihívás nélkül, de határozott méltósággal, nagy erőt és eltökéltséget sugárzó nyugalommal, szigorú és éles okfejtéssel megalkotott válaszirát azóta a magyar politikai irodalom klasszikus alkotásává vált, s a maga korában a nemzeti gondolkodás formáira elhatározó erővel hatott.

Mikor Deák ezt a beszédét írja, már tudja, hogy az országgyűlés nem igen hozhat eredményt. A győzelem bizonyossága azonban minden sorában ott érződik. Nem olcsó alku ez az írás, nem folyamodvány, hanem program az eljövendő évekre. A Bach-korszak passzív rezisztenciájának kitartó elszánása, a nagy nyomás alól fellobbanó nemzeti szellem ígéretes izzása, a program sikerét illetően elég garanciának látszott.

A bizakodó közhangulatnak fontos összetevője a monarchia egyre problematikusabb nemzetközi helyzete. Olaszországban Cavour halálával, III. Napóleon visszalépésével ugyan enyhül a helyzet, de Lengyelországban felkelés fenyeget, romlik a monarchia németországi helyzete, s a balkáni népek új orientációja is nyugtalanságot okoz a Burgban.

Aztán meg az olaszországi helyzet sem zavartalan, hiszen Velence még osztrák kézen, s tudják Bécsben, hogy ez mindig háborúra adhat okot. Kossuth diplomáciai tevékenysége, Garibaldi magyarbarát nyilatkozatai, ígéretei komolyan figyelmeztetik Ausztriát helyzeté válságos voltára.

Tudják tehát Deákék, hogy Ausztriának meg kell egyeznie a magyarsággal, mert különben minden nemzetközi fegyveres összecsapás összeomlást eredményezhet. „Pár év alatt vihar lesz Európában, — írja Kossuth Pulszkynak — vihar, minőt a világ keveset látott.” (Berzeviczy i. m. II.) Az idő tehát a számunkra eredménytelen olasz háború befejezése ellenére is nekünk látszik kedvezni itthon és külföldön egyaránt. Míg 1861-ig a magyar közjogi igényeket sokan anakronisztikusnak, célszerűtlen szeparatistikus törekvésnek tartották, Deák felirati beszédei, az országgyűlés fegyverrel kiharcolt kiharcolt és egysége feltűnő nemzetközi népszerűséget szerez a magyar ügynek. Az angol parlamentben pl. interpellációk hangzanak el érdeklünkben. Montalembert Károly, híres francia politikus, rajongó szeretettel ír Deákról és a magyar ügyről. Augusztus óta az angol újságok Amerika ügyei mellett legtöbbször Magyarországgal foglalkoznak. Következtesen védelmünkre kél többek között a párizsi *Patrie*, a londoni *Saturday Review* s a *Daily News*. A *Neue Frankfurter Zeitung* pl. remekműnek mondja Deák második feliratát, mely szerinte minden időkre emléke lesz egy nép hűségének, meggyőződésének, emléke egy magát el nem hagyó nemzet joga elpusztíthatatlanságának. (Pesti Napló, 1861. júl.-aug.) Feltűnő helyen közli a *Pesti Napló* a nagy angol világlapnak, a *Times*-nak az országgyűlés utolsó napjaiban közzétett fontos állásfoglalását. A cikk félreérthetetlenül figyelmezteti Ausztriát, hogy ha biradalma egységét meg akarja őrizni, Magyarországot alkotmányosan kell kormányoznia. Súlyosan hangzott az európai közvélemény előtt, mikor a *Times* egy másik cikkében kijelentette, hogy „Magyarország nélkül Ausztria csak egy provincia”: (Pesti Napló, 1861. május 8.)

A *Times* meglepő rokonszenvének, de a hivatalos európai körök és liberális lapok rokonszenvének is, egyik főoka a Deák-féle középnemesi program forradalomellenességében rejlik. Radikális vezetés híján, a forradalomra hajlamos tömegek ereje is a törvényes ellenállás kereteibe kényszerül. Deák programjának békülékenysége mögött jelentékeny erőként munkált

éppen ezektől a tömegektől való félelem. Ezeket az összefüggéseket azonban még a legjobb hazafiak sem látták világosan, hiszen maga a középnemesség is inkább érezte mint tudta forradalomellenességének okát. E politika zsákutcáját Kossuth és a negyvenkilencesek láthatták leginkább. Ők látták, hogy Deák és az országgyűlés útja „szépen vezet a pokolba”. (Lásd Pach—Hanák: *Magyarország újkori története*. II. 96. l. Egyetemi jegyzet.) Való igaz azonban, hogy a társadalom széles rétegeiben sem oly népszerű már a forradalom gondolata. Kossuthot várják, de a nyílt felkelés elég félelmetesnek tetszik. A negyvenkilences katasztrófa és az azt követő megtorlás nagyon tragikus precedensként nehezedett a kor magyarságára. A passzív ellenállás, a tűrés részleteredményei, az országgyűlés fegyelmezett egysége bizonyosabb eredmények hitét érlette meg. A nemesség irányította közvélemény nem tudhatta még, hogy az abszolutizmustól „fegyelemmel” és „tűréssel” döntő eredményt nem lehet kicsikarni. „Tudom én azt — írja Deák ekkoriban —, hogy ellenségeink a lefolyt nehéz idők alatt csordultig töltötték méltatlan szenvedéseink poharát. Tudom, hogy jól esik a fájdalomnak kelünkbe fojtott árját kiöntenünk . . . Érzem én is mindazt, mit minden magyar érez azok ellen, kik annyi életet és életörömet, annyi boldogságot feldúltak e hazában. De érzem keblemben azon erőt is, hogy jobban tudom szeretni e hazát, mint gyűlölni ellenségünket : s inkább elfojtom szívemben a keserűséget, semhogy az olyan lépésre ragadjon, mely káros lehetne a hazára.” (Berzeviczy i. m. III. 252. l.)

A nemzeti közhangulatra jellemző, hogy a határozati párt vezére Tisza Kálmán, Deák második feliratának elhangzásakor ünnepélyesen jelenti ki : „ . . . a nemzet biztonnal nem fog fegyvert ragadni : csend lesz e honban és nyugalom, de ne reméljék elleneink, hogy az a sírnak élettelen csendje. Csend lesz . . . melyből megerősödve támad az élet.” (Berzeviczy i. m. III. 309. l.)

Igaz, Tisza Kálmán szabadelvűsége első perctől kétes, s így nyilatkozatának nincs is kellő súlya. A tragikus sorsú Teleki László országgyűlési programul szánt hagyatéka azonban hű tükre a határozati párt s az országos közvélemény álláspontjának. Nos, Teleki kemény, büszke hangú írásában a követelt alkotmányt legjobb védőgátnak látja éppen a „forradalmi törekvésekkel szemben”, s miként Tisza, az országgyűlés feloszlása esetén is biztos a nemzet győzelmében.

Maga Kossuth a második felirat elfogadása után így ír Jósika Miklósnak : „Deák mint a törvényesség embere a nemzet törvényes jogait férfiasan megvédte. Akárhová fordul a kocka, e felírás után senki sem fogja mondhatni Európában akár azt, hogy a magyar a békés kiegyenlítés kísérletét ki nem merítette, akár azt, hogy csak egy hajszálnyival is többet kívánt, mint amibe törvényes jogát cáfolhatatlanul bebizonyíthatá. Ha e felírás után törésre kerül a dolog, Isten, világ s a történelem előtt csakis az osztrák házra hárul a felelősség. D'avoir mis l'ennemi dans le tort devant l'opinion publique nem csekély nyeresemény. S ez Deák érdeme.” (*Irataim* III. 648. l. Berzeviczy i. m. III. 312.)

Ha nem ismernők Jókait, és nem tudnók, hogy milyen teljes lélekkel tudott azonosulni a nemzeti közvéleménnyel, saját vallomásai, írásai is bizonyíthatnák, hogy ekkor ő is egyetért a deáki koncepció lényegével. A képviselőházban tartott nagyhatású felszólalásában mondja : „Miután elismerjük azt, hogy alkudozásról nincs szó, csak két esetet tehetünk fel : vagy meg akar adni a fejedelem mindent, vagy nem akar megadni semmit, mert e kettő közt közeledési pont nincs. (Helyes.)” (Jókai M.: *Politikai beszédei*, I. 13. l.)

Az beszél így, aki bizonyos győzelmében. A magyarság ekkor bizonyos volt benne, s ez a bizonyosság hatja át Jókai szavait is. Az *uralkodó politikai hangulat másik összetevőjével Jókai szintén azonosítja magát*. Az előbbi idézett mondatok fenyegető élet bizony sajátosan tompítja az a gondolat, mely a beszéd folyamatában megelőzi. Ime : „Mi azt mondjuk, hogy várni akarunk, s hisszük, hogy jogos várakozásainknak igazság fog szolgáltatni. Mi nem csőrömpölünk láncainkkal, nem zörgetjük a ránkzárt ajtót, hanem azt mondjuk, hogy elvárjuk, míg fogságunk ideje letelik.”

Tudjuk, hogy Jókai a határozati párt híve. Azt is tudjuk azonban, hogy a két párt szembenállása már előbb jelentéktelen, aztán el is tűnik. Érthető hát, hogy a határozati párti Jókai országgyűlési beszédében már május 24-én a „fiúi tisztelet”, a „barát”, az „elvrokon” hangján beszél Deákról és párthíveiről. Beszédének zárósoraiban okunk van mély meggyőződés és nem szónoki fogást látni: „Egyébiránt győzzön e nézet, vagy az ellenkező, veszítünk mi, vagy ellenvéleményeseink, abból ellenségeinkre semmi diadal nem hárul. (Köz-helyeslés.) Én áldom istenemet, hogy megérnem engedett egy országgyűlést, ahol a pártok nem voltak pártok (Úgy van!) s ahol az ellenfelek csak annyiban ellenkeztek egymással, hogy egymást a hazaszeretet nyilvánításában melyik múlja felül. (Tetszés.)” A deáki politika iránti rokonszenvnek már 1855-ben jelét adja Jókai, s még a nagy alkuvások után is „szeretve bámult”, „tisztelve bámult” ellenfelének tartotta. (Jókai: i. m. I. VII. Takáts Sándor bevezető tanulmányából.)

Az új földesúr létrejöttében a deáki koncepció téziseinek vállalásánál jóval fontosabb a deáki magatartás óriási erejű kisugárzása. Deák a magyar politika jövőt jelző nagy állócsillagának tetszik ekkor. A nemzet még aligha sejtí, hogy ez az időtlen fényű állócsillag néhány év múlva milyen fájdalmas csillaghullással tűnik el a magyar függetlenségi politika egeről. A *Pesti Napló* „Az ifjú szabadság” tavaszát üdvözli programjában. A hazai és külföldi ujságok csodálattal s felsőfokokban írják róla. A nemzet jelentékeny része meg van győződve, hogy Deák „nem alkuszik ugyan a nemzet jogai felett, de politikai ábrándok s utópiákért nem teszi kockára a mély sebeiből felépülni alig kezdő nemzet életét”. Így ír pl. Ugocsa megye felirata Deákról első beszéde után. (*Pesti Napló*, máj. 22.) Aligha csodálhatjuk, hogy Deák határozottsága mellett elsősorban atyai bölcsessége, megfontoltsága, nyugalmas harcmodora s „józan eszének tiszta fénye” kápráztatja el kortársait. A külföldi ujságok gyakori tudósításaiban, életrajzi ismertetéseiben, kommentáiraiban is ezek a legmagasztaltabb vonások. Így erről áradozik pl. a brüsszeli *Nord* is: „Van — úgymond — valami megragadó és nagyszerű ebben a férfias, szilárd és mégis lojális magatartásban.” (Berzeviczy i. m. III. 314. l.)

Bizonyára sokan voltak a hazában, akik Kossuthnak elismeréseiben is következetes meggyőződését vallották. De bizonyosak vagyunk benne, hogy a nemzeti közvéleménynek ez volt a legerősebb hangja, s hogy a magyar középnemességnek ez az utolsó, még korlátai ellenére is impozáns megnyilatkozása magával ragadta Jókait. Őszintén hitt abban, amit a középnemesség sok képviselője csak taktikaként vállalt. Az új földesúr ennek a mélyen átélt illúzióknak, a deáki káprázatnak köszönheti létét. A Garánvölgyiek impozáns kitartása, büszke fölénye, Ankerschmidt pályája csak erről a pontról érthető meg.

III

A regény expozíciójának részletesebb elemzése nemcsak az elmondottakat igazolhatja hanem fontos tanulságokat adhat ahhoz a pörhöz is mely a Jókai-életmű értékelésének szempontjai körül folyik.

A konfliktus természetét és tartalmát elsősorban a két főalak: Ankerschmidt és Garánvölgyi jelleme magyarázza. A regény eleve elveszteni vonzóerejét, ha az elbukott szabadságharc emlékeit, eszméit a könnyű békülhetés érdekében megkerülné az író, hiszen a negyvennyolchoz való ragaszkodás a hatvanegyes idők tűzének legfontosabb életeleme. A kor próféciájának: a passzív rezisztenciának érdekében Garánvölgyit ellenálló magyarnak kell ábrázolnia. Feltűnően érdekes azonban ennek az ellenállásnak a tartalma: hogy a békülés szimbolikus értelmet, általános érvényt nyerhessen, az ellenfeleknek valóban ellenségesen kell szembeállniuk. A viszonylagos korhűség mellett azért is ügyelnie kell erre, hogy a békülésnek legyen majd erkölcsi értéke a konfliktusnak feszültsége, s a cselekménynek, a bonyodal-maknak intenzív hajtóereje.

Jókai ügyesen teremti meg ezt a feszült atmoszférát. Ankerschmidt fegyveres, idegen szolganéppel őrzi birtokát, a szabadságharcban a magyarok ellen verekedett. Ügyvédjét, Grisákot, a maga módján kidobja Garanvölgyi, majd az öreg Ankerschmidt indul valóban nagy kardcsörtetéssel elégtételt szerezni leánya olvasatlanul visszaküldött levele miatt. Az írónak tehát sikerül az ellenségeskedés látszatát keltenie.

Minthogy azonban a megoldás nagyrészből a két pólust betöltő alak: Ankerschmidt és Garanvölgyi jellemzésén, ellenségeskedésük értelmén, tendenciáin múlik, Jókai különös elővigyázattal rajzolja vonásait, nehogy útját vágja az alapeszme érvényesülésének. Ezért van az, hogy Garanvölgyinél a passzív rezisztencia éle letompul. A Bach-korszak nemzeti ellenállásának súlyosabb vonásai hiányzanak jelleméből. De lehetne-e a „nem engedni és győzve megbékélni” alapeszmét szerencsésebb jellemekre bízni?! 1848 emlékének elszánt védelme, az elnyomók keserű gyűlölete helyén az 1861-ből jól ismert fölényes biztonság derűje árad el a rendszer zaklatásait egykedvű békével tűrő Garanvölgyin.

A regény sokszor és jogosan megcsodált humorának nyilvánvaló értelmét is itt — a jellemek tanulmányozásánál — ragadhatjuk meg. Igaz, hogy a regény egészét humoros hangulatok uralják s tudjuk, hogy ez a derűs tisztaság, ez az enyhített gúny a győztesrel való *győztes megbékélés*-bizonyosságából adódik. Azt is tudjuk azonban, hogy ez a humor nagyon sokrétű s az ábrázolás részleteinek igényéhez igazodva szolgálja a végső célt.

A Garanvölgyi alakját előntő derűnek, humornak kettős funkciója van.

Grisák csufondáros kigúnyolásán érezhető leginkább e humor egyik célja: hogy a falusi élet tisztására húzódó nemzeti úr kikezdzhetetlen fölényét fémjelezze a durva, becsutelen, kapzsi idegenekkel szemben. Ennél azonban még fontosabb a másik funkció: Garanvölgyinek az elviselt zaklatások miatt káromkodnia kellene, de ő humoros egykedvűséggel nyugszik bele az ostobaságokba, melyek arra sem méltók, hogy dühös legyen értük. Lemond a dohányzásról, a borról, a vendégeskedésről, arról, hogy vadászni járjon, hogy az utcára kimenjen s horribile dictu: még arról is, hogy pörlekedjen. Micsoda skálája ez a szenvedéseknek! Ezután aztán már jöhet az adó, az árverés kárhoztatása, hiszen előbb minden szenvedések teljeként a pörösködéstről való lemondást jelölte meg az író.

Ily módon éri el Jókai, hogy a Garanvölgyit jellemző humor nemcsak méltóságos, győzelmet sejtető derűt varázsol, hanem egykedvű maga-megkötéssé is szelídíti a megátalkodott gyűlöletet. A ragyogó humor lényege éppen abban van, hogy itt ez az impozáns, rendszerbuktató, céltudatos közöny a legártatlanabban s látszólag egészen céltalanul, mintegy eleve meglévő életfilozófiából adódik. Az olvasó észre sem veszi, hogy itt csak az életanyag való a Bach-korszakból, a jellem lényegét a napok uralkodó eseményéből kölcsönzi az író.

Garanvölgyi magatartását csak a Grisákkal való jelenetben találjuk egyértelműen elutasítónak, kiengesztelhetetlennek. Ez a jelenet nem annyira mint az egész cselekmény egy láncszeme érdemel figyelmet, hanem azért, mert nagy sikerrel hiteti el, hogy Garanvölgyi és az idegen front ellenségei egymásnak. Garanvölgyi itt valóban kíméletlen. A régi jogok felrúgásának számontartása, az új urak elleni ellenszenv itt jut kifejezésre legélesebben, jól lehet itt is — a szatírává erősödő — humoros atmoszféra keretében. Az élesebb, sértőbb gúnyolódás nyilvánvaló oka Grisák későbbi szerepében rejlik. Minthogy a későbbiek során ő az Ankerschmidt-ellenes táborba kerül, kikacagása nem árt a békülés nagy céljának, de növeli Garanvölgyi ellenállásának súlyát.

Kämpöst nemcsak munkaköre (kasznár), de fontos eszmei funkciója is Garanvölgyihez köti. Bármilyen nagy is köztük a különbség, nélküle Garanvölgyi jelleme nem teljes. Hogy a Bach-korszak hivatalos szerveit rettegető jelenségek — mint a Petőfi-várás, fegyverek, zászlók stb. rejtegetése, összeesküvések — Kämpös naiv és komikus figurájához kapcsolódnak, ez nagyon fontos előfeltétele az alapeszme könnyebb érvényesülésének. Nagyon jellemző, hogy Garanvölgyi jóakarató, de kissé bosszankodó fölényel mosolyogja le kasznárja naiv lelkesedését, gyermekesnek tetsző ábrándjait. Itt is nehezen vehető észre, hogy ez a nagyon termé-

szetes figura milyen céltudatos, kiszámított jellemzés és komponálás révén tölti be azt a szerepet, amit betölt. Nehéz észrevenni, hogy rokonszenves naivsága révén milyen komoly dolgok veszítik el jelentőségüket.

Ankerschmidtről úgy tudjuk, hogy ellenséggként indul. Gyulai és Zsigmond Ferenc azonban már, — ha szűkszavúan is, de utalnak arra, hogy benne is megvannak a kibékülés lehetőségei.

Mint említettük, az ellenséges látszat a feszültség fontos biztosítéka lévén, Jókai gondosan ügyel is erre. Ankerschmidt hát bízik is „az új rendezés vaskeménységében”. Arról azonban nem tud, hogy milyen áron szerezte meg számára Grisák a Garanvölgyi-vagyon egy részét. „Éjjel kürtös őrzáratok cirkálnak kastélyai körül”, de Garanvölgyiről, ki a falu másik végén lakik, csak annyit tud, hogy „valami mogorva kuruc táblabíró, aki valamiért haragszik, de kívül össze nem zördülni nagyon könnyű”. Mi is a tartalma hát Ankerschmidt ellenség voltának? A cselekmény során ez elég hamar kitetszik. Előbb csak azt tudjuk, hogy katona, akit nem érdekel a szomszéd zsörtölődése, de utóbb, mikor önérzetesen utasítja el a besúgó Straffot, már tudjuk, hogy az eszmeiség szempontjából mily fontosak ezek a katonatulajdonosságok. „Én medve voltam — mondja Ankerschmidt —, aki marakodtam magamhoz hasonló medvékkel, de vizsla sohasem, ki a vadász számára foglyokat fürkész!” — Jókai itt is fényesen gyümölcsöző megoldással, a lovagi és katonai morál természetes velejárójaként tünteti fel Ankerschmidt teljes politikai közönyét. *Ankerschmidt osztrák, azaz elnyomó voltának tehát már az indulásnál sincs lényeges politikai tartalma.* Gondoljuk meg, hogy már első megjelenésekor szinte magyaros vendégszeretettel fogadja Straffot, noha úgy tudja róla, hogy bujdosó honvéd. Bizony nagyon kevés köze van Jókai Ankerschmidtjének Haynauhoz, még ha őt valóban látta is egyszer kanászkalapban, magyar urak közt. Mellékesen itt meg kell jegyeznünk, hogy Haynau 1849 után nemsokára kegyvesztett lett és kissé meghibbant, s így példája nem nagy bizonyosság.

Ankerschmidt alakját is regénybeli funkciójának megfelelő humoros árnyalatok szövik át. Darabosságával, egyenességével, katonásan hirtelen indulataival, lépten-nyomon bele kell ütköznie „honfitársai” raffinált aljasságába. Előítéletek nélküli naivsága fonák helyzetekbe sodorja: gondoljunk csak a Garanvölgyi Aladár ügyében írott levél körüli bonyodalmakra: Grisákkal és Pajtaynéval akarja megírtni, akik éppen meg szeretnék nyújtani Aladár fogóságát. Fejlődésének iránya, tiszta embersége miatt, mindig rokonszenves az a derű, mely fonák helyzeteiből adódik. Elfogulatlansága s katonás határozottsága révén végletesen konzekvesen ítéli meg az eseményeket. Kiismerve honfitársait, kanászkalapot tesz fel, lányát Erzsinek, inasát Gyurinak szólítja s a végén Garanvölgyinek korteskedik. Vitathatatlan, hogy az események során Ankerschmidt alakja egyre mosolygatóbb. Ennek megvan az a haszna, hogy idegenségének a látszata is eltűnik, de kétségtelen, hogy közben jelentősége is alábbszáll. A regény néhány mozzanatában ő is úgy hat, mint egy öreg magyar kapitány, aki anekdotás észjárással bölcselkedik az asszonyokról (XI. *Az a bizonyos szegény asszony*) s „láncos mennykő”, „Hej öcsém”, „Ördög mennykő”, „Átkozom a lelkit” — kiszólásaival Kisfaludy Baltafiját juttatja eszünkbe.

Mint ismeretes, Jókai a lelki fejlődést többnyire külső eseményekkel okolja meg. Ankerschmidt leányainak ezért nagyon fontos szerep jut a regényben. A lovagi vonások mellett az apai szeretet a kibékülés legbiztosabb eszköze, s Jókai nagyon is kihasználja ezt a lehetőséget, hiszen ezért teremti őket. Láthattuk Kámpósnál, hogy jelleme nemcsak magáról, hanem Garanvölgyiről is beszél. Ezt a lehetőséget itt is kiaknázza az író. Hermina kisasszony ábrándos, méltázó szemével, gödrös állával, egész büszke szépségével nemcsak önmagát lopja be az olvasó szívébe, de az ő vonásain át jellemzett Ankerschmidtet is közelebb hozza.

Eliz meg egyenesen a magyar ügy „beépített embere” az osztrák táborban. Jókai jól tudja, hogy az Ankerschmidt családból legerősebb Eliznek kell „állásfoglalnia” a magyarság ellenállásával kapcsolatban, mert ő mondhat róluk bármilyen szépet és megható. Kicsiny,

gömbölyű, eleven természetével, szénfekete, göndör hajával, villogó szemével, mely minden pillanatban kész a sírásra és nevetésre; piciny szájjával, melynek beszélni vagy dalolni kell, mindig megholt anyja vonásait idézi apjának. Igen, őrá nem lehet haragudni, ő mindent megtehet; figyelheti titokban a daloló magyar lányokat, levelet írhat Garanvölgyinek, s mi több, a végén beleszerethet az „ellenséges tábor” Garanvölgyi Aladárjába. Ő teheti, mert az író minden szépet rárak, ami kell ahhoz, hogy általa az egész családot „közelhozza”, megszerettesse, s hogy megoldást siettető rebellis tetteire a felháborodottnak tetsző, tartózkodó katona mindig jószágos, beleegyező apává szelidüljön.

Noha az alapvonások már biztatók, a megoldás mégis csak az események kibontása révén lehetséges. Nagyon fontos tehát a két főalak első találkozása. Grisák fogadása bizony nem volt valami szívélyes, de láttuk, hogy ennek megvolt a maga oka. A találkozásra tehát sort kell keríteni. A megteremtett kis világ logikája szigorúan és természetesen ki is jelöli a találkozást. Eliz levelét felbontatlanul küldi vissza Garanvölgyi, s ezért lovagi elégtételt kell vennie, így követeli ezt Ankerschmidt jelleme, s a kompozíció szükség, a találkozás fontossága.

Straff veszélyes inzultusra figyelmeztet és Ankerschmidt ezúttal hisz neki: „Ketten leszünk! szolt a hadastyán kardjára ütve”. A veszélyesség látszata tehát megvan. Az író szinte huncutul kacsint az aggódó olvasó felett: „A táblabíró égető, maró választóvíz szatirája, a hadastyán puskapor természete, ha ez a kettő összeakad, kétségtelen az explosió”.

„Ezek jól összekerültek.” Tagadhatatlan, van itt valami a mese naivságából. Első olvasásra még el lehet hinni ezt a kardcsörtetést, de még akkor sem tagadhatjuk, hogy van abban valami mosolygató és teatrális, ahogyan „a hadastyán végigcsörtet a lépcsőn.” — Pedig a találkozást leíró fejezetnek még a címe is ez: *IV. (A kik egymást meg akarják enni.)*

Az első pillanatok valóban feszültek, s Garanvölgyi elmélkedése a „szabad” és „lehet” különbségéről, bizony nem a legbékítőbb téma. Mikor aztán a maga gúnyos és ellenfélőrlő nyugalomával hivatkozik a büntetőkönyvre, a paragrafusokra, melyek jogot adnak a levél visszaküldésére, és megtiltják a párbajt, Ankerschmidt bizony csaknem türelmét veszti. Az író azonban tudja, meddig feszítheti a húrt, s átmeneti elcsitulás után — miközben Ankerschmidt észreveszi, hogy az apostoli, fehér szakállú táblabíró milyen szelíd, nyugodt ábrázattal kíséri gyönyölgését — egyszer még nekilendíti Garanvölgyit, hogy együgyűségbe, tudatlanságba bujtatott kuruckodásával (Garanvölgyi azt állítja, hogy azért nem olvasta el Eliz levelét, mert elfelejtette a hajdan jól ismert német nyelvet) robbanásig fokozza Ankerschmidt indulatait. Ezen a ponton azonban váratlan fordulat következik. A büszke táblabíró, aki inkább mindent veszni hagy, mintsem szóbaálljon az idegen hivatalnokokkal, aki Grisákot csaknem kirúgta, akit időtlen, egykedvű, oldhatatlan flegmájából semmi sem lendíthetne ki, aki — mint utószavában Jókai írja — „beleakag a pusztító süvöltésbe”, — most egyszerre közlékeny lesz, szarkasztikus hangulata elégikusra vált, s csak a hideg „Uram” megszólítás figyelmeztet, hogy nem barát panaszkodik a barátnak. Tíz hosszú esztendő szenvedését, a jövőt vajudó nagy idők felejthetetlen emlékeit, a hajdani gazdagságot, emberséget, megbecsülést, Kufsteinban raboskodó öccse sorsát panaszolja fel itt Garanvölgyi. „Uram, elfelejtettem amit vesztek, — úgymond — el, amit szenvedtem, el, amit reményltem. Elfeledtem népem bukását, elfelejtettem szégyenemet, dicsőségemet; hogyne tudtam volna hát elfelejteni azt, amiről nem gondolkozom”, ti. a német nyelvet.

Ez az a pontja a regénynek, ahol mindent elmond Garanvölgyi, amiért még ma is ökölboszorul a kéz, és mégis, e nagy panasz után Ankerschmidt „most már sokkal csendesebb hangon beszélt a táblabíróhoz”. Vajon csakugyan azért, mert benne az apa hatódott meg a börtönben sínylődő gyermek sorsán? Ezért is, de elsősorban azért, mert nyoma sincs e panaszban kihívásnak, konok gögnek, gyűlöletnek. A volt ellenséget is megható panaszba fordul a vád. A fehérén izzó gyűlöletből tizenkét hosszú esztendő várakozása, s a győzelmes kiegyezés

káprázata párolta le ezt az elégikus, bánatos fájdalmat. Az alábbi idézet könnyen lehetne a fentiek folytatása is: „Hát nem megmondta Deák Ferenc, hogy fátyolt vetünk a múlt szenvedéseire, elfelejtjük, hogy tizenkét év alatt bűn volt a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, . . . hogy tizenkét év alatt országunk erejét kimerítették, a nemzet vagyonát elidegenítették, visszanyomjuk a fájdalmakat annyi élet s annyi életöröm kioltásán is . . .” — Pedig ezt a *Pesti Napló* írja 1861 májusában, sejtetve, hogy nem sok értelme van Garanvölgyit a Bach-korszakban keresni.

↳ A meseszövés, a komponálás a jelenet soronjövő mozzanataiban, Jókai technikájának egyik legfényesebb megoldására figyelmeztet.

A levelet ugyanis mégiscsak el kell olvasnia valakinek, s Garanvölgyi éppen Kampósra bízta ezt, aki a maga alföldi németségével Ankerschmidtet pld. Akkorsincs-nak mondja, s aki nevetségés ijedelmével egycsapásra feloldja a még meglévő feszültséget. A levelet Ankerschmidt is elolvashatná, de Kampós nélkülözhetetlen: nemcsak mert kacagássá kell oldania a feszültséget, hanem azért is, hogy a fegyverrejtegetés és Straff vádjainak alaptalansága, Kampós nevetségés és gyermekesen ijedt vallomása után Ankerschmidt előtt nyilvánvalóvá lehessen. A két tábor megbékülésének útjából ezzel minden veszélyes akadályt elsöpört az író. Nem csoda hát, hogy a búcsúzó ellenfeleknek egy gondolatuk támad: „Tán lehetett volna az elváláskor kezet is szorítani”.

*

A nagyszerű IV. fejezet után a konfliktus tartalmának alapvetően módosulnia kell. A végső teljes megbékélés Eliz és Aladár házassága révén valósulhat meg legszerencsésebben. A legfontosabb erkölcsi és politikai előfeltételeket már meg is teremtette Jókai az előző fejezetek során. A megoldás azonban bizonyos korrajz és küzdelem nélkül, nagyon olcsó és valószínűtlen lenne. Ankerschmidt teljes asszimilációjához a megindító és meggyőző tények egész sorára van szükség. Jókai tehát ennek érdekében átrendezi a frontokat, azaz úgy bonyolítja a cselekményt, hogy az egyik pólusra most már valóban ellenséges figurák kerülnek. Ankerschmidtnak is ezekkel kell megküzdenie, hogy megszerethesse a velük szintén szembenálló Garanvölgyieket.

Ez az ellenséges tábor az osztrák bürokrácia hivatalnokaiából, rendőreiből, besúgóiból verbuválódik. Az események során mind mélyebben tárul fel züllöttségük, embertelenségük s e folyamattal párhuzamosan mélyül Ankerschmidt irántuk való ellenszenvé. Itt aztán nem ismer könyörületet az író. Straff különösen ördögi, gyűlöletes figura s nem véletlen, hogy éppen a cabinet noir-nak, a rendszer egyik reprezentáns szervezetének tagja. Ankerschmidtet és Erzsikét — gondos előrelátással — már az első találkozásnál elkülöníti tőle az író. Végtelen silány embertelensége, s gyilkos zsarolása (az archimedesi csavar) fontos oka Ankerschmidt asszimilációjának. Az öreg katonának saját bőrén kell éreznie, hogy a Straffok aljassága, a Mikucsekek és Bräuhäusel urak ostoba bürokratizmusa, durva kapzsísága lehetetlenné teszi az életet. A regény bonyodalmai során Maxenpfutsch Vendelin inspektor úr és Miss Natalie nevelőnő Grisákkal és Aladár volt menyasszonyával, Corinnával együtt, szintén ehhez a táborhoz sodródnak. Együttesen mintegy az elnyomó idegeneket képviselik, s így érthető, hogy a sokrétű humor itt metsző szatírává élesedik. A kor magyarsága még élénken emlékeztetett a Bräuhäusel urakra, s hogy a regény lapjain ártatlanabb formában jelentek meg, azt akkor már megbocsátotta, hiszen kárpótlásul szabadon nevetethetett ostobaságukon. A végén a Straffhoz pártoló Corinna rovására Jókai még külön anekdotát is sző a cselekménybe. (XVIII. *Egy kis tréfa a cabinet noirból.*) Szatirikus ellenségábrázolás ez, de nyoma sincs itt a *Civilizátor*, vagy a *Blick* keserűségének. A Garanvölgyi-kastélyban való házkutatás sokkal ostobább, veszélytelenebb és nevetségesebb (a patkányokkal való hadakozás), mint amilyen a Bach-korszakban valóban lehetett. Ebben azonban nincs semmi érthetetlen, hiszen az alapeszme nem tűr meg keserűséget, gyűlöletet. A Bach-korból vett életanyaggal is úgy jár el Jókai,

mint Garánvölgyi modelljeinél, átkölti őket az eszme igényei szerint. Tanulságos példa ebből a szempontból a cselekmény egy mozzanata, Aladár raboskodása. Az író itt is fényesen eltalálja a cél szempontjából leghasznosabb magatartásformát. Aladár „csoda jó kedvvel” viseli magát börtönében. Az öreg Garánvölgyi passzív rezisztenciájának sajátos változatát valósítja meg. Meglehet, hogy valóban Beniczky Lajos esete ihlette Jókait Aladár megrajzolásában, fontosabb azonban, hogy minden ízével a regény koncepciójához igazodik. Félvállról kell vennie a szenvedéseket, hogy kamaszos fölényel kacaghasson rajtuk, mert így nemcsak Ankerschmidt katonalelkét hódítja meg, de sikerül játékká szelídítenie a nemzet szívében legmaróbb tűzzel égő emlékeket.

A Garánvölgyieknek, céltudatos passzivitásuk ellenére részt kell venniük a bonyodal-
makban, hogy ügyük az Ankerschmidték érdekeivel összefonódhassék. A Pajtayné körüli
események, a Garánvölgyi-kastély felforgatása, az aratás, Hermina halála, Aladár kiszabadí-
tása, az árvíz, érdekesen összeszövik a két család érdekeit. A harcot azonban többnyire magá-
ban vívja Ankerschmidt, s a Garánvölgyiek egyetlen lépést sem tesznek feléje, mely az egyszerű
emberiség határait túllépné. (Pl. segítségük az árvíz, vagy az aratás alkalmával.) Az író
szemmeláthatóan vigyáz a Garánvölgyiek fölényére. Tudja, hogy a nemzeti felfogás
parancsoló törvényei Ankerschmidtől várják a közeledést. Ezért kell előbb Erzsinek bele-
szeretnie Aladárba, és ezért kell előbb neki megkérnie. Ezért bonyolódik úgy a cselekmény,
hogy Ankerschmidtnek legyen oka hálából közeledni. Ezt a közeledést csak izgalmasabbá,
értékesebbé teszi a méltóságos tartózkodás (Erzsike fogsága) látszatának megőrzésével.

A magyarság igazsága, hajthatatlan kitarása domborodik ki ebben a megoldásban.
Hiába szembesítenők hát *Az új földesúr* világát a gyűlöletes Bach-korszakkal, Garánvölgyit
az elhagyott parlagi udvarházak kopott gazdáival, Ankerschmidtet a gőgös, kegyetlen osztrák
katonatisztekkel. Az életanyag az 50-es évekből való, de az író nem törekszik a kor pontos,
realista rajzára, hanem mindent átrendez, átszínesít az országgyűlési eszmények káprázata
szerint. „Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos
szabadságot, melyet őseitől örökölt. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenved-
tek, hogy megvédhessék az ország jogait: mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező
szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemond-
dott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Túrni fog a nemzet remélve a
szebb jövődőt s bizva ügyének igazságában.” (Deák Ferenc második feliratának befejező
sóri. Deák F. *Váll. Munk.* Remekírók K. kt. 250. l.) Az idézett néhány sor mintegy összegezi
a regényt létrehozó érzések tartalmát.

Jókai is úgy látja, hogy ez a megátalkodottságig higgadt politika, ez az igazi és ered-
ményes. Minden negyvennyolc igényeiért történik itt, a furcsa ellenállás láttán a csodálatos
két esztendő emlékei buggyannak fel a lélek rejtekeiből. És nem csodálatos, hogy újra élhet-
nek hivatalosan ország világ előtt?! Igaz, ára van ennek, mert megnyilatkozásuk, világgá-
kiáltásuk csak a deáki politika útján látszik lehetségesnek. A deáki magatartás közegén
aztán sajátosan leszelídülnek, letranszponálódnak az indulatok. De *nem a hatvanhetes kiegyezés
alkuja ez, nem a negyvennyolcas eszmék kőtyavetyéje, hanem a győzelemre jogosult legyőzött meg-
békélése a győztessele, a régi követelések feladása nélkül. Semmit sem engedni és mégis megbékélni.*
Ebből a nagy ellentmondásból adódik *Az új földesúr* minden problémája, és ez az eszmei cél
magyarázza a megoldás sokat bámult értékeit.

A semmit sem engedni és mégis megbékélni program, a regény születésekor nem képtelen-
ség. A közhangulat hosszasan citált tényei is erre figyelmeztetnek. A kor legbecsületesebb
írói — Arany János, Madách, Vajda János — ugyanígy vélekednek. Mindnyájan bíznak
abban, hogy a külső és belső bajoktól szorongatott Ausztriának végül is engednie kell. A Jókai
állásfoglalása egyébként se érthetetlen, hiszen ő sohasem volt igazán forradalmár. Hogy 61-ben
nem volt az, azt országgyűlési szereplése és a szóban forgó regény egyértelműen igazolja.
De nem volt forradalmár már 1861 előtt sem: a vértelen, „az egekől jött” márciusi fordulatot

igenelte, de negyvenkilencben, a forradalom balratalódásakor már a békepárt tagja. A szabadságharc emlékét lelke egész melegével dédelgeti élete végéig, de sohasem szól róla úgy, mint kívánatos programról. Vallja, hogy 48—49 hőskor volt, de érzik írásain, hogy nem a harcban látja a nemzeti boldogulás zálogát, hogy csodálatosan viaskodott a nemzet, de hasztalanul, hogy a Baradlay fiúk a sorsot hívták ki maguk ellen. Dózsa drámájában a „pokol szellemé”-nek mondja a forradalmat, mely lángba borítja a haza téreit.

1848 eszményeihez azonban ragaszkodik s a kiegyezés után is tiltakozik a pénz- és hadügy közös kezelése, az állami szuverenitás feladása ellen. Az önkényuralomról írott regényeiben mindig ez a magatartás az ábrázolás alapja. A *Politikai divatokban*, *A szerelem bolondjaiban* kétségkívül komorabb, keserűbb az önkény rajza, mint *Az új földesúrban*. Az elvi platform azonban ugyanaz, csupán a hangszerelés sötétül annyira, amennyire ezt a Schmerling-éra közepette Jókaitól várni lehet. A passzív ellenállás patinája a hivatalvállalásokkal lassan Jókai szemében is megkopik (lásd Hartner Nándor alakját *A szerelem bolondjaiban*), de sohasem vallja, hogy az önkényuralom és a nemzet perében csak a fegyverek tehetnek igazságot. Különösen nem láthatja így 1861-ben, mikor az események látszólag támogatták illúzióit. Nem jelent hát e mű semmi disszonanciát Jókai életművében s a regény alapeszméjét alakító alapérzés egy már negyvenkilenc óta nem forradalmi, de becsületes magatartás természetes megnyilatkozása. Illúzió, melynek mély gyökerei a nemzeti köztudatba nyúlnak.

Ha költő volna, könnyen vallhatna ezekről az érzésekről, a holnapi győzelemről. Prózaíró lévén, a napok elsodró felbuzdulását regényben, évek folyamatát kibontó cselekmény révén kell kifejeznie. És Jókai, aki sohasem a korhűséget, hanem mint a romantikusok általában, érzései, eszméi tökéletes kifejezését érezte a legfontosabbnak, az országgyűlési napok bizakodó közhangulatát átviszi a regény nyelvére. A diadalmas, deákos méltóságú ellenállóhoz nem nehéz modelleket találnia. Sokkal nehezebb azonban a helyzet a partnerrel, a megbékélő, sőt asszimiláló ellenséggel. Az alapeszme azonban követelődzik, az embereket eltöltő bizakodást, a *tűrünk és győzünk* meggyőződést már élethelyzetekben, jellemeiben kívánja látni, hogy maga és a közösség bizonyosabb lehessen meggyőződésében.

Néhány kósza emlék Ankerschmidt megalkotásában is segíthetett. Bizonyára eszébe jut a *Pesti Napló* dicsekedése a csárdást táncoló dzsidás tisztokról (*Pesti Napló* 1860. jan. 6., 12., 25., 60., febr. 23., márc. 1.), a magyar dal, tánc és ruhaviselet népszerűsége Bécsben, néhány megleghangú nyilatkozat osztrák részről (közvetlen Bach bukása után), néhány lelkes, magyarbarát felszólalás a Reichsrathban, az 1858 óta tett engedmények: megyei szervezet, kancellária, bíráskodás, országgyűlés visszaállítása, az amnesztia-kampány, s mint maga mondja: Haynau példája. Jelentősebb azonban az osztrák hatóságokról vallott nem is alaptalan meggyőződése: „Vannak Ausztriának dicsvágyó hadvezérei, vannak uralkodni szerető miniszterei, vannak spekuláló üzerei, van állására féltékeny hivatalnokserege, vannak véleményükkel alkalmazkodó hírlapírói, de patriótái nincsenek”. (Jókai politikai beszédei I. 9.)

Mindennél jelentősebb azonban az a határtalan képzelet, mely nem ismer akadályt, ha igazi nagy érzés szolgálatába állhat.

Ezért kár a jellemeink pontos megfelelőit, miként realista regénytípusokat a Bach-korszakban kutatnunk, hanem a *regény egésze* által kifejtett *kítartunk és győzünk* eszmény, a nemzeti jogok igazából fakadó alapeszme igazságát kell szembesítenünk a korabeli közhangulattal. Egyébként Gyulait és Péterfyt felülmúló kegyetlenséggel kellene pálcát törnünk nemcsak *Az új földesúr*, hanem még egy sor Jókai-mű felett, melyekben a korrajz csaknem ennyire valószínűtlen. A hűséges korrajzért, a realista értelemben vett típusokért *Jókai kárpótól egy világgal, mely nagyjából költött, de felemelő, éltető — s mint láttuk, megokolható — bizakodást hirdet.*

Ez a regény nemcsak mondanivalójával illeszkedik szervesen Jókai fejlődésvonalába. Művészi eszközei is arról győznek meg, hogy egy már előbb kialakult s itt sajátosan módosuló írói módszerrel van dolgunk. Ezt a módszert lehet elfogadni vagy elutasítani, de idegen normákkal mérni nem lehet.

A *jellemek* fejlődését Jókai — mint általában —, itt sem hosszas belső vajudtatással és a lelkifolyamat pontos rajzával oldja meg. A metamorfózis lépései itt is a jellemeket többé-kevésbé érintő külső cselekménymozzanatokból igazolódnak. Jellemző, hogy ezek a továbblendítő események általában szélesen göngyöltett szálakon jutnak el egy-egy bonyodalom-gócba. (Pl. az aratás, házkutatás a Garanvölgyi kastélyban, az árvíz jelenetei.) Ennek a bonyodalomcsomózó szerkesztésnek nyilvánvalóan az a feladata, hogy az összefutó események során több ellentétes erő összecsaphat, s a jellemek jobban kiélhetik kezdettől meglévő tulajdonságaikat, s a következő bonyodalom éppen ennek révén már közelebb lehet egy fokkal a megoldás egyenlítőjéhez.

Természetesen ez az eljárás nem itt jelentkezik először, noha a sajátos alapeszme miatt a jellemzés s a kompozíció szinte újszerűnek látszik. Már Gyulai megállapította, hogy *Az új földesúr* Jókai „legjobban gondolt”, „legkerekebb” műve. Állításával ma is egyetértünk: a részek arányossága és harmonikus egysége mellett különösen az elbeszélés mérsékelt üteme feltűnő. Az anekdoták olykor döntő láncszemei a mesebonyolításnak s fontos összetevői a jellemzésnek (pl. a Szemes Miska-anekdota vagy Straff zsarolása), máskor azonban csak közvetve viszik előre a cselekményt, s járulnak hozzá a jellemzéshez (pl. a *Különös pörsel*, és *Egy kis tréfa a cabinet noirban* c. fejezetek). Még fontosabb ennél, hogy a regény fordulataiban sohasem forog kockán az olvasóhoz legközelebb álló alakok sorsa. Ez érthető; hiszen az ő magatartásuk lényege a *passzivitás*, mely eleve kizárja az életre-halálra menő küzdelmet. Így a cselekmény szálainak helyenként laza összekapcsolódása nem bántó, mert az alapeszme természete nem igényli a regény világának koncentrált mozgósítását. Ezért van az, hogy a nyugodt, szélesmenetű ábrázolást csak ritkán szakítják meg drámaibb fordulatok, a részek összefonódását nagyban erősíti még a regény egészét átfogó derűs humor.

Egy Jókai-regény legtöbbször külön világ, melyben a valóságos életanyag nem saját logikájához, hanem az eszméhez igazodik. Az eszme megteremti jellemeit, s a költött különvilág eseményei többnyire megmagyarázhatók a jellemekből, tehát természetesen hatnak. S *Az új földesúr*nak még az az erénye is megvan, hogy cselekménymozzanatai mesterien folynak egymásból, költészet és valóságlemek ezáltal szervesen összefonódnak. (Ankerschmidtnek az idegen inspektor felsülése miatt el kell fogadnia Garanvölgyi segítségét, katona és lovagi voltából következik, hogy ezért feltétlen fizetnie kell, s ebből adódik Aladár kiszabadítása. Straff besugó lévén, feljeleníti Garanvölgyit, ebből házkutatás, a házkutatásból szerelem s az árvíz révén házasság lesz. Még az árvíz sem mesterséges machina, mert Mikucsek csalásából adódik, s a szabályozások történeti hitelre is számot tarthatnak.)

Jókai eszményítő hajlama sajátos módon, de itt is kiélheti magát. Garanvölgyi Aladár is hős, mint Kárpáthy Zoltán vagy Baradlay Richárd. Jókainál azonban ezek a hajlamok sohasem önmagukért érvényesülnek, hanem mindig az eszme szolgálatában. Ezért van az, hogy — noha Aladár is hős, bátor, büszke, szerény, szorgalmas, gyöngéd, s olyan szép, hogy azonnal bele lehet szeretni — nem tesz csodákat. Nyilvánvalóan a Garanvölgyiek passzív rezisztenciája, tehát küzdelmük természete kívánja ezt így. Inkább kacag a börtönben, mint hogy csodával felérő huszárbravurral megszökjön, pedig tőle az utóbbi is kitelhetne. Így azonban nem illene be a koncepcióba.

S mi több, az öreg Garanvölgyi is végletes erényeket csillogtat, azonban a magatartás természete őt is elkülöníti az ismert eposzi hősektől. Azért, mert Jókai 1861-ben az ilyesfajta magatartásban látja az eszményt. Ankerschmidt szintén szerepe miatt nem lehet végletes

alak. Ellenségből kell magyarrá válnia, márpedig egy igazi Jókai-rajzolta ellenség számára Jókai sohasem nyithat utat egy nemesebb világba. Mindennek az a kulcsa tehát, hogy az időtlen türelmű ellenállás nem máról holnapra érleli gyümölcseit s így nincs is szüksége világmozdító félistenekre. Az alapeszme kifejtése érdekében, ha elvétve is, de Jókai itt sem riad vissza kisebb következtelenségektől. Pl. Ankerschmidt nem zavarja el Straffot, noha emberi alacsonyága már első pillanatban nyilvánvaló. A zárkózott, büszke Garanvölgyi Ádám is feloldódik az emlékezetes találkozásnál, úgyannyira, hogy szinte kilép önmagából, hogy kedvező irányba lendülhessen a cselekmény. Ezek azonban olyan sebek, melyeken nem vérzik el a jellem, s az események teljes láncolata soha sincs ellentétben a jellemekben rejlő lehetőségekkel.

Mint az előzőek során láttuk, nem a Bach-korabeli valóság öltözik itt meseköntösbe, hanem egy, a nemzet tudatát mélyen eltöltő nagy álom ölt valóságarcot a kor életanyagának segítségével. Érthető hát, hogy a regény belső világát az ábránd törvényei uralják. Néhány részletben mégis szembeszökő a megoldás naivsága. Jól látható, hogy az író mesébebódult olvasóközönségre számít, mely nem akad fenn az ábrázolás gyermektegt túlzásain sem. Pl. Straff, a mindenre elszánt kalandor meglepően bután hazudik Ankerschmidtnek, s Ankerschmidt is hajlandó elhinni a szegényasszony-mesét, tehát annyira megbutul, amennyire ezt a mese kívánja. A kártyázó Bräuhäuselnek sem tűnik fel Grisák átlátszó taktikája, hiszen ez veszélyeztetné az író konkrét célját.

Nem nehéz tetten érni Jókait mesélő kedvének más természetű kiélésében sem. Regényünk szempontjából különösen *kikerekítő hajlama* érdekes. Mikor Ankerschmidt Garanvölgyihez küldött leveléért házitörvényszék elé idézi leányát, Erzsikét, a tárgyalás ünnepélyes ridegsége, az apa haragos keménysége már első pillanatban póznak tetszik, de az író végigszövi a játék szálait, hogy szép, meghatóan kedves csattanóban oldhassa fel az apa tettettett haragját. Kampósnak is sikerül kacagásba kormányoznia az első találkozás feszességét, de az író nem éri be ezzel. Az ál-Petőfitől megcsalt férfiú feltúrt ingujjal bosszuló megrovásban és öklözésben részesíti Straff hátrahagyott kalapját, s mikor bosszúját az olvasó gyönyörűségére ily módon kitöltötte „letörle homlokáról a verejtéket, nagyott fúj, s ingujját legyürve, felöltö kabátját és megnyugodott”. — Az író legalább ilyen örömmel nyugodhatott meg a kínált lehetőség teljes kihasználásán.

A mesébefeledkezés és szerkezeti kényszerűség jellemző nyomai figyelhetők meg Aladár jellemzésében. Megvesztegető erényeinek ábrázolására kevés mód lévén, Ankerschmidtbe kell ülnie egy lélekvesztőbe, s úgy eveznek haza a kiáradt Tiszán. Ezalatt szinte mindent elkövet az író, hogy Aladár jelentőségét (a gátvédelemnél mindenki csak rá hallgat), bátorságát, lélekjelenlétét, áldozatkészségét, leleményességét (a víz-szorongatott emberek megmentése), éberségét, gyengédségét, jószívűségét (a pele megmentése), s még egy sor anyagi tulajdonosságát reprezentálhassa. A népmese hősei kétféjű sárkányokkal küzdenek, igaz, de a rokonság mégis tagadhatatlan. Ankerschmidtnek feltétlen el kell ámulnia Aladár erényei láttán s ebbe úgy belefelejtkezik az író, hogy csak ő nem látja, hogy Aladár szerény mentegedőzésével is csak imponálni akar.

*

A regény humorának funkcióját, tendenciáit, a jellemek tanulmányozása során láthattuk. A továbbiakban a humoros hatásokat létrehozó írói *technikáról* kell még szólnunk. Előzmények híján ezúttal csupán néhány alapvetően fontos megoldás módszerére hívjuk fel a figyelmet.

Mint többi regényében, itt is a *felreértések* adta humorisztikus lehetőségeket aknázza ki leginkább Jókai. Meséjét gyakran szövi úgy, hogy egy-egy fontos helyzetben az alakok közül valamelyik nincs tudatában az ő szempontjából is jelentős titoknak, s közben a beavatott olvasó kedvére derülhet a fonák helyzeten. A fényes példák egész sora ide kívánczok. Így pl.

mikor Ankerschmidt Garanvölgyi Aladár kiszabadítása ügyében a kérvényt Grisákkal fratja meg, nem is sejtí, hogy az Pajtaynéval éppen az ellenkezőjét tervezi, s hogy e tervtől mi mindent vár! Grisák vonakodása, silány kifogásai, bárgyú ijedtsége éppen Ankerschmidt tájékoztatlansága miatt nevetségesek. Hasonlóan mulatságos a helyzet, mikor Straff megszökteti Hermint, mialatt miss Natalie Vendelin úrnál az ő szöktetésére vár. Hogy Natáliával együtt Maxenpfutsch urat is becsapták, azt az olvasó nagyon jól tudja, de míg Vendelin úr a mit sem sejtő kocsis beszédéből megtudja, az író végletekig kiaknázhajta a szituációt.

Jellemző, hogy a félreértést, a tájékoztatlanságot csak morzsánsként oszlatja el az író, mert minél több morzsára törheti, annál hosszabb, teljesebb lehet a kacagás. Ebből a szempontból különösen emlékezetes az a mozzanat, melyben Ankerschmidt megtudja, hogy Garanvölgyinél Straff besugása miatt házkutatás volt, s tüzes haraggal ront be házába, hogy bosszút álljon. Miss Natalie árulás hírével fogadja (persze ő Erzsikére gondol), s ebből hosszú, feszült és nagyon mulatságos helyzet adódik, melyben az író jókedve, briliáns technikája kedvére csilloghat. Garanvölgyi és a marhadoktornak nézett Grisák jelenete is sokat köszönhet a félreértésnek.

Vannak aztán olyan nevetségés helyzetek is, melyek nem félreértés, hanem a természetes eseménybonyolítás révén jönnek létre. Pl. Ankerschmidt tenyészdisznóinak története, Szemes Miska és a csendörök esete, a patkányvadászat, Corinna felsülése stb. Ezek azonban nem igényelnek részletesebb tárgyalást, hiszen az írói eljárás mindeniknél nyilvánvaló.

*

Érdekesebb azonban a regény *stílusában* rejlő humor, mely szintén oly sokrétű, hogy itt csak főbb vonásaira van módunk kitérni. Az összefoglaló magyarázat előtt lássunk néhány példát :

a) „Hozzá még azon szerencse, hogy éppen ez időtájon a világ urai jónak látták, egymás mulattatására egy kis szomorújátékot rendezni, ami a termények árát felrúgtatta.” (V. *Hogy jut az ember az első kanászkalaphoz.*)

b) A következő példa a VI. (*A szép szellem*) fejezetből való. A cselekménynek azon a pontján vagyunk, ahol Corinna már tudja, hogy Grisák fogalmazta azt a folyamodványt, melyet Ankerschmidt az ő nevében akar elküldeni. A silány ügyvéd nagyon örül tehát, hogy Ankerschmidtrel ő is megléphet, ugyanis: „. . . elébb végig kell otthon gondolni, hogy micsoda paragrafusokkal védelmezze magát Corinna megtámadásai ellen, hogy kerüljön felül incattusból Actorrá? most pedig csak az a feladat, hogy retirálhasson el szerencsésen a hadastyán fedezete alatt.”

c) A VI. (*Az a másik*) fejezetben zajlik le Bräuhäusel úrök híres házkutatása az ódon Garanvölgyi kastélyban. Tanúi lehetünk bátorságuknak, amint „. . . egy légiója az ifjabb és idősbb patkány nemzetségnek, mely azt már évek óta elfoglalva tartá s magát benne egészen etablírozta, e sürgős birtokháborítási tényre . . . iszonyú csata és tombolás után hátrahagyva halottait és sebesültjeit elmenekült.”

Amint láthattuk, az első példa esetében a humor abban rejlik, hogy az író a pusztító háborúról és okairól mint ártatlan szomorújátékról beszél. A második példában a helyzet természetének komikus volta mellett a jogászai és katonai kifejezésformák és az általuk kifejezett gondolatok ellentéte kelt humoros hatást. Az utolsó példában is, a helyzet humoros volta mellett nagyon fontos a hadakozás nyelvének és a patkányvadászat kontrasztjának szerepe.

A példákblól láthattuk tehát, hogy Jókai *stílushumorának* legfőbb magyarázata az az *átvetítés* (Barta János meghatározása), melynek során egy életterület élményi anyagát, mozzanatait az író egy más, tőle lényegileg és hangulatilag távolos életkörbe vetíti át, annak nyelvén mondja el.

Ezt az ábrázoló módot természetesen nem Jókai találta fel. Elég ha Petőfi *A helység alapácsára*, vagy Arany *Elveszett alkotmányára* gondolunk. Jókai példátlan gazdag ötletekben

és átvetítései a jelenség karakirozásában mindig halálosan pontosak. Nem véletlen, hogy Bräuhäuselék ostoba és nevetséges patkányvadászátát a háború nyelvén beszéli el. Ezzel nemcsak kinevettét, de jellemez is, és éppen a fontoskodást, a nagyképű hősködést gúnyolja ki. Vagy képzeljük csak el a házkutatás egyik durva, ostoba „hősét”, amint a letartóztatott Kampóst kísérve azon töpreng, hogy még semmit se „falt” aznap. A jellemzés csak az író felvilágosításával lesz teljes: „Ez *érzékeny panaszhangok* azon emberséges csendőrkáplár *ajkairól fakadának*, kinek feladata volt Kampós uramat in flagranti beszállítani a szék-városba.”

Az érzelmes szalonköltészet nyelvének, valamint a tiszteletre méltó egyéniség kontrasztjának tudható be itt is a hatás, és Jókai a legjobb érzékkel sejtje meg a legjellemzőbb, ez esetben a fennkölt kifejezésformák lehetőségeit.

A regény elbeszélő stílusában éppen a *kuriális nyelv*, a táblabírós formulák, kifejezések vannak túlsúlyban. Mellettük a *katonai nyelv* és a *szalonköltészet* kifejezőkészségét is gyakran felhasználja. Ezek az eszközök — mint a fenti példákon is láthattuk — jó szolgálatot tesznek a körülményeskedő, fontoskodó, pózoló és képmutató hivatalnoki magatartásformák lejáratásában.

Természetesen Jókai itt sem hagyja kiaknázatlanul azokat a nyelvi lehetőségeket, melyeket előző műveiben már megteremtett. Különösen a lírai mozzanatok finom árnyalásánál, a tiszai árvíz leírásánál láthatjuk, mennyit csiszolódott, gazdagodott, milyen hajlékonya és természetessé vált Jókai stílusa az 1849-től 1861-ig eltelt évek alatt.

Tanulságos lenne a jellemek elemzése beszédmodoruk szempontjából is. Érdekes megfigyelnünk, hogy Ankerschmidt és a Garánvölgyiek kifejezésformái között alig van különbség. Ennek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy az eszme szempontjából rokon emberek. Ankerschmidt mondatainak rövid, csattanós formái, jellemének az eszme szempontjából oly fontos katonatulajdonságait mélyítik el. Miss Natálie mesterkéltséget a finomkodását jórészt az almanach-líra kifejezésformáival teszi még hitelesebbé az író. Straff üresen kongó álpátosza, képmutató érzelmessége, szintén beszédében a legszemléletesebb. Corinna levelei pedig nemcsak őt magát, de azokat is jellemzik, akiknek kegyeit e levelek által megnyerni remélte. A karikírozott figurák száján nem egy olyan érzelmes, finomkodó, álpátétikus szó hangzik el, melyet 1849 előtt maga Jókai is komolyan vett és karikírozó tendencia nélkül használt. Ezért *Az új földesúr* az író stílusának fejlődése szempontjából is nagyon jelentős írás.

Nem mehetünk el szó nélkül az aratásra ajánlkozó palócok szinte egzotikus nyelve és Szemes Miska tiszta, egyszerű beszéde mellett. Ez is hozzátartozik a regénynek ahhoz a funkciójához, hogy kiemelve a magyarok különbségét. „Ankerschmidt oly jókedvű volt odahaza, hogy madarat lehetett volna vele fogatni, ahogy mi szoktuk *nagy parasztosan* mondani” — írja Jókai a VII. (*Mit neveznek az archimedesi csavarnak*) fejezetben, nem kis büszkeséggel. Az aratógép, azaz Maxenpfutsch modern gazdasági nézeteinek lejáratása, s más utalások is szemléltetik, hogy az elmaradottnak mondott magyar élet formáit élesen állítja szembe a magát modernnek mondó idegennel. Természetesen nem haladás és maradás, hanem a magát védő magyarság és vele szembenálló idegen elnyomás összefüggéseiben ítélkezhetünk helyesen arról az eljárásról. Aladár dolgos, korszerű alakja pedig bármilyen kételkedést eloszlat, hiszen ő nem külön világ, hanem szerves része az öreg Garánvölgyi által fémjelzett magyar világnak s megteremtésével Jókai *túllépett a konvencionális passzív rezisztencián s utat mutatott a nemzeti ellenállás korszerűbb formája felé*.

A palócok provinciális beszédmódját ugyanaz a költői szándék hozza létre, mint Garánvölgyi különállását. Köztudomású, hogy Bach szerette modernnek, haladónak beállítani rendszerét. Nos, az ilyesfajta modernség kap itt erőteljes fricskákat. Ugyanaz a modernség, mely a *Blick* és a *Civilizátor* szatírját is kiváltotta.

Garánvölgyi beszédének jólismert kuriális vonásain kívül van még egy, magatartását nagyon szemléletesen jellemző mozzanata. Az első fejezetről (*Régi ember, új idő*) való emlé-

keinkben szinte domináns elem a mondatok rövid, szárnyaszegett, de súlyos, szinte sorszerű hanghordozása. Ime :

„Jól van. Tehát nem fogok több bort inni. Legalább jobban alszom.
És azontúl nem nyúlt hozzá semmiféle italhoz, kivéve a vizet.”

Vagy :

„Jól van, tehát nem fogok többet kártyázni, legalább nem vesztek.
És megtartotta fogadását.”

Nemcsak Garanvölgyi beszéde, de az egész fejezet elbeszélő modora az időtlen vegetáció e különös hangulatához igazodik. Gondoljunk csak az ilyen intonálásokra : „Egy ilyen kedve ellen előre tolt napon azt mondták Garanvölgyinek”, vagy : „Majd ismét egy másik huzavonajött napon azzal örvendeztették meg”, vagy : „Egy újabb senkitől nem kívánt napon”, s még egy példa : „Megint virradt, a természet rendje úgy hozta magával, hogy reggel legyen”. Ezekben a sorokban nemcsak a dátum jelzésének tág határai, de a próféciákra emlékeztető sorsszerűség és személytelenség is, a mindent felörlő időtlen vegetálás, az eltökéltség hangulatát érzékelteti.

Itt kell szólnunk a regény mondatainak *ritmusáról*, mely ellentétben a nagy pátoszú Jókai-regényekkel, éppen a körülményeskedve gúnyolódó mondatok természete szerint alakul. Hosszú, zenétlen, de nem töredezett kanyargású mondatok ezek, melyek csupán a néhány patetikus és elégikus résznél s természetesen a párbeszédeknel fordulnak új, figyelemre méltó alakzatokba. Legszebb példa e szempontból a váratlanul kitárulkozó öreg Garanvölgyi panasza, aki elmondja Ankerschmidtnek, hogy mi mindent kellett elfelejtenie. Elég azt a részt idéznünk, ahol éppen a raboskodó Aladárról beszél :

„Nem, az nem csalt meg, hanem Kufsteinban ül, tizenhét évre | elftélve. Ha velem
marad, | ha együtt jár velem, | most ő is szabad : de mert másfelé bocsátám, ő bűnhődik,
ifjúsága éveit négy fal között fonnyasztja el, míg én elmenekültem ; és énnekem úgy tetszett,
mintha | mindennap | várnám | hazajöttét, mintha már szobájában volna, | mintha ismerős |
hangját | hallanám, mintha lépteire ismernék a folyosón : mintha használna az valamit, ha
midőn róla álmodom, s megfogom a kezét és azt mondom : mármost itt maradsz,
hogymajd akkor élve is ott fogom találni.”

A mondanivaló hangulatát sajátos zene kíséri itt. Szembetűnő a szólamoknak csaknem versszerű tagolódása, a jelzett metrikus árnyalások, mellékmondatok gondolatritmuszerű párhuzama („Ha velem marad, ha együtt jár velem”, vagy „mintha már szobájában volna, mintha . . .” stb.). A XVI. (*Az ócska ház*) fejezet lírai fináléja, s a XIII. (*Az a hant, mely ideköt*) fejezet elégikus sorai különösen jól igazolhatják, hogy Jókai nyelvművészete milyen hűségesen és gyümölcsözően követi a stílus, illetve az eszme igényeit.

A művészi eszközök, mint láthattuk, a legapróbb részletekben is a jellemzés s végső soron az alapeszme igényeit szolgálják, azt hitetik el, s attól nyernek értelmet.

*

Jókai, aki a nemzeti közvéleménynek nagyon érzékeny rezonátora, ebben a művében is írói erejének teljességét veti latba, hogy élő alakokban, élethelyzetekben mutassa fel kortársainak azt az eszményt, melyben annyira hittek. Az hát e regény célja, hogy a Deák-vezette sajátos ellenállási politika győzelmének bizonyosságát hirdesse. Hogy volt oka erre a bizonyosságra, azt a korhangulat elemzésekor láthattuk. Jókai illúziói 1867 és 1919 után már

bántónak tetszettek, de 1861-ben nagyon is természetesek. A magyarság jövőjéről, történeti lehetőségeiről, az 1848—49-es napokra emlékező — és ekkoriban különösen emlékező — Jókai, Peçőfi hajdani barátja, a legmélyebben és fenntartás nélkül ragaszkodik itt a negyvennyolcas koncepcióhoz. A Garanvölgyiek egy lépést sem tesznek a békülés érdekében, és Jókai ezzel a magyarság igazát hangsúlyozza.

Kétségünk támadhat azonban Ankerschmidt asszimilációjának könnyedsége miatt. Legtöbbször — nem egészen jogtalanul — ezt vetik az író szemére. Arra kell azonban gondolkodnunk, hogy egy vívódó, küzdelmes áttérés, valamilyen formában a magyar ügy igazságának evidenciáját csorbítani lett volna kénytelen. Ezt viszont a kor uralkodó hangulata nem tűrte volna meg. Ankerschmidt tehát azért lett olyan jellem, amilyen. A regény általános érvénye — Jókai műveiről lévén szó — nem azon múlik, hogy Ankerschmidt és Garanvölgyi tipikus figurák-e vagy sem, a szónak a realizmusban használatos értelmében, hanem azon, hogy az alapeszme, melynek megvalósításában közreműködnek, a kor viszonyai között igaznak tekinthető-e. Ez a megoldás — mint láttuk — természetesen következik Jókai alkotómódjából. Édes testvére tehát e regény az író többi műveinek, s rangos hely illeti meg e családi hierarchiában.

Itt kell még megemlítenünk, hogy az asszimiláció végletes és valóban hamis mozzanata, Ankerschmidt korteskedése és végső szereplése (*Mikor a medve kijön a barlangjából* c. fejezetben) már nem épül be szervesen a regény organizmusába, s nem lehet másnak betudni, mint a már ismerős mesei kikerekítő hajlam túlhajtásának. Ankerschmidt egyébként sem a magyarrá lett idegen elnyomó típusa, hanem élő alak formájában egyik összetevője a győzelmes békülést hirdető alapeszmének.

Igaz, hogy a nemzeti önismeret hamis lehetne, ha csupán ezen a könyvön iskolázná magát. Azonban az irodalom és az élet nagyon sokrétű, és a sok bénító, leverő, kiábrándító hatás között *Az új földesúr* bizakodásának hasznos szerepe lehet. Nem csoda hát, hogy a korabeli magyarság olyan lelkesedéssel fogadta, mint azt Jókai utószava és Mikszáth Jókai-életrajza sejteti. Köztudomású, hogy pl. Gyulai ellenszenvét esztétikai elvei mellett a Kossuthra emlékeztető fanatikus optimizmus hívja ki. Pontos önvizsgálatot ne kérjünk számon egyetlen műtől. Jókai azt mutatta meg a nemzet arcából, aminek meglátására kora igényei és hajlama képessé tették.

El kell ismernünk, hogy amit megmutatott, azt mesterien mutatta meg*.

* A fenti tanulmányt megvitatás céljából tettük közzé. De anélkül, hogy elébe vág-nánk a vitának — szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy sem irodalomtörténetileg nem látjuk igazolva szerző ama felfogását, hogy Jókai tárgyalt regénye a „Deák-vezette sajátos ellenállási politika győzelmének bizonyosságát” akarta hirdetni, sem nem érthetünk egyet azzal az irodalommagyarázó elvvel, mely szerint ennek vagy bármely regénynek általános érvénye, függetlenül hősei tipikus voltától, azon múlik, „hogy az alapeszme, melynek megvalósításában közreműködnek, a kor viszonyai között igaznak tekinthető-e.” Az előbbi bizonyításra szorul, az utóbbi ál-objektív historizmus s hogy milyen relativizmusra vezet, azt maga a szerző leplezi le, mondván: „Jókai azt mutatta meg a nemzet arcából, aminek meglátására kora igényei és hajlama képessé tették”.

(Szerk.)

ADATOK ÉS ADALÉKOK

BOHUNICZKY SZEFI

EMLÉKEZÉS SZABÓ DEZSŐRE

Pontos képet nem nyújthatok, de sok adattal átvilágíthatom egy rendkívüli jelenség homályait. Két Szabó Dezső volt. Az egyik negyven esztendőskoráig vidéki városkákban tanár; úgy hallottuk, diákjai rajongtak érte, az igazgatók rettegtek tőle.

Így lett belőle a legtöbbet áthelyezett tanár az akkori Magyarországon. Tanárkodása alatt pár tanulmánya és néhány bátor novellája jelent meg a *Nyugat* c. folyóiratban. Írt még egy kis regényt *Nincs menekvés* címen, de visszhangot nem kapott. Utoljára Lőcsén tanárkodott, itt írta közvetlenül az első világháború után az *Elsodort falut* és ezzel megszületett a második Szabó Dezső. Lemondott tanári állásáról és pontosan akkor toppant Pestre, amikor az elvesztett háború mocsara új és szokatlan eszközökkel felszerelt szerencsevadászokat sodort fel. Bosszútól lihegő különítmények alakultak. Ezekből a jobbérzésű emberek visszariadtak, de sokan voltak a lelkesedők. És megjelent Szabó Dezső. Mégis, hogy olyan ellenállhatatlan nagysággá duzzadhatott, több dolog találkozott össze. Itt volt egy siralmas ország, egy talajátvesztett értelmiség, egy nincstelen ifjúság. Ezek tarsolyukban remények helyett kiábrándultságot rejtegettek és megváltódní kívántak. Kellott egy ember, aki föléljük eszménné magasodjék és magába egyesítse a tehetséget a hiúsággal, az igazságot a hazugsággal, a szépséget a csúfsággal, a szeretetet a gyűlölettel, a jó író a dilettánszal. Kellott, hogy benne minden ellentét egyesítse magát, mert a nagy diszharmonióból csak így választhatták ki a nekik megfelelő hangot és ha mégse találták meg, előadásait hallgatva nevetettek, vagy borzonghattak. Mert az előadó oly mértékben egyesítette a nevetettet, mint az elijesztőt és borzalmast. Szabó Dezső pompás beszélő volt. Hallgatói észrevétlenül mozdultak ki életükből és egy új mitológiába olvadtak. Amilyen hőséggel Móricz Zsigmond az élet valóságait erősítette fel, úgy oszlatta ezeket szét Szabó Dezső és zsarnoki szenvedéllyel követelte, hogy kövessék őt. Sok ellentétéhez óriási hangot kapott, gazdag dinamikát és temérdek szóötletet. Így nőtt előadása sokszor orkánná és ha észrevette, hogy hallgatóiban a felszított tűz lángba csapott, mint vérbeli népszónok addig halmozta ötleteit, míg a terem különböző igényei egyetlen lobogássá váltak. Ha célját elérte, asztalra könyökölve hallgatott, arcán megjelent elkülönülő nevetése és úgy ült hallgatói előtt, mint aki egy óriási tűzijáték varázsát idézte fel és elégedetten nézi a pernye távolodását.

Egy nagyhatású előadására minket először Bodor Aladár vitt magával és velünk volt asszonyhúgom is. Idő előtt érkezünk, de ülőhelyet már nem kaptunk. A zsúfolásig megtelt sorok mögött szorongtunk. Hogy miről kezdett beszélni és mit akart elérni, nyomban elfelejtettem, de asszociációinak gazdag folyamát, aránytalan képzeletének folyton változó képeit megtartottam. Addig tűzelt, míg a realisan kezdődött előadásból egy lírai költő szórta fénycsapkodó rakétáit. Zuhogva áradó hasonlatai, lenyűgöző páthosza, nyelvének gazdagsága oly magasságba emelte, hogy közelünkben Hegedüs Gyula, a Vígsház művésze többször

felkiáltott: Remek, csodálatos! Akkor tudtam meg, hogy Hegedüs sokszor megjelent előadásain, akárcsak Andrássy Gyula gróf. Pethő Sándortól hallottuk, hogy Andrássy egy előadása után elragadtatottan mondta: Kossuth Lajos óta ekkora szónoka Magyarországnak nem volt! De hatásához személye is kellett, mert ha beszédeit leírva láttuk, ami hangban gyűjtött és igazságnak látszott, taplóssá vált és kételkedést indított.

Míg Szabó Dezsőt hallgattuk, egyszer csak észreveszem, hogy a húgom elkezdí arckifejezéseit és gesztusait utánozni. Kítűnő utánzó volt, már gyermekkorában sokat nevettetett bennünket. Utánzásában mindig volt valami pontosan jellemző és ezzel élesebben metszett, mint a leggonoszabb pletyka. Megdöbbenve néztem, hogy mialatt Hegedüs Gyulát föllelkesíti, addig a húgom, ki alig volt még 20 éves, Szabó Dezső kavicsá keményedett szeméit utánozza, a dühös hőt és előrebígyvedt száján a kissé vénasszonyos, puha, szemérmetlen csúfolódást. Végül a mozdulatait utánozta és észrevétette velünk, hogy Szabó Dezsőnek nincs nyaka. Csak előre tudott nézni, ha oldalt nézett, egész testével megfordult. Az előadás után húgom már nemcsak Szabó Dezső kifejezéseit, de hangját, sőt kiáltásait is élethűen visszaadta.

— Selypít, mert alul hiányoznak a fogai — magyarázta nekünk.

— Érdekes — szólt Bodor — mennyit voltam vele és csak most jövök rá, hogy nincsenek alsó fogai.

Családomban jó utánzók akadtak, maga édesanyám sokszor nemcsak másokat, de önmagát is úgy elutánozta, hogy életének egy-egy felébresztett ügyetlen emlékével megnevettetett bennünket. Alkalmam volt megfigyelni, hogy utánozni azokat könnyű, akik magukban a te mézesetellenest természetessé erőszakolják, hogy így hazugságaikból igazságokat kerekítsenek. A pózoló, a ripacsot, a hiú embert és azokat, akik állandóan keserű sértettségeket rejtenek magukban, könnyű utánozni. Legnagyobb sikert a nagy hazudozók lemásolása hoz. De a természetet és egyszerűt senki sem utánozza. Ezek alakításához komoly színészi felkészültség kell. Ezért különbözik az utánzó a művésztől, egyik a ripacsot, a másik a valódi embert formálja.

A húgom mókái után bátrabban bíraltuk az *Elsodort falut*. Kovács Gábor, aki a kolozsvári egyetemről került Pestre, szólt először hozzája: Az *Elsodort falu* inkább hírhedt könyv, mint jó regény. És nem tudom hogy történt, de még mielőtt a kezembe került, már minden alakjáról tudtam, hogy Szabó Dezső kit ábrázol velük. Tulajdonképpen kíváncsiságból olvastam, de hamarosan megúntam. Elhiszem, hogy a kispolgári olvasók számára ad annyi szórakozást, mint Karinthy könyve, az *Így irtok ti*, mert ezek az irodalomból nem kívánnak többet, mint szatírá, így azon sem csodálkozhatunk, hogy az új írókat megbecsülés helyett csúfolódással emlegetik. Most aztán híre ment, hogy a sok csodabogárral az *Elsodort faluban* megint találkozhatnak és nemcsak nevethetnek rajtuk, de fel is háborodhatnak a magyarságukat áruba bocsátó és minden emberségüket hazugsággá züllesztő népségen. Csak azt szeretném tudni, hogy terjedt el, hogy az *Elsodort falu* kulcsregény?

— Nekem Szabó Dezső nevezte meg a regény élő alakjait, tőle tudom, hogy Farkas Miklós—Ády, Lipták Margit—Kaffka és Madarász—Móricz — mondta Bodor.

Később, mikor összebarátkoztunk, Szabó Dezső nekünk is elmondta, kiket ábrázolnak regénye alakjai és nem kímélte családját sem: — Farcádi a bátyám, a szépséges Judith az unokahúgom, Kunczné a húgom, na ez aztán megérdemelte, hogy kiírjam, nagy hárpis! — mondta és ha akadt, aki romantikusnak találta alakjait, dühösen védelmükre kelt: — Annyira az életből szakítottam őket és láttam a sorsukat, hogy írás közben marták az epidermiszemet!

Akkor nem volt tanácsos az *Elsodort falut* bírálni, mert a háború hamujára nemcsak olajat öntött, de bosszúra tüzelt. Akik önmagukban csalódtak, azokkal bűnösöket kerestettek, így magasztosodott az egyetemi ifjúság sok tagja Bőjthe Jánossá, s önmagát csodálva nekilátott verekedni. De nemcsak az egyetemi verekedést támogatta a könyv, hanem különösen a kezdő íróknál egy új romantika bomló hullámaiból dobta fel.

Szabó Dezső szokatlan külsejével is észrevétette magát. Szellemének nagy ellentétei testi alkatában is tartotta. Egyenesre feszített duzzadt felsőtestét csenevész végtagok tartották és rómaiás fejét arasznyi nyak. Sötétszőke, de inkább barna hajában akkor még aranyfények csillogtak, bőre tejesborjú-húsrá emlékeztetett és talán szépnek mondhattuk volna, de elcsúfította kos orra és szemérmetlen alsóajka. Kíméletlenebb és csúfolódóbb száját azóta sem láttam. Az alsó ajka kissé nyitottan, feltűnően előbbre állt a felsőnél. Szürkés-kék szemei feszült lázokkal sokszor homályossá váltak, de beszéd közben felragyogtak. Feltűnő jelenség volt. Mégis, aki jobban megnézte, elakadt a fülein. Ezek szabályos „polgári” fülek voltak és hamisságot véstek a római arcélre. Még nem ismertük, de már hallottuk, hogy saját szépségét csodálja és szellemi nagyságánál is büszkébb rá. Később, mikor megismertük, ezen sokat mulattunk. Úgy beszélt szépségéről, mint öregasszonyok ifjúkorukról. A kezei puhák és jelentéktelenek voltak. Az első kézfogást mindig meg szoktam jegyezni, az övét elfelejtettem.

Előadásaira többször is elmentünk, mert le tudott kötni. A világról alkotott fogalmakat néhány rakétázó szellemességgel úgy elsodorta, hogy hallgatói észrevétlenül átpottyantak egy felnagyított fogalmakból alakított világba, melyre ablakoknak nagy műveltségét helyezte és akik ezen ki-beleshettek, egyszerre elbűvölten, új mitológiában találták magukat, ahol gondolkodás nélkül kell fogadni programot és parancsot. Hogy ezt elérje, nemcsak műveltségét, szókincsét és rakétázó szenvedélyét kellett, hogy megmutassa, de elővillantotta belső reflexeit, lássuk, hogy reagál a világ kincseire és sok elfogadott fogalmat hamisnak bizonyított, hogy helyükbe újakat varázsoljon. Így sikerült neki, ha nem is tartósan, de legalább kis időre az, amit egyébként csak az idő munkája szokott az embereken elvégezni, kicserélte hallgatóit, előadásai után úgy érezhették, más emberekké váltak.

Gyakran láttuk budai kiskocsmákban is. Mindig többedmagával érkezett és bevonultak a leghátsó szobába, de óriási hangja és csúfolódó nevetése átzenge a külső termetet. Vendéglőben is úgy beszélt, mintha programot adna a csendes sörözőknek. Kétségtelenül nagyon népszerű volt, akik mulattak rajta, azokat is sokszor láthattuk kíséretében. Leghűbb famulusa Bodor Aladár volt, őt mindig az oldalán láttuk s ha véletlenül egy helyen vacsoráztunk, mindenáron össze akart bennünket ismertetni, mondván: — Nézze Szefi, Szabó Dezső gyűlöli a nőket, rettenetes véleménye van magukról, hátha meg tudná téríteni. — Nevettünk Bodoron és nem kívántunk ismerkedni. Egyszer a Pauler utcai Kéményseprő-vendéglőben az urammal, húgommal és Kovács Gáborral vacsoráztunk együtt, amikor hamarosan megjelent Szabó Dezső Bodorral és velük Kosztolányiék és Pethő Sándor. Akkor láttam Kosztolányit először. Mielőtt a belső szobába mentek, pillanatokra közelünkben vitatkoztak és alkalmam volt a két író egymás mellett látni. Nagyobb ellentétet elképzelni sem lehet. Szabó Dezső úgy rontott a vendéglőbe, mint aki tudja, sziklából vágta és sodor, ahová gurul. Ahogy lerögződött, ezt látszott mondani: a legnagyobb magyar író vagyok, bízzatok rám magotokat, különben elkarhoztok! — Kosztolányi nyirfa-hajlékonysággal visszahúzódott, ajkán a finom lenéző mosoly, mintha mondaná: Nekem mindegy kinek gondoltok, a világ műveltségét hordozom, de ne higgyetek nekem se és másnak se, hanem kezdjétek el helyette gondolkodni...

Külsejük is merő ellentét volt: Szabó Dezső aránytalan, Kosztolányi harmonikus. Szabó Dezső nyakhiányával csak maga előtt látott, Kosztolányi nyúlánk nyakával ide-oda tekinthetett.

Ezen az estén láttam Schöpflint is először. Mikor belépett a Kéményseprőbe, rögtön meghallotta Szabó Dezső hangját, pillanatokig figyelt, de közben úgy tett, mintha szabad asztalt keresne. Ez a kettőssége, hogy más fejez ki, mint amire figyel, később ismeretségünk során gyakran megjelent arcán. Nem talált üres asztalt s pár udvarias szó után leült a miénkhez. A *Nyugatban* és kötetében megjelent tanulmányait akkor már mind olvastam, azt szoktam mondani, Schöpflin tanulmányai irányítottak a modern magyar irodalomhoz. Mikor

leült közelünkben, az uram megsúgta a nevét. Elcsodálkoztam, hogy annyira egyszerű, nyugodt ember, és amin akkor csodálkoztam, abban később sem csalódtam. Kispörköltjéhez két pohár sört rendelt, lassan ette, még lassabban iszogatót és utána egyre-másra rágta olcsó, rosszszagú cigarettáit. Közben, ha az ajtó nyílt, megrezzent, és oldalt lesett, utána nyugodtan folytatta élvezeteit. Később elmondotta, miért rezzenet mindig meg ajtónyílásoknál. Kis vendégloői beruccanásai elhallgatott pénzcsekéiből a család előtt titkolt dolgai voltak és félt, hogy ráakadnak. Nem látszott írónak, csak behúzott szemei körül lappangott mély okosság és a szája körül mosolyba fojtott életvád. A mély okosságot és a befojtott keserűt polgári rendessége megenyhítette, kefemódján felnyírt hajától egészen a tiszta cipőig mindig egyforma volt. Évtizedekig tartó barátságunk alatt egyetlen alkalomra sem emlékszem, hogy kirívó szín lett volna rajta. Szabó Dezső úgy látszik, tudomást szerzett Schöpflin jelenlétéről, harsogva „Schöpflin tatázott”. Tudtuk már, hogy ahol csak teheti, bosszantani szereti és nevéből ízléstelen tréfákat kovácsol. Schöpflin gyűrött szemhéjait felemelte, csendesen mosolygott és pillanatokra olyanná vált, mint az okos, tapasztalt elefánt az ostobán visongó gyerekek előtt. Utána megtörölte bajuszát, fizetett és elment. Később ezért a véletlen asztali szomszédságunkért sokat heccelt engemet: — Szefi, magának már akkor írónő atmoszférája volt, azért ültem oda és szó, ami szó, kacérkodott is velem. Jól kiszámította, hogy én leszek, aki a kéziratát olvassa és elbírálja.

De hiába kívántuk Szabó Dezsővel elkerülni az ismerkedést, sorsunk pár hónap múlva összehozott vele. Meg kellett ismernünk rigolyáit, kicsinyességeit, de tanúi lehettünk nagy elméje szertelenségeinek, élvezhettük bizarr szellemét, nevehettünk gyávaságán, mert bizony sokszor igazolta a régi közmondást: nagyszájú ember szalad meg leggyorsabban. Azután megriadhattunk merész hazugságain, bár ezekkel sodorta sutba a régít és segítségükkel kápráztatta elénk új mitológiáját.

1920 kora nyarán leutaztunk hosszabb időtöltésre szüleimhez. Pénzünk fogyadozott, az uram hiába kísérletezett ezzel is, azzal is, a dolog befagyott, ha feltették a kérdést, miért vesztette el tanári állását 1919-ben? Ma már hihetetlen, de még sokkal inkább nevetséges, hogy a csurgói református gimnáziumnak akkor a fő vádpontja az uram ellen így hangzott: Maller Dezső, mint önképzőköri vezető nemcsak ismertette, de népszerűsítette is a diákok között Ady Endre költészetét. Ehhez hasonló vádpontok alapján megfosztották tanári állásától. Szüleimnél se volt minden a régi. Az elvesztett háborúval polgári vagyónunk elúszott és apám Somogyvámoson gazdatiszt lett. A dombok és árkok közt bujkáló kis faluban bizony másképp lett minden, mint régen volt: nagy lakás helyett kisebb, vidám gondtalanság után panasz. De hűgaimat már férjhez adták, így háromszobás lakásukban elértünk. Vendégszobájuk külön házban volt, de ide csak idegen barátaitak szállásolták be. Alig érkeztünk haza, búcsúzni jött Anyámhoz egy régi barátnője, akik háború végére éppen úgy tönkre mentek és új fészket kerestek maguknak. Azt mondja: Gondoltuk volna, hogy ez velünk megtörténhetik? De hidd el, nem is a vagyónukat sajnálom, hanem az embereket, akiket úgy kicserélt az idő. A fiaimtól hallom, hogy valami Szabó Dezső író uszítja Pesten őket! Űssék a zsidót, kergessék ki a svábot! Mondd, mi akik úgy szerettük a verseket, gondoltuk volna, hogy lesz író, aki szép helyett borzalmakra biztat? Dehát az életet nem mi írjuk, nem nekünk kell szégyelni magunkat érte...

Visszahúzódva hallgattam édesízű beszélgetésüket, olyan volt az, mint a beérett gyümölcs és kedves, mint a táj, mikor már hull a lomb és az ég kékje felszökik. Anyám azt mondta: — Szabó Dezsőről a lányaim is beszéltek, hallgatták az előadásait, azt mondják, olyan volt, mint valami fényes tüzijáték...

— Csakhogy a tüzijátékból hamu lesz, de az uszításból vér. A fiam megvette nekem az *Elsodort falut*, de alig olvastam, olyan ideges lettem, hogy mikor utána tükörbe néztem, olyan voltam, mint nagyapám, mikor a guta megütötte. Azt mondom én: inkább szűnjön meg az irodalom, de ilyen szemérmetlen könyv ne kerüljön bele.

Ilyen előzmény után kaptuk pár nap múlva Bodor Aladár levelét, melyben kér, keressünk szobát Szabó Dezsőnek és ellátást is, a nyarat somogyi kisfaluban szeretné tölteni. Itt kívánja megírni új regényét: a *Megegyt az esőt*. Bodor lelkesedve írta, ez a könyv fáklya lesz majd a sötétségben, ebből vigaszt meríthet és reményt a haza. Bodor levele elárulta, hogy Szabó Dezső már megismertette megírandó regényének teljes tartalmával. Később mi is megtudtuk, hogy inkább beszélni szeret, mint írni. Sok témájából ezért nem született írás, mire elmondta, kiélte, megúnta.

Arról szó sem lehetett, hogy a mi vendégszobánkat megkaphassa. Pedig szobát félreestett faluban nehéz volt találni, amikor a feltétel padló és villany. Késettünk válaszukkal. Bodortól sürgetés érkezett: Nem kell úriszoba, lehet az paraszt, Szabó Dezső legszívesebben szőlőhegyi házacskába költözne. De enni szeret. A koszt jó legyen és bőséges. A pénz nem számít.

Nyakunkba vettük Vámost és végre a falu bírása ingyen felajánlotta szőlőhegyi házacskáját. Megnéztük. A szoba padlós volt, villannyal világított és volt benne asztal, székek, vánkossoktól, dunnáktól púposodó ágy és egy rongyos viaszkosvászonral bevont kanapé. Csak a falakkal volt baj. Bíró uram, szólt az uram — a fészület maradjon az ágy fölött, a Máriaképet is hagyjuk helyén, de Ferenc Józsefet cserélje ki, Szabó Dezső a németet nem szíveli. — A bíró bólintott, hát majd Ferenc Jósikát kicseréli Kossuth Lajossal, igaz, hogy a feleségével ezen vitatkozni kell, bár a németet az se szíveli. De kosztot nem adhatnak. Aratás, cséplés ideje jön, ez itt komoly dolog. Azt tanácsolta, Hasprai tanítóval tárgyaljunk, azoknál nyáron nincs dolog, ráérnek vendéget szórakoztatni. Könnyű volt megállapodni Haspraiékkal, irtunk Bodornak. Levelünkre Szabó Dezsőtől érkezett köszönő válasz és hamarosan az érkezését tudató távirat. Apám vasárnap délután kocsit küldött a somogyvári állomásra és Szabó Dezső titkárával megérkezett közénk.

Szabó Dezső azt szokta mondani: Fontos, hogy az ember gondosan és jól öltözködjék, mert kirakat árulja el az árut! Somogyvámosra a saját „árúját” sötétszürke finom angol ruhában hozta, bordó selyem nyakkendő kötött hozzá, keményített kézelőt arany gombok díszítették és rövid nyakát elől szélesen elnyíló kemény gallérból láttuk. Tiszta, természetes ember benyomását tette, csak nekünk balkános volt. Uzsonnaidő volt, Anyám biztatására titkárával együtt szívesen ültek asztalunkhoz. Evés közben úgy nézett ki, mint gyermekkoromban a járási főbíró, ha kerületi útján bejött hozzánk ebédelni. Titkársa, a bogárszemű székely fiú szerényen húzódott mögéje. Csendes ember volt, mélyenülő szeméből okosság csillogott, és ha Szabó Dezső beszélt, figyelmes hűséggel hallgatta, mégis valami óvatosság látszott rajta, és rögtön első találkozásunknál éreztem, az ő óvatossága minket is figyelmeztet valamire.

Uzsonna közben észrevettem, hogy Szabó Dezsőt nyugtalanítja valami. A beszédben el-elakadt és ruháját nézegette. A kalácsmorzsát idegesen távolította el, nyakkendőjét több ízben megigazította és ránk nézett, tekintetében firtató kérdés volt. Akkor nem értettem, de később tudtam, mit szeretett volna kitalálni. Mert sokszor állt elém így: — Nézzen meg Szefi, jól áll a ruhám? Ugye remek szövet? És mondja meg egész őszintén, a nyakkendőm illik hozzá? — Ha megnyugtattam, gyerekesen magabiztos lett. Emlékszem, egyszer a Krisztina téren megállította a taxit, látta, jövök lefelé a Naphegyről, hát elém ugrott: — Nézzen meg Szefi, ma nagyon fontos, hogy minden tekintetben tökéletes legyek! A Zeneakadémián Szabó Dezső Szabó Dezsőről fog beszélni! — És gyerekes aggodalommal leste bírálatomat, utána fűgén ugrott a kocsiba és vidáman integetett. Nem ismertem kivüle férfit, aki külső megjelenésére annyi kényességgel vigyázott volna. Szokása volt mondani: Az ember öltözködjön a lehető legjobban és ápolja magát, mert az elhanyagoltság belső és külső züllöttség fokmérője.

Mikor Somogyvámosra közénk érkezett, dicsősége csúcspontján állt, és ez meg is látszott rajta.

Édesapám az asztal végén szokása szerint hallgatott, de láttam, valami nem tetszett neki. Csuklóját combjára szorítva, behajtott ujjaival anélkül, hogy tudná, apró csattogással ütögette a nadrágját. A nyugtalanságnak ezt az öntudatlan kifejezését csak Móricz Zsigmondnál láttam még. Az apró csattogás nemcsak nyugtalanságot rejtett, de türelmetlenséget is. Annál nagyobb élvezettel hallgatta Anyám Szabó Dezsőt és mikor az anyjáról kezdett beszélni, aki Kolozsváron él és a legszentebb, legtisztább asszony, szemeiben könnyek jelentkeztek. Ugyanakkor Apám mogorván felkelt, otthagytott bennünket. Szabó Dezső elhallgatott. Komoran nézett maga elé, nem szokta meg, hogy beszéd közben otthagyják. Mi is zavarba jöttünk, csak a titkár tekintetébe szökött kaján székely kópéság. Titkár és gazdája egyszerre olyanok lettek, mintha Kemény Zsigmond valamelyik regényéből léptek volna elő. A kis közjátékon Szabó Dezső hamarosan túltette magát, beszéde sugárzóbb lett, mintha dobogóról szórná és látva rajtunk hódítását, úgy olvadt közénk, mintha életreszóló barátságot kötne. Panaszkodni kezdett a városra, ahol minden mocskos, zavaros, rothadt, elmondta, hogy amint teheti, egy kedves vidéki kúriába húzódik vissza. Édesanyám a világ leghiszékenyebb és legoptimistább asszonya volt, helyeselt neki mindent és kérte, beszéljen megint az édesanyjáról. Szabó Dezső ellágyultan mesélt a nagy szépségről, a páratlan tisztaságról, aki feláldozta magát gyermekeiért, türte az iszákos apa rigolyáit; sorra megnevezte az anyja kedvenc nótáit, elmondta meséit, melyekkel íróvá nevelte őt és úgy elérzékenyedett, hogy nemcsak Anyám törölte könnyeit, de az ő szürkés-kék iriszeim is lebegett homályos kifénylés.

— Ez nemcsak nagy író, de igen jó ember is — mondta Anyám, mikor az uram szállításukra kísérte őket.

Haspraiéknál megvacsoráztak, utána a tanító felkísérte őket a szőlőhegybe és hamarosan megjelent nálunk a titkárral, hogy Szabó Dezső kéri, első estéjén koccintsunk velük új szállásán egy pohár bort. Mire odaértünk, a kis tanyán a fűben ültek — a kigördített hordó tetején nagy kancsós bor állt poharak között. Szabó Dezső az ivást jól bírta és izlett a somogyi vinkó. Hamarosan daloló kedv támadt, csak Szabó Dezső hallgatott. Ha kedvenc nótáit hallgatta, akár dalolták neki, vagy cigánnyal húzatta, szépen tudott hallgatni. Ő maga sohasem énekelt, csak maga elé nézett, mintha templomban zsoltárokat hallgatna, arca komoly maradt. Néha lehunytá szemeit, utána teletöltött poharát fenékgig itta. Ilyenkor szomjúsága olyan mohó lett, mint beszéd-kezdve, ha a dobogón hallgatóit látta. Ivás közben lassan áttüzesedett, borjúhús színű arca vörhenyt kapott. Hirtelen felugrott és a dalolókra kiáltott: Hallgassatok, én jövök! — Félkarjával lesodorta a hordó tetejéről a boros kancsót poharakkal együtt és felugrott a tetejére. Kitzüesedve, gyújtó lázzal a *Marseillet* szavalta el franciául. Tapsunkra elszavalta még egyszer. Mikor lekerült a hordóról, friss poharakat kért és megint bort.

— Igynk a legrothadtabb és mégis legdicsőbb magyar fajra — emelte poharát magasba.

A hold fehéren sütött, a szőlőhegy apró házai kivilágosodtak. A szelid sötét bokrok, a fekete ruhába öltözött gyümölcsfák, de különösen a hallható csend — mikor percekre elhallgattunk — úgy varázsolt mindent, mintha elfelejtett temetőbe tévedtünk volna. Szabó Dezső váratlanul Haspraihoz fordult: — Tanító úr, maga kántor, énekeljen hát most egy szép halotti búcsúztatót!

Hasprai ehhez értett, az apja is somogyi tanító volt és a nagypapja is, tanulhatott tőlük eleget. Szép borízű, mélyzengésű hangján rákezdett egy régi búcsúztatóra.

Szabó Dezső ivott és borzongott. Minél gyászosabbá váltak Hasprai dalai, annál inkább kívánta a borzongást és kérte, énekeljen többet. Végül kétszer egymásután el kellett énekelni a *Circumderuntot*.

— Ezért a csodálatos dalért sokszor megbántam már, hogy kálvinistának születtem — mondta.

Másnap a titkár huncut tekintettel jelentkezett nálunk. Nem vált be a szőlőhegyi kulipintyó. Szabó Dezső egész éjjel cigányoktól és zsidányoktól rettegett, nem mert aludni,

szélzörgésre öltözködni kezdett és most borzasztóan rosszkedvű, kér bennünket, keressünk máshol szállást, mert a falu nagyon tetszik és Haspraiék konyhája egyszerűen fejedelmi!

Minden nagyszájú ember gyáva, — mondta az Apám, mikor az uram elment szoba után nézni.

Délben az uram kacagva érkezett haza : — Van szoba! Szabó Dezső beköltözik Haspra iskolájába, ilyenkor nincs tanítás, egy ágyat és szekrényt tesznek be neki. A padokat ki akartuk rakni, de közbeszólt : maradjanak! Azt mondja, ha leül Hasprai asztalához, úgy érzi majd, mintha figyelmes gyermekszemek lennének, mit mesél nekik. És azt mondta : Ez engemet disciplinára szoktat. — Rögtön kicsomagoltatott a titkárral, előszedte írópapírjait, feltette az asztalra, leült eléje, kipróbálta az írást, meg van elégedve és remek hangulatban van. Úgy látszik, Haspraiékat megszerette, folyton a nagyszerű konyhájukról beszél.

Miután a lakásügy el lett intézve, a titkár délután visszautazott Pestre.

Bodor levélben óvott bennünket, ne zavarjuk és lehetőleg kerüljük Szabó Dezsőt, a várva várt nagy mű hadd készüljön gyorsan. Engem külön is óvott, elismételte, amit már sokszor hallottam tőle, hogy nőkről Szabó Dezsőnek ugyanaz a véleménye, mint Schopenhauernek.

Pár nap múlva alkony táján betoppant hozzánk. Jókedvében volt, Anyámnak úgy csókolt kezét, mintha a fia érkezett volna haza. Láthatólag jól tettek neki a vámosi csendes napok, természetesebb volt és elengedettebb, a hangja sem lármázott úgy, mint elején. Mikor leült közénk, az udvaron nyugodtan nézte a tyúkokat, csirkéket, a bicegő kacskákat és mikor a hazacsörtető disznók és malacok egymást lökdösve szaladtak vályuhoz, eltelt vidám nevetéssel, ezt mondta : — Mi sem vagyunk sokkal különbek, csak ami nálunk fogyatékoság, ezeknél természetesség. Ilyen nyugodtan és egyszerűen később is ritkán hallottuk beszélni. Olyan volt, mintha messzi útról sok csavargás után otthonába érkezett volna. És meleg lelkeséggel beszélt : Itt fogom megírni a magyar falu eposzát, csak Vámost átteszem Székelyföldre, ezt megérdemli! Ilyen mélyen keleti magyarságot ott sem láttam, valami különös kedves álmodás és ugyanakkor mesevárás csillog a szemekben és nemcsak a falu mezítlábas apróságaiiban gyönyörködöm, de a vámosi ösztövérvénemberekben is. Úgy ülnek a házak elé vert keskeny fapadokon, mint öreg keleti istenek. Aztán itt van Haspraiék konyhája! És a szőlőhegy egész jóízű vinkót terem!

Vacsoraízés ideje volt, konyhánkban borjúpörkölt illat jött. Anyám látta, jóízűen szippant belőle, hát nálunk marasztotta. Nem kérte magát, asztalhoz ült. Ízlett a pörkölt s miközben töltögette magát, Édesanyámmal az ételek nagyszerűségeiről beszélgettek. Egyik-másik étel elkészítéséhez értett. Disznótorról, ropogós malacról, kürtöskalácsról, vargabélesről volt szó. Megigérte Anyámnak, hogy a kürtöskalács receptjét megszerzi neki. Egyszerre Erdélyre került a sor, s mintha gyermekek között lenne, akiket megszeretett, mesélni kezdett a nagy erdélyi hegyekről, melyeken át Kolozsvárra vándorolt valaha egy csodálatos szép gyermeklány, Mille Mária, az ő édesanyja. Beszélt az anyja nehéz életéről, a szörnyű apáról, gyönyörű hűgáról, ki hisztériásan állandóan ágyban fekszik, a részeges református papról és többi rokonáról, kiket az *Elsodort falu* lapjairól már ismertünk. Szabó Dezső sohasem beszélgetett, mindig mesélt, és ha nevetett, önmagába vonult. Mi, hallgatói nem szólhattunk közbe, és nevetéseiből sem kaptunk részt. Így került észrevétlenül fölénk és ha mégis közbeszóltunk, ingerülten felemelte egyik kezét. Ha Anyám, aki szintén szeretett volna beszélni, mondani akart valamit, látszólag udvariasan szólt neki : Rögtön kérem, csak befejezem. — Éjjelbe nyúltak az órák. Az urammal közben koccintgattak és folytatta a beszélgetést. Vámosi párnap tartózkodása láthatólag jól tett. Tekintetének merev foltjai megenyhültek, asztalra könyökölve beszélt, leste és élvezte kíváncsiságunkat és később úgy belejött, hogy akikről beszélt, már el is utánozta őket. Így csapott át észrevétlenül a mesék szelíd áramából az ítélező, ostorozó és programot adó szónoklatba. Ekkor arca megtelt gúnnyal, leste, helyesljük-e, vagy csak tetetjük előtte figyelmünket? Később jöttem rá, hogy ezekből a sunyi kiléséseiből

jöttek ítéletei, melyekből adott alkalmakkor gonosz gyűlölete és rágalmai fakadtak. Lehet, hogy rágalmaikat csak azok érezték, akiket sújtott, és ő maga hitt bennük. Mert dühében vagy ingerültségében az apró dolgok mérhetetlenné duzzadtak benne. Ilyenkor csak azt látta, amit adott, amit kapott elfelejtette, és valósággal feldühített asszonnyá változott, akinek a gyűlölet képzeletét addig fokozta, amíg indulatában a legsötétebb gonoszságokat feltehetette. Egyébként pletykásnak sohasem mondhattuk, emberszóló humora nem volt. Amíg kedvelt valakit, diákos csipkelődéssel heccelte. Szabó Dezsőnek egyik legveszélyesebb tulajdonsága az volt, hogy a komolytalan dolgokat mérhetetlen komolysággal adta elő. A felszínes laposság így vált látszólag jelentékennyé és ez talán magyarázatot ad arra, hogy az előadásain nevelődött ifjúság miért hitte jogosnak azt, ami embertgyalázóan jogtalan volt. Parancsoló szenvedélye összevegyült pattogó ötleteivel s oly egyveleggé vált, hogy hallgatói nyomban magukévá tették. Csak évek múltán, mikor rájöttek, hogy az elfogadott irányítás útvesztőbe vitte őket, kezdtek szégyenkezni, az élet megmutatta, hogy lapos, hitvány eszünk áldozataivá lettek. Magam is fiatal voltam akkor és később többekkel találkoztam, akik ezt nekem bevallották. Így lehet megérteni, hogy időnként elvesztette publikumát, de állandóan szerzett újakat, mert amint ő nem maradt hű senkihez, hozzája sem maradtak. Azonban színes szavaival haláláig toborzott publikumot, akik csodát rejtő köpenyegül fogadták a másokról lehullott rongyokat. Még ma is találkozom fanatikus tisztelőivel, kik utolsó éveiben hallgatták. Egyik közeli rokonom nemrégiben mondta: — Aki Szabó Dezsőről ír, vigyázzon, a legnagyobb magyart ne bántsa!

— Hány éves voltál, mikor hallgattad? — kérdeztem.

— Húsz éves — mondta. Nem vitáztam vele. Megértettem, hogy a nagy beszédkészségű embert összetévesztette a magyar ember fogalmával és közben oly sok dolog jött, hogy egyik sodorta a másikat és nem volt idő elgondolkodni és kiábrándulni.

Somogyvámosi ebédlőnkben mi is élvezettel hallgattuk. Fogyott a bor, változott a hangulat, Szabó Dezső vörhenyt kapva, dühösen felugrott: Igenis bátran kimondom, magyar fajom ellenségeivel szemben nem érzek magamban semmiféle előítéletet, ott csapom be őket, ahol tudom! És biztatok mindenkit: kövessen! Higgyék el nekem, amilyen bűn, ha egymást öljük, lopjuk, olyan erény, ha az idegennel tesszük. Csak így szabadíthatjuk ki drága magyar fajunkat az élőködők kezeiből! Én, ha bemegeyek egy sváb vagy zsidó könyvüzletbe, kitérő könyvismeretemmel két mutatós olcsó könyvet vászoltok és közéjük csúsztatok valami nagyértékű ritkaságot, aztán természetesen csak az olcsókat fizetem ki. Egyéb üzleteimmel is így vagyok, de magyar embert nem csapnék be soha.

Ezt se akkor, sem később nem hittük el, annyira nem volt potyázó és ingyenélő, hogy nem lophatott már csak gyávaságból sem. Egyébként is üzleti dolgaiban tanáros volt, törvénytisztelő és polgári.

Végül felkelt asztalunktól, búcsúzott és kérte az uramat, kísérje haza: — Sokat ittunk, jót tesz neked is a levegő — mondta eltitkolva, hogy Vámos csaholó kutyáitól fél. Mielőtt kiment a szobából, hozzám fordult: — Holnap sétálhatnánk egyet, ideje, hogy megismerjem a vidéket. Ha szívesen jönnek, délután beszólok, de nagy sétára készüljenek fel!

— Csak ne beszélt volna lopásról — mondta Anyám —, egész biztos nem lopott soha, csak tréfált velünk, de azt azért furcsának tartom, hogy olyan gyönyörű embernek gondolja magát, pedig olyan mint egy kos. De azért ha nem is szép, egészséges, rendes ember.

Az uram nagy nevetésben talált. Édesanyám mindig mulatságos volt, ha szokatlanul groteszk dolgokat saját egyszerű szavaival intézett el.

Naiv Édesanyámnak ellentéte volt szűkszavú, de jól figyelő Apám: — Vigyázzatok azzal az emberrel — mondta, mikor megtudta, hogy sétálni készülünk.

Kora délután beállított Szabó Dezső. Nagy kedvében volt, a szokottnál is beszéde-sebb: — A kótyagos Bodor megpukkad, eszembe sincs a *Megeredt az esőt* irni! A falu hatalmas eposzát írom! Soha ilyen erőmben nem voltam! Haspraieék kosztja úgy felélesztett, való-

sággal fiatal lettem! Ma 12 oldalt írtam együttömben és az írásomban nincs javítás! Ha egyszer benéztek hozzám, megmutatom! Ezek a Haspraiék nagyszerű emberek. A lányuk csodálatos. Ha rendesen öltözködnének, arisztokratáknak gondolhatnánk őket. Tudjátok mit: legyenek ezután Despré grófék! A szép Marika Despré komtesz! Ma délben egy egész csirkét táltaltak élém és utána tőröcsuszát! Falni tudok, elfogyott mind!

Mikor elindultunk, tovább kiabált: — Csodálatos birkózó kedvemben vagyok! — Megrázta a falu surján fáit és ha kakast látott, szembe kukorékolta. De már a libacsapatok előtt sziszegő gunárok elől az uram mögé hátrált és ha a házak udvarából kutya vakkantott ki, szepmenten simult oltalmunkba. Pedig szobában sokat mesélt nagyszerű kutya-históriáiról.

— Nem baj, csak füllentsen a Kos — mondta az uram — annál érdekesebb, minél nagyobbat hazudik.

Kosnak az uram nevezte el, ez rajta maradt. Mikor ostrom után a halálhíret hozta, akkor is így mondta: — Képzeld, meghalt szegény Kos! A Rákóczi téren egy padon éhenhalva találták.

Akkor délután, ahogy kiértünk a faluból, nyomban lelkességbe csapott, a nagyszerű szorgalmas magyar fajról áradozott és a természet áldott bőségéről: — Zeng bennem minden, olyan vagyok, mint egy óriási hárfa! Antik tájak gyönyörűsége éled fel, mert én az életre esküszöm, erre a minden mesét és ostobaságot ledöntő csodás valóságra! Átszalad egész testen, megtelnek pórusaim és epidermiszem olyan, mint a spongya, magábaszívja az illatot, a mindenséget! Tele vagyok nagy egészséggel és undorodom a pesti széplelkektől, minden szavuk hazugság, arról fogalmuk sincs, hogy a természet micsoda igazságokat hirdet, csak ki kell tárulkozni, hogy egyetlen hangját se veszítsük el!

Talán érezte is, amit szavalt. A természetet kellett, hogy szeresse és meglássa, hiszen rengeteget láttuk Vámoson csavarogni és később is, mint gyors lépésekkel, bottal a kezében, nehéz fejét előre engedve, maga elé nézve sétál a hegyek között.

Vámoson aratás ideje volt, a levegőben kaszák pengése remegett, kipirult, napbarnított arcú marokszedő lányok gyűjtötték sarlóval a kalászt. Szabó Dezső megállt előttük: — Ők mennek este dalolva úgy haza, mint egy antik gyászmenet — ismételte az *Elsodrt falu* egyik képét. A székelyek aratásáról beszélt és most is, mint annyiszor később, nem a látott dolgokba, hanem abba lett szerelmes, amit szavakkal idézett magának és másnak elő. A föld valósága csak megérintette és máris megnövesztett istenkké és megbűvölten bolygó hősökké változtatta képzeletével. Nemcsak beszélt, de játszott is amit mondott, furcsa száján fintorokkal, változó tekintetével, grimaszokkal és úgy látszott, mintha belül itatná, hirtelen becsipett szelességgel szaladásnak eredt. Visszakurjantott, hogy bírjuk-e az iramot? De amint a dombról leért, a fűzfákkal árnyékolt völgy előtt ijedten megtorpant és eszeveszetten nyargalt felénk: — A fűzfák között cigányok vannak — suttogta. Hiába magyaráztuk, hogy a teknővájók a világ legjámborabb emberei, többet nem bírtuk a festőien szép völgybe csalni.

Ha sétára hívott bennünket, indulás előtt komoly lett: — A völgyet hagyjuk ki. — Szabó Dezsőben különös és természetellenes félelmek lappangtak. Ha váratlanul megbor-zongott, hibrid arccal meredt ránk. Mindentől félt: állattól, embertől, árnyékoktól és elemek-től. Örök bizalmatlanságai is félelemből fakadhattak, csak így történhetett, hogy hű embereit előbb-utóbb mind ellenségeinek látta és a magányosság falát építette, pedig a magányos építőereje hiányzott belőle. Akik ismerték és emlékeznek életére, tudják, hogy akkor öntötte magát szóba-írásba leggazdagabban, amikor megbízott barátaiban és hitt olvasói rajon-gásában. De ha gyűlölködő gyanúsításai egyidőre magányba szorították, meddő lett. Így esett meg, hogy sokszor hónapokig nem hallatott magáról semmit, legfeljebb annyit, hogy elfogyott a pénz és a Philadelphia kávéház derék pincéireinek gondozásából él.

Sétánk végén behívott bennünket Despré gróf iskolájába, leültetett az iskola pad-jaiba, ő is közénk húzódott, s megkínált egy pohár borral. De hamarosan megúnta a padot, ki-mászott és leült a tanító úr asztala elé. Egészen úgy, mintha előadást tartana. Kezét egy

halom teleirt papírlapra tette: — Öt napja vagyok itt és úgy érzem, elérkezett az ideje, hogy bevalljam Nektek, ez itt a falu eposza: a *Csodálatos Élet!* Vámosnak örök emléket állítok, mert soha sehol nem érintett ilyen mélyen am indenség és a magyarságot sehol sem éreztem ilyen tragikusán nagyinak. A város szennye elnyeli ezt a csodálatos fajt, de itt a csend elem tártá.

Teleirt lapokat lengetett felénk. Az ív papírt felibe vágta, úgy róttá rá előrefutó tág betűit, javítások nélkül, meglepően tisztán. Írásában volt egy kevés Ady Endrééből, csak lazább volt, és betűi között sok volt az üresség. Az asztal egyik oldalán a teleirtak, másik oldalán magasabb polcban az üres papírlapok álltak.

— Mire elfogy a papír, a *Csodálatos Élet* készen lesz! Addig nem mozdulok Vámosról! Legszívesebben vennék itt magamnak egy házacskát. Ha tudtok egy jobb parasztházat kerttel, belsőséggel, szóljatok. Mert ha én letelepszem valahol, azt akarom, legyen tehenem, disznóm, csirkéim, kacsaím, csak attól félek, valamivel baj lesz . . .

Tréfás fintorral vakarta a füle tövét: — A gazdaasszonyomra gondoltam, ezeket sűrűn kell majd cserélni, a nőket gyorsan megúnom . . .

A szája szemérmetlen lett, befelé hunyorgató szemei elzavarosodtak, kékeszöld színük megsárgult, sűrű lett, mint a mocsár.

Első sétánk után két nap múlva szombat volt, Szabó Dezsőtől cédulát hozott Haspraiék elemista fia: „Ha kedvetek van, sétáljunk át Somogyvárra és másszunk fel Kupa várához. Négy órakor beszólok. Rex Desidérius I.” Ezután minden firkantását, akár tréfás volt, akár komoly, így írta alá.

Somogyvár közel volt, s rövid séta után nagy elevenséget találtunk a Vámosnál nagyobb és gazdagabb faluban. Kiderült, a templom téren Pestről érkezett nagyhangú politikai szónok buzdítja magyarságra a népet.

— Gyertek, hallgassuk meg, mit hazudik — hívott Szabó Dezső. Beálltunk a tömegbe. Hamarosan láttuk, hogy szónokunk tarsolyában a nemzeti front óriási ígéreteit hozta Pestről. Unalmas volt és banális, úgy hatott, mint rossz könyv a jó olvasóra. De Szabó Dezső szokatlan komoly figyelemmel hallgatta. Közben fintorokat vágott és megvetően bólogatott.

Mikor otthagytuk a tömeget, undorodva dörögte: — Aljas gazember, egyebet se tud, csak hazudik! Ezek az ostobák minden gyalázatra képesek! Ezt is a mi híres propagandánk küldhette ide . . .

Pár percig rosszkedvűen hallgatva ment mellettünk. Hirtelen megállt és mint a gyónó, ki bűneitől szabadulni kíván, ránk nézett: — Higgyétek el, most megundorodtam magamtól. Amibe belekeveredtem, nem nekem való. Míg ezt a gazembert hallgattam, úgy éreztem, ha dobogóra lépek, magam se vagyok különb: hazudok! Mert ha látom, hogy várják a beszédemet, sok dolog kiszökik belőlem, amit később megbánok. Undorító kor ez! És még nem tudjuk, mi lesz a vége. Az ember nem tudja, hová szökjön; eljöttem Vámosra, azt hittem elbújtam és kicsiben itt is azt találom, mi elől menekültem. Hanem most már nem mehetünk Kupa várához, a derék konok pogány szelleme előtt röstelném magamat. Gyertek kocsmába! Ilyen beszéd meghallgatása után oda valók vagyunk!

Koppány vezér, akit a somogyi nép máig Kupának mond, nemcsak meséket gyűjtött benne, de fel is lelkesítette, és ha a német ellen gyűlölködött, ezt az őspogányt választotta példaképül. Elrontott kedvvel ült az asztalnál, de pár pohár vinkó után lágy lett, elrontott életéről beszélt, arról, hogy ő volt az ország legtöbbet áthelyezett tanára, mert az igazságait sehol sem értették meg, elferdítve bűnökké rótták.

— Csak a diákjaim rajongtak értem. A rámcodálkozó kíváncsi tekintetük tartotta meg bennem az embert. Alig hagytam ott a tanári szobát, már tudtam, hogy ostobaságot csináltam. Először is elvesztettem a disciplinát, másodszer diákjaim helyett egy 10thadt, züllött népségnek hazudozok. De tehetek én róla? Most már mindig azt kell mondanom, amit várnak tőlem. Hanem most itt megfogadom nektek, ha befejeztem a *Csodálatos Életet*,

pedig tudom, hogy be fogom fejezni, dobogón többet nem leszek, tegye helyettem más! Annyi írnia van! Úgyis félek, hogy csak gyülemlenek és előbb kopog a kaszás, mint megírhatom őket...

Úrültek a poharak és mesélte megírandó novelláit. Áttüzesedve beszéltette elképzelt alakjait, ha kellett jajgatott, máskor elérzékenyedve, együtt sírt velük. Csúf száját kitűnően tudta alakítani és szemei, melyek a dobogón kemény kavicsokká váltak, most mese közben fény és árnyt befogadó apró tavakká változtak. Közben figyelt bennünket, leste hatását. Ilyenkor nem volt önmagáé és elveszítette elkülönülő nevetéseit. Úgy látszott, kiszabadult saját börtönéből. Elkápráztatott bennünket. Később megírandó tanulmányairól beszélt és végül eljutott oda, hogy az egész emberiséget át fogja alakítani.

Az *Egész látóhatár* című könyvsorozatát nem olvastam, de ha ismerőseim idéznek belőle, meg tudom állapítani, hogy azokból sokat hallottunk akkor a somogyvári kocsmá kertjében. Ott vázolt elének egy megírandó regénysorozatot is: — Hatalmas freskókban állítom majd elétek a magyarság múltját és jövőjét! Lehet, hogy az ábrázolás nagyságától sokan fintorognak, de akik ismerik az életet, azok tudják, hogy nemcsak virágokban gyönyörködünk, de rothadva bűzlő dögöktől is isznyodunk. Ha Balzac meg merte írni az emberi komédiát, miért ne merném én is. Vagyok akkora író!

Akik előadásaira jártunk, többször hallhattuk tőle: — Három nagy írója van a világnak: Balzac, Dosztojevszkij, a harmadikat szerénységem tiltja megnevezni.

Mire a kocsmából távoztunk, meséit elhagyta, borral telten beszélt saját szépségéről, ifjúságáról, férfikoráról, hódításairól, apró históriákkal nevetetett, aztán elmondta a „nagy hisztériákat”, és nevetése egyszerre durva lett, csúfolódó. Később megtudtuk, hogy barátai csúfolódó nevetésekkel vegyített hencsegeiért kételkednek hódításaiban. Ezért mondta Pethő Sándor: Nem ismeri a nőt, valószínű soha nem volt nővel dolga, szerelem, szeretet nem járta át, számomra az írásai azért elrágathatatlanok.

Akkor szombat éjjel alighogy haza érkeztünk, váratlanul megérkezett Bodor Aladár. Vámosi nyaralásunk alatt már többször járt nálunk, mert elemista fia Fonyódon nyaralt s az ő látogatását összefűzte a miénkkel. Ha Fonyódon lekéste a Somogyvár felé induló vonatot, gyalog indult neki és hosszú lábaival a 25 kilométeres utat fáradság nélkül tette meg. Most különösen jókedvvel érkezett, tüzelte, halad-e jól Szabó Dezső a magyarságot megváltó *Megeredt az esővel?* Ha éjfél után érkezett, szüleimet nem akarta zavarni, megállt a mi ablakunk alatt és zümmögni kezdte kedvenc erdélyi balladáját: „Alhatnék a császár, németek császára, nem alhatik, nem alhatik, nyomja gyöngyét párna.“

— Szervusz Aladár — szólt ki az uram — vacsoráztál?

— Régen!

— Akkor itt a kulcs, menj a vendégszobába!

Átvette a kulcsot, de mielőtt távozott, izgatottan kérdezte: — Dolgozik?

— Remekül!

Mikor másnap reggelinél elmondtuk, hogy az ígért regény helyett a *Csodálatos élet* készül, felháborodottan kiabált: — De hiszen azért küldtem Vámosra, mert megígérte, hogy megírja a *Megeredt az esőt* és ez majd tengerre válik és elmossa a háború szennyét! Olyan programról beszélt, hogy ezzel a regénnyel a magyarság egy új jövőt teremthet!

Bodor nem volt naiv, most mégis diákká vált. Olyan lett, ahogy Schöpflin szokta jellemezni: korlátoltan hiszékeny, kálvinista menzák rossz kosztjával feldühített fiú. Bár meleg nyári nap volt, akkor is bocskai zsinórozással díszített fekete bársonykabátjában volt és mulatságosan hatott alacsony ebédlőnkben ez a hosszú, patétikusan handabandáló ember. Apám amennyire nem bírta Szabó Dezső lármáját, úgy kedvelte Bodor felhevüléseit. Így történhetett meg, hogy állandóan vendégszobánkban hagyhatta vendégségre szánt hálóingét, borotváját, fogkeféjét. Már első látogatása után úgy tekintettük, mint vakációzásra megérkezett családtagot, és ha távol a somogyvári úton dalolni kezdte: „Ha látom

a fürgeteg elejét, begyűröm a süvegem tetejét” — Apám átkiáltott a szömszéd szobából: — Jön Aladár, készítsétek neki a kulcsot! Hiába volt Szabó Dezső több és kétségtelenül tehetesebb, Apám őbenne szennyet érezhetett, Bodor dagályában pedig őszinteséget. Bodort a nagy lendületekbe csapó szavak imádata sodorta Szabó Dezső búvkörébe és az ő hatása alatt megszállottan nemcsak az irodalmat, de az egész magyar életet gondolatvilágának szintézisébe kívánta olvasztani. Tanárosan magyar kábulatába ébresztő kürtöket kívánt, dobszót és harsonát. A csendes hangon daloló Babitsot, vagy Kosztolányit lenézte, dekadensséggel vádolta és ha látta, hogy mosolygok rajta, engem is lenézett és ahelyett, hogy csitította volna Szabó Dezsőt, állandó helyesléssel tüzelte. Úgy imádtá Szabó Dezsőt, ahogy nagy-képességű papok predikációit fogadják a hívők. Ezért csapott most diákos bánatba és mikor hívásunkra dél felé beállított Szabó Dezsőt, rátámadt: — Most hallom, mit csinálsz! Hát ezért tettem én meg gyalog Fonyódtól Vámosig az utat? Miért nem írod a *Megeredt az esőt?*

Szabó Dezső göcögni kezdett és arasznyi nyaka végképpen eltűnt könnyű vászonkabátjában.

— Megnyugtatlak, veszteségedért a Bohuniczky mama ebédje majd bőségesen kárpótol és talán én is megvigasztallak: a *Csodálatos élet* remekmű! Úgy érzem, új utat vágok veled!

Bodor szavába vágott: — Lehet, de nem az, amit várunk! Már a cím remek: *Megeredt az eső!* Mi kell jobban a szikkadt magyar életbe: eső! Esővel lemoshatod a piszkot és a magyar mezőkön új életet fakaszthatsz. Eső kell!

— Ne lármázz, öreg tücsök — ütötte vállon Szabó Dezső és szokatlan kedves mosollyal nézte a mulatságos hosszú embert. Bodor felfortyant: — Én vagyok tücsök? Tudd meg, a letragikusabb ember vagyok: elégett a feleségem, árva lett a kislíam.

— Akkor Te egy óriási tragikus tücsök vagy! Bodoron rajta maradt a „tragikus tücsök”.

Szabó Dezső egy darabig mulatott rajta, de még ebéd előtt komolyan kezdett beszélni: — Nézd Aladár, tudod, hogy szeretem a fajomat, azt akarom, hogy a mostani hanyatlás után virágba szökkenjen, hogy minden nagyszerű tulajdonsága termelni tudjon, s a világ feleszméljen az áldott magyar gyümölcsre. És te most, amikor nagy jókedvben és egészségessé váltan minden embernek meg kellene ülni, tragikus akarsz maradni? Mondom, hogy tücsök vagy!

A leány behozta a levest, tessékeltük, üljenek asztalhoz, de Szabó Dezső és Bodor nem mozdultak, Bodor falta a nagy szavakat.

— Ez a nagyszerű faj eddig idegen szolgaságra pazarolta minden erejét, uzsorázhatta aki akarta, ezt most meg kell fordítanunk! Zsákmányoljuk ki rablóinkat, tiporjuk őket szolgaságba — szavaltá akkor is Szabó Dezső, mikor asztalhoz ültek és a tyúklevest kanalazgatta. Édesapám rosszkedvűen evett, mikor a levessel elkészült, csuklóját megint combjához nyomta és veregetett az ujjával idegesen. Megértettem. Csendben szeretett enni és most nem élvezhette az életet szokása szerint. Mert nemcsak nálunk, de barátainknál is, ahol gyermekkoromtól fogva megfordultam, az volt a szokás, hogy kevés zaj és csendes beszélgetés tölti ki a behordott ételek közti hézagot. Legtöbbször csak az elfogyasztott ételekről beszélgettek, vagy a régi emberekről, szokásaikról és divatból kiment ételekről. Ebédközi beszélgetéseik közben tudtam meg még lánykoromban, hogy Jókai, ki nagyapámnál Pécsőlön többször volt vendég, igen szerette a szalonnapakolásba sütött fogolypecsenyét lencsepürével és a dunántúliasan sütött túróslepényt. Sokat faggattam apámat: — milyen volt Jókai! — Olyan, mint más ember: csendesen evett — felelte Apám. Most Szabó Dezső állandóan izgató beszédje, melyből a szellem falatozás közben sem illant el, Apámat komorrá tette, nem várta be az ebéd végét, otthagyt bennünket.

Mikor magunkban maradtunk, röviden szölt Anyámnak: — Ezt az embert többet ne hívja meg!

- Mi kifogása van ellene?
- Nem úriember.
- Hogy beszélhet így egy lángészről?
- Miattam lehet lángész — de az asztalunkhoz többet ne ültesse.
- Pedig már meghívtam vacsorára.
- Akkor küldje el nekik valahová a vacsorát!

Így történt, hogy Édesanyám kisütötte: Tegnap úgysem voltatok Kupa váránál, menjetek fel ma, majd utánatok küldöm a vacsorát, vigyetek bort és poharakat, majd a vékába még én is teszok pár üveggel.

Alkonyatban elindultunk négyesben. Édesanyám pedig sültkacsákkal, kovászos uborkával és az ő híres négyféle rétesével megtömte a vékát és utánunk küldte.

Tiszta meleg holdvilágos este ígérkezett. Mikor befordultunk a somogyvári porba, Bodor vékony hosszú nyakát forgatva figyelmeztette Szabó Dezsőt, hogy az ég tiszta taván már halvány ezüsttel úszik a telehold. Szabó Dezső rövid nyakát megmozdította: — Suhogó képek rohannak át rajtam, a hold mindig óriási víziókat ébreszt! Látom Gullivert és Don Quijotét, amint hatalmas orrával vándorol az ég taván, oldalukon találok Balzac pompás alakjait és a szent arcú Dosztojevszkijt Miskin herceggel. Bennem a hold világot varázsol, elhullt nagyságokat ébreszt fel és ez a föld egyszerre olyan kicsiny parányi lesz, mintha óriási temetőben mászkálnék, a házak, amiket látunk, sírok, csak ostobább halottakkal vannak tele, mint azok, akik már végképpen elhallgattak...

Kimelegedve beszélt és úgy állott előttünk, mint nagy hanggal megáldott, tapsra váró énekes, de úgy láttam, elröstellte magát. Később jöttem rá, hogy a nagy dallamok után őt is eltölthette azok szelvénye, kik sokszor ismételtetett szerepüket már önmagukban megunták. De pompás sétálóknak bizonyult. Állandó fecsegés mellett az asszociáció kiapadhatatlan zuhogásával mászta meg a somogyi dombot. Mire Kupa várához értünk, alattunk az öreglaki völgy ezüstben ázott. Szabó Dezső felemelte kezeit: — Micsoda ősi kép! A délután égő pokla után itt a tündérek tava! Olyan, mint egymérhetetlen vigasz, anyák szelíd simogatása, apró gyermekek selyemkeze...

Bodor mellémhúzódva suttozta: — Szefi boldog lehet, Maga az egyetlen asszony, aki ezeket a nagy megnyilatkozásokat hallhatja! Tudtommal asszony előtt sohasem mutatja meg magát, azért kérem jegyezze fel, írja le amit hall. Magának van hozzá ideje és megjósolom, egyszer minden lejegyzett szó arannyá változik.

A férfiak előszedték poharaikat s a magukkal hozott borból Szabó Dezső lelkesítő köszöntőjével az öreglaki völgyet ezüstöző hold egészségére itták ki.

— Itt lehet csak felfogni, hogy egy badar sváb kereszténységgel szemben, hogy bírta Koppány apánk a saját őszimbólumait s egy remek pogány világ isteneit makacsan megtartani. Pogány világ ez most is! Egy szétrugdalt élet ezüst hullámai sodródnak elő, ősmesék, hatalmas epika! Ebből, gyermekek, nagy novella lesz! Szabó Dezső ígétét beváltotta: *Bors vezér* elbeszélésében emléket hagyott a kupavári holdas estéről. De nemcsak a *Bors vezér*ben és a *Csodálatos életben*, de pár év múlva a *Segítségben* is visszatért somogyi emlékeihez.

Hamarosan megérkezett vacsoránk, fűbe telepedve fogtunk falatozáshoz. Mialatt Bodor a kacsák elpusztítása után, diákos ujj-nyalogatással kedvenc almásrétesét majszolta, Szabó Dezső bőségesen falatozva az előzőtt lelkiismeretről beszélt, a magyar faj tragikus nyomorúságáról, saját epidermiszéről, melyen örökös megnyilatkozásokkal zúg át a kozmosz. És szemérmetlen bátorsággal nyilatkozott küldetéséről.

Később, Hitler fellépése idején, amikor Szabó Dezsőtől már elszakadtunk, sokszor mondtuk, hogy szerencse, ha az ilyen küldetésérzőkben lappang egyéb ambíció, mert ha Szabó Dezső nem kívánt volna még sokkal inkább nagy író lenni, mint vezér, és minden erejét a küldetésének szánja, vészdelmes elődjét, lehet, megelőzte volna. A két emberben volt közös: a küldetés önteltsége és a gyújtó szavak lávája. Csak Hitlert a műveletlenség tehetette vak-

merővé, Szabó Dezsőt pedig nagy műveltsége riasztotta vissza. Ezért kívánt inkább nagy író lenni, mint népvézer és talán ezért utasította vissza a propagandaminiszter szerepét is, amit tudtommal több ízben felkínáltak neki. Különös vonása volt, hogy mindig elutasította, sőt megvetően elfordult, ha eszméit kerettel akarták lerögzíteni és ha azt, amit ő hitének vallott, elismerő lobogókkal díszítették. Ilyenkor dühös, megvető felfortyanásokkal fejezte ki, nem az ő, akinek gondolják. Valóban nem az volt. Mái sem tudjuk igazán, ki volt. Egy kis misztikum maradt utána. Mert ami nagyhangú szavaiban póz volt és ripacsság, azt elhárító magatartása megjavította és sokszor láthattuk felemelkedni az öngény magasságába. Egyéni sajátsága volt, hogy mindig saját közhelyeit ismételte, másokéiból nem kért. És ha a bor hatása még nem durvította el, csak felmelegítette, a köréje ülteknek úgy mesélt, hogy ha azt beszéd helyett leírta volna, most nem lenne kétséges, hová helyezi egyszer a magyar irodalomtörténet? Akkor Kupa váránál a holdfény varázsában, a temérdek tücsökciripelés kíséretével, könnyű áradással ömlöttek meséi. Lírai ábrázolása a lőcsei öreglányokról, a sümegi szerelemről, a kolozsvári Alma Materról, de különösen a szülői otthonának képe él emlékem ma is. Édesanyjára, Mille Máriára emlékezve kérte, énekeljük el kedvenc nótáját: „Maros vize folyik csendesen”. Szabó Dezső feje előre esett, úgy látszott, sírni fog. A bort gyorsan itta.

— Rothadt élet ez, de milyen borzalmasan rothadt — ismételte és sorra daloltatta kedvenc nótáit: Ne menj rózsám a tarlóra, Kilencet ütött az óra, Ki tanyája ez a nyárfás és amit különösen szeretett: Nagy baj érte a vén csordás bojtárját.

Elérzékenyedve emlékezett: — Szép volt a fiatalság, el se tudjátok képzelni, milyen gyönyörű fiú voltam! És a nők, a nagy hisztérikák! Mondok nektek valamit: a nőknek mindig az tetszik, aki más, mint amit megszoktak! No ezután énekeljünk vígát!

Furcsa, másnál soha nem hallott hamissággal maga kezdte el: „Csárdás kis kalapot vettem”. Dalolni ennyit se hallottuk többet. Hallása lehetett, de hangja semmi. Egyébként minden egyéb zene untatta, még a Bartók és Kodály gyűjtötte dalok is, csak azoknál éledt fel, melyek eltűnt napjai emlékeit hozták. Nemcsak a zene, a képzőművészet is közönyösen hagyta, gyakori és kimerítő együttléteink alatt nem emlékszem rá, hogy beszélt volna képről és szoborról, csak a párizsi Notre Dame templom alakjait szerette nagyon.

A Csárdás kis kalapom után most már egyre jöttek, ahogy Dunántúl mondják: a kertaljai nóták. Tüzelő ritmust hozó apróságok. De Szabó Dezső egyszer váratlanul csendet intett, ujját szájára illesztette és a közeli bokrok felé mutatott. Gyerekesen ijedt volt. Csakugyan zörgött valaki és egyszerre előttünk termett egy öreg paraszt ember, sovány és elgörbült, mint a szőlőhegy kivénhedt fája. Ahogy bújt kifelé a bokrokból már köszönt is: Adjon Isten, jó estét kívánok! Az uram megkérdezte: — Talán gazduramnak itt a közelben van szőlője?

— Van kicsinyke éppen a szomszédságban.

— Akkor jöjjön, igyon egy pohárral velünk!

Nem kérte magát, leült közibénk, zsebéből előhúzta borozó poharát, elővette zsebkendőjét, szépen kitörölte belőle a dohányszemetet és koccintott. Bátor kis ember volt, fénylőszemű és kedves. Megtudtuk, hogy: Simonics bácsi. Szabó Dezső el volt tőle ragadtatva: — Mintha a föld istene termett volna közénk! Hogy lenn az elhagyott sikság felbátorodjon, a holdvilág megittasuljon és mi szomjasabbak legyünk! Töltsd tele gyorsan a poharainkat — szólt az uramnak.

Simonics bácsi pompásan érezte magát, tele volt nótákkal, tréfákkal. Egy ideig velünk dalolt, aztán elúnta: —Vannak Somogyban szebbek meg régiebbek — mondta és öregesen vékony, megreszkető hangon soha nem hallott betyár-nótába kezdett, utána egy balladát kongatott és végül huncutságokkal tűzdelt vígakat dúdolt. Szabó Dezső végképp rajta felelt szemeit:

— Simonics bácsi, hány éves maga?

— Hány lennék? Bizony elveszett a katonakönyvem. De ha jól emlékszem, hetvenen túl vagyok.

— Aztán Simonics bá, van még kedve a banyusát ölelgetni?

— Hát kérem ambicionálgatom! Különben miért éljek...

Így került Szabó Dezső *Csodálatos életébe* a Székelyföld Simon bá-ja.

Később Simonics bácsi elköszönt, mi maradtunk, míg a bor tartott. Magam sohasem ittam, Bodor is keveset és ha mégis részegzet mutatott, csak móka volt. De Szabó Dezső az urammal alaposan becsípett. Kurjantásaiikkal felverték a csendes Somogyvárt és ebben a józan Bodor sem maradt alul. Évtizedek múltán is emlegette nekem egy Somogyvárról származott orvos, ki akkor mint diák otthon vakációzott, hogy a derék somogyváriak azt az éjszakát megjegyezték maguknak. Különösen a vendéglős, akinek hiába kopogtak az ablakán, nem kelt fel, nem adott bort, hát bosszúból kihúzták fészeréből a féderes kocsiját és eltolták Vámos határáig.

Másnap a vámosi szőlőhegyben megismételték majdnem ugyanazt. Szabó Dezső becsípetten most is, akár első estéjén, felmászott a hordó tetejére, onnan szavalta a *Marseillet* s utána vad forradalmi beszédet tartott franciául, de roppant a hordó és a szónok lezuhant a mélybe. Sehogyse tudtuk kiszedni. Ekkor kiadta a parancsot, Despré gróf kezdjen rá a *Circumdederunt*ra. A gyászszolozsma messzeszárnyaló dallama mellett végre kihúzták. Hazafelé tartva minden ház előtt megálltak és daloltak egyet, így kísérték bennünket.

— Tiszta lettem végre, olyan tiszta vagyok mint egy gyermek — nézett a magasba, s már nem látszott rajta, hogy részeg.

Bodor még ott maradt a szüleimnél, de én másnap elutaztam húgomhoz Tóköz pusztára. Ott kaptam az uram leveleiből híreket, hogy a somogyvári csínyeket időnként megismétlegetik és Szabó Dezső nagy lendülete, amivel a *Csodálatos élet* írásába kezdett, már gyengül.

— Nem szeretem benne — írta az uram —, hogy a csirkét, amit paprikásnak készített el, a baromfi udvaron maga választja ki. Ez rendszeren úgy történik, beülünk a vendéglő kertbe s míg iszogatjuk a félliter bort, Dezső gyönyörködik a porban kaparászó csirkékben, végül kaján mosollyal hívhatja a vendéglősnét és szegény asszony hiába könyörög: — Ne tessék a legszebb kakasomat megkívánni — nem enged. Szívesen megfizet mindent, sohasem alkuszik, de amit megkívánt, azt levágatja. Szívesen iszom vele, de a csirkéjéből nem tudok enni.

Szabó Dezsőnek ezt a furcsa kegyetlenségét az uram mindig riadtan emlegette: bugrisság — szokta mondani.

Tóköz pusztán mi a húgommal a lehető legcsendesebb napokat éltük. Sógorom beteg tüdejét a Tátrában gyógyíttatta, a nagy házban magunk voltunk húgom két apró lányával, a hátsó részben a személyzet lakott. Közel volt a Balaton, fürödtünk, úsztunk és délelőtt a platán-fák árnyékában olvasgattunk. Egy ilyen koradélelőtt láttuk a platán allén befordulni Szabó Dezsőt az urammal. Meglepetést akartak nekünk, nem küldtek táviratot, kocsi nem találtak, gyalog tették meg Siófokról a 6 km utat. Kimelegedve, izzadtságot töröltek mind a ketten. Szabó Dezső az egyik nádfotelt úgy foglalta nyomban el, mintha otthonában lenne. Szét se nézett, az új keret mégis felgyújtotta. Fáradtságát feledve, a Balatonért ujjongott: — Az egész epidermiszemmel a vizet sóvárgom! Gyerünk, csókolja testemet ez a csodálatos pocsolya, mert nem tenger, de az óriási fény, ez a mozgásban levő tükör mérhetetlen dolgok nagyszerűségét gyűjtötte fel bennem! Vízbe kívánom dobni magamat! A nagy egészségemmel soha semmivel sem bírok várni, sodorjanak a hullámok! Egész életemet a váratlan nagyszerűségek növelték és nem voltam rest kitárulkozni, befogadni! Hogy élvezzem a napot, ezt az antik csodát! Gyerünk, süttessük pecsenyére magunkat! — A húgom intézkedett, fogjanak be. De mielőtt előállott a fogat, megérkezett Bodor Aladár. Útközben ráta-
lált a tóközi tejeskocsira, felkapaszkodott és hosszú pózna testét nevetségesen húzta elő a keskeny kretrecből. Kiderült, hogy Vámosról táviratoztak neki, tegye át látogatását Tó-

közbe. Így érkezett ellenkező irányból majdnem egyszerre velük. A hangulat nyomban változott, Szabó Dezsőt a Balaton helyett Pest érdekelte.

Fecsegték, veszekedtek s észrevétlenül kibékültek. Maguk is csodálkoztak, mikor a pusztai harang delet kongatott.

— Úgy érzem magamat, mintha mély alvilági álomból ébreszteniének fel, ez a nagy csend mint a bársony puha simogatása elaltat, még soha nem éreztem ilyen mélyen, hogy pihenek. De gyerekek, megérdemlem: a *Csodálatos élet* első kötete kész! — Bodor nyekkenő nevetést hallatott. Később nekem sugdosta: — Kíváncsi vagyok a *Csodálatos életre*, nem tehetek róla, úgy érzem, félresiklás...

Bodor lelkes ember volt, de ugyanakkor, ha valami nem tetszett neki, jó megfigyelő lett. Minket ebéd előtt figyelmeztetett: — Vigyázzunk, most pár napig közel lesz magukhoz, tartsák magukat távol, mert mindent félremagyaráz és a legkisebb kedvességet kegyetlenül bünteti. Asszonyokkal szemben gonosz.

A húgom pompás konyhája ezúttal is megtette a hatást. A finom anyagokból készített ételek, a Benczés-rend pincéjének kiváló borai megenyhítő hangulatot teremtettek. Szabó Dezső nem szavalt. Mintha zavarba jönne, hogy kiesik megszokott szerepéből és hangoztatott nagy egészségéből csak óriási étvágyát tudja megmutatni. Mentegetőzve mondta: — Most látom, mennyire kiestem a családi életből, maguk között gyerekké válok, aztán Vámoson sokat dolgoztam, jól esik szellemi izmaimat elereszteni.

Elült a politika, elcsendesedett a szenvedély. A hiúságot álomosság váltotta fel, ebéd után aludni kívántak. Fürdésre csak alkonyatban került sor. Akkor a vizen már bíborba öltözött az aranyhíd, a közeli berekben melán búgtak a bölömbikák és visongtak a szárcsák. A víz halszaga összeolvadt a közeli zombék mentaillatával és a tiszta ünnepélyes csendbe a közeli szérűskert cséplőgépjé bűgása hétköznapot sodort. A keret egyszerű volt és mégis sokszínű és lenyűgöző. Mikor a kocsirol leszedelőzködtünk, Szabó Dezső előre szaladt, Tihany felé tárta karjait, de szólni nem tudott.

Bodor tanácsait megismételte: — Vigyázzanak, a legkisebb női közeledésre méretlenül kíméletlen, mindent félremagyaráz és asszonyszólásban nincs gátlása. Azt tanácsolom, ha a vízben tréfákba, bolondságokba kezd, utasítsák vissza.

Bodor elhallgatott, furcsán nevetgélt s így súgta: — Azt hiszem nem ártalmas, de rettenetes rossznyelvű...

Így történt, hogy fürdőruhákba bújva nemcsak távol maradtunk, de a nagy fecsegőre nézni se mertünk. Szegény, csúnya látvány volt. Fiatalosan kacagó feje hullámos aranylő hajával nyaknélküli duzzadt, kövér felsőtestén, alatta elsorvadt combok és pipaszár lábak s mégis nagy önteltséggel csapta a lármát. Azt gondolhatta, a sokat hangoztatott nagyjerejű, nagyegészségű embert meg kell mutassa és támadó szatír üvöltésekkel féktelenül ugrándozott. Kellemes fürdőzésről szó sem lehetett. Egy fürdőt játszó színész állandó figyelmet követelő ötleteinek lettünk szemtanúi. Azon a nyáron a Balaton erősen leapadt, jó messze a parttól széles homokszigeteket találtunk. Egy ilyen szigeten bohóckodott Szabó Dezső, az uram és Bodor szomszédságában. Mi a húgommal és két kislányával egy másik szigeten üldögéltünk és egy felhész zajos fürdést pihentünk ki, mert a vízben Szabó Dezső mindenáron el akart bennünket csípni és Bodorra gondolva észnélkül menekültünk. Különösen a húgomra vetett szemet és a közeli szigetről csúfolta, hogy gyáva és fél tőle. Loli nem vágott vissza, egy szót se szólt, csak felkelt, kiállt a sziget szélére és tökéletesen elutánozta, hogy szatírkodásában milyen természetellenes és utálatos Szabó Dezső. Még a selymes hangját, a csúf száját, de még ügyetlenül botló vékony lábszárait is megmutatta. Nevetéseink közben, láttam, megdöbbsent, s akkor csendesen kértem Lolit, hagyja abba. Azt hiszem észrevette, mert attól a naptól velem tréfából sem kezdett ki és Bodortól megtudtam, hogy hátam mögött jó darabig szépen beszélt rólam. Úgy látszik, észrevette részvéteimet.

Napokat töltöttünk szoros barátságban és alkalmam volt megfigyelni. Szabó Dezső

kétségtelenül markában tartotta a művész teremtő paraszát, de mert önmagát nem bírta felgyújtani, ide-oda dobálta a markában, míg végül elejtette és nagy képzeletének nem a tűzét, csak a tüzijátékát adta. Ez nem múltott gyávaságon, súlyosabb ok lappangott mögötte. Akkor csak sejtettük, de évek múlva egy keserű vallomása után tudtam, hogy a parázs miért nem lobogott lángba; önhibáján kívül, végzete állt elébe. Volt benne egy elkomorító tudat, amiért nem volt bűnös és méltán érezhetett igazságtalanságot. Tudatával, eszével, lázas képzeletével mindent felfogott és szétboncolt, csak a legegyszerűbb dologig nem juthatott el. Sétabotjával hiába barangolta a dombokat, völgyeket, a mindenség általa annyiszor megírt és elszónokolt művében ő nem lehetett teljesen benne. Állandó programadását, uszító dühét, gyűlölködéseit hiányérzései táplálhatták. Annál is valószínűbb, mert sokszor volt alkalmunk hallani, mennyire megveti azokat, akikkel együtt veri a dobot.

Tököz pusztán mintha feszes zárkózásából kijebb engedte volna magát. Elkülönítő nevései sem voltak bántóak és néha őszintének látszott. Nem hangsúlyozott jövőt irányító programot és ítéleteiben sokszor azok ellen fordult, akikkel a kenyerét együtt sütötte.

— Tudod mit akar Lendvay Pista — fordult hozzá Bodor — megvárja, míg hazakerül és akkor megrendezik Rákoson a „fehér ló” áldozatot.

— Ez a rothadt badarság csak ettől a kótyagos Lénertől kerülhetett ki — mondta Szabó Dezső utálattal.

Bodor felfortyant: — Micsoda Lénertől?

— A Léner Lendvaytól! Az apja sváb kocsmáros a Gellérthegy utcában. Egyébként az ilyen fehér ló áldozás és egyéb nemzetiszínű badarkodások mögött jegyezd meg, tragikus tücsök, mi mindig sváb hisztéria ágaskodik.

— Azért Pista szép verseket ír.

— Rossz verseket gyárt, de szép Schiller-arca van.

— Pedig bízik Benned! —

— Teszek róla, ne bízzék! Neked is tanácsolom, hagyd ott minél előbb!

— Pedig elhitheted, hisz a hivatottságodban!

— Ez is a züllött fajta egyik menedéke: hivatás, áldozat, megdicsőülés! Jaj de megundorodtam tőlük!

Ez másnap este történt, de veszekedés nem lett belőle. A sok napfény, a puhító fürdők, a pompás ebédek, vacsorák, italok elaltatták a veszekedő hangulatokat. Fáradtan, elcsendesülten ült közöttünk, úgy kívánta, egyszer már mi mulattassuk. Szólt a húgomnak: — Zongorázzál Grizi Ady dalokat!

Húgomat apró természetért nevezte el Grizinek. Mikor billentyűt ütött, tovább kérte: — Dudolgassál Grizi, hangod nincs, de szíved van.

Loli a *Héffa-nászt* dúdolta, utána: *Kipányválták a lelket*, Bodor és az uram melléje állva énekelték. A kis szalon megtelt zsoltáros hangulattal. Azután Csokonai dalai jöttek. Szabó Dezső felugrott: — Gyerekek, énekeljük el együtt: *Ballag már a vén diák* — és rekedt fahangján elkezdte. De nyomban röstelte és csak taktust vert a zongora fedőlapján. Így volt sok egyébbel. Részt vett volna az emberek egyszerű dolgaiban, de hirtelen visszatorpant, hogy felduzzasztott hangjával egy olyan világ alakjait állítsa elő, akiket míg beszélt, megcsodáltunk, de visszaemlékezve már valószerűtlenné váltak. Ebből fakadhatott az is, hogy amit élt, ellentétben állt azzal, amit írt. Olvasóitól sokszor hallottam, hogy a felnőtt emberek gonoszságait, aljasságait sokat ostorozza, de lám a kis ártatlan gyermekekről mindig milyen szépen ír s úgy beszél róluk, mintha virágokban gyönyörködne. A húgom két kedves egészséges lányát napokon át láthatta, de nem emlékszem, hogy egyetlen egyszer észrevette volna őket, pedig apró gyerekek módján sokat lábatlankodtak közöttünk. A valóságot nem látta, képzelgéseket remekelt és végül képzelgésein bukott el. A vallással is így volt. Kegyetlenebb gúny tárgyává Isten fogalmát előttünk senki sem tette, szinte zavarba hozott, pedig abban az időben Bodor és az uram vallási szempontból teljes közönnyel éltek. Mégis azt

mondta az uram: — Ez izléstelenség. Akárhogy gondolkodik, megtarthatná magának. De míg Szabó Dezső az Istent gúnyolta, a katolikus vallás iránt nosztalgiát érzett. Különösen a fülbégynást tartotta nagyszerűnek és be is vallotta, hogy az *Elsodort falu* megírása után közel állt a katolizáláshoz. A református vallásról papjaival együtt akkoriban lenézéssel beszélt. Ő volt az egyetlen református ember, pedig életem nagy részét reformátusok között töltöttem, aki úgy elszakadt hagyományaitól, hogy amit minden református ember befejezt magába, még a magyar voltát is kihúzta belőle. Epedve nézegette a tihanyi Bencés-kolostor kéttornyú templomát, mely alkonyatban, ha fürdés után a homokzátonyokon pihentünk, kék fátylak közé burkolózott és esti harangkongása búcsút zengett a Napnak. Váratlanul megszólalt: — Csináljátok meg nekem valahogy, gyerekek, hogy néhány hónapra engedjenek át nekem a barátok egy cellát és kosztoljanak. Fizetek, ahogy akarják. Ha ezt keresztül tudnátok vinni, megírnám a *Megeredt az esőt!* Mert ahhoz, hogy az ember hatalmasat alkosson, keret kell. Despré gróf iskolája arra jó, hogy befejezzem benne a *Csodálatos életet*. Bár bevallom, nem biztos, hogy náluk fejezem be, Despré grófékból kezdek kiábrándulni...

Egyszerre érthetetlen harag töltötte el, szidta Haspraiékat, pedig megérkezése napján még elragadtatott humorral emlegette őket. Most, hogy Tihany után sóvárgott, Vámostól szabadulni kívánt és feldűlt képelete egyszerre képtelen bűnöket és torzító képeket dobált szegény Despréekre. Szabó Dezső olyan volt, ha egy időre megbízott környezetében, dicsérte, de amint rájuk unt, gyanakvó lett és mérhetetlen indulattal keserű meséket szőtt. Ötletessége, sziporkázó szelleme ilyenkor is gazdag volt és mulatságos, hallgatói, ha nem is hittek neki, mégis élvezhették. Egyébként is könnyű más baján mulatni. A dolog akkor kellemetlen, ha már saját bőrünkön pattog az ostor. Sokszor láttam, hányan hallgatták nagy nevetésekkel a rágalmaid, eszükbe se jutott megvédeni barátjukat, de annál jobban méltatlankodtak, ha rájuk került a sor.

Vacsora után megint előhozta Tihanyt: — Látod, tragikus tücsök, tudom én, hogy meg kell írnom a *Megeredt az esőt*. Azt is tudom, hogy ez sokkal nagyobb lesz az *Elsodort falunál*. Most itt Tóközben csodálatos kitérülködés van bennem, ki kellene használnom és rögtön belefogni! Vámosra a sok pesti utálkozás után álmosan érkeztem és megvallom, zülöttnek éreztem magamat, alvás kellett és sok séta, hogy a bódultságból kiszabaduljak. A *Csodálatos élet* remekmű, de mégis csak a falu eposza. Éppen így voltam, mielőtt az *Elsodort falu* írásába kezdtem. Megírtam kis regényemet, a *Nincs menekvés*, és utána Lőcsén olyan züllött dolgokba keveredtem, hogy elértem életem legmélyebb pontját. Már azt hittem, többet fel se tápáskodok és akkor egyszerre, szinte egyetlen óra alatt óriási vízióban átzajlott rajtam az *Elsodort falu*. Úgy, ahogy olvastátok, csak meg kellett írnom. Felmentem a lőcsei várba, ott írtam napi tíz órát és néhány hónap alatt az egészsel elkészültem. Ha holnap Tihanyba mehetnék, karácsonyra kész lenne a *Megeredt az eső*.

A húgom másnap átküldött Tihanyba, de a dolog kivihetetlen volt. Szabó Dezső úgy tett, mintha a dolgot elfelejtene. De lényegében változás állott be, nyugodt beszélkedve felduzzasztott folyammá vált és megint el akarta velünk hitetni, hogy ellenállhatatlan nőhódító. Később is, ha valami csalódás érte, rögtön nagy szépségéről beszélt, eléje omlott óriási hisztérikákról és végül kijelentette, egy szép parasztlányt többre becsül minden agyonillatosított úrilánynál. Lehúzta csúf alsójakát, megmutatta foghíjas ínyét: — Látjátok, egy gyönyörű parasztlányért verték ki a fogaimat Sümegen a legények, este meglestek, addig kergettek, míg kiértünk a mezőre, ott aztán elbántak velem.

Vasárnap a szomszéd faluban búcsú volt és Szabó Dezső annyit áradozott az egyszerű nép boldog örömeiről és úgy tudta mesélni, hogy délután a húgom befogatott, kocsira ültünk megnézni, hogy mulat egy színmagyar balatoni falu fiatalága. A faluban nagy por volt. A mézessátrak körül maszatos gyerekek itták a márcot, tördelték a mézeskalácsot és az utakon itt-ott már botladozó részegeket láttunk. De a falu végén a tarka ünneplőbe öltözött, egymás kezét fogva, dalolva táncoló lányok koszorúja szép volt és az akácfa árnyékában

lányokat leső, de kifelé közönyöst játszó legények csokra ünnepi. Szabó Dezső megvárta nótájuk végét, alsó ajkára megvetés gyűlt és undorodva mondta: — Micsoda züllött banda, már a humusz is megfertőzött. Ezek aztán életképtelenek, utálatos unalom árad belőlük, kitarukozni képtelenek. Jó erős ostor kellene, hogy az epidermiszük érezze, talán akkor felébrednének. Ezért nem szeretek a fajom közelébe lenni, rögtön látom, hogy menthetetlenül rothadtak. Gyertek, ülünk kocsira, kerülünk ki hamar a porból.

Így volt mindennel. Amiről kápráztató színpompával mesélt, a valóságban megutálta. Rájöttünk, hogy belső világához nincsenek külső kapcsolatai. Mégis a néhány tóközi napja alatt sokszor megszédített bennünket nagy műveltségével, mellyel eszmetársulásait fényesítette és beszédének annyi színt és olyan iramot adott, hogy méltán érezhettük: senkihez se hasonlító egyéniség. De éppen óriási áradásaiból lehetett sejteni, hogy valamiért utálja magát, szégyene van, ezért kíván felmagasztosodni és eszmék halmozásával, szókinccsének káprázatával túltenni mindenkin, lemosdani így, amit titkolni kénytelen. Kétségtelenül volt benne nagy és ugyanakkor iszonyú. Különbözik hogy érthetnénk meg lenyűgöző hatását? Tóköz pusztán alkalmunk volt látni, mennyi furfangot kapott a magyar nyelv kezeléséhez és ripacskodásához mennyi elemet. Így juthatott el elbeszélő műveiben oly szintre, hogy mindmáig biztosan nem tudjuk, robbanásokat gyújtó láza művészetet teremtett-e, vagy csak a dilettantizmus legpompásabb tűzijátékát? Mert Szabó Dezső olyan keveréket alkotott, melyben az epika papiros, de a líra költészet. Többnapos tóközi tartózkodása alatt az annyit dicsőített „Napisten, hatalmas csókjával” alaposan elbánt vele. — Epidermiszem pecsenye — panaszkodta utolsó napon savanyú képpel s már nem kívánt tárulkozni, szemrehányással pillogott ránk és tehetetlenül. Ebéd után nagynehezen szedelőzködött fel a kocsira az uram mellé, oly gunnyadtan, mint egy kivert végrehajtó, ki nagy hanggal tört a házba, de ott megjárta alaposan. Útjukat Fonyódnál megszakították. Felégett teste nem bírta el ruháit, a Lajos-lakban töltöttek két napot s mint az uram leveléből megtudtuk, nagy jajgatásai, üvöltései ajtajuk elé csődítette a személyzetet. Még Fonyódról írt nekem egy elképesztően naiv és ostoba szerelemtől csöpögő levelet. De kis cédulát is dugott bele: „Csak azért írtam, hogy Grizit bosszantsam, hogy nem hódított meg, egyébként a levelemet megmutattam Dezsőnek”.

Nálunk pedig távozásuk után akkora lett a csend, hogy Lolival meghallottuk. Se azelőtt, se azóta olyan felfrissítően nem hallottam a pusztas csendjét. A platánok megint susogtak, a lápon bűgött a bőlömbika, az apró házak felől citeraszó hallatszott; a napokig tartó lázas fecsegés helyébe lecsillapultság költözött. Most éreztük csak igazán, Szabó Dezső szellemének állandó korbácsolásával hogyan fojtott meg körülöttünk minden egyebet. Akkor arra is rájöttem, hogy ez az érdekes, gazdag szellem mi által válik terméketlenné, pedig folyton termel, vet, arat, gazdálkodik, megnyugtató megsemmisít és így művészetével se röpít magasba. Egyszerűen kiesett a természetből és hiába épít helyébe mást, akármilyen pompás mutatóvány az, a mindenség mély igazságához nem vezet el. Nagy tehetséget kapott, de nehéz végzetet és kettős szerepében csak komédiás lehet.

A húgom a négy nap tapasztalatait így ahogy írom, nem mondta ki, de az alkony békéjében elkezdett hangosan gondolkodni: — De jó megint a csend! Nem mondom, érdekes volt, de sok. És szegény a fürdőruhában olyan csúf volt! Az a borzasztó felsőtest és azok a vézna aszott lábszárak! Valóságos korcs. Észrevetted, folyton a pusztát dicsérte, pedig semmit sem látott belőle. Azért fecseg, hogy élvezze magát. Hogy harsogott a halhatatlan fiatalaságról és hogy megugrott a táncoló lányok elől? Az igazat megvallva, sohasem tudtam, mikor mond igazat és mikor hazudik. Azt hiszem, mindig hazudott. Elhiszem, hogy nagy ember és nagy író, de elég az élet szegénynek és nekünk is elég volt.

Az uram leveleiből értesültünk, hogy Bodornak írásra lelkesítő látogatásai Vámoson a következő hetekben sűrűn ismétlődtek. Ilyenkor vacsora után átsétáltak Somogyvárra, hajnalig ittak, daloltak, utána diákos csinnyel a gazdák kocsijait kirángatták az országuóra,

vagy összecserélték őket a kertekben. Az is megtörtént, hogy beültek egy üres kocsiba, muzsikáló cigányokat kerítettek és áthuzatták velük magukat a vámosi határba. Arról is kaptunk hírt, hogy már nem írja a *Csodálatos életet*, csak lopja az időt. Bodor hiába dühöng, válaszul Szabó Dezső Haspraiékat szidja. Szidja egész Vámost.

Egyszóval Vámoson már nem akart, maradni. És most már mindent, de különösen szegény becsületes Haspraiékat oly sötét gyanúba mártotta, hogy mire búcsúestjéhez érkezett, a tanítónak már csak az általa maradt rangja maradt meg. Ahogy az uram leveleiből megtudtuk, így kérte: — Szólj Despré grófnak, üljön le közénk és énekelje el a *Circum dederuntot*, temesse el vele vámosi napjaimat, ha már nem születhettem katolikusnak, legalább itt meghalok pápista módján.

Másnap az uram kocsin vasútra vitte. A somogyi dombok, völgyek végképp elvesztették, de úgy tudom, a somogyvári megöszült gazdák máig emlegetik.

Aztán Szabó Dezsőt csak Pesten ősszel láttam viszont. Október lett, mire visszakerültem. Akkorra Bodor Aladár talált számunkra a Várban, az Ūri-utcában egy kedves alkovos üres lakrészt. Csurgóról lehoztam saját bútorainkat és Somogyból jól elláttak bennünket fűtőanyaggal. Szabó Dezső rögtön első találkozásunknál kikötötte, ha jön, juhtúrós puliszkával várjuk.

— De mikor mi dunántúliak nem főzünk puliszkát — mondtam ijedten.

— Megtanítom Magát! Idehallgasson, főzze először meg a kukoricalisztet és egy jó nagy darab vaját olvasszon fel közben. Aztán levesevő kanalát mártsa folyton a vajba, így szaggassa a tálba a puliszkát. Egy sor puliszka, egy sor zsíros juhtúró! De közbe folyton locsolja vajjal és végül jó erősen öntse le és tegye be a rennbe sülni! Meglássá remek lesz! Csak sok legyen! Magam megeszem egy főzelékestállal! A tragikus tücsköt hívjuk meg, de másat ne. Bort majd hozok! De Szefi, ha puliszkán kívül egyebet is talál, azonnal sarkonfordulok!

Puliszka-vacsoránk nagyszerűen sikerült. Szabó Dezső, miközben szórta magába a vajtól aranyló pompás puliszkákat, egyre dicsért: — Ilyen könnyű-szövetű csodálatos puliszkákat soha életemben nem ettem még! Kérem a tálát ne vigye el! Igaz, nem eszünk, egyelőre emészteni kell. De tudja, a puliszka nagyon könnyű étel és van egy csodálatos tulajdonsága: kicsit pihen az ember és újból megkívánja.

El is fogyott összes puliszkánk. A bor is jó volt és ekkor — talán először és utoljára — minden gyanakvását félretette. Melegen, egyszerűen mesélt, mintha gyerekek ülnék körül és sok megírandó novellájának meséjét tudtuk meg, úgy, mintha siratná hőseit, kik mind nagyszerűnek, óriásnak, kitárulkozóknak születtek, de csonka fát nyesett az élet belőlük. Meséit ellágyult hangú érzelmeiben fürdetve, léletté melegítette. Mégis később, mikor leírva olvastuk őket, kihültek ezek és papírrá változtak; a puliszka-íz hangulat lekopott róluk. Az éhenhalt ember történetét, legreálisabban, szinte szagoltatva mesélte oly megdönthetetlennek tűnő adatokkal, hogy végén ijedten kérdeztem: honnan tudja ilyen jól?

— Egyszer, párizsi diákkoromban majdnem éhenhaltam. Utolsó órákban érkezett végre pénz, de közben átéltem üres beleim borzasztó szagát, a kiürült test iszonyú szédületét és azokat a viziókat, melyek már az utolsó stádium előhírnökei.

— És nem tudott kérni senkitől? — kérdeztem.

Lehajtotta fejét, nem felelt. Csakugyan nem tudott kérni. Elfogadni is csak azoktól, kiknél a szív meghatotta. Mert ebben a külsőségeiben mérhetetlenül szemérmesetlen és játékában sokszor közönségessé silányodott emberben szemérmességek lapangtak. A kiadót és különböző szennylapjainak a szerkesztőit volt alkalmunk látni, micsoda kérlelhetetlen kegyetlenséggel zsarolja, de hosszú barátságunk alatt egyetlen esetre sem emlékszem, hogy szűkösebb napjaiban kért volna és ha mégis elfogadott, azért adott is. A munkáját kegyetlenül megfizettette, de koldulni nem tudott. Azért csodálkozom mostanában rajta, hogy utolsó éveiről azt beszélnek, hogy nemcsak elfogadott, de hallgatóit, ismerőseit zsarolta is.

Nagy lecsúszása lehetett. Mi nem ezt a Szabó Dezsőt ismertük és mikor hallottuk, hogy a Rákóczi tér egyik padján éhenhalva találták, az elmesélt novellát, úgy éreztük, a sors mondta el. És így történt meg velünk, hogy régen szétfoszlott barátságunk most a szájalom gyászával megint feléledt. Az uram elfeledte Szabó Dezső rágalmait, hazugságait és megindultan mondta: szegény Kos, talán mégis nagy ember volt.

Így is lett volna, ha életének sok változatában a látható nagyságot nem ütötte volna agyon mérhetetlen hiúsága, az önteltség, a védelem oltalmában mutatott bátorság és védelem hiányában gyávasága. Emlékszem, puliszkás vacsoránk végén mereven nézte az üres borosflaskókat: — Hogy menjek haza a Szirtes útra, mikor tudom, lesnek az életemre. Kérlek, kisérijetek haza...

Bodor és az uram vele mentek s másnap nevetve mesélték, hogy a sötét utcákon ijedten bújt közējűk, félelmek közt leste, nem érheti-e orvтамadás?

Bárhol együtt voltunk, ez a dolog mindig bekövetkezett. Akármilyen nagy szájjal mulatott, vagy programot adva uszított, hazamenni egyedül nem mert.

A puliszka-vacsora után bizalma egyszerűbb lett, barátságunk összébzárult. Nemcsak könyveit kaptam meg, de egy érdekes fényképét is dedikálta nekem. Bodor újongott: — Csakhogy végre megbízik egy asszonyban, maga úgylátszik megtéríti!

Gyakran benézett hozzánk. Úri utcai szobánktól el volt ragadtatva, és minden ügyesbajos dolgával jött, vagy Bodort küldte. Szívesen segítettünk neki, csak félszeggé tett a tudat, hogy gyanakszik és tudtuk: nem volt eddig embere, akivel ha egyszer jóba volt, utólag ne gyalázta volna. Bodor mondogatta is: — Vigyázzunk, lehetőleg ha kér valamit, teljesítsük, de ha adni akar, utasítsuk el.

Az volt a baj, hogy egész gyerekesen és magát sajnálatva tudott kérni. Így történt meg, hogy miután folyton a húgom remek konyhája után sóhajtozott, addig könyörgött, írjak Lolinak, szánja meg őt és engedje át neki a szakácsnőjét, míg egy napon levelem elment. Lolival a dolog nem ment könnyen. Akkor Szabó Dezső küldte könyörgő leveleit és végül egy őszi napon táviratot kaptunk és lementünk a Déli-pályaudvarra Liza elé, akit Szabó Dezső hamarosan a konyha legcsodálatosabb mesterének nevezett. Áradozva mondta: — És hozzá milyen becsületes! Napok óta figyelem, de a legkisebb hamisságon se kaphatom rajta. Eddig mindenki meglopott, Liza az első becsületes alkalmazottam és micsoda réteseket süt, pecsenyéket, tokányokat! Nézzék meg az epidermizem selymét, Liza csodája! Aztán ebben a nőben akkora finomság van, hogy sok grófnő irigyelhetné. És nagyobb lángész, mint Kaffka! Mindig mondom, hogy az ilyen őstehetségek felérnek a legraffináltabb hisztériákkal. Szabó Dezsőke azaz Rex Desidérius végre boldog! Fel kell jönnötök megnézni a lakásomat, ragyog, mint a Nap. Azt hiszem, Liza mellett a télen nagy munkába kezdhetek. Most, hogy ez a remek lány mellettem van, ki nem mozdulok Pestről. Legalább öt évig egyhelyben kívánok dolgozni.

Hamárossan meghívott bennünket vacsorára. Borjúpörkölt volt galuskával, bor és fekete.

— A feketét azonban Szefer maga főzze meg, nem tudom, hogy készíti, de más kávéjában mindig érzem a mosogató-rongyot, a Magáé kivételesen jó.

Akkor voltunk először nála, rajtunk kívül csak Bodort hívta meg. A Szirtes úton lakott, szép négyszobás lakásban. Egy öregasszonytól vette bútorokkal együtt a lakást, csak rengeteg könyvének magas állványait állíttatta be a régimódi keretbe. Három szobájában a falak minden üres oldalukon állványokkal voltak körülvéve, képet sehol sem láttam. Csupán egyik íróasztala oldal-falán volt egy Botticelli-másolat. — Nézze meg Szefer, a saját nyakát — szólt a kép előtt kicsit zavartan. Hosszú ismeretségünk alatt ez volt számomra egyetlen bókja. Könyvtárszobáinak mindegyikében volt egy hosszú biedermeier asztala, ezek a szoba közepén álltak, egyik oldalukon teleírt lapokkal, másikon magasra polcolva üresekkel. Bodor mulatott a sok íróasztalon. — Ha egyiket megúnom, átülök a másikhoz —

mondta Szabó Dezső és arcán megjelent elkülönülő mosolya. — Te Dezső — mondta Bodor — asszony is kéne ide. — Elhiszem, csak félek, kidobnám az ablakon!

Később íróasztalait emlegettük, ha barátait és bizalmasait könnyelműen cserélgette. Csak a beszédet nem unta meg soha. Hallottam, hogy az ostrom alatt még az óvóhelyre húzódo családok rémületeit is meséivel enyhítette. De a beszéden kívül, mindent megunt. Talán leghamarabb nagy lelkeséggel megindított regényeinek írásait. Ezt sokszor el is panaszkodta. Ránkmaradt fényképein, határozott gögös tartása dacára, ha elmélyedünk nézésébe, rájövünk, hogy azokhoz az uralkodókhoz hasonlított, kik országokat bírhattak, de önmaguknak enyhítő helyet nem találtak benne, így megunták mindenüket és félelmet-keltő gögjükbe menekültek.

Könyvtár-szobái után hálószobájába vezetett bennünket. Itt a polgárian közönséges keretet az ágy fölött egy csonka kereszt csonka Krisztusa tette bizarrá. — Hogy tetszik magának Szeffi — kérdezte és nem várva feleletemet a keresztet leemelte a falról és elé fordította : — Ugye szép? Temetőből loptam, megtetszett nekem, hát elemeltem egy sírról.

Bodor halkán kacagott, később az utcán harsányan nevetett : — Milyen remekül hazudik, de lássa Szeffi, ő teheti! Szabó Dezső mindent tehet!

Hamarosan megint vacsorára hívott bennünket, de ekkor nagyobb társaságba. A kávé most is nekem kellett megfőzni és Lizával végre négy szemközt lehettem. Liza pusztai lány volt, a húgomnál családtag és most, ahogy ránéztem, nem leplezte magát, folyton sóhajtozott. — Mi a baja — kérdeztem, — Az urat nem lehet kibírni, rettenetes! — Suttogta, és elbeszélte, mennyire gyanakszik, hogyan leskelődik, semminek nem hiszi el az árát és kínozza, ahogy tudja. — Ne tessék rám haragudni, de már soká nem bírom, megpróbáltam mindent, de nem lehet kitartani. . .

Ezután két hét se kellett, hogy Lizát, a soha Pesten nem járt becsületes pusztai lányt, mint raffinált tolvajt, legkitanultabb hisztériát, ki előbb utóbb biztosan gyilkolni fog, elűzte, kidobta. Igaz, hogy akkoriban minden egyéb apró ügye összekavarodott és látható remegések között vergődött. Szegény Lizának kellett megfizetni.

— Csak otthon lehessenek, Pestre soha nem jövök — zokogta agyonmart arcára szorítva zsebkendőjét, miközben a vonat-beszállásra vártunk a Déli-vasúton.

— Olyan nehéz volt?

— Nehéz! Az úr bolond, tessék vele vigyázni.

Valóban egyszerre sok zúr tornyosodott Szabó Dezső életében. Mindenki sürgette, különösen Táltos (Farkas László), a kiadója, mert a *Csodálatos élet* első kötetét már szedték a nyomdában és ő azt állentette, hogy a második is befejezés előtt áll. Pedig hozzá se fogott. Kétségbeesetten panaszkodta, hogy „Táltos Laci zsarolja és nem akar több pénzt adni, pedig őrajta fujta nagysággá magát. A valóságot mindenki tudta : Farkas László több ezer holdas birtoka előbb-utóbb elúszik Szabó Dezsőn, nem győzi pénzzel tömni. Nekünk Szabó Dezső bevallotta, hogy a *Csodálatos életből* kiábrándult, nem izlik tovább írni. Mert közben zuglapok szerkesztői uszították vezércikkek, pamfletok írásaira és jól fizették. Szíve mélyéből megvetette és elmondhatatlan megjegyzésekkel becsmérelte a háború elvesztése után előperdült szerencsevadászokat, de a pénz nagyon kellett, úgy szórta, mintha lenék a látványt és egyre írta a cikkeket. Beszédeit is jól fizették. Előadásaival tovább szította a verekedéseket, magam is hallottam egyszer, amikor szavaira hivatkozva kérkedett egyik főiskolás, hogy válhatik erénnyé a bűn. Így lettek az utcai esti megállítások és apró lopások hazafias tetté. A dolgok felett békés óráiban Szabó Dezső megrettent, elhulló züllött korcsoknak nevezte nemcsak a pesti, de a Székelyföldről érkezett ifjúságot is. „Micsoda bandita arcok, vigyáznom kell köztük a zsebemre” — mondta egy puliszka összejövetelük után, melyet ő fizetett az Erdélyből jött fiatalságnak. És mégis, ha beszélt hozzájuk, uszított, előrebgygvedt ajkán ott állt a szó : „Le a szíriaiakkal!” Nagy szavai diadalmasan és vért szagoltatva úgy jelentek meg, mint színésznél, ki a tőle leginkább kedvelt szerep hatásos szavaihoz érkezett el.

A fiatalok hittek neki, de ő maga elhullatta jövőt irányító hiúságát és talán írói hivatásában is kezdett kételkedni. Egy őszi estén hazamenet megállt velünk a Duna fényes tükre előtt, nézte a lámpák vízbemártott fény-nyalábjait és komor szomorúsággal fordult hozzánk: — Mennyire szerettem valaha ezt a sok ezüst orgonasípot, óráig elnéztem, hogy inognak a vízen, tele voltam fiatalsággal és most semmit sem érzek. Legjobb lenne felfordulni.

Hozzánk jött vacsorázni. Vacsoránkat útközben vásároltuk be, a bort ő választotta hozzá. A bort rendszeren ő is fizette, ezt aztán később alaposan felnagyítva rágalmakkal spékelve megszenvedtette velünk. Igaz, hogy megbűnhődött, mert ahogy pletyka-rágalmait visszahozták, az uram barátságát örökre elvesztette.

Ha hozzánk vacsorához néha bort hozott vagy vendéglőben a sajátjából töltött, oly egyszerű barátsággal tette, ahogy ő fogadta el szívességeinket. Liza elűzése után nagyon ránkszorult. Valósággal kint élt, csak aludni járt haza. Fűtőanyaga elfogyott és akkoriban Pesten nem lehetett kapni. Íróasztalai elárvultak, vendéglőkben, kávéházakban és nálunk melegedhetett csak fel. Azt hiszem, otthontalansága sugalta bizarr gondolatát, hogy remek lenne, ha mi ketten az urammal vendéglőt nyitnánk. — Maguknál dőzsölnék egész nap, aranybányát csinálnék a boltjukból, mert ahol Szabó Dezsőt egyszer látják, oda sereglik a nép — mondta. Az ötlet Bodort is felizgatta. Szabó Dezső mellé állt: — Ezt meg kell csinálni! Mégpedig egy erdélyi vendéglőt, szőttesekkel, kancsókkal és elsősorban erdélyi ételekkel! — Hangosan nevettem. — Azt hiszem, nincs hozzá semmi tehetségünk és csak a dunántúli konyhát ismerem, aztán szívesen látjuk a vendéget, de pénzért nem szoktunk enni adni.

Magyar ostobaság! — kiabált Szabó Dezső és töprengést most sem láthattunk arcán, csak robbanásokat. Az élelmes fajok nagyszerű élet-szimatát elemezte és ezzel észrevétlenül az általa gyűlölt németiséget kezdte magasztalni. Pedig a svábokat, s velük az összes germán-ságot őszintén utálta. Hiába kiabálta: Le a szíriaiakkal! Akik közelről ismertük, tudtuk, hogy aki szűk baráti körben, ha a bor kihozta vallomásait, annyi megbecsülőt és elismerőt tudott a zsidóságról mondani, azt csak a világháborút követő korszellel avatta veszélyes uszítóvá. De a germán-ságot gyűlölte, Goethérol úgy nyilatkozott, ahogy gyerek az elrágthatatlan mócsingról: kiköpte. De Ignost úgy emlegette, mint a XX. század legkiválóbb szellemi irányítóját és Osváth Ernőt remek irodalmi szimatjáért tisztelte. Egy este Molnár Imre Reinitz megzenésítette Ady dalokat énekelt. Szabó Dezső elragadtatva szólt: — Nem különös, hogy ezt a nagy magyar zsenit zsidónő ihlette legszebb verseire és ezeket zsidó zenésítette zsolttá-roskká? Nagy faj ez! Igazi önfeláldozó nagy nőt csak köztük találtam!

A hazai svábokat azonban őszinte tajtékkal szidta. Ezzel a gyűlöletével biztatott bennünket a vendéglő alapítására is. — Le kell verni a budai sváb vendéglőket, meg kell mutatni: a magyar különbet tud! Megjósolom, öt év múlva bérpalotát vehetnek és maga Szefer, Budapest lelegegánsabb asszonya lesz! Mit nevet? Sejtem. Azt hiszi nem vettem észre, hogy magában írónő tulajdonságok bujkálnak, a szemei éppen olyan kíváncsiak, mint Kaffka Margité, mégse lesz magából Kaffka, már pedig kis tehetséggel irogatni szenny és aljasság. Bodor harsányakat kacagott. Ő is azzal szokott ugratni, hogy írónőt érez bennem, ez nem tetszett neki és kapóra jött, hogy vendéglősnének biztasson.

Később úgy váltunk el, mintha megalkudtunk volna a vendéglőben. Szabó Dezső kijelölte helyét: csak Budán lehet!

Szokásunk szerint az uram Bodorral elkísérte és úgy látszik, hosszú sétájuk alatt kizárólag jövőd vendéglőnkkal foglalkoztak, mert az uram fellelkesítve került vissza. Ellenkedéseimre talált érveket: — Tanár egy darabig nem lehetek, most igaz, hogy van néhány tanítványom, máson is dolgoztatok, de mi lesz, ha egy nap elmaradnak? Most még van annyink, hogy nyithatunk szerényen vendéglőt, abroszaink, szalvettáink, edényeink bőven vannak és az eladott bútorok árából megvesszük a többi.

Egy-két napig húztuk, vontuk a dolgot. Szabó Dezső minden nap beállított és egyre türelmetlenebb buzdítással. Végül is, bár tudtam, hogy a dolog ostobaság, engedtem nekik.

Bodor meg Szabó és az uram nekiláttak helyiséget keresni. Végre találtak a Márvány-utcában. Lefoglalták. Az uram már hozzáfogott az élelmek beszerzéséhez, mikor kiderült, hogy a lefoglalt helyiség bére jóval előttünk egy másik vendéglős által egész évre ki lett már fizetve. Az ügynök csaló volt, pénzünk elveszett.

Szabó Dezsőnek nyomban elment a vendéglőtől a kedve, többet nem hozta elő. Egyéb-ként is hirtelen más gondjai támadtak.

Egy délelőtt szokatlan feifrissüléssel, de ugyanakkor mindenkitől elkülönítő befojtott nevetéssel találtuk a Centrál kávéházban. Az egyik szennyes bulvár lap feküdt előtte. Kíméletlen, merész szellemeskedéssel tarkított támadásait abban a lapban indította el Kosztolányi Dezső ellen. Kár, hogy az ostrom elégette régi feljegyzéseim egy részét, most pontosan nem tudom, ki hozta Szabónak Kosztolányi környezetéből a pletykát, mely hetekig tartó csúnya kutya-csaholást indított el, s melyhez Kosztolányi finom szellemének csak vékony pengéjét használta, viszont Szabó Dezső nehéz alabárral össze vissza vagdalt és sokszor félni kellett, a dühösített ügyetlen harcos nem vág-e majd nemesebb részekbe? Úgy emlékszem, a támadásokat indító pletyka tartalmát Szabó Dezső hiúságánál fogva nem közölte velünk, de nagy sérelem érhetne, mert vádló, támadó és már-már becsületbevágó cikkei gyorsan követték egymást. Szabó Dezső ekkor már trónt kapott a Centrálban; arcán elkülönülő nevetéssel, csúf alsó ajkán visszataszító élvezettel leste, hogy kapkodják a rikkancstól a cikkeivel megjelent lapokat és fogadta ifjú hódolói magasztalásait.

Ha másik asztalnál uszonnáztunk, megfigyelhettük: a magasztaló, hízelgő ifjoncokat leültette, kezet adott nekik és nemcsak hallgatta őket, de el is beszélgetett velük. Azután ha később átült asztalunkhoz, undorral sziszegte: — Micsoda aljas rothadt népség, azt hiszik tetszik nekem, ha mindenféle hazugságokkal mocskolják előttem Kosztolányit? Most hallgatok, de egyszer meg fogom nekik mondani, én írhatok, amit akarok, de azért tudom, jól, Kosztolányi nagy író!

Ígérete hamarabb bekövetkezett, mint vártuk. Egy este a régi Tabánban Marada vendéglőjében voltunk, amikor két fiatalember közeledett asztalunkhoz. — Ezek is Szabó Dezsőt játszó kis nyomorultak — sziszegte —, de hagyjuk őket üljenek ide, kíváncsi vagyok, mit akarnak megint?

A két fiatal Szabó Dezső legismertebb frázisait ismételve, leült asztalunkhoz. Itták borunkat és lelkesen biztatták, le ne zárja a Kosztolányi-ügyet, végezze ki végképpen.

— Miért végezzem ki? —

— Mert Kosztolányi megérdemli!

— Nem mondaná meg, miért érdemli meg?

— Csak azért Mesterem, mert tehetségtelen!

Szabó Dezső alatt dühében ropogott a szék, magából kikelten kiabált: — Maga tehetségtelen hülye, fogja be a száját s kotródjon azonnal! Különben várjon, valamit még mondok: Szabó Dezső mindent tehet, de az ilyen magukfajta férgek, ne hazudozzanak.

Asztal fölött összekulcsolta kezeit, kárörömmel nézte a két satnya elkullogását.

— Engemet megbántott Kosztolányi — mondta —, de ha azt is írom, hogy Rilkenél rilkébb verseket gyárt, azért tudom, hogy nemcsak a legműveltebb, de talán ő a legtehetségesebb magyar író. Bocsánat: ha Tóth Árpád nem lenne, úgy mondanám legtehetségesebbnek.

Másnap mégis írt egy újabb támadást. Kosztolányi egy darabig közönyt mutatott, de most a cikk után levelet hagyott Szabó Dezső asztalán.

— Úgy látszik már fél — duruzsolt Szabó Dezső —, mert célozni kezdtem a Vérmezőn készült fényképre. Tudjátok, mivel bosszantom fel? Kedves Dezső bátyámnak fogom válasszomban szólítani, pedig jó néhány évvel fiatalabb nálam.

Ezekután Kosztolányi türelmesen hallgatott. Hamarosan híre jött, hogy *Véres költő* regényén dolgozik. Történelmi adatait, úgy beszéltek, Révay Józseftől, klasszika-filológus-

Mégis észrevettük, hogy nincs minden rendben. Magunk között sokszor elszólta magát. Egyszer hozzám fordulva, őszintén bevallotta, megbánta, hogy tanári pályáját otthagya: — Higgye el Szefi, a komoly munkához disciplina kell; beosztott idő és fegyelem. Hiába van most rengeteg időm, tarátaságot érzek magamban. Sokszor ha elindulok, azt se tudom miért kódorgok. Minden szétesésem abból fakad, hogy az időmmel nem tudok mit kezdeni. Ha az embert kötelességérzés köti, minden dolgában szigorúbb önmagához.

A *Csodálatos élet* azonban rajongói kiábrándulásának csak kezdete volt, komoly és végleges bukását: *Segítség* című regénye hozta meg. De közben pár átjátszott évében, ha regényben nem is bosszulta megúnt ismerőseit, annál hangosabb pamfletekkel hozta lázba olvasóit és ha nem is úgy, mint feltűnésének első két évében, de még sokan álltak tömören mellette. Előadásai megtöltötték a Zeneakadémiát, de már nem annyira programjéért, sokkal inkább ötletein mulattak. Kegyetlenül gúnyos szellemességét viharos taps kísérte és ezt meg is érdemelte. Szelleme sokszor oly erős fényt szórt, hogy ellenségei is elfeledték sérelmeiket és egy-egy váratlan mondasát máig emlegetik. Pénze még volt, a bulvár lapok jól fizették, ezek Szabó Dezsőtől születtek és általa múltak ki. A *Csodálatos élet* és a *Segítség* közötti idő a felszökellések és a lezuhanások időszaka volt. Közben barátai megsappantak és egy napon még oly lelkes híve, mint Bodor is belesegítette a paprikajancsi nevetetű szerepébe. Szabó Dezső nagy írónak mondta magát, de még szebb férfinek és még óriásibb nőhódítónak. Senki se hitt neki, mégis mulattak rajta. Pethő Sándor végül megsokallta, egyébként se szerette Szabó Dezsőt, mert a Nemzeti Front idejében sok kiábrándítót talált különösen anyagi vonatkozású dolgokban. Egy napon összebeszélte Bodorral, hogy különböző asszonynevek aláírásával temérdek levelet röpítenek és randevúkra csábítják, válaszokért könyörögnek. Előre nevettek, hogy ugratják csapdába. Megvallom, számomra nemcsak mulatságos volt, de sokkal inkább kényelmetlen. Hallgatnom kellett Szabó Dezső öntelt henccegéseit és tudnom, hogy felsülése hamarosan bekövetkezik. A dolog kitudódott és írók, újságírók már lesték a hatást. Nem váratott soká. Szennylapjában vezércikkben felelt az öt levelekkel üldözött hisztériáknak. Alaposan megleckéztette őket és végül programot adott. Elmondta, mi a szép élet és mi a csúf. Szolgálják ki alázattal a férfiakat, szüljenek gyermekeket és lehetőleg mindent-mindent közülük velük, amit Schopenhauer egy jóindulatú tehénben meglátott.

A vezércikk megjelenése után, ha női góggal végigment a Centrálon, az asztaloknál kuncogni kezdtek. Csak ő nem tudott semmit és a hisztériáknak írt még egy vezércikket. Ebben már a férfiakat is kioktatta. Kinyilatkoztató hangon adta tanácsait, milyen asszonyt válasszanak és végül így fejezte be: Ki tanácsaimat meghallgatja, boldog lesz, de egyébként az élete egyre feketébbé válik, ahogy Schöpflin-tata bajusza lesz évről-évre feketébb.

A dolgon legjobban Schöpflin mulatott, a bajusza javában őszült, mindenki láthatta. Szabó Dezső Schöpflint csúfolta legtöbbit, de nála talált legőszintébb közönyre. Rossz író, de érdekes ember és tagadhatatlanul ő írja a legjobb pamfleteket — mondogatta Schöpflin.

De Szabó Dezső balfogásain nem mindenki mulatott csendesen, sokan bizony hangosan. Régi dolog, a tekintély abban roppan össze, ha azon kezdenek mulatni, amit az ember maga nem vesz észre. Egyszer csak mindenki érezni kezdte, Szabó Dezső már nem félelmes ember. A háborút követő kor is polgáriasodni kezdett, lassan helyreállt a rend, az egyetemi verekedések lanyhultak, végül eltűntek és így a gombamódra elszaporodott szennylapok uszító hangja felesleges lett és szerkesztőkkel együtt hamarosan feledésbe hulltak. Mert tisztavirág életüket Szabó Dezső publikumára alapozták és ahogy fogyott az olvasó, a megkövetelt magas honorárium megásta sírjukat. De valamit meg kell őszintén mondani: ezeket a lapokat Szabó Dezső teleírta, de szerkesztőkkel együtt mérhetetlenül megvetette. Lassan már lenézett mindent, amiért régen komolynak indult írói pályáját feláldozta. Talán felismerte magában, hogy fejedelemnek született és csörgősipkában ült fel a trónra. Keserűbb lett, sokszor láttuk: beroskad önmagába. Megutálta Pestet is. Egy nap kijelentette: eladja

Szirtes úti lakását, értékes könyvtárával, bútoraival együtt, kivándorol Párizsba, Budapestnek örökre búcsút mond.

A dolog megtörtént. Szabó Dezső elutazott. Pár hónapig nem kaptunk életjelt. Pénzt jócskán vitt magával. Később elmondta, amint Párizsban lakást szerzett, hozzákezdett a Szajna-menti olcsó könyv-bodegákból könyvtárt gyűjteni. Aztán félév múlva pompásan kiöltözve, elég szép könyvtár anyaggal visszakерült. Mérheterlenül örült Pestnek és megfiatalodva állt elének: — Lássák, elhozta magammal Párizs összes finomságait!

— Dolgoztál? — kérdezte Bodor némi szigorúsággal.

— Dolgoztam! Egy olyan regény született meg bennem, hogy elbűjlik az *Elsoaort jalu*. Nem akarok dicsekedni, de ha megjelenik, egyszerre sarokba-pirul és letérdel előtte az összes magyar regény. Annyit elárulok Nektek, két férfi hőse lesz és mind a kettőben Szabó Dezső nagy ereje és óriási víziói csatáznak.

— A címe?

— Segítség!

Bodoron valami zavar látszott és mikor hármásban maradtunk, elmotyogta, hogy őt bízták meg, értesítse Szabó Dezsőt, segítsen minél előbb az édesanyján, mert különben Kolozvároton éhenhal. Bodor hozzám hajolt: — Rokonaim látogatták meg, hírt akartak hozni Szabó Dezsőnek, de azt mondják, oly mérheterlenül nyomorban és betegen találták, hogy ezt csak egy jóbarátja közölheti vele. Magára gondoltam Szefi. Asszony az ilyen kényes dolgot finomabban tudja elintézni...

Megtárgadtam Bodor kérését, az uram se engedte volna meg, de ő vállalkozott: — Ha Te ilyen gyáva vagy Aladár, majd beszélék én a gazemberrel!

— Igazad van, gazember! — kiáltott Bodor —. A drága ruháival hengec előttünk, elhitette, hogy a legszeretőbb fiú és éhenhal az anyja.

Így történt, hogy másnap az uram, ahogy tőle megtudtuk, tapintatos formában közölte a tényállást. Ezt aztán Szabó Dezső nem bocsátotta meg. Attól kezdve a legalacsonyabb eszközökkel érezette bosszúját, hogy akadt egy ember, aki ha nem is mondta ki, de érezte vele, hogy hazugnak tartja, mert a mesebeli Mille Mária éhenhalhat miatta.

Barátságunk külső formája egy darabig változatlan maradt. Hiába kívántunk tőle szabadulni, felinvitált új lakásába a Fillér utcába, megmutatta két szobáját, kevés bútorral, de sok Párizsból hozott könyvvel. Teraszáról a kilátás pompás volt, úgyszólván az egész várost láthatta. De mikor Bodorral még egyszer nála voltunk, már nagy piszokban találtuk. Mikor beléptem konyhájába, hogy megfőzzem a feketét, visszariadtam a szennytől és büztől. Bodor mögöttem volt, látta meghökkenésemet és rögtön szólt: „Az Istenért, nehogy segítsen rajta, még kiírja egyszer, hogy maga takarítónője volt. Mert hazugságért, rágalomért nem megy szomszédba, és aki vele jó, azzal a leggonoszabb.”

Akkor már Bodor alaposan kiismerte és annyira őrizkedett, hogy együttléteink alatt vendéglőben mindég sört rendelt, nehogy Szabó Dezső borából egy cseppet inni kelljen. Az uramat is figyelmeztette.

A *Segítség* lassan készült és Szabó Dezső fáradtságáról, életunalomról, testi fájdalomról panaszkodott. A dereka tájkát, a vesék környékét mutogatta keserves fintorokkal. Megesett, hogy elhulltan, szomorúan bevallotta: nem tud írni. Dühében a tragikus rothadt magyar faj hálátlanságát vádolta. — Mennyit tettem értük és ez a hála! Ha nem vagyok magyar, hanem francia, most kastélyban élnék és inas szolgálna ki, itt meg belefulladok a saját piszkomba. Ezért ment el az írástól is a kedvem! Érdemes egy ilyen szibarita fajért dolgozni?

1924-ben mégis megjelent három kötetű oszta a *Segítség*. Szabó Dezső hirtelen felduzzadt. Könyvét áradozva magasztalta: — Nemcsak a magyart, de az egész világ-irodalmat elsöpri!

Utána a gyors bukás, a kritikusok meg nem értő magatartása mérhetetlen csüggedéssel töltötték el. Emlékszem egy estére: komoran ült a Philadelphia kávéház asztalánál, előtte a márványlapon a Nemzeti Újság összehajtogatott vasárnapi száma. Ebben mondta ki egy teljes oldalt megtöltő vezércikkben Kállay Miklós, hogy a nagytehetségű elbeszélő megdöbbenően eltévelyedett. Szabó Dezső nem szidta Kállayt, hangtalanul itta a bort, szemei elborultak, mint a fellegekkel terhelt égbolt. Szokatlan csendessége annyira meglepeft, mint később a bor átmelegítése után hangos gondolkodása: — Meglátja Szefer, nem lesz jó vége, rettenetes lesz... Nem tudok élni! Sokszor, ha megyek az utcán, már látom magamat, ahogy befordulok a Dunába. Nem ismernek engemet, maga se ismer. Az élet a leghitványabb valami, odafönt az öreg szakállas nagyon eltévesztette...

Napokig nem láttuk s mire a Philadelphióban újból összetalálkoztunk, regénye bukásából új élvezetet fakasztott: dühös örömmel leste régen behódolt barátait, hogy most, amikor regényében a lehető legfelismerhetőbben ábrázolta őket és beléjük oltotta legsötétebb rágalmait, milyen magatartással közelednek hozzája? Ekkor sok sértettsége már utálatossá tette, lehetőleg mi is kerültük, de ha észrevett bennünket, felugrott, elénk szaladt, erőszakkal asztalához csábított és kárörömmel mesélte, kik ismerték fel magukat a *Segítségben*. — És rólam merik írni, hogy eltévedt író vagyok, amikor ilyen élethű tükörképüket tárom eléjük — mondta elégedetten. Egy alkalommal asztalunkhoz lépett egy szerény és minden ízében talpig becsületes tanár ismerősünk, ki nemcsak tisztelője volt, de műveit terjesztette diákjai között.

— Hát kedves Dezső, regényedben magamra ismertem — mondta —, de engedd meg, ha külsőmet le is írtad, most látom, nem ismertél engemet és másokat sem. Rettenetes gyűlölettel Te csak képzelegsz. Tudom, hogy csak szürke ember vagyok és tanár, de sohasem loptalak meg, megölni se akartalak és kést már csak azért sem rejthetek csizmámba, mert tanári fizetésemből csizmára nem telik.

— Jó, jó, nem kell szósz szerint venni — dadogott Szabó Dezső, de a tanár a füléhez hajolt: — Megmondom neked Dezső ki vagy; közönséges hazudozó, rágalmazó.

Szabó Dezső ijedten nézett maga elé, de mikor a tanár eltűnt, kitért magából: — Megírtam a magyar zseni legmélyebb tragédiáját és egy szürke tanár-kukac személyeskedni mer! Hamarosan Bodor Aladár jött fojthatatlan haraggal hozzánk a Naphegyre: — Ott ül a Philadelphióban, láttam, gyere velem Dezső, most felpofozzuk!

Nem bírtam őket lecsendesíteni, elszaladtak. De alig telt egy óra, visszakerültek. Nagy nevetésekkel mondták el a történeteket és Bodor kiabált: Gyáva, pimasz, utolsó! Ilyen gazembert még nem láttunk! És ilyen kappan dicsekedett annyit! — Végül nyugodtan elmondták, hogy megjelenésüket nyomban felfogta, körülnézett, van-e közelében pincér, látva, hogy nincs, elsápadt és remegni kezdett. Akkor Bodor, hogy hallja mindenki, hangosan szólt: — Aljas csirkefogó vagy, felpofoznánk, de vénasszonnyal nem tehetjük!

Ezekután azt hittem, nem fogunk többet egymással beszélni. Másképp történt. Az Alagúton jöttem át Pestről, amikor a másik oldalról átszaladva elémtoppant: — Szefer, mi csak nem leszünk haragban? Mondhatom szép egy eset volt, de nézze, azért mi maradunk barátságban.

Szó nélkül tovább akartam menni, de elé állt: — Ajánlok valamit! sajnáljon meg engemet. Nézze, ha a férfiak társaságában látom, haragban leszünk, ha akarja köszönni se fogunk, de ha egyedül van, miért ne lehetnénk barátok? Magát nem bántottam. — Elkísért a Pucsaí pékhez és mikor kifizettem a két kilós kenyéremet, papírba csomagolva karja alá vette. Együtt mentünk felfelé a Lisznyai utcán, de közben láttam, leskelődött, támadói közül nem ugrik-e elő egy, hogy leadja az elmaradt pofont?

Ezekután lehetőleg kerültem, de ha meglátott, mellém állt, kérte sétáljunk és több ízben körüljártuk a Vérmezőt. Tudtam, hogy csak hallgató kell neki, de még mindig jól mulattam váratlanul felcsapó pompás hasonlatain. Néha őszintének látszott, megvallotta

„rothadtságát”, „benső elesettségét”. De végül mindig elrontotta egy-egy felduzzasztott dicsekvéssel.

Egy ilyen vérmezői sétánk alkalmával, szép őszi napon, tudta, hogy az uram vidéken van, kért, ebédezzünk együtt valahol kinn a szabadban.

— Köszönöm, nem ebédezem magával.

— Látom fél, hogy egyszer megírom, fizettem magának egy ebédet. Hát itt ünnepélyesen becsületszavamat adom, ha eszik, ha nem, ami fogyasztva lesz, annak felét kifizetheti.

Így kerültünk ketten a Nagykovácsi-rét egyik üres vendéglő-kertjébe. Máriaremetéről a meleg őszi fényekkel telt levegő közénk hozta a déli harangszót és minden csendes és nyugodt volt, mintha falusi kertben üldögnének.

— Legszebb a magyar ős — mondta és annyira egyszerű lett, hogy percekig nem kívánt beszélni. Ebédet nem kaptunk, de jó bőven hoztak rántottát zöldpaprikával, Szabó Dezső előtt egy liter bor állt, tányérom mellett szódásüveg.

— Tudja kivel találkoztam tegnap? — kérdezte váratlanul és nem várta feleletemet, mondta: — a Ferenczik terén Móricz Zsigával ültödtem össze. Micsoda szép magyar feje van! Arany János óta ilyen fej nem volt a magyar irodalomban. De ekkora tehetség sem! Mikor hazamentem, előkerestem egyik novellás-könyvét és találomra olvastam egyet. Ha ennél az egynél nem írt volna többet, akkor is ő lenne a legnagyobb magyar elbeszélő!

— Melyik novella volt!?

— A címekezt elfelejttem, de tudja azt az elbeszélését olvastam, amikor az asztalost addig dühíti az asszony, míg végül megöli és a gyönyörű intarziás falécekből koporsót készít. Nem hiszem, hogy a világirodalomban találnék nagyobb elbeszélést. Óriási tehetségeink vannak Szefer, de kevés megértő olvasónk. A mi tragédiánk a szélsőséges elemek találkozása. Látja, ebben aztán a németek szerencsésebbek. Író és olvasó egyformán közepes, nem csoda hát hogy összetartanak és olyan undorítóan önteltek. — Adyról is beszélt: — Tanár koromban soká nem vettem be, de mikor az *Illés szekerében* elolvastam az *Ádám hol vagy* versét, egyszerre végigolvastam összes kötetét. Nem bírtam betelni vele! Ha nem lenne Berzsenyi, azt mondanám, Ady a legnagyobb költőnk. De Berzsenyit egy sem éri utol! Várjon, a *Közélet* térből mondok pár sort Magának.

Meleg belső rezgéssel elmondta az egész verset.

— Szeretem Lamartine-t, de a világ legnagyobb elégiáját mégis magyar költő írta! Látja, itt van körülöttünk ez a sok magyar csoda és közelében egy olyan éretlen, undorítóan közönyös ifjúság, hogy higgye el, ha látom őket, szeretnék a világ végén lenni.

Elhallgatott. A boros üveg végénél tartott, amikor magában szótt gondolatait közölte — Eladom a Fillér-utcai lakásomat bútorokkal, könyvekkel, Dél-Olaszországba költözöm, bérelek egy villát, de a kapumon tábla lesz: Kutyáknak, magyaroknak tilos ide belépni.

— Igazán készül Olaszországba?

— Tegnap még nem készültem, de most kedvem jött! Nemsokára Nápolyból kap levelezőlapot!

Ez volt utolsó hosszabb együttlétem Szabó Dezsővel. A Széll Kálmán téren búcsúztunk.

— Mielőtt elutazom, megismételhetnék még egyszer ezt Szefer — mondta.

— Nem hiszem, valószínű a mi életünkben is változás lesz.

Nem kérdezett semmit, kezet csókolt és annyit mondott: Viszlát!

Életünkben csakugyan jöttek változások, Szabó Dezsőt hosszú ideig nem láttam. Ismerőseinktől tudtam meg később, hogy nem utazott el Olaszországba, hanem közbe nehéz napjai jöttek: anyagi gond, már-már nyomor. A Philadelphiai kávéház pincérei, különösen a finom és áldott jószívű Károly, gondoskodtak legnehezebb napjaiban élelmezéséről, ők látták el tüzelővel és néha kitakarították a piszkos Fillér-utcai lakást. Gonosz nyelvvel és rágalmaival úgyszólván minden barátját elvesztette már, de Károly mindig hű maradt hozzá és talán ő is szerette, hiszen egész becsaládiásodott a kávéházukba.

tól, a *Tükör* folyóirat későbbi szerkesztőjétől kapta, de hősnék lelki alkatát, melyre egy borzalmas szörny belső indítékaira világított, az életből hozta. Így állított szembe egy vérgőzös ripacsot egy valódi szellemmel. Tudtuk már, kiről mintázódik Néro és kiről Seneca. Szabó Dezsőhöz is befutott a hír és ekkor nevetése egyre kellemetlenebb lett. Ezt az elkülönülő nevetést akkor végre megértettük: önmagába temetett borzongató nevetés. Legtöbb ember, ha nincsenek hátsó gondolatai, nevetésével meggazdagítja barátságát, így adja át emberi tartalmát. Szabó Dezső nevetése visszaejtette őt önmagába és csúnya, előretört alsó ajkán gúnyba öltözött a megfogant bosszú. Sokkal később, visszaemlékezve jöttem csak rá, hogy nevetéseivel nemcsak acsarkodó gyűlölködését fejezte ki, de ennél többet: saját magát és betemetett titkainak gyűlöletét.

Engem a nevetései riasztottak el és szeretet helyett csak sajnálni tudtam. De az uram megszerette, mert szemlélődésre született csendes lényét a nagy fecsegő elmulattatta. Évtizedek múltán is neveltük mondásait, az idő ugyan penészbe vonta őket, régi tűzijáték-varázsuk nem röppent fel, de maradt bennük valami eredeti.

Szabó Dezső még párat vicсорított Kosztolányira, de végül elhallgatott. Úgy hallottuk, kibékültek. De máig sem tudom mikor és hogyan. Már írtam, hogy külső jelenségükben is mennyire elkülönült a két író egymástól, de így voltak minden egyébbel. Különösen magyarságukkal, pedig ez őszinte lehetett mind a kettőnél. Csak Szabó Dezső hazaszeretetében felduzzadt és így írt: „Én voltam a hábadöfött faj ajkáról kitört jaj. A sötét napok egyetlen világossága. Hívők és tagadók a megtalált evangélium újongásával vitték szét könyvemet. Az én lelkem nagyon a testembe van mártva és stílusom folyó szövete az érzékeimen át rohan a világnak. A sötét napok egyetlen világossága volt: merész, győzedelmes és többé meg nem állítható”.

Kosztolányi ugyanazon időben Rilke-ről írt tanulmányában így érezteti magyarságát: „Egy Rilke-verset írok most ide, melynek terhét hónapokig hordoztam magamban, addig zsongatva a fejemben és a szívemben, míg végre a tétlen szemlélődés egy negyedórájában formába tört és hangot kért magának az anyanyelvemen.”

Kosztolányit abban az időben csak láttam, de nem ismertem. Sokkal később, 1926 elején találkoztunk csak. Schöpflinék vittek el magukkal a Budai Vigadóba, ahol a Verbőczy-gimnázium ünnepélyén kisleiük együtt szerepeltek. — Találd ki Dezső, ki ez a fiatal asszony, a *Nyugat* novellapályázatán te bírálta el — mutatott rám Schöpflin. Kosztolányi kitálta s mikor előadás után a büffében oszladoztunk, egymás mellé kerültünk. — Jöjjön Szefi — hívott — uzsonnáztassuk meg Ádám barátját, meglátja milyen kedves fiú. A süteményekkel megrakott pultról Kosztolányi nagy gonddal válogatta a torta-szeleteket, krémest, haboskürtöt. Ádámot hagyta a barátaival, csak a kisleiút ültette a gömbölyű asztal elé. Mi nem ettünk. Kosztolányi a magas asztalra könyökölt, és egyre biztatta a fiút: — Fogyassz el mindent és ha kell, hozok még. — Szemlélődés közben félarcát összefont hosszú kezeire fektette, utána rám nézett, szemcseiben meleg ázottság volt. — Nézze meg, milyen magyar arc — sügta és mikor elhagytuk az asztalt és kettesben maradtunk, szemérmesen mondta: — Ez a kisleiú annyira magyar, hogy fáj ha nézem. Láta a szeméit, a mély okosságot? Láta, ez fáj az embernek . . .

Ha azt a kisleiút Szabó Dezső etette volna meg, így harsogott volna: A tragikus faj nagytehetségű hajfása. Arra született, hogy a végtelen dolgok előtt kitérülkőzzék, de nem lesz ideje, a rothadtak felfalják . . .

Kosztolányit és Szabó Dezsőt nemcsak külsejük, írói magatartásuk és magyarságuk egymástól eltérő megnyilvánulása választotta el, de talán ennél is inkább lélek-árnyalataik zenéje. Pedig mind a ketten adottságot kaptak. Csak Szabó Dezső először gyász-dobokat vert, utána programjaihoz egy új életet hirdető díszharsonát állított be. Kosztolányi művészete szépséggel vígasztal, talán ennél nem is akar többet. Ha most könyveiben lapozgatok, éppen olyan frissek, káprázatuk nem kopott el, telítettek játékaival és olvasásuk közben érzem,

hogy nemcsak nekünk szánta őket, de írás közben együtt élt velük. Csak így, az élvezet lázában termett mondatai fűződhetek annyira matematikus pontossággal egymáshoz. Felesleges salakot nem találunk, ezért hiszünk neki; a művész komoly játéka nem hazudhatik. Mennyire ellentéte Szabó Dezső. Alig pár évtized és olvasóitól hallom, hogy még ma is mulatósoknak találják, de már nem hisznek el belőle semmit, nevetnek túlméretezett szavain és epikája még a szavainál is kevesebb hitelre talál. Írói magatartásának titkát már ismeretsé-
günk alatt megfejthettük: kétségtelenül a legnagyobb író akart lenni és elől járt, hogy ezt el is higgyék róla, de igazában beszélni szeretett és nem írni. Mégis erőszakkal írt, és így történt, hogy kedv nélkül írt regényeiből kihullt a játék és ezt torz mutatóványokkal pótolta. Ez a *Csodálatos életben* már annyira feltűnően jelentkezett, hogy hú famulusa, Bodor is kedvetlenül mondta: — valahogy vissza kellene fordítanunk az *Elsodort falu* útjára.

A *Csodálatos élet* második kötetét Úri-utcai lakásunkban az uram íróasztalánál írta. Egy késő novemberi délutánon szokatlan összecsettiséggel állított be: — Képzeljétek, Táltos nem akar több pénzt adni! Be kell fejeznem a *Csodálatos életet*. Pedig a második kötetből egy szó sincs. Ezt a Kosztolányi heccet megutáltam, begrattak s most már restellem a dolgot. Kosztolányi tehetséges író és ha békében hagytam volna, már kész lenne a *Csodálatos élet*. Dehát hol írjak regényt, ha nincs tüzelőm? A Centriben csak a szennylapokat tömöm, a komoly dolgaimat mindég szobában írtam. Most vacogok a szobámban! Ha nekem egy ilyen rendes szobám lenne, ilyen jól fűtött meleg, mint a Tietek, egy hét alatt kész lenne a *Csodálatos élet*. Pedig már megutáltam, a könyökömön jön ki, de itt nálatok megírnám. Nézze Szefer, csak néhány napról lenne szó, jönnék reggel és ebédig dolgoznék. Maguk nyugodtan itthon maradhatnak, engemet nem zavarnak. Csak jó erős kávé kérek.

Beszéd közben letelepedett az uram bőr karosszékebe és két karjával kényelmesen rátelepedett sötétkék íróasztalunkra. Míg főztem a kávé, el sem mozdult, alaposan kipróbálta és elégedett volt. Kávézás után, amilyen összesetten érkezett, olyan elégedetten távozott. Bodornak elmondtuk a dolgot, mire szigorúan meghagyta, hogy amíg Szabó Dezső nálunk dolgozik, ne tartózkodjunk otthon, mert nem mindég rosszindulatból, de annál inkább tréfa-kedvből olyanokat füllenthet, hogy többet le nem mossuk. Így történt, hogy Szabó Dezső megkapta lakásunk egyik kulcsát, reggel megfőztem neki a kávé, odatettem az asztalra, melléje a villamos melegítőt s mire jött, minket már nem talált otthon. Kint étkeztünk s beszoktunk a Centrálba. Mire délután hazakerültünk, szobánk üres volt. Rendesen hagyott az asztalon üzenetet: „Találkozás este Albeckernál. Rex Desiderius.” vagy „Szefer feketéje isteni, kézsók!” Egy nap este ezt írta: „A csodálatos mű holnap befejeződik. Rex Desiderius”.

Másnap aztán ezt írta: „Rex Desiderius nagyot inna, megérdemli! Gyertek Bodorral este a Philába.”

Akkor négyesben szép meleg mulatás kerekedett ki. Szabó Dezső csendes volt és kedvenc nótáit a cigánnyal órákig húzatta, megvette a virágáros asszony összes rózsáit és szó nélkül tolt a csészém mellé. Azon az estén csak mulatott és nem beszélt. Olyan volt, mintha idegenből érkezett volna közénk és örül a kedves hazai szónak. Elmondta, hogy Táltos Laci naponta elszállíthatta tőle a kézirat részleteket. Így történhetett meg, hogy karácsony előtt megjelent a *Csodálatos élet* és karácsonyi ajándéknak asztalunkon volt dedikált példánya.

És január második felére a *Csodálatos élet* már meg is bukott. Bodor elhívve mondta: — Nagy esés, bizony mást vártunk! — A kritika itt-ott megkegyelmezett, de ahol teheték: elhallgattak. És akik dicsérték se voltak őszinték. Emlékszem, Pethő lapjában Dóczi Jenő szépen írt róla, kiemelte egy új magyar romantika feléledését és ugyanez a Dóczi néhány nap múlva a közelünkben vacsorázott Pauler Ákossal és nemcsak a *Csodálatos életet*, de Szabó Dezső minden művét zörgő papirosnak mondta. De minél kedvetlenebbül fogadták a könyvet, Szabó Dezső annál harsányabban magasztalta: — Különb, mint az *Elsodort falu*! Ez a legnagyobb művem! Forradalmat csináltam! A rothadó realizmust felsodortam a romantika csodálatos világába!

Két év is elmúlt, mikor az Attila-utcában véletlenül összetalálkoztunk.

— Szefi, ez remek, legalább elbúcsúzom Magától! Eladtam a Fillér utcában mindent, zsebemben az útlevét, holnap indulok Olaszországba!

— Mennyi időre?

— Örökre!

Azután pár hónap múlva egy újabb véletlen összehozott bennünket.

— Megjött?

— Nézze, Olaszországban olyan óriási sikereim voltak, hogy megelégettem. Inkább felejtsek itthon el, minthogy odakinn ünnepeljenek. Csak azért jó elutazni, hogy vissza-kíváncsozunk. De azt Maga el nem képzelem, micsoda sikerem volt. Nem tudták ki vagyok, de ha megjelentem, rögtön megéreztek. Ha Bolognában, vagy másutt előkelő éttermeken végig-sétáltam, abbahagyták az evést! Látja, mindig mondtam: kirakat árulja el az árut. Ahová beléptem, tudták, világnagyság érkezett közéjük.

Fecsegett, hencegett, közben leselkedett: hiszek-e neki? Már nem volt a régi. Látszott, ő maga se hisz magának. Észrevehette, hogy sajnálom, szemeimbe nézett, zavarba jöt és gyorsan búcsúzott.

Ezután ritkán találkoztam vele és féltem is tőle, mert írásaim egyre sűrűbben jelentek meg és attól tartottam, ha szemembe kicsúfol, elveszti részvételemet és magam is gyűlölködői közé kerülök. De elmenőben a Philadelphia kévánház előtt később is sokszor láttam még, már téliessé zúzmárosodva az ablak közelében, egyre társtalanabbul, de annál gögösebben. A nagy tükörablakból az utcát nézte, melynek játékosai egyformák maradtak, az ő régi nagy hangja, sok uszító beszéde az életen nem tudott változtatni. Kissé már merevvé vált, mint antik érmeken a császárfők, melyek Róma hanyatló korából maradtak itt és nemcsak önmagukat, de a körülöttük változandó időt is mutatják. Ilyen volt Szabó Dezső is. Szerepet talált magának, a színpad összeroskadt alatta, de jelmezét nem vetette le. Úgy tudom, mikor más tájékra került, tovább játszottá ugyanazt és mindig akadtak tapsolói.

D. SZEMZŐ PIROSKA

ADATOK TÖMÖRKÉNY ISTVÁN ÉLETÉHEZ

Tömörkény István életével, műveivel kiemelkedő íróink, hozzáértő irodalomtörténészeink foglalkoztak. Szemtanúk: Juhász Gyula, Móra Ferenc, ez utóbbit visszaemlékezéseiben a legmelegebb barátság mélyenjáró, személyes élményei is támogatták¹. A Tömörkényről szóló művek általában feltárják életének, működésének fontosabb állomásait, és az irodalomtörténész az olvasóval együtt úgy érzi: a pályája folyamán Szeged „rögéhez tapadt” író nem nehéz követni. Az életrajzi írások, műhelyrajzok sűrűjébe mélyedve tapasztaljuk azonban, hogy főleg újságírói munkássága, a *Szegedi Naplónál* töltött évei eléggé feltáratlanok. „Közel negyven éve hever a hírlaptárakban ennek a nagy életműnek talán a fele és várja elfeledetten a számbavételt, a feldolgozást és a múltó kiadást” — olvassuk egy nemrégén kiadott Tömörkény-novelláskötetben².

Az 1878-ban induló *Szegedi Napló* a XIX. század utolsó negyedében a Tiszavidéknek kiemelkedő lapja volt; mérsékelt ellenzéki szellemben szerkesztve Szeged város közérdekét kívánta szolgálni s felfogásában csakhamar szembenállt a konzervatív *Szegedi Híradóval*. A *Naplóra* a 80-as évek végén, mikor Tömörkény a *Híradót* érte elhagyta, új, virágzó korszak virradt. Egyre jobban kiteljesedő szerkesztői gárdája a politikai életet, a kapitalista társadalom elfajzásait ostorozó cikkeivel a vidék legjobb újságjai közé emelte. Munkatársai között volt Mikszáth Kálmán, Thury Zoltán, Gárdonyi Géza. Gárdonyi 1891. júl. 30-án a *Naplót* az *Arad és Vidékével* cserélte fel, ekkor lépett helyébe Tömörkény István. Újságírói pályája a *Szegedi Híradóban* kezdődött 1886-ban. A lap tulajdonosa, egyben rokona, Burger Gusztáv örömmel fogadta a pályakezdő írásokat. 1886–1891-ig azonban Tömörkény művészete megérelődött nyelvében, szemléletében, eszméiben. Írásaiból teljesen eltűnik az érzélgősség, az öncélú ironizálás, a romantizáló hajlandóság, az egzotikumok keresése és helyet ad a reális, kritikus, filantrop írói szemléletnek.

A *Szegedi Naplónál* Tömörkény egyhamar a lap mindenese: a tárcavonal fölött szigorú bírálója az ország ügyintézésének, alatta a város és a tanya életéről, népről számol be, nem mulasztja el a kizsákmányolt, kiszolgáltatott szegénység sebeit, sérelmeit feltárni: ha kell, humorral is, melyre a *Napló* élclapmellékletében, a *Hüvelyk Matyiban* tág tere nyílik. „A humorista Tömörkény is kedvére tréfálkozhatott a Hüvelyk Matyiban, amely ezidőtől kezdve, mint a *Szegedi Napló* vasárnapi melléklete jelent meg. A Kecse szavai, és az Infanterist Elias Csamangó dolgait rovogatta” — írja róla Juhász Gyula.³

Kezünkbe véve az élclapot, hamarosan ráismerünk a Tömörkény-cikkekre, bár különböző álnéven jegyezte őket. Egyik legmegkapóbb tragikomikus rajzsorozata az első évfolyamban a *Tanyai kultúrképek a XIX. századból*; ebben is az elesett szegénység szószólója marad. Alcíme: *A tömjén*.⁴ Temetést ír le: tanyai temetést. A kisteleki plébános csak 70 pengőért akarja tömjénes ceremóniával eltemetni a földhözragadt szegény parasztasszony halottját. Pénz azonban nincs a háznál, így hát pap nélkül kell temetni. „Ott áll Rovó Kucsora Jóska a nagy kapával, Náczi Macska Ignác az ásóval, Halbőr Fürgeteg Ádám a kötéllel, ’oszt fogni

¹ Móra Ferenc: *Tömörkény István*, Szeged 1922. 26 p. — u. a. *A Szeged Napló története*. A Szegedi Napló 25 éve 1878–1903. Szeged 1904. 3–54. p. — Juhász Gyula: *Tömörkény István élete és műve*. Szeged 1941. 76 p. — Ortutay Gyula: *Tömörkény István*. Szeged 1934. 141 p.

² Tömörkény István: *A tengeri írás*. Bp. 1956. 429. p.

³ Juhász Gyula, i. m. 25–28. p. — Vö. még *A Szegedi Napló 25 éve*, i. m. 37. p.: „Hüvelyk Matyi címen indított egy élclapot Bánfalvi Lajos, a Napló akkori munkatársa. Szeged bohémjei közösen csinálták a lapot, melynek illusztrált oldalai roppant érdekes képét adják vissza Szeged akkori életének. 1891-től fogva a Hüvelyk Matyi a Szegedi Napló vasárnapi melléklete.”

⁴ *Hüvelyk Matyi*. 1889. 24. sz.

akarják a koporsót, mikor az énekeszajú Nyúzó Gergő megszólal: Megállljék kendtök. Tömjén mög nincsen.” Mire a temetési menet gyorsan hozat az ottácsorgó Jóska gyerekkel tömjént a boltos zsidótól, mert „ők is füstölhetnek, hacsak a’ kő. Oszt mikor a gyerek előjön a bőtbul, Nyúzó Gergő kiosztja a tömjént a gyászgyülekezet közt, mondván, ájtatos képpel: — Gyujtsék kendtök rá. Megindulnak aztán a halottal, elül is, hátul is — tömjént pipálva”.

A tömjént kitűnően illusztrálta Tóth Molnár Ferenc,⁵ az élcslap egyik rajzolója (1. sz. kép). A tanyai temetés többször visszatérő, ihlető témája Tömörkénynek és Tóth Molnárnak is. Az író fia, a Szegeden élő Tömörkény László ma is őrzi Tóth Molnárnak egy hasonló tárgyú kompozícióját, amellyel édesapját a művész, barátsága jeléül, megajándékozta. E képen nincs meg a komikus elem, a humoros rajz napfényes derűje, helyette a nincstelenség életének balladai kómorsága (2. sz. kép). A *tömjénben* és illusztrációjában író és művész azonos ihletből, élményből fakadó meglátással idézik elének a szegedvidéki magyar nép, a tanyai ember életében szerepet játszó paraszti furfangot, lelke ősi idegenkedését a szívtelen „tehető” embertől. Az író és festő művészi felfogásának harmonikus voltáról tanúskodnak azok a képek, melyeket Tóth Molnár Tömörkény frásainak nyomán alkotott. Gondoljunk csak például azokra a szép Tömörkény-kötetekre, a 90-es évek terüskéire: *Belyárlegendák* (1898), vagy *Jegyenék alatt* (1898), Tóth Molnár nevét itt is idéznünk kell (3. és 4. sz. képek).

Az irodalom Tömörkénynek a *Hüvelyk Matyi*ban lévő cikkei közül általában azokat ismeri, melyek nevével, feloldott álneveivel: Hóeke Menyhért, Pista, T...ny jegy-zettek. A Kiss Ferenc—Tonelli Sándor által szerkesztett *Szeged* c. műben, amelyben Móra Ferenc is közreműködött, találkozunk még álneveinek felsorolásával: „A lap (*Szegedi Napló*) *Hüvelyk Matyi* című heti élcslap-melléklete egész sor maradandó alakjának adott derűs és hosszú életet. Csak a Csamango Éliás, a Sötörő Gyömbér Kata, a Kőtsönös Rókus, Lőrinc, a város cselédje felsorolásra szorítkozunk.”⁶ Tömörkény azonban nemcsak e figurák, illetőleg álnevek mögött rejtőzött. Feltehetőleg ő volt a *Hüvelyk Matyi* is. Egyik Tömörkény-kutatónk, Czibor János szerint is Tömörkény „szerkesztette a Szegedi Napló élcslapját: a *Hüvelyk Matyi*”;⁷ a szerkesztő pedig Hüvelyk Matyi néven társalgott az élcslap olvasóival a szerkesztői üzenetekben is. Milyen érvek alapján állítható még, hogy Tömörkény István azonos Hüvelyk Matyival?

A Kőtsönös Rókus aláírás az élcslapban a *Tisztított úr vögye mög* című cikksorozat alá került. Ezekben Tömörkény a szegedi aktualitásokat figurázta ki igen szellemesen. Az élcslapnak 1890. okt. 19-i címlapján Tömörkénynek aláírás nélküli, jól sikerült karikatúrája látható Tóth Molnár Ferenc szignatúrájával (5. sz. kép.) A művész, ünneplő parasztgunyában ábrázolja az írot, útrakészen. Általvetőjéről a zokogó, kis Hüvelyk Matyi lóg le olyanformán, mintha visszatartaná, elgáncsolná a távozni készülőt. Tömörkény egyik kezében vándorbot és hosszúszerű pipa van, a másikkal a *Tisztított úr vögye mög* c. cikksorozatban állandóan kínált házára mutat, amelyre Tóth Molnár rárajzolta az idézett cíkcímet. A ház mögött, hegyektől, erdőtől övezett út kanyarodik Merán felírású útjelző táblával. A címlap hátoldalán a következő magyarázó verses szöveget találjuk:

(A címképhez.)

Tisztított úr!

T. című közönség,
Vedd okosan számba,
Hogy Kőtsönös Rókus
Utazik Meránba.

Tilorországból is
Haza-haza köhög,
Postán is megírja:
Tisztított úr vögye mög.

A karikatúra vitathatatlanul Kőtsönös Rókust ábrázolja. Kőtsönös Rókus pedig Tömörkény figurája volt. Az ábrázolást hűnek kell ítélnünk. Tóth Molnár alapjában ismerte

⁵ A szegedi származású, tehetséges festőről Munkácsy Mihály is elismeréssel nyilatkozott. Munkácsy-nak arcképeit és a szabadságharc egyes jeleneteit ábrázoló képeit mutatta meg. — Vö. Szegedi festő Munkácsy előtt. *Szegedi Napló*. 1890. okt. 7. 275. sz.

⁶ *Szeged*. Szerk. Kiss Ferenc—Tonelli Sándor—Szigethy Vilmos. Bp. 1927. 230—242., 292—305., 360—378. p.

⁷ Tömörkény István: *A tengeri város*. i. m. 433. p.

művészársának lelki-testi struktúráját és kifejezésre is juttatta. Nem szabad megfeledkez-nünk arról, hogy nem fényképről, hanem grafikus technikáról van szó. A majdnem egy-korból származó Tömörkény-fényképekkel való egybevetés megerősíti állításunkat, így pl. a *Magyar Génusz*ban megjelentek (6. és 7. sz. képek).⁸ A karikatúra és a fényképek keletkezése idején Tömörkény huszas éveiben lehetett. Nem állítható, hogy a *Magyar Génusz* éppen a Tömörkény-cikkke közlése alkalmából „frissenkészült” fotográfiákat kapott volna az írótól, mert nála a portretirozástól való írtózás családi vonás volt. Egy évtizeddel később meg is írja ezt Kiss Józsefnek, mikor az *A Hét* 25. esztendő jubileumára képet kért tőle.

„...Ami a másik kívánságot illeti, az újabb keletű fényképet, — ez már nehéz kenyér. A familiában, hogy valamit mégis örököljünk, az arcképektől való írtózást szokás örökölni. Öregapámról egy fénykép maradt. Kedves apámat vőlegény korában — amikor madarat is lehet fogatni az emberrel — bírták csak rávenni, hogy lefestesse magát egy helybeli, sok reményekre jogosító fiatalemberrel, akiből később idősb Vastagh György lett, de már a fotográfus masinája elé soha oda nem állott. Szintén így húzódozok én is ettől a foglalkozás-tól, bár nem tudom pontosan az okát adni, hogy miért. Azonban van itt egy régi fénykép amely valamely nagy muzsikányszerűség eredménye lehetett, ezt ide mellékelem: legalább ezen még nincs rajta a deresedés ősi köde. — Elvégre ez úgyis egyre megy: nemsokára már úgysem azt kérdezik, hogy milyen az ember, hanem, hogy milyen volt.”⁹

A Tóth Molnár karikatúrájának a Tömörkény-fényképekkel való összehasonlítása alap-ján megállapíthatjuk, hogy az arcformának, a dús szemöldökkel keretezett szemnek, a szép szabású, egyenes orrnak, a formás szájnak, a kerekded, kissé felhajló állnak rajza hűségesen egyezik a kézi és gépi ábrázolásokon. Kár, hogy a rajz a homlokot kalap alá rejtji, mert ez igen jellemző lenne Tömörkény-nél. A karikatúrán levő feliratok közül az élclapot ismerős első látásra megfejtji a *Nagy férfiak. (Gipszből)* szöveget is: a címlap számról-számra ilyen felirattal hozta közéletünk, vagy Szeged „nagyjainak” karikatúráit. — Az útjelző tábla „Merán”-felirata már nagyobb fejtörést okoz.

Ebből csupán az derül ki, hogy Kőtsönös Rókus, alias Tömörkény Meránba utazik. A meráni utazás adata azonban egyöntetűen hiányzik minden az író életére vonatkozó írásból, önvallomásaiból és ma is életben levő családtagjai sem tudnak róla. Minthogy Kőtsönös Rókusról teljes bizonyossággal tudjuk, hogy Tömörkény rejtőzik mögötte, azt kell kiderítenünk, miért utazott volna s utazott-e egyáltalán valaha is Meránba. Köztudomású, hogy Merán már abban az időben is a gyógyulni vágyó tüdőbetegek zarándokhelye volt. Az író is hatalmába kerfette volna a kór, amely a kortársírók nemzedékének oly jellegzetes betegsége volt? Ez ölte meg fiatalon, 1906-ban Thury Zoltánt, a *Szegedi Naplónak* Kulinyi Zsigmondot követő szer-kesztőjét, Békefi Antalt 1907-ben; pedig Thury volt Meránban, Békefi Davosban. Így haltak meg Justh Zsigmond, Reviczky Gyula, Iványi Ödön is. Eppen Iványi panaszkolta az újságírás egészségromboló hajszáját Reviczkyról alkotott nekrológiájában: „Az új irodalom embereit a modern élet könnyen nyúvji. De különösen az újságírás, ez az újkor emberevő Moloch, amely tehetséges fiatalok vérvél és húsával él. A redakciók tele vannak idegbeteg, tüdőbajos, mig-raines, gyomorfájós, ványadt, sovány ifjakkal. Emészti őket az a lázas munka, melyhez képest a délamerikai cukornádkapálás üdítő kedvtöltés.”¹⁰

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, tüdőbeteg volt-e Tömörkény. Hozzá tartozói: fia és leánya nem tudnak róla; az 1890-ben édesapjuk körül zajló eseményekről legfeljebb csak hallomásból értesülhettek volna, minthogy az író 1894-ben kötött házasságot. Az irodalom-ban két helyen találunk utalást erre: magánál Tömörkény-nél és Móra Ferenc-nél.

Tömörkény *Pihentető* c. cikkében céloz rá, mely 1913-ban jelent meg a *Szegedi Napló*ban: „... Pedig nem lehet mondani, hogy rossz orvosság volna az áldott napocska. Csak egysesek idegenkednek tőle... Hát nem lehet ez mégsem bolondság, meg csak divat. Én már csak úgy emlékszem vissza azokra az időkre, amikor a tüdő meg a csúz fürdőkre kényszerített, mint valami nehéz álomra. A sok költségre, az utazás kellemetlenségeire, tarka-barka vendéglők még tarkább-barkább ételre, pincérborra való egymásra való licitálására, mert máskülönben nincsen „kiszolgálás”: jó órában legyen mondva, minderre most semmi szükség nincsen, a napfény ingyen adódik az égből itt a tanyán, ahol csend van, nyugalom és pihenés és az élhetés költsége olcsóbb, mintha otthon volna a városban az ember... Elbágyadva dől sz hanyatt, a forró levegő beszívása kissé nehéz, úgy tetszik, mintha a napsugár érezhető súllyal feküdne rá a mellkasodra. A könyv kiesik a kezéből.”¹¹

⁸ *Magyar Génusz*. 1893. II. köt. 63. p.: Róna Béla: *Tömörkény István, méltatás az író arcképével*. Uj. 1902. I. köt. 16. p.

⁹ *A H t.* 1913. 867. p.

¹⁰ A tülevevű fák alatt. *Alföld* d. 1889. aug. 10. — Rejtő István: *Iványi Ödön*. Bp. 1955. 116–117. p.

¹¹ Tömörkény István: *Pihentető. Szegedi Napló*. 1913. szept. 21. — Erre az adatra Kispéter András hívta fel figyelmemet, amelyért ezúttal is köszönetet mondok.

Móra Ferencnek *Beszélgetés a ferde toronnyal* c. könyvében az *Alla Soldato* c. novellája a másik utalás: „Tömörkény Istvánnak nem voltak nagyúr jóbarátjai nemcsak kormány-párti mandátumot nem adtak neki, hanem még annyi vasúti kedvezményt se, amennyit az állami útkaparónak megadnak. A világ mindig egyforma volt és az ő idejében is tojáskereskedők utazgattak újságrójjeggyel a magyar állam vasútján és amikor Tömörkény Istvánnak egyszer Szeged polgármestere próbált kijárni egy egyszeri utazásra szóló jegyet a méltóságos állam-vasúttól, hogy beteg tüdejét életében egyszer elvihesse a Tátrába, akkor a méltóságos állam-vasút megrázta összes méltóságos fejét: — Tömörkény, Tömörkény... Ki az őrdög az a Tömörkény, hogy sohse hallottuk még a nevét?”¹² Mórának ez a visszaemlékezése 1925-ből származik, amikor az író már nyolc szatendeje halott volt. Ismerünk azonban még egy dokumentumot: Tömörkény Istvánnak 1901-ben, vagy 1907-ben (a datálás elmosódott) rokonához, Burger Gusztávhoz intézett levelét, melyet jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-tára őriz:

Kedves Guszti

Tegnap érkezett levedre sajnálattal kell tudatnom, hogy az én helyzetem nem sokkal különb. Éppen csak hogy élünk. A drágaság itt még kutyább, mint Pesten: egy mázsa szén 3 frt, egy öl fa 25 frt, s ehez alakulnak az élelmiszerek árai. A fizetésem csekély, még mindig ugyanaz, amit 25 évvel ezelőtt, a könyvtár alapításakor megállapítottak s azóta nem emelkedett. A közösség [?] által megszavazott drágasági pótléknak még a múlt évre eső részét sem hagyta jóvá a miniszter. Úgy élünk, hogy semmi-féle mulatságot nem ismerünk, csak a gyerekszoba fűtésére telik, abban vagyunk valamennyien s a múlt év óta szeszes ital csak az asztalunkra sem kerül, én magam teljesen absztinens Good Templar rendbe léptem. Nem azért, mintha nem esne jól egy-két pohár bor, hanem mert a takarékoságot már idáig kellett terjeszteni.

Tavaly erős tudóvérzéseim voltak, ami után az orvosi vizsgálat megtalálta bennem a tudóvész bacillusait. A dolog az én koromban nem nagyon veszedelmes: el lehet húzni húsz-harminc évig is, de igen sok pénzbe kerül. Így már tavaly is fürdőre küldtek s az idén is mennem kell, ami nagy költség. Pedig épp betegségem miatt kevesebbet dolgozhatok, mint eddig. Már tavaly is csak úgy segíthettem a dolgon, hogy a kiadóm-tól fölvettem előre egy könyv tiszteletdíját, mely csak még ezután fog megjelenni. Ipamék előregedvén, az üzlettel fölhagytak s tisztán kis birtokuk jövedelméből élnek, maguk is napszámosként dolgozva kertben és pincében: ott nincs mit keresni: kölcsönösen örülünk, ha úgy birunk élni, hogy nem szorulunk egymásra. S a gyermekek is nőnek s éppen tekintettel tudóbajomra, amely váratlan meglepetést is csinálhat, elsősorban róluk is kell gondoskodnom azzal, hogy nyugdíj illetvekeimet s életbiztosítási rátáimat pontosan fizethessem. Ami takarékoságot csak ki lehet eszneli, azt már mind megtettük, én már még a vasárnap délutáni kávéház örömeit sem ismerem.

De azért még ily körülmények között is kell némi áldozatot hoznom ez enyéimmel szemben, az kötelesség is. Sajnos azonban ez a kötelesség már hosszú időre le van foglalva. Béla¹³ az ősszel tudóvészben meghalt, a felesége csak nyomorult altiszti nyugdíjat kap s két gyermeke maradt. Ez a két fiú, a két utolsó Steingassner s most az ezekről való gondoskodás is kötelességünk, amit közös megegyezés szerint havi segély alakjában teljesítünk, hogy a két gyermeket fölnevelhessük. Ami az én szegénységemtől rokoni segítségére juthat, az most már természet és vér szerint csak oda mehet.

Mindnyájatokat tisztel
szerető rokonod
Pista

Sz, 907 [1?]. 12/II.

A levélből világosan kitűnik a tudóbaj diagnózisa, amely a meráni utazást indokolná. Járt-e tehát Tömörkény Meránban, vagy sem?

A *Szegedi Napló* 1890. nov. 30-i „A Koch-féle gyógmód Meránban” c. cikke (lásd: Újdonságok rovata!) mintha választ adna erre: „Meránban időző munkatársunk értesíti lapunkat, hogy ott a tudóvésznek a Koch-féle fölfedezések szerint való gyógyítása már hétfőn kezdetét veszi. Dr. Jármay fürdőorvos már visszaérkezett Berlinből azon örvendetes hírrrel, hogy az ottani orvosok még e héten hat üveg oltóanyagot kapnak, ami elég 300 beteg gyógyítására. A meráni orvosok most lázasan foglalkoznak azzal a tervvel, hogy nagyobb

¹² Móra Ferenc: *Beszélgetés a ferdetoronnyal*. Bp. 1927. 134–143. p.

¹³ Steingassner Béla, az író testvére.

szabású szanatóriumokat rendeznek be s azokban helyezik el a betegeket, persze drága pénzért. Egyik előkelő orvos már meg is vásárolt egy óriási épületet, melyet magán-kórházzá alakított. Az orvosok humánusabb része azonban nem akar belemenni ezen tervbe, mely némileg kizsákmányolás jellegét viseli magán. A betegek rendkívüli hatással voltak a felfedezésnek már első hírei is. Mint beteg munkatársunk igen szépen írja: «Forongnak a betegek; a különféle sokféle nacionáléjú bacillusok nyughataatlanul, vesztöket érezve, dolgoznak, rombolnak a lyukas fujtatókban; betegek, kivált németek, berliniek, tömegesen hagyják el Meránt: mennek a boldog pátriájukba, az új Megváltóhoz, aki elsőbben is a németeknek osztja ki az új, friss egészséget.» — A gyógykezelés további folyamáról annak idején majd részletes tudósításkat közlünk Meránból, a tüdőbetegek Mekkájából.”¹⁴

A *Napló* újdonságrovatának ezen hírközlése a Meránban tartózkodó „beteg munkatárs” tudósító levelén alapszik; ha a levélből a közleménybe emelt sorokat stíluskritikai szempontból vizsgáljuk, gyanakodhatunk Tömörkényre. Elfogadjuk ennél fogva is 1890-ben Meránban való tartózkodásának lehetőségét, bár ezt az őt ábrázoló és említett karikatúra Merán-feliratán, megállapítást nyert tüdőbaján kívül több adattal alátámasztani jelenleg nem tudjuk. Le kell szögeznünk, hogy abban az időben az ugyancsak tüdőbajos Békefi Antal is tartózkodhatott Meránban és ő is tudósíthatta arról lapját, a *Szegedi Naplót*, mindez azonban nem mond ellent Tömörkény egyidejű ottlétének.

Tömörkény életének meráni állomása az író pályájának felfelé ívelésében nem jelentett törést, de talán egy végzetes történést jobban megmagyaráz: az írónak 1917. ápr. 24-én, alig 51 esztendő s korában bekövetkezett, váratlan halálát. A 26 éves korban megtámadott „lyukas fujtató” egy emberöltő múlva sem tudta legyűrni a tüdő- és mellhártyagyulladás.

Mondottuk, hogy a Hüvelyk Matyi álnév mögött, a *Szegedi Napló* élclapjának első évfolyamaiban, Tömörkény István rejtőzik. Talán később a munkatársak közül mások is tréfás cikkeik alá kanyarították ezt az álnevet, ha valamit a szerkesztőgárda egységes véleményeként kívántak tolmácsolni.

Az 1890-es évfolyamban *Komoly szó* címen lapprogramot ad „Tömörkény—Hüvelyk Matyi”:

.....
A politikára nem vágunk nagy képet,
Ostorhegygel csípjuk a felmászó népet,

Ugronnak, Tiszának nem hajtunk kalapot,
A Hüvelyk Matyira prenumeráljatok.

A *Komoly* szót Tömörkénynek kell tulajdonítanunk, mert ugyancsak az 1890-es évfolyam előfizetési felhívásában Kótsönös Rókus tollára ismerünk:¹⁵

Bérbeadom a házamat
Az új esztendőre,
Ha a házbér fizetődik
Pontosan előre!
Lakóm lehet minden magyar
Potom olcsó árért:
Negyedévre egy forint és
Huszonöt krajcárért.
Vidám élet lesz énnálam
Jövő esztendőre:
Udvaromon kiporzódik
Sok nagyfejű bőre!
Házmesterem Hüvelyk Matyi
Arendáljunk nála!
Tisztott úr! Lögyék zsilléröm
A jövő fertályba!

A Hüvelyk Matyi álnévnek feloldása azért sem érdektelen, mert az élclap szerkesztőjének kiléte sem a lapból, sem a *Szegedi Napló*ból nem derül ki.

Mindössze két lapnak: a *Szegedi Naplónak*, élclapjának, a *Hüvelyk Matyinak* az analízise is új adatokkal gazdagította a Tömörkény irodalmat. Feltehető ennél fogva, hogy milyen

¹⁴ *Szegedi Napló*. 1890. 328. sz. 5. p.

¹⁵ *Hüvelyk Matyi*. 1890. okt. 19. 42. sz., dec. 28. 52. sz.

1. „Megindulnak aztán a halottal, elül is, hátul is — tömjént pipálva.”

2. Tóth Molnár Ferenc : Temetés a tanyán.

3: Tóth Molnár Ferenc borítólapja Tömörkény Betyárlegendák (1898.) c. művéhez

4. Tóth Molnár Ferenc borítólapja Tömörkény Jegenyék alatt (1898.) c. művéhez

ÜVELYK MATYI.

NAGY FÉRFIAK.

(Gyűjtemény)

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Szeged, Iskola-utca, Fűző-232. a haván az előfizetési pénzek a a kizárólag is küldendőek.
Előfizetési ár: Negyedévi 2 forint 25 k., félre: 4 forint 50 k. — Előfizethető a kiadóhivatalban, továbbá Réha Sándor, Foglalkozási,
Könyvtári és társas könyvtárosoknál, ahol a lap egyes számai is kaphatók.

Egyes szám ára 10 k.

5. Tóth Molnár Ferenc Tömörkényt ábrázoló karikatúrája

6. Tömörkény István (Magyar Génius. 1893.)

Tömörkény István.

7. Tömörkény István. (Magyar Géniusz.1902.)

eredményes volna *A Hét, Élet, Magyar Szalon, Magyar Figyelő, Magyar Génius, Új Idők, Országos Hírlap, Budapesti Napló, Pesti Hírlap* feldolgozása, hiszen Tömörkény ezeknek is munkatársa volt.

Móra Ferenc 1917. máj. 28-i Pintér Jenőhöz intézett levelében Tömörkény halálával kapcsolatban többek közt így ír: „...a főntvalók — a pestiek — közül kevesen értették meg, hogy a mi mostani gyászunk nem a szokásos vidéki irodalmi gyászok közül való.”¹⁶ — Móra helyesen ítélte meg a kortársaknak annyiszor szűk látókörből eredő részvétlenségét: a hegy lábánál álló sohasem fog ítéletet alkotni a hegy magasságáról. Mi azonban ma, két emberöltő elmúltával már tudjuk, hogy Tömörkény a mi írónk és azt is, hogy irodalomtörténetünkben milyen gazdag fejezettel vagyunk adóssai.

NAGYRÉVI GYÖRGY

A VÖRÖSMARTY-ÁRVÁK JAVÁRA INDÍTOTT GYŰJTÉS TÖRTÉNETE

Számtalanszor rajzolt jelensége nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem egész életünknek: igazi értékét bárkinek, bárminek a maga valóságában csupán annak elvesztése után érezzük. Jól szemlélhető ez a jelenség országos viszonylatban is, amikor visszatekintünk egy évszázad távolából most az 1855-ről 1856-ra forduló őszi és tavaszi eseményeire. Vörösmarty halálával az elhunyt költő alakja az egész magyar nép érdeklődésének, sőt ezen túlmenően politikai törekvéseinek középpontjába került. És akkor némi kapcsolatba jutott — először — Vörösmarty neve, emléke a munkásmozgalommal is. Ahogyan csak fokozódott Vörösmarty halálával a magyar nép iránta érzett tisztelete-szeretete, úgy nőtt, mint látni fogjuk, a császári reakció ijedelme-erőszakoskodása, úgyhogy a radikális politikai Vörösmarty Mihályt *holtában is üldözték*, elsősorban azzal, hogy az árvái javára indított gyűjtést akadályozták, nevének említését tiltották. Ezeket a költő halála kiváltotta eseményeket ismertetjük most, az akkori magyarság képzeletében élt Vörösmarty-képet kíséreljük megrajzolni részben új, részben régebbi adatok felelevenítése révén,¹ részint eddig közzé nem tett ügyiratok alapján.² Mindezekre támaszkodva előbb a költő temetésének eddig részben ismeretlen részleteit vázoljuk, inkább rekapitulálva és kiegészítve a máshol most részben megjelent, említett levéltári adatokat, azután a jelzett gyűjtés akadályoztatását és a Vörösmarty emlékkünnepek sorsát ismertetjük, kitérve végül az ehhez kapcsolódó könyvtartani és sajtótörténeti vonatkozásokra is.

A költő temetéséről a kortárs *Gyulai Pál* közel félszázad múlva így emlékezik: ³

¹⁶ Nagy magyar elbeszélők. Szerk. Szemző Piroska. Bp. 1955. 33. p.

¹ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. II. kötet, 413. l. — Ferenczi: Deák élete. II. kötet, 234. l. — Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1848—1867. 314. l. — Az említett művek inkább csak a temetést ismertetik és a gyűjtés pesti kezdeményezéséről szólnak. A gyűjtés akadályozásának részleteit elsősorban a bécsi adatok alapján részletesen *Angyal* Dávid tette közzé Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése c. művében, (Budapest, 1926.) 309. l. — *Angyal* Dávid bécsi adatait — azokat nem említve — egészíti ki most *László József* az Orsz. Levéltárban fellelt adatok alapján az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. 4. számában és ezt tesszük a *Könyvtáros* 1955. II. számában mi is. *László közli* a temetésről és a gyűjtésről írt spicilijentéseket és a gyűjtés sorsát addig, amíg azt a kormányzóság másodfokon, tehát *nem véglegesen* elutasította. Mi nem tartottuk elmellőzhetőnek a korabeli sajtó idézeteit sem, hogy képünk teljes legyen.

² A *László József* által felhasznált iratanyag *kívül* sikerült *más*, a Vörösmarty-gyűjtésre vonatkozó ügyiratokat is találunk az Országos Levéltárban; — sajnos, több Vörösmarty-aktának csak a számát leltük meg! — Az ügyiratok vonatkozó jelzése: Országos Levéltár (továbbiakban OL.) Militair und Civil Gouvernement, (M. C. G.) *Polizei*-Section (Pol. Sec.) — tehát a Kormányzóság *Rendőri* osztályának iratanyagában elsősorban a 7.944/1855 jelzésű iratköteg; ezt használta fel *László József*. Az ezekkel párhuzamosan futott ügyiratok viszont a Kormányzóság *Polgári* osztályának (*Civil*-Section, Civ. Sec.) és *Praes. Res.* (elnöki rezervált) iratai között vannak és jól kiegészítik az előbbi iratköteg anyagát. Utóbbiak jelzése: M. C. G. Civ. Sec. 1855/22 777, továbbá 1856/4 sz. — A Honvéd Levéltárban őrzött Vörösmarty iratanyag jelentéktelen töredék kivételével elpusztult.

³ *Akadémiai Értesítő* 1900. évf. 596. l. Kiemelés tőlünk.

„... A főváros népe öt sanyarú év után e temetésen lélegzett fel szabadabban... s *kíakarta mutatni érzelmeit*, hogy „megfogya bár, de törve nem, él nemzet a hazán...”

A kort legnagyobb részletességgel ismertető *Berzeviczy-féle munka*⁴ közli a temetésről, hogy annak „... készületlenül nagyszerű nemzeti tüntetéssé alakulása s az a tény, hogy e tüntetésért senkit felelősségre nem vontak, — mert nem is vonhattak — bátorította fel a magyar közönséget arra, hogy érzelmeinek legalább a letúnt nagyok ünneplésében nyíltabb és messze-
több kifejezést adjon...”

A kortárs *Eötvös József* írja Gyulai Pálnak néhány nappal a temetés után:⁵ „... Szerdán temették Vörösmartyt... Semmi sem mutatkozik, ami e veszteséget pótolhatná. Nem hibázik az új sarjadék, csakhogy e sarjadék olyan, melynél első tekintetben meglátszik, hogy belőle egy derék fa nem nőhet... a részvét, melyet a nemzet Vörösmarty iránt mutatott és mutat árvái iránt, lelkemben több reményt támasztott ismét, mint egy idő óta éreztem...”

Az elnyomatáskori, persze erősen korlátok közé szorított újságírás inkább csak céloz több jól megfigyelt kerülményre.⁶ „... Vörösmarty halála érvényesítő ismét a nemzet ép lelki erejét, mely... különösen a veszteségek érzetében nyilatkozik, mint olyan lélekemelöleg...” (*Magyar Sajtó*). „... A társaság minden osztálya... a szegény kézművesig megjelent e temetésen, amelynek nagyszerűségénél fogva méltóságátjelesebbet, a közbánatnál fogva ünnepléye-
sebb és meghatóbbat a főváros még nem látott... A Rókus előtt még egy áldást... A gyász-
kíséret nem tért vissza, hogy Vörösmartyt csak azok kísérik a temetőbe, kik szívéhez leg-
közelebb állottak... A nép, mely eddig eljött, elkisére a koporsót a távol sirkertig is...”
(*Pesti Napló*).

A korabeli hírlapoknál többet mondanak az egykorú hivatalos ügyiratok és spiclijelen-
tések, mely utóbbiak közül kettő teljes szövegében tétetett közzé az *Irodalomtörténeti Köz-
leményekben* (1955; 4. sz.); A cikk közli, mi történt a temetésen a hírlapi közléseken túl és azt is megtudjuk a dolgozatból, miként bontakozott ki a tervezett országos gyűjtés első
üteme. Utóbbiakat ezért most csak vázoljuk és kiegészítjük, — részletesen inkább majd csak
azt tárjuk fel, ami azután történt, amire a szóban forgó cikk nem tért ki.

A gyűjtés tervezetéről nyilván közvetlenül a költő halála után már tárgyaltak bará-
tai; *Toldy Ferenc* ugyanis már másnap így ír erről bécsi szerkesztő barátjának: Török János-
nak:⁷ „... Kérem, ne előzze meg itteni barátait segédkezésre felszólításokkal... ne ezt az
irgalomra hivatkozást, mely ha (máskor) segített is, de perulva segített. Nem kell tehát ala-
mizsnát kérni, az Vörösmartyhoz nem illő és nem a nemzethez... A miként még nincs meg-
állapítva, de Önt tudósítani fogjuk...”

Itt *Toldy* nyilván arra a gyűjtési tervezetre célzott 20-án, amit másnap, 21-én, tehát a
temetés napján — *Dessewffy* Emil és *Eötvös József* a pesti rendőrfőnökségen nyújtottak be és
amiről 23-án Török János lapja, a bécsi *Magyar Sajtó* már is megemlékezett. Ezt a tervezetet
mint a most máshol megjelent tanulmányban is olvassuk, a budai Helytartói hivatalhoz
és onnan tovább az akkori legfőbb magyarországi kormányservezhez, a Cs. Kir. Katonai és
Polgári Kormányzósághoz (K. K. Militair und Civil Gouvernement, a továbbiakban: *Kormány-
zóság*) terjesztették fel. A tervezett gyűjtésre kitért volna gyászbeszédében, a már többször
említett kémjelentés adatai szerint *Eötvös József* és *Toldy Ferenc* is, de hát, mint olvassuk,
csupán előre leírt, cenzurázott szöveg felolvasása engedélyeztetett.

Az országosnak tervezett Vörösmarty gyűjtés ügyirata — mint mondtuk —, a Kor-
mányzóságra került, tehát ahol mindenekelőtt előbásták azt a régebbi Vörösmarty-aktát,
amelyben még 1850-ben megszűntették a katonai bírósági eljárást.⁸ Az aktában talált adatok
— és nyilván a temetés-demonstráció ténye miatt — adták ki azután a december 2-án kelt
döntést, mely lényegesen korlátozta a nyilván már a rendőrfőnökkel megbeszélte gyűjtés-

⁴ Berzeviczy Albert i. m. II. k. 413—414. I. Az a feltevés, mintha a Vörösmarty-
temetés és gyűjtéssel kapcsolatban senkit nem vontak volna felelősségre, téves!

⁵ *Magyar Figyelő*, 1913. III. negyed. 465. l. Kiemelés tőlünk.

⁶ Angyal i. m. szerint *Falk Miksáé* általában a □ jelzés, mely ez alkalommal a *Magyar Sajtó* cikke alatt áll, de máshol azt írja, sőt bizonyítja, hogy *Székely József* írta a *M. Sajtóban* a Vörösmarty-megemlékezést. A Czapáry-féle Vörösmarty- emlékkönyv a *Pesti Napló* Vörösmarty-cikkének szerzőjét nem nevezi meg, a *Magyar Sajtó* cikkét *Tóth Lőrinc*nek tulajdonítja. (Lehet persze, hogy a 20-i szám cikkét *Tóth*, a XI. 21-i cikket *Székely* írta.) A *Vasárnap Ujságban Jókai*, a *Budapesti Visszhangban Vas* Gereben írták a Vörösmarty-cikket.

⁷ *Magyar Sajtó* 1855. nov. 22-i szám; *Toldy* különben *Philomusus* álnéven állandó munkatársa volt a lapnak. A levél kelte: november 20. Kiemelés tőlünk.

⁸ O. L. M. C. G. (Pol. Sec.) 1856/3770. A hadseregarancsnokság rendőri osztályának az akkori katonai bírósághoz küldött információja.

tervezet elgondolásait. A döntés szövege előbb — mellébeszélve — arra hivatkozott, hogy országos gyűjtés csupán valamilyen elemi csapás esetén indokolt, — hogy Vörösmartyék anyagi helyzetéről nem nyújtottak be hivatalos bizonyítványt, — hogy végül, Vörösmartyék támogatására ott az Akadémia, mely legutóbb jelentős pénztári felesleggel zárta számadásait. Am igazában mégis politikai oka volt annak, hogy ebben a döntésben eleve tilalmaztak minden, a gyűjtésre vonatkozó sajtófelhívást, megtiltottak minden, erre a célra tervezett ünnepséget, színelőadást, táncmulatságot. A tilalmazásnak igazi oka kiderül a gyűjtést leltítő döntés szövegéből is, amit az ország valamennyi rendőrfőhatóságához szétküldtek: „... A kérelem indokolásul Vörösmartynak a magyar irodalom és nyelv művelése terén kifejtett érdemeit említi. A kormányzóság azonban nem tekinthet túl a tényen, mellyel Vörösmarty megszavazta a rebellis országgyűlésen Pálóczy [— helyesebben Madarász és Pálóczy] — azon indítványát, hogy a katonai főiskolákban a vallástant ne kelljen tanulni és hogy Vörösmarty az illegális debreceni parlament ülésein is résztvett. Ezért a kérelmezett módja az ilyen gyűjtésnek előreláthatólag demonstrációhoz vezetne, mivel az adományokból nemcsak a Vörösmarty iránti érzelem tűnne ki, hanem inkább a vallási indifferentizmus melletti állásfoglalás és Vörösmarty, a debreceni parlamenti képviselője támogattna ilyen módon...”⁹

Vörösmartynak ezt az 1848-as, az ügyiratban említett állásfoglalását egyetlen Vörösmarty-életíró sem említette meg. — Idézzük ezért most a függetlenségi kormány hivatalos lapjának a *Közlönynek* (184. szám) szavait — erre hivatkozik ugyanis a Vörösmarty-akta referense is. A *Közlöny* szerint 1848. december 8-án a Hadi Főtanodáról előterjesztett törvényjavaslatot tárgyalták; a kormányjavaslat szerint a 14 éves korukban katonaiskolába került növendékek rendszeres és kötelező vallásoktatásban részesültek volna. Am az ugyanakkor előterjesztett Madarász—Pálóczy-féle ellenzéki módosító szöveg szerint a növendékek „...val-
lástanban rendszeresen sem nem taníttatnak, sem nem gyakoroltatnak...” Madarász József felszólalásában még külön is hangoztatta az ellenzéki kívánságot: „... A tanodában egyházi szolgálat ne szolgáltassék és a vallási szertartások ne taníttassanak!...” Ellenzéki képviselő-társa, Pálóczy László ezt a kívánságot alátámasztva azt kívánta beszédében: „... Semmiféle pap ne legyen a tanodában!...” Végül is szavazás alá bocsátották az ellenzéki módosító javaslatot, amelynek szövege szerint az említettekén túl a Főtanodában még „... az erkölcsstan valláskülönbőség nélkül egy arra alkalmas polgári tanár által fog taníttatni...” A névszerinti szavazáson a Madarász—Pálóczy-féle ellenzéki javaslatot fogadták el — erre szavazott Vörösmarty is, — 82 szóval, a kormányjavaslat mellett 60 képviselő adta le a voksot. Hozzá kell tennünk: az elnök későbbben kimondotta, hogy mivel az érvényességhez a képviselőház általános többségének jelenléte szükséges — a Hadi Főtanoda növendékeinek vallásoktatása ügyében határozatot nem hirdethet ki.

Az országos gyűjtés ügyének előadója erre a hadbíróági vádpontra hivatkozott itt és a döntés részben ezért csupán ennyit engedélyezett: magánosok adományozhatnak Vörösmartyéknak, segíthet az Akadémia is, ezeket az adományokat a családhoz továbbíthatja ugyancsak az Akadémia, illetve eljuttathatja azt a gyámhatóságához — de mint előbb már részleteztük, semmi többet! A döntést december 2-i keltezéssel küldték meg az Akadémiának Eötvös József címére és — mint mondtuk — a rendőrfőhatóságoknak. Vörösmarty barátai azonban — talán azonosak ezek a jóbarátok a beadványban felsorolt emlékbizottság tagjaival — nem nyugodtak bele az elutasításba. Erről a spionjelentés így tudósít: ¹⁰ „... Deák Ferenc környezetének közlései szerint a rendőrhatalóság részéről elfittatott annak a hazafias felhívásnak kinyomtatása és terjesztése, amely a Vörösmarty-árvák javára szolgáló, a nemzethez méltó alap létesítésének részvételére hívott volna fel. Deák (és társainak) meggyőződése szerint a helybeli hatóságok ezen tilalmát még a legrosszabb esetben sem hagyná jóvá a központi (bécsi) hatóság, erre vonatkozóan értesüléseik is vannak. Ezért az ország elismert tényezőiből és személyiségeiből álló küldöttség, — közöttük Zichy Edmund gróf (és nyilván vele Dessewffy és Eötvös) indul Bécsbe, hogy ott panaszt tuzzen Ófelségénél és ilyen módon az ügyön segítsen. Ez alkalommal — tekintettel arra a bizonyosságukra, hogy a vasat addig kell útni, amíg meleg —, közösen egy 25 sorra terjedő felhívásszerű szövegben állapodtak meg, melyet Deák részéről előzetesen elbíráltattak és jóváhagytak. Végül ugyanezen Deák egy szöveget sok-ezer példányban leíratott, a Deák részéről ismeretes precízióval, amit postán juttatnak el a címzettekhez...”

Itt mindjárt kiegészítésül máris meg kell említenünk, hogy a spionjelentésben említett bécsi úttal és Deák-féle körlevéllel párhuzamosan küzdve-haladva a leginkább tevékenyek, mondhadjuk a legbátrabbak maguk az írók — újságírók. A pesti sajtó igrkezett a tilalmat

⁹ O. L. M. C. G. (Civ. Sec.) 1855/5369.

¹⁰ O. L. M. C. G. (Civ. Sec.) 1855/24.399/5659. sz. és a 22 777/5369. sz. ügydarabhoz mellékelve a besúgó 125/855. sz. referátuma.

megkerülve más úton-módon segíteni, a Bécsben megjelenő, de inkább Pestről szerkesztett magyar nyelvű újság, az említett *Magyar Sajtó* pedig egyszerűen nem vett tudomást az amúgyis csak Pest-Budán kihirdetett közlési tilalomról és továbbra is nap mint nap közölt híreket adományozókról, Vörösmarty ünnepségekről, sőt a gyűjtés érdekében újabb ötleteket vetett fel.

Dessewffy Emil ténykedése a gyűjtés érdekében kétségkívül elismerésre méltó volt, — bármennyire is joggal kifogásolható másfelől ókonzervatív politikai állásfoglalása. A fentebb említett spicli-referátum szerint ugyanis tekintélyes személyiségekből álló küldöttség indult volna Bécsbe, közöttük a befolyásos Zichy gróf, — akik azonban nyilván visszaléptek. Dessewffy, adataink szerint egyedül, egymaga járult december 19-én a rettegett rendőrminiszter, *Kempen* tábornagy elé. Felhívására Dessewffy azon nyomban Pro Memoria-ban foglalta össze indokait és ehhez mellékelte mindjárt annak a tervezett felhívásnak szövegét, amit külön lapra nyomtatva az újságokhoz mellékeltek volna. Dessewffy emlékeztetőjében lényegében azt hangsúlyozta, hogy Vörösmarty nem hagyott családjára semminemű vagyont, hogy — vitatva a kormányzóság döntésének indokait —, az Akadémia nem segíthet, mert az eddig Vörösmarty által élvezett illetményt ezután a szabályzat szerint a soron következő akadémius kapja. Az Akadémia vagyona különben is ingatlanban fekszik, készpénzkészletéből pedig erre a célra semmi nem hasítható ki, annál is inkább, mert annak megvan a maga költségvetési célja — így pl. az államkölcson jegyzése stb. Nincsen tehát más mód a költő családjának megsegítésére, — írja Dessewffy — mint egyedül az országos gyűjtés; ennek azonban csak akkor lesz sikere, ha a pesti magyar és német nyelvű lapokhoz mellékelte rövid felhívásban hivatattik fel a közönség s csak akkor adakoznak megnyugodva, ha látják, hogy az adományok rendszeresen tizennégy-tizennégy naponként nyugtáztatnak a *Pesti Napló* hasábjain. Ezeket írta Dessewffy az emlékeztetőben és a mellékelte általa javasolt felhívásnak a szövege így hangzik: „A magyar irodalom barátaihoz! Alulírottak jóváhagyásban részesültek, a magas Cs. kir. Kat. és Polg. Kormányzóságtól ahhoz, hogy összekötő szerepet töltsenek be a Vörösmarty árvák javára adakozók és a gyámhatóság között. Ennek folytán fordulnak most alulírottak a magyar irodalom minden barátjához, mindazokhoz, akik Vörösmartynek ezen a téren kifejtett érdemeit azáltal ismerik el, hogy résztvesznek az özvegy és a három árva jövőjének biztosításában. Utóbbiak neveltetését elősegítő adományaik eljuttathatók készpénzben, állampapirokban, vagy kötvényekben is, alulírott címére (Pozsony, Ventur utca 196), vagy Pesten a Magyar Akadémia pénztárához, (Pest, Uri utca, Trattner—Károlyi ház), ahol Tóth Lőrinc pénztáros úrnál fognak átvétetni. A beérkezett adományok azonnal el fognak juttatni az árvák gyámhatóságához, hogy ott az adományozók szándékának megfelelően használtassanak fel. A beérkezett adományokról pontos elszámolás fog vezetetni, amely az adakozók neveivel együtt 14—14 naponként a Pesti Naplóban kerül nyilvánosságra és a végeredmény is ezen az úton fog közöltetni. Az Akadémia végrehajtó tanácsának tagjai: Károlyi István gróf, Deák Ferenc, Kemény Zsigmond báró tb. tag, Toldy Ferenc, az Akadémia titkára, — alulírottak közreműködésüket, valamint ezen ügyben felügyeletüket készségesen megígérték. — gróf Dessewffy Emil, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke.”

Kempen az emlékeztetőt, — lehet hogy, mint látni fogjuk, csupán a neki átadott két szöveg egyikét — visszavárólag december 28-án küldötte meg, egy leirathoz mellékelve, a kormányzóságnak. A leiratban Kempen közli: járt nála Dessewffy. Azt írja továbbá: — anélkül hogy ő, Kempen, a tervezett felhívás szövegével érdemben foglalkozna, így látja — ha már az engedély maga megadatott arra, hogy az Akadémia közvetítsen az adakozók és a gyámhatóság között, akkor talán nem lenne kifogásolható ennek közzététele és az adományoknak csupán rövid, hírlapi nyugtázása, mely az eljárás legyszerűsítésének is tekinthető. Elvárja végül a leiratban — olvassuk —, hogy a kormányzóság végső döntését vele közölni fogja.

A gyűjtés ügyében tehát a kormányzóságnak ily módon — egyelőre — szabad kezét adott Kempen rendőrminiszter, akinek leiratára hetek múlva, 1856. február 8-án rájegyezték ezeket: „A hivatkozott ügyet Bécsben Ófelség (Albrecht fhg.) és Leininger altbngy Kempen tbngy-al személyesen megbeszélték. Ezért, amíg újabb írásbeli rendelkezés felülről (von Oben) nem érkezik, az ügydarab — irattárba teendő! Hauer s. k.”

Ezáltal tehát „jogerősen”, véglegesen — és nyilván egyetértésben — elgáncsolták az ügyet; — párhuzamosan a közölt szöveggel Kempen január 13-án, (nyilván akkor járt nála Albrecht) — ezt jegyzi naplójába: „... Ófésége Albrecht főherceg felkeresett és minden ügyben pontról pontra teljesen megegyeztünk.”¹¹

Az ügydarab irattárba való helyezését — nyilvánvalóan felsőbb utasításra — különben Hauer István báró, a polgári osztály főnöke kiadványozta, az a polgári főtisztviselő, aki — mint

¹¹ Mayr: Tagebuch des Polizeiministers Kempen. (Wien, 1931). 386. l. A bejegyzés kelte: 1856. január 13.

még látni fogjuk —, nem volt mindig olyan kérlelhetetlen a magyar kultúra ügyében, mint Albrecht és Leiningen. Ide kell még jegyeznünk azt is, hogy az említett Dessewffy-féle emlékeztető általunk fellelt és kétségtelenül eredeti, egyik szövegének mondataival szemben a bécsi levéltárban megtalálható — *Angyal* Dávid közlése szerint — Dessewffynek ugyancsak a gyűjtést indokoló olyan *másik* szövege is, melyben Dessewffy már a kormányzósághoz küldöttnél bátrabb hangon száll vitába a döntéssel. Hivatkozik arra itt, hogy Vörösmarty politikai szereplésére már alig emlékeznek, — hogy nagyon rossz hatást tenne, ha a Tudományos Akadémia elnökének sem engednék meg, hogy a gyűjtésre vonatkozó fagyos, száraz hirdetést közzétegye. Másrészt rámutat utóbbi emlékeztetőben Dessewffy arra, hogy amíg Bécsben általános szokás az, hogy alig ismert elhunyt írók és hírlapírók, [mint von Rombach Michael] segélyezésére a hírlapok hívják fel a közönséget és nyugtazzák az adományokat, — akkor ez Pesten sem lenne akadályozható.¹²

Igy tehát végleg elgáncsolták a szép tervet, a sajtópropagandát, amelytől a költő barátai a gyűjtés igazi sikerét várták. *Irattárba, ad acta* került Dessewffyék beadványa . . . Már kevesebb bonyodalommal járt *Deák* Ferenc akciója, — bár ármánykodott ez ellen is a spionjelentés, melyben a besúgó „sokezer példányban lemásoltatott” körlevélről jelent. Am az erre a jelentésre rájegyzett, december 22-én kelt intern döntés ez alkalommal már méltányos, — *Deák* a gyámja Vörösmarty gyermekeinek — így szól az elhatározás — ebben a minőségében írt most *háromszáz* magánlevelet az árvák támogatása érdekében, ami *Deák*, a gyám részéről kifogásolható nem lenne, annál kevésbé, mert ez a nagy nyilvánosságot sem érintené és a közcsendet sem háborítaná. Ezen sorok kiadványozója megint az előbb már említett — és akkor kétségkívül csupán előljáróinak elhatározását rögzítő — *Hauer* István báró, a kormányzóság polgári osztályának főnöke volt és ezt a döntését rosszindulatúnak annál kevésbé nevezhetjük, mert valójában *Deák* —, életirója szerint is — összesen nyolcszáz levelet küldött szét, s a besúgó sokezer levélről szólt. *Hauer* a közvélemény szerint a *Bach*-rendszer legkonokabb híveinek egyike volt ; viszont fennmaradtak még róla is olyan „bizalmas” jelentések, amelyek szerint magántársaságban *Bach* egész rendszerét cári gazdálkodásnak nevezte, — hivatalosan meg azt jelentette, hogy a magyar hivatalnokok a legjobbak a *Monarchiában*. Másik bizalmas jelentés azt említi bűnéül, hogy nem szeretete a csendőrszisztémát ; fennmaradt egy lelkeshangú felirata a balatonfüredi színház felépítése ügyében. Sajtóügyekben sem volt rosszindulatú.¹³

Ilyenformán magánúton tehát végre megindult a Vörösmarty-gyűjtés. *Deák* könyomatú levele persze igyekszik minden címzettet külön-külön gyűjtési központtá varázsolni, ami annál dicséretesebb, mivel levelei szétküldése alkalmával — december elején — még legfeljebb csak sejtethette, hogy eredménytelen lesz Dessewffy bécsi fellebbezőútja. *Deák* levelének szövege : „Elhunyt Vörösmartynek vagyontalan családjának ügyében csak magánúton lehet segélyezésre felszólítanunk az irodalom barátait. Lángeszű költőnknek özvegyét és árváit elhagynunk nem lehet. Szent kötelességünk a dicsőültnek halhatatlan érdemeit tetteleg is méltányolni s legalább maradékiban némileg meghálálni. Szíves bizalommal kérem tehát, mint boldogult barátom árváinak gyámja, legyen szíves mindazokat, kik baráti s ismerősei körében az elhunytak érdemeit tisztelve részvétellel vannak. . . nevemben s maga nevében magánúton nemeselelkű adakozásra felszólítani. Kérje meg őket, hogy segítsék leróni. . . a köztartozást. . . mellyel az érdemnek tartozunk. Nemcsak készpénzt, hanem kamatozó állampapírokat, úrbéri kárpótlási kötelezvényeket is hálás köszönettel fogadunk. Aláírási íveket szét nem küldhetek, de aki . . . pénzt, vagy kötelezvényt . . . által vesz. . . küldje hozzám Pestre . . . s én az általvettéről részletes megnyugtatót adandok. — Bízva szíves készségében . . . *Deák* Ferenc s. k.”¹⁴

Aláírási íveket szét nem küldhetek — írta itt *Deák* és ez alkalommal nyilván intern propagandára gondolt. Nemcsak a gyűjtést propagáló sajtónyilvánosság tervét gáncsolták el

¹² *Angyal* i. m. szerint (309—311. l.) Dessewffy 21-én járt Kempennél ; a levéltárban levő, Kempen leiratához mellékelt Pro Memoria keltezése viszont : dec. 19 ! A Kempenleirat eredeti száma : Bécsi Állami Levéltár : Oberste Polizei Behörde. (O. P. B.) 9918/1855 sz. — Orsz. Levéltári száma : M. C. G. X. D. fasc. 4/1856. sz.

¹³ *Hauer* jellemzését l. *Angyal* i. m. 176—178. l. Nagy jóindulat jelét látja *Angyal* : 189. és 191. l. (amikor irattárba tétetett több ármánykodó spionjelentést). *Hauer*ról Kempen is ír, i. m. 275, 316, 437. l.

¹⁴ O. L. Vörös A. gyűjt. 1762/13 sz. levél kelte 1855. dec. 12. — Az M. T. Akadémia kéziratárában található (Régi és új írók, 4. r. 319. l.) levél keltezése dec. 29. — A Kormányzóság végleges elutasítását viszont 1856. február 8-án kiadványozták. — *Ferenczi* i. m. II. 235. l. említi a megírt 800 levelet. Mindebből a levéltömegből tudomásunk szerint közgyűjteményekben három darab található !

véglegesen, hanem még gyűjtőveket sem engedélyeztek, — ami annál feltűnőbb, mert ugyan ebben az időben nemcsak Bécsben voltak folyamatban olyan hasonló gyűjtés-mozgalmak, mint amelyekről Desseffy is megemlékezett a Pro Memoriában, hanem, miként a korabeli lapokat forgatva feltűnik: még idehaza sem emeltek kifogást a Garay, Obernyik, Vajda Péter síremléke céljára indított gyűjtés ellen Pesten még Melanchton németországi szobra céljaira is indul gyűjtés! ¹⁵

Az említett, a tervezettnél jóva szerényebb keretek közt megindult Deák-féle gyűjtést igyekeznek most segíteni — alátámasztani a mozgalom talán leglelkesebb, és mint látni fogjuk, legtöbbet kockáztató harcosai: az újságírók. Népszerűsítik a gyűjtést, felszinen tartják a gondolatot a Vörösmarty-ünnepségek említgetésével. Az újságírók érezték át igazán azt, amit a hatalom képviselői is láttak: a Vörösmarty-név egyet jelent a függetlenséggel, a haladó, radikális gondolattal! Ezért a lapok az akadályokat nemcsak megkerülve, hanem egyszerre szembeszállva a tilalommal írtak most Vörösmartyról; akadt, amelyik szinte nap mint nap célozgatott a gyűjtésre, persze legtöbbször a sorok között. A requiemről beszámolva tudósítanak arról, hogy Czuczor Gergely, Vörösmarty iskolatársa, jeles pályatársa mondotta a mellékoltárnál a requiem alatt a misét . . . „Erdély nem siratott még meg úgy költőt, mint Telki Ferenc grótot és Vörösmartyt,“ írja Erdélyből keltezett tudósításában a *Pesti Napló* és ugyanezen száma (1856. január 9.) más helyén bizonyosra veszi a cikkíró, hogy „. . . az érzület, mely a költő sírjánál támadott, mely a társadalom minden osztályát megragadta, áldozó jóakarattal fordul . . . most családja iránt! . . .“

A valamivel enyhébb politikai éghajlat alatt a Bécsben kiadott, de inkább pesti munkatársak cikkeit közlő ¹⁶ *Magyar Sajtó* hangja persze bátrabb. A *Pesti Napló* néha abban követi ezt a lapot, hogy a Vörösmarty-gyűjtésről írt tudósításait átveszi, — ha ott szabad, hát itt is lehet — alapon. Gyűlnek is a feljelentések mindkét lap ellen. És még a félhivatalos *Budapesti Hírlap* különben opportunus szerkesztőjében is megmozdul most a magyar szívé. A *Magyar Sajtó* Vörösmartyról és a gyűjtésről csaknem mindennap írt. A november 27-i szám, midőn beszámol arról, hogy egy hazánkfia a maga erejéből ajánkozott sírkő készítésére, úgy látja: „. . . bár a múltból semmi tény nem tanúskodik arról, hogy nemzetünk vagyonosabbjai, kiknek a haza legtöbbet adott, legtöbb kegyeletet mutatták volna azok iránt, akik a hazának adtak legtöbbet, vakmerősködünk hinni, »másként leszen ezután.« . . .” Két napra rá ezt írta a *Magyar Sajtó*, az irodalomról szólva: „. . . A nyelvet és a nemzetiséget egyszerű elemeiben éppen oly megnyugtató biztossággal látjuk a nép kezébe letéve, mint a hazai földet . . . Mindkettőhöz példátlan kegyelettel s elválthatatlanul ragaszkodik a magyar nép. . .“

Néhány nap múlva, a 135. számban közli a lap: nem vették át a hirdetését „bizonyos vidéki írónak”, aki „alkalmat vett magának, hogy Vörösmarty halálával eladatlan könyveit oly módon helyezheti el, hogy a jövedelem egyrészt felajánlotta a Vörösmarty árvák javára”. A soron következő szám arról számol be, hogy a lipcsei *Illustrierte Zeitung* Vörösmartyt „. . . hű arcképét, életírását, irodalmi működésének helyes ismertetését adja és a világirodalomból Tegnier, Miczkiewicz és Hugo Victort említi, mint hozzá hasonlókat. . .” — „. . . Vörösmarty irodalmi társaság felállítását tervezik” — írja Dunamelléki, a kecskeméti Vörösmarty-ünnepség tudósítója a lap 144. számában, s-hozzáteszi „. . . ennek főkéje szaporítására lesz az ünnepély. . .“

Jelentősége miatt a végére hagytuk most — a Vörösmarty ünnepségekről majd azután szólunk — azt a talán legjelentősebb kezdeményezést, mely az addig divott kaszinói könyvtárak eszméje után most (nov. 25-i 122. szám) a népkönyvtárak, illetve községi könyvtárak gondolatát veti fel a Vörösmarty gyűjtéshez kapcsolódva, — amiről külön spionjelentés is referál. Így ír a *Magyar Sajtó*: „Állítsunk már valahára »községi könyvtárakat«, . . . mily hatást tenne az irodalomra s mily hatást gyakorolna a nemzetre, ha csak kétezer a vagyonosabb magyar községek közül . . . nyilvános könyvtárt állítana! Azt tartjuk, alig van községi kiadás, melyhez minden polgár illetékesebben járulhatna; s nincs község, mely annak terhét meg nem bírná — s legyen szabad feltennünk, hogy nem létezhetik honszerte oly hely, hol ne találkoznék férfiu . . . a községi könyvtárak eszméjét sikerre emelni. S szebb és méltóbb módot alig képzelünk azon férfiuinak, ki „Szózatával” százezrek szívébe oltá a rendületlen hazafiúi hűséget — szellemi örök emléket országosan állítani, mintha minden magyar község e nyilvános könyvtárak megalapítását Vörösmarty munkáival elkezdí . . .“

¹⁵ A Melanchton javára indult gyűjtésről l. *Pesti Napló* 1857. aug. 4-i sz. Obernyik sírja javára indult gyűjtésről beszámol a *Magyar Sajtó* 1855. nov. 24-i sz.

¹⁶ A *Magyar Sajtó* munkatársai ebben az időben Angyal i. m. szerint (152—157. l.) Falk Miksa, Szekely József, Vajda János, Toldy Ferenc, Greguss Gyula, Egressy Gábor, Szini Károly, Remellay Gusztáv stb.

Meg kell mindjárt állapítanunk: a felhívás, ha nem is azonnal, mégis eredménnyel járt, egy-két évre egymásután alakulnak a községi könyvtárak, minden spionkodás ellenére! Ezeknek az itt említett községi könyvtáraknak a jelentőségére tapint rá az általunk már említett spionjelentés,¹⁷ amikor a *Magyar Sajtó* szép javaslatára így reagál: „... Ezeknek a könyveknek a szelleme országosan felélesztené megint a patrióta klubok és a védegyletek szellemét. Ez a (kétezer könyvtár) lenne kétezer katonája a felforgató szellem nemzeti miliciájának... akadályozná a központi nagy Habsburg birodalom most folyamatban levő újjászervezését...”

Nem kevésbé jelentősek persze a Vörösmarty-ünnepségekről írott hírlapi beszámolóok sem, — ezek tartják ébren az érdeklődést, a híradások a példa követésére ösztönöznek! Ezek alapján néha puhatolózás indul az ünnepséget rendezők ellen; az idevonatkozó rendőrségi iratokból kiderül, hogy itt, a *Magyar Sajtó*ban összekapcsolódott most a magyar nyelv első művészenek, Vörösmartynak és a magyar nyelv iskolai használatáért indult küzdelemnek ügye: Bécsből ugyanis azt tervezték, hogy fokozatosan teljesen átérnek a német tanítási nyelvre a magyarországi iskolákban, ami ellen tiltakoztak is, elsősorban Sopronból és Pápáról. A soproni állásfoglalásról a *Magyar Sajtó* vezércikkét írt és Sopron lett ugyancsak az a város, melynek egyik tanítészete gerincesen viselkedett a Vörösmarty emlékünnepség ügyében is. Az 1856. január 15-re kitűzött Vörösmarty ünnepségen ugyanis a rendőrhatósági aktához csatolt, izlésszerűen nyomtatott, de egyetlen példány kivételével elkobzott — „Tiszteletteljes meghívás” szerint elszavalták volna ott a Szózatot is, amit a rendőrhatóság nem engedélyezett. Erről a „bizalmas jelentés” névtelen soproni beküldője így jelent: „... Sopronból hírt kaptam arról, hogy az ottani iskolában egyáltalában nem dicséretes szellem terjeng... A Vörösmarty ünnepségen szavalatok, dalok lettek volna és mindaz, ami ilyesmivel összefügg. A szavalarás kitűzött darabok között mindenekelőtt meg kell jelölni az ismeretes Vörösmarty-féle Szózatot... ez egy egészen ultramagyar költemény, amely egy különösen izgatott szellemet lehel. Amikor az ünnepség programját a rendőrigazgatóság elé kellett terjeszteni, nevezett igazgatóság engedélyezte ugyan magát az iskolai ünnepséget, mégis kikötötte, hogy *Vörösmarty Szózatjának* el kell maradnia, hogy ezáltal az ünnepségnek semminemű politikai demonstrációszerű jellege ne lehessen. Ezen határozat következtében említett iskola mellőzte az egész ünnepséget, pusztán azért, hogy a kívánt feltételeit ne kelljen teljesítenie, amelyet — mint az ellenállás szellemének figyelemreméltó jelét tartozom most jelenteni...”

A rendőrségi iratokban és a hírlapi megemlékezésekben olvassuk a Debrecenben, Dombóvárott, Fehérvárott, Kecskeméten, Kolozsvárott, Losoncon és Szabadkán rendezett és Sopronban tervezett ünnepségekről. — Persze nem a Vörösmarty-árvák javára — azt eltiltották, — hanem más célra, így pl. Szabadkán a Nemzeti Színház Nyugdíjintézetének támogatására. Az ünnepségek részletes ismertetése külön tanulmányt igényelne. Valószínű, hogy az említetteknel jóval többet terveztek, rendeztek 1855—56 telén.¹⁸

Nincsen semmilyen adat — kutatásunk szerint — a nagyon hézagosan fennmaradt, másrészt csak részben hozzáférhető levéltári anyagban¹⁹ arról, mintha akár Dessewffy Emilinek, akár Deáknak csak a legkisebb kellemetlensége is lett volna a Vörösmarty-hátramaradottak javára indult gyűjtés miatt. Am az újságírók ellen már a temetés másnapján hajszja indult és bizonyosra vehetjük azt is, hogy szóban is többször figyelmeltették őket a gyűjtésről írott cikkek tilalmas voltára. Ennek a hajszának első üteméről, a Vörösmarty haláláról, és temetéséről beszámoló újságírók elleni vádaskodásokról tájékoztat a már többször említett, máshol közölt spionjelentés, aminek első folyamánya a kormányzóság ijedt felterjesztése és a rendőrmiszter erre választó leirata. A kormányzóság jelentése szerint a pesti sajtó — kilenc magyar és német nyelvű lapot soroltak fel, a félhivatalosokat kivéve — ezúttal megengedhetlen

¹⁷ Lásd 1. és 2. sz. jegyzetet. Az idézetet lásd a *Könyvtáros* 1955. 11. számában.

¹⁸ A soproni Vörösmarty ünnepségre vonatkozóan lásd O. L. M.C.G. (Pol. Sec.) 1856/545. sz. ügyiratokat. — A debreceni ünnepségről: 7945 és 8165/855 sz. — a somogyiról 1856/5153. és 1856/1435. A kecskeméti ünnepség ügyében: 1855/8165 M.C.G.; a losonci és dombóvári ünnepéről: 1856/3079; a kaposvári: 1856/4119. (Pol. Sec.)

¹⁹ Az Orsz. Levéltár Alapleltára c. rendkívül jól útbaigazító munka szerint (az abszolútizmusra vonatkozó kötetet összeállította: Sashegyi Oszkár) pl. a cs. kir. Kormányzóság — az általunk említett Militair und Civil Gouvernement — *rendőri osztályának iratait jelentős mértékben kiselejteztek!* A Honvéd Levéltárban, mint már említettük, a Vörösmarty ellen lefolytatott eljárás irataiból egyetlen egy lapos töredék maradt (száma: Kriegesger. №. 1850/1013). — Másrészt viszont nem volt módunk arra, hogy az Angyal-féle i. munkában hivatkozott, a Vörösmarty-gyűjtésre vonatkozó, Bécsben tartott levéltári anyagban kutatásunkat kibővíthessük.

módon olyan általános, országos gyászünnepegről olyan hangnemben számolt be, amely híradások csupán az államfő (Landesfürst) halála alkalmával lettek volna megengedhetők . . . Az erre adott Kempen-féle válasz, bár megállapítja, hogy a jelentettekhez hasonló hírlapi ténykedés ellenzéki állásfoglalás és rebellis hangulat kifejezésének eszköze lehet ugyan, — de ilyesmit (tehát gyászkeretet stb.) eltöltő újabb rendszabályokat mégsem tart szükségesnek — mivel a helyi rendőrhatalóságoknak bőven van törvényadta lehetőségük ahhoz, hogy az ilyet elnyomhassák és büntethessék. Sorban még jónéhány Kempen-féle leirat következett ezután, részben válaszul a Vörösmarty-cikkek miatt ármánykodó spionjelentésekre és rendőrségi feljelentésekre.²⁰

Mindez a költő emléke, gondolatvilága, politikai magatartása mellett és árvái érdekében történt újságírói tevékenység, mint láttuk, — küzdelem volt és ennek a kiállásnak persze üldözöttjei, vesztesei is lettek. Anélkül, hogy a sok feljelentést és vádaskodást itt most felsorolnánk, csak a végső következményeket ismertetjük. *Angyal* Dávid az elnyomatás kori sajtóviszonyok kitűnő ismerője úgy látja, hogy az egyik oka annak, hogy *Török* János és *Szilágyi* Ferenc szerkesztőket kiszorították a sajtó világából, éppen az volt, hogy mindketten — elsősorban persze *Török* — megemlékeztek, — cikkeztek a tilalmazott Vörösmarty ünnepegekről. Ki volt ez a két szerkesztő?

A *Magyar Sajtó* szerkesztője: *Török* János, aki korábban a *Pesti Naplót* jegyezte felelősként, 1848/49-ben Vörösmarty egykori neveltjénél, Perczelnél volt törzstiszt, — börtönt szenved ezéért utána. A pesti rendőrség jelentésében radikális érzelműnek jellemzett újságíró ugyan beadványában kormányparti lapot ígér — ám tudósítóját (Urházyt) Törökországba küldi, hogy ott Kossuth emizáriusával tárgyaljon . . . Más rendőri jelentés 1855-ben azt írja *Török*-ről: „ . . . kormányellenes érzelmei és perfidiája ismeretesek . . . ”; *Török* a beszigók szerint következetesen kerülte a császár és a császári szavak használatát és az akkor szervezett és máshol annyit emlegetett zsandárokról egy betű sem található lapjában! . . .

Hiába volt azonban kitűnő szerkesztői képessége, mely a *Pesti Naplónál* megduplázta az előfizetők számát, bármennyire is jó a tolla (— melyet még árulkodó vetélytársa is így jellemez: „ . . . neki könnyű, miután a mézet éjedényben is képes az olvasónak nyújtani . . . ”) elüldözték a *Napló* éléről. De alig indítja új lapját Bécsben, — máris megindul a feljelentések áradata, a budai kormányzóság, különösen Albrecht részéről. Főként Vörösmarty-cikkei miatt panaszkodnak ellene. Lehet, hogy ez a főok, hogy 1856 őszén Albrecht már határozottan felhívja Kempen rendőrminisztert: „arravaló egyéniséget” állítson a lap élére, Törököt büntesse meg és erről értesítse a kormányzóságot. *Török* János így végül is, mikor a *Sajtót* a bécsi kiadótulajdonos a pesti Heckenstra ruházta át, távozott a laptól. És ezután a kor sajtóviszonyait legjobban ismerő *Angyal* Dávid szavai szerint „szó sem lehetett többé arról, hogy *Török*, az elhíresztelt nemzeti igazgató más politikai lapot szerkeszthessen!” *Török* később mint országos levéltáros végzett értékes munkát, hogy a sajtó világából elüldözték. A *Magyar Sajtót* pedig még évek múlva is úgy emlegetik a bécsi hatalmasok, mint: „ . . . az ismeretes rossz szellemű lapot . . . !”²¹

A Vörösmarty-sajtómozgalom másik vesztese *Szilágyi* Ferenc lett. *Szilágyi* maga ugyan „gutgesinnt” egyéniség volt, a félhivatalos *Budapesti Hírlapot* szerkesztette, mégis Vörösmarty-cikke volt az egyik oka annak, hogy őt az újságírástól a tanári pályára szorították. *Szilágyi*, az ekkor már idős szerkesztő egyéniségében különös módon keveredett fény és árny. Régi tapasztalt újságíró, van érzéke a haladás iránt, ő ismerteti először tárgyilagosan, sőt lelkesen magyar nyelven 1835-ben a szocializmust akkori lapjában, a *Küloban*;²² 1848-ban tüntetnek ellene konzervatív állásfoglalása miatt, 1849 őszén már ő szerkeszti a pesti félhivatalos, „svaregelb” lapot, . . . féltékenykedik, „bizalmas” jelentéseket is küldözget újságírókollégái ellen, igaz ugyan, hogy mindig aláírva. Am Vörösmarty haláláról cikkében azt írja: „ . . . a temetésen jelen lesz minden nemesszívű hazánkfia . . . ” de ezt a híradást, mint a spion-

²⁰ O. L. M. C. G. Pol. Sec. 1855/7567, 7945, 8165, — 1856/1051, 1052, 1435. továbbá M. C. G. Civ. Sec. 1856/4, 3079, 4119, 4193, 5153.

²¹ L. *Angyal* i. m. 90., 95., 122., 135., 150., 155. 1. — Továbbá *Mayr* i. művében Kempen naplófeljegyzését 1856. XI. 3-ról, amikor is Albrecht megköszönte neki azt, hogy *Török* szerkesztővel végre keményen bánik. — *Török* jellemzésére I. M. C. G. Praes. Res. (elnöki rezervált iratok) 1853/3922, továbbá *Vadnay*: A besorozott, Budapest, 1895. 1. A *Török* elleni sorozatos feljelentések még I. M. C. G. Pol. Sec. 1855/7944 stb. — A *Magyar Sajtóról*: O. L. Ht. eln. 1862/5309 IV. B.

²² *Szilágyi* szocialista cikkét először *Czöbel* Ernő ismertette a *Szocializmus* 1917. évfolyamában. *Szilágyi* cikkét, állásfoglalását kiértékeli: *Turózi-Trostler* József az *Irodalomtörténet* 1952. kötetében.

jelentés írja, nem teszi gyászkeretbe, amiért lapját a kávéházban szétépték, őt hazaárulónak nevezik . . . Ellene azonban akadt a reakció részéről más kifogás. Egyik cikkét egyházellenesnek találják — a másik „hiba” az a néhány sor, mely lapjának március 1-i számában jelent meg: „. . . Dombóvárott a farsang utóján tartott Vörösmarty-bál a legfényesebben ütött ki és szép jövedelem folyik be . . .”

Egyetlen mondat. De ez is elég ahhoz, hogy a kormányzóság ragaszkodjon elbocsátásához. Egyelőre csak szigorú írásbeli intést kapott Szilágyi, de amikor az iskolák magyar tannyelve mellett is cikkezett és amidőn másrészt egy fanatikus magyarnak tartott protestáns egyházi szerző — *Székkács* József röpiratára hívja fel a figyelmet, kinevezik Sopronba tanárnak, hivatkozással arra, hogy már a Vörösmarty-cikk idején távoznia kellett volna.²³

Hogy magára a költő hátramaradottjainak javára megindult gyűjtés ügyére visszatérjünk, meg kell állapítanunk, hogy az összeg szépen szaporodott. Deák Ferenc mint gyám a Pesti Gyámpénztárhoz irányította az adományokat és rendezgette a költő betegsége idején felgyűlt adósságait. Adakozik mindenki, szegény és gazdag: „. . . Monopolizálni nem óhajtjuk a gyűjtést” — közli a *Magyar Sajtó* (135. szám), amikor megírja, hogy „. . . tegnap szekérpóstavál . . . a (kiadóhivatali) irodához öt tallér érkezett Vörösmarty családja számára . . . lesz gyűjtőiv! . . .”

1856 év végére 8605 forint készpénz gyűlt össze, de ekkor még nem készült kimutatás a kötelezvényekről és értékpapirokról. 1857. dec. 1-én már 103.585 forintnyi készpénz, kötelezvény, államkölcson, alagút-részvény stb. kamatozik a gyámpénztárban. 1860-ra 107.037.94 forint a gyámpénztár főkönyvi kimutatása. Arról azonban nincs adat, hogy Deák mennyi régebbi adósságot egyenlített ki és arról sem találtunk feljegyzést, hogy 1860-ig mit fizettek ki az árvák nevelésére. Hlyenformán csak becsléssel jelezhetjük az összegyűlt teljes összeget; ez mintegy 110.000 forint lehetett — ami nagy pénz volt akkor! (Hízott ökröt lehetett vásárolni 150 forintért és a félhivatalos lap szerkesztőjének évi fizetése 1500 forintra rügött.)²⁴

A Vörösmarty-gyűjtés történetéhez kell iktatnunk azt a tényt, hogy néhány év múlva megismétlődik az üldözés, — ekkor az Akadémia palotája felépítésének javára indult mozgalom során. Prottman rendőrőrnök 50 forint pénzbüntetést szab ki egy szerkesztőre, nemcsak mert ő maga is adakozott, — hanem mert ezt hirlapilag közzétették! Dessewffy Emil megint Kempenhez siet és a rendőrniszter megint a kezét mossa. . .²⁵

Megállapíthatjuk, hogy a Cs. Kir. Kormányzóság élén álló *Habsburgi Albrecht* főherceg helyettesével, *Leiningen* altábornaggyal voltak a legfőbb mozgatói annak a kíméletlen apparátusnak, amely a halott Vörösmarty ellen hadakozott, hogy a gyűjtést akadályozza; társai voltak ebben Albrechtéknek az annyi bizalmas jelentést gyártó és továbbító *Protmann* r. főnökkel az éln a rendőrhatalóságok. Kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy a pestbudai jelentéseket olyan szorgalommal irogatott, félreismertetlenül jellegzetes írású spion — csak 1855-ben mintegy százharminc hosszú referátumot adott be, — nem más, mint — „*Herr Finanzrath Zákos*” . . . Nem írta ugyan alá nevét egyetlen referátumának sem és a hivatalos ügyiratokban „elvbén” mindig átmázolták nevét, — ha ezt nem tették, a papírt vágták ki ott, ahol neve állt — mégis bürokratikus hanyagságból megtörtént, hogy két akta szövegében fennmaradt a hivatkozás azokhoz mellékelt, az eljárás alapjául szolgált bizalmas közléseinek a szerzőjére. Megállapításunkat nem teszi bizonytalanná az a körülmény, hogy Zákos nevű „Finanzrath”-pénzügyi tanácsos nem található az 1855—1856-os címtárakban — hiszen lehetett Zákos nyugalmazott tisztviselő is! További feltevésünk szerint azonos ez a Zákos azzal a *Zákos* Elekkel, aki korábban Erdélyben sóbiztos volt és 1848 őszén lemondott az állami szolgálatról, mert útlevelet kapott Bécsben Pulszkytól, aminek másik kutatótársunk találta meg a nyomát. 1848 őszén tehát — félreállt, de lehet, hogy már ekkor — talán már sóbiztos korában is — folytatta a spionkodást. A függetlenségi harc bukása után nyilván újra jelentkezhetett szolgálatra, — besúgásokra, „helyzetjelentések” irogatására . . . Ide kell iktatnunk, hogy különböző írókat és újságírókat célzott meg, így *Liszenyi* Kálmánra is árukkodik — bár jelentget bőven titkos összejövetelekről, postán küldözgetett lázító körlevelekről — még azt is kifogásolja, hogy néhol a bíróságon magyarul beszélnek . . . Javaslatba hozott al-besúgókat is, így a többi

²³ Agyal i. m. 187. 1.

²⁴ Az 1. sz. Állami (Fővárosi) Levéltár iratanyagának adatai: Hauptbuch der Waisen Commission zu Pesth — Gyámpénztári Főkönyvek, 1856—1860. évi kötetek, mindenhol a 915. tétel, továbbá ugyanitt Bp. Törvényszék 1887/35.007. sz. párhuzamosan az M. T. Akadémia levéltárának adatai. — Ferenczi i. műve (II. köt. 235. l.) is említi, hogy 100.000 Frt gyűlt össze.

²⁵ *Magyar Sajtó*, 1856. VII. 4-i szám. Arról, hogy Dessewffy Kempennél járt, l. Agyal i. m. 351. l.

között a miskolci illetőségű *Tomkó Györgyöt* . . . Ez alkalommal *Angyal Dáviddal* szemben az állandó besúgás vádjától rehabilitálnunk kell *Mészáros Károly* szerkesztőt, egykori honvédtörténetjegyzőt, akit *Angyal* pusztán azért gyanúsított ezzel, mivel az egyik besúgó-jelentés Mészárosat nagyon ajánlja, — ennyi jót Mészárosról senki más nem írhat, mint saját maga — véli *Angyal*.²⁶

A gyűjtés igazi mozgatója az az erő volt, amit a temetésen jelenvolt Jókai a „*nép szerelmének*” jellemzett egykorú beszámolójában, amely, mint írta „. . . olyan balzsam, mely leginkább ellenáll a rombolás dühének . . .” Másik összetevője a gyűjtés sikerének az, amit *Mocsáry Lajos* így jellemez, az 1855/56-os évekről írva: ²⁷ „. . . *Irodalmunkban soha sem volt oly élénk mozgalom . . . mint e pillanatban. Ez mutatja csalhatatlanul, hogy a haladás iránti lelkesedés nem volt szalmatűz . . .*”

Ez a kettő: a nép szerelme és az irodalom iránti mozgalom nyilván annak a költőnek szóltak, bizonyára azt a költőt ünnepelték halálában is ily módon, aki 1848/49-es politikus volt. De még 1848 előtti állásfoglalásáról is más képet kapunk, ha a költőt annak a régi spionjelentésnek a szemszögéből nézzük, mely arról számolt be Bécsnek, hogy a *Fóti dal monarchikus érzelmű sorait Vörösmarty csupán azért írta hozzá a már kész vershez, hogy a cenzúra az egészet átengedje . . .*²⁸ Mindez bizonyossá teszi, hogy ennek a Vörösmartynak, ennek a politikus-költőnek a temetésére vonult ki a húszezernyi tömeg, az akkori Pest lakosságának nagy hányada.

VINCZE GÉZA

JÓKAIT KÖVETNEK JELÖLIK KOMÁROMBAN

Jókai életének egy feledésbe merült adatát elevenítjük fel: az ostromlott és felszabadított Komáromból, — melyről az évfordulós emlékezők is elfeledtek —, melynek pedig kortörténeti szempontból s a *Jókai* életrajz teljessége szempontjából érdekessége van s bizonyára érdekelni fogja a *Jókai* olvasók óriási táborát is . . .

Állítsuk be ezt az adatot *Jókai* életének sodrába . . . Ez esztendőben — 1849-ben történik vele legtovább, aminek nyomát találjuk későbbi regényeiben, hogy csak az *Enyém, Tied, Övé*, — vagy a *A Mi Lengyelünk* élményanyagára gondoljunk.

. . . Pestről 1849. január 1-én feleségével Debrecenbe menekül, előbb a hivatalos *Közlöny* szerkesztőtársa lesz, később az *Esti Lapok* szerkesztője. Az 1849. április 14-iki debreceni függetlenségi proklamáció után ő is a köztársasági párti politikai irányt követi, — a főváros felszabadítása után pedig itt ismét megindítja a *Pesti Hírlapot*, melynek már előbb is szerkesztője volt. — Ez számunkra azért is érdekes, mert a *Komáromi Értesítő* — s 1849 júliusában az ezt felváltó *Komáromi Lapok* rendszeren átveszi a *Pesti Hírlap* híreit is.

Komáromot — mint tudjuk — a honvéd csapatok a tavaszi hadjárat során április 25-re virradólag április 26-án estig tartó harcokban szabadítják fel — mint erről a komáromi sajtó (*Komáromi Értesítő*, Rendkívüli szám, Április 27. 1849.) — úgyszólván a csaták tüzeiben részletes tudósítást nyújt.

A következő szám — ez mutatja a kis, nyolcadrét alakú lap kitűnő hírszolgálatát — már az április 14-iki debreceni proklamációról lelkendezik, hirdetvén, hogy az a *teszámolás* napja volt, melyben nemzetünk az „*áruló, hitszegő, életünkre törő*” *Habsburg-Lothringeni* uralkodó házat „*a magyar királyok trónjából örökre kivetette s a magyar polgárok soraiból is, minden ivadékával in a e t e r n u m k i t ö r l ö t t e*”.

A debreceni függetlenségi nyilatkozat a komáromi sajtó tükrében a magyar népek *alapvető okmánya*, mely megítéli a múltat, meghatározza a jelent s előkészíti a jövőndőt.

²⁶ Zákos besúgó mivoltáról l. O. L. M. C. G. Praes. Res. (1854/3542 és 1855/696. — Zákos jelentéseit megtaláljuk még az M. C. G. Praes. Res. 1853/3870, 4926, az 1854/50, 1263, 3542 (Lisznyayról), 3753, 3860, 3873, 1855/21, 45, 153, 169, 299. sz. ügyiratokban. Minden jelentésén rajta a jelzése, a: + és a jelentés száma. — A soproni besúgó-jelentést viszont nem ő küldhette, ez más kézírás!

²⁷ Mocsáry Lajos: A magyar társasélet, Pest, 1856. 79. l. Kiemelés tőlünk.

²⁸ A Radical Párt akkor előkerült, addig rejtgetett programját Vörösmarty aláírásával először közli az *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1891. évf. 191. l. — addig ez az irat lappangott. — A Fóti dalról írt kémsjelentést elsőnek adja *Tábori Kornél*: Titkosrendőrség és kamarilla c. kötetében, Budapest, 1921. 25. l.

Gránit keménységgel hirdeti: „*Hazánkat a jövők is me kell mentenünk. Megleend az: ha jüggetlenségünket, önálló európai státus-voltunkat, vagyis Április 14-ének nagy napját, az életbe átvéve, szentté és elismertté teendjük, nem csak előttünk, de a külföld előtt is; ha Április 14-ét súlyra emeljük; szentségében, serthetlenségében utódaink számára is megóvjuk; erejében jokonként neveljük.*” (Komáromi Értesítő, május 12. 1849.)

A lap, melynek szerkesztői és munkatársai között találjuk többek között Mack József cüzérőrnagyot, Rózsafi Mátyást, Rosti tüzérhadnagyot stb., katonai zubbonyzebben is könnyen hordható, ára mindössze 3 kr. — s kapható „a nyomdában, Duna sor 48 sz., valamint Szigler ur könyvkereskedésében” — s már első számában bejelenti, hogy a „szerecsétlen híreket” szintén oly híven fogja közölni, „mint az örvendéseket”.

... Lélekzetfójtó izgalommal olvassuk a *Pesti Hirlap*ból régebbi keltezéssel átvett egykorú hírekből, hogy a tavaszi hadjárat kezdetén, milyen sikeres hadmozdulatok folynak a mieink részéről Dél-Dunántúlon is s milyen nagy számmal veszi ki részét a betolakodott ellenség elleni küzdelemből a *déldunántúli nép*.

Noszlopy Gáspár kormánybiztos közli Somogyból, hogy Szekszárd (előbb Kaposvár) elfoglalása után a hadiműködést „a még ellenséges császári zsoldosokkal fedezett Szigetvár kitisztítására” is előíranyozta s ebben a merész vállalatában „katonaság nélkül is célt érni szerecsés” volt, mivel „A Kaposvárról már kiállított, s az igali járásból is már kiindított mintegy 30 ezernyi népjölkölök odaérkezéséig, a szigeti járásból kirendelt 300 nemzetőr csatlakozott a szigetváriakkal, a már ekkor a várost siker nélkül lövöldözött ellenség kirontása s élelem beszállítása ellen Szigetvárt hatalmasan védelmezték...” stb.

Ugyane szám feltárja a belső ország sebeit is. S figyelmeztet arra, hogy a haza szabadságáért szerző hősök mellett árulók is akadnak. Nyomatékkal közli az *Opposition* híret, mely szerint a Buda ostrománál foglyul esett császári sereg tisztjei közül a „születelt magyarok haditörvénysek elé állítatnak”. Az *Amnestia* c. vezércikke pedig egyenesen óv a túlságos és célt tévesztett nagylelkűségtől, mely bizonyos határon túl gyávaság — s különösen élesen kel ki a „magyarkák” ellen, akik az ellenségnek segédkezett nyújtottak, ezek hivatal-, jószágvesztéssel, sőt súlyosabb esetekben halállal büntetendők.

Ilyen társadalmi és korrajzi háttér mellett tudjuk igazán méltányolni, hogy az ostrom alól felszabadult és újra ostrom előtt álló Komáromban, a szabadságharcnak e fontos szerepet játszott végvárában, 1849 júniusában — a város szülötte, az alig 24. évét betöltő Jókai Mór iránt a legteljesebb bizodalom nyilvánul meg, amit igazol az előbb idézett lapszám névtelen szerzőtől származó követ-ajánlási felhívása is, melyet korhű dokumentumként teljes egészében közlünk:

„KOMÁROM MEGYE KÖZÖNSÉGÉHEZ.

Az országgyűlés e megye kerületeiben ujkövet választásokat rendelt.

Szabad legyen ez alkalommal Jókai Mór, a Pesti Hirlap szerkesztőjének, Baráth József, a vésznapokban járadozott futárnak nevüket jelemlieni.

A nép boldogítása sohasem volt annyit emlegetve, mint napjainkban, — most a nép boldogított, mint a raj özönlük el a világot.

Ha szavaimnak hisztek, merem állítani, hogy Jókai Mór és Baráth József képe se k is a nép érdekét előmozdítani, a karattal is bírnak a közjóért járadozni.

Szabad választási jogotokon erőszakot tenni nem akarok, arra nézve tekintélytel sem bírok, hanem ha rokonszenv ébred kebletekben e két egyén iránt, s őket követéskül megválasztjátok, tulajdon javatokra nézve célt téveszteni nem fogtok. Isten veletek.”

(Komáromi Értesítő, Június 2. 1849.)

Arra azonban nincs adatunk, hogy ez a képviselőválasztás meg is történt volna.

A *Nemzeti Gyűlés* lefolyását ismertető *Közlöny*, 1849. június 2-i számában még közli Horváth Boldizsár előadásában, hogy a nagykun turkevi választókerület *Pompéri* Jánost a „május 28-ról kelt választási jegyzőkönyv szerint egyhangulag” képviselőnek választotta — s az igazoló bizottmány a választást megerősítette s „a választmány véleményét a ház helyeselte”, — de sem a másnap, június 3-án megjelenő *Közlöny* utolsó debreceni számában, sem a június 5-től, Budapesten megjelenő többi számaiban Jókai komáromi választásával kapcsolatos adatot nem találunk. A *Komáromi Lapok* végső számaiban sincs ilyes adat, holott Jókai neve kétszer is előfordul, egyszer igen fontos vonatkozásban, mely, — ha képviselővé választották volna — föltétlenül igényelte volna ennek megemlítését. — A *Komáromi Lapok*

1849. augusztus 29-i számában olvassuk : „*MARTINOVICS összeesküvési pörének részletei-Francia kézirat után jegyzé J ó k a i M ó r*” — s csillag alatt a megjegyzést : „Ezen kivonatot, — bár már közöltetett is sajtó útján — a mint emlékezünk — a jelen körülmények között újolag közrebocsátani érdekesnek tartottuk, hadd lássák az olvasók, mi volt Ausztria nemcsak a mi időnkben, hanem az előtt is, hadd lássák, minő faj zsarnoksága alól akarjuk magunkat felszabadítani, midőn az ausztriai dinasztia sirjának megdásására hívjuk napszámosokul a nemzetet.” (Folytatólag következik az augusztus 30. és 31-i számban is.)

Az augusztus 31-i szám többi hazafiakról vett egykorú hírei között olvassuk még, hogy : „*Egressy Gábor s Jókai Mórról semmi bizonyosat nem tudunk.*”

Ezek szerint kétségtelen, hogy a jelölés után a rohamosan fejlődő események miatt, — a képviselőválasztás nem történt meg, hiszen a legutolsó, október 1-i szám a végső eseményekről tudósít. — Nem említi a Lukácsy Sándor előszavával és jegyzeteivel megjelent Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról* c. könyv sem (*Magyar Századok* sorozatában, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.) — holott részletesen szól az 1849-es komáromi évekről (74—97. lap).

BENEDEK MARCELL

BENEDEK ELEK ÉS ADY ENDRE

A *France-breviárium* sikerének hatása alatt a *Dante* még nagyobb fába vágta az — én fejszémét : egy *Ady-breviáriumot* rendelt nálam. Tavasztól őszig meg kell csinálni. Lehet két kötet is.

Félve fogtam a munkához : tudtam, hogy harcba fog keverni nemcsak Ady ellenségeivel (ezt a harcot szívesen állnám) — hanem az Ady-hívek szektájával is, amely nem tudja megbocsátani, ha valaki másként tiszteli Adyt, mint ő.

De azért hozzáfogtam. Elejét-végét Pesten, derekát Baconban írtam. És ebből az időből származik az egyetlen szép emlék, amely ehhez a könyvemhez fűződik.

Terminészetesen levittem magammal Baconba Ady minden művét. Apám elolvasta vagy újraolvasta. És megmutatta újra, amit az *Erdélyi történetek* összeállításával és előszavával már bebizonyított : hogy csak tehetséget ismer, „irányt” nem. Megmutatta azt is, hogy nem tréfál, amikor „fiatalnak” mondja magát. Hatvanötéztendős korában képes volt újraértékelni Ady költészetét, amelynek formája és tartalma annyi érthető idegenkedést keltett az ő nemzedékében. Nem állítom, hogy egyszerre vérvé vált ez a költészet ; de most megérezte benne a lángelmét és megértette Ady magyarságát.

1924 nyarán Zilahon és Érmindszenten ünnepelték Ady emlékét. Szülőházán emléktáblát helyeztek el. A konzervatív irodalom távolmaradt az ünnepről. Apámat betegség tartotta otthon ; a rendezőkhöz intézett leveléből (amelyet még be tudtam illeszteni a *Breviáriumba*) idérok néhány mondatot :

„Vágyva vágytam kezét szorítani mindazokkal, akik megjelenésükkel tanúságot tettek arról, hogy meglátták Ady Endrében az újabb idők legmagyarabb lelkű költőjét . . . akit fájdalom, oly sok magyar meg nem- vagy félreértett. És kérlek, vegyétek jónéven a szoborra egyidejűleg s *egyelőre* küldött kicsiny összeget. Hangsúlyozom : *egyelőre*, mert ha Isten ítet nem feledkezem meg arról, hogy Ady Endrének mindnyájan adósai vagyunk.”

Megjelenik Makkai Sándor református püspök Ady-könyve : *Magyar fa sorsa*. Budapesten dühös támadások érik, amiért Adyt Balassi óta a legnagyobb magyar *vallásos* költőnek nevezte. (A vallásosság legfőbb tényezője Makkai szerint a bűntudat.)

Az egyik támadás különösen felbőszíti Apámat, mert rosszhiszeműnek tartja. Személyileg a legjobb viszonyban van szerzőjével, Szász Károllyal — de ez sem akadályozhatja meg abban, hogy megírja, amit igazságnak tart. Két részből álló hatalmas cikket ír. Az első rész — Makkai könyvének ismertetése — megjelenik a *Brassói Lapokban*. A másik, a keményhangú polémia — „nem közölhető”. A szerkesztő hosszú mentegetőző levelet ír Apámnak : „Lapunk olvasóközönségének kilencven százaléka Ady-ellenes . . . A cikk hatása alatt előkelő helyről máris erős támadó írást kaptunk Makkai ellen s ennek közlését csak úgy tagadhatjuk meg, ha Bátyám cikke sem folytatódik . . .”

Móricz Miklós otthagyja a lapot.

Apám — három cikk honoráriuma árán — kétszáz példányban röpiratként nyomtatja ki írását a *B. L.* nyomdájában és szétküldi irodalmi embereknek. Tagadhatatlanul büszke rá — és joggal. 1924-ben az Ady-ünnep rendezőihez írott levele mutatja, hogy állásfoglalása

nem volt ötletszerű. Közel a hetvenhez, még mindig van érzéke új igazságok iránt és fontos neki, hogy máson esett igazságtalanságot szó nélkül ne tűrjön. E kettőnek dokumentuma *A püspök meg a püspöki*.

„Még csak most ismered meg az apádat, — írja egyik „fiának”. — Azt hiszem, egy hét múlva megisztehetnek 146. számú remekművemmel, amely összesen 16 oldal, legkisebb összes műveim közt, de a legértékesebb, mert ebben mutatom meg, hogy még mindig ifjú vagyok és bohó, s ami fő, nem tudom hallgatással nézni a legsötétebb középkorra valló disznóságokat...”

A röpirat szövege aztán mégis megjelent egy másik lapban, a kolozsvári *Ellenzékben*. A *Brassói Lapokkal* természetesen szakított Apám.

HEGEDŰS NÁNDOR

JUHÁSZ GYULA ISMERETLEN BÖKVERSEI

Csaba Tibor—Klaniczay Tibor a magyar irodalomtörténetírás helyzetéről írott tanulmányukban azt mondják (*Társadalmi Szemle* 1955. évi 9. szám), hogy a felszabaduláskor számos nagy írónk életrajzához még az adatok sem voltak összegyűjtve.

Ez áll arra a négy évre is, amit Juhász Gyula 1908 februártól 1911 nyaráig Nagyváradon töltött. Pedig Juhász Gyula nagyváradi napjai elevenek, mozgalmasak, élményben és fejlődésben gazdagok voltak.

Az alábbi cikkben néhány nagyváradi színfoltot kívül a közönség előtt alig ismert terepment akarunk felfedezni Juhász Gyula működéséből. Mint satirikus, humorizáló poétát mutatjuk be.

Juhász Gyulát erről az oldaláról nemigen emlegetik. Pedig sok derű, egészen sajátos, egyéni humor lappangott és oldakról tört utat benne. Sokat érintkeztünk ez alatt a négy nagyváradi év alatt és talán zaklatott újságíró elfoglaltságomnak tulajdoníthatom, hogy nem írtunk együtt vigjátékot. En annak idején, valószínűleg Molnár Ferenc modorában, pattogó párbeszédese heti csevegéseket követtem el éveken át a *Nagyváradi Napló* hasábjain: én voltam már 1908 tavaszán ennek a lapnak a felelős szerkesztője, alig 24 évesen. Juhász Gyulának nagyon tetszettek ezek a heti tárcák és többször noszogattott: írjunk együtt vigjátékot; ő megcsinálja a mesét, a fordulatokat, én adjam a párbeszédeteket. Benne akkor nagyon buzgott a színpad után a vágy, ekkor írta *Atalanta* című operettjét Désy Alfréd színész társaságában, és ekkor játszották *Szép csöndesen* című egyfelvonásos paraszttelenetét. Én is több satirikus jelenetet és paródiát szereztem, ezeket műkedvelői előadásokon játszották, szóval lehetett volna valami Juhász Gyula nógatásából, de vagy nem születtem színpadi írónak, vagy az újságírást megölte bennem az író, szóval a vigjáték a tarsolyunkban maradt. Még „ridiculus mus” sem született belőle. Juhász Gyula nemegyszer próbálkozott meg párbeszédese krovival, néhányat megtalálhatunk az egykorú nagyváradi lapokban és mivel abban az időben nagyon divatoztak az aktuális strófák, a bökversek a nagyváradi sajtóban, Juhász Gyula erre a műfajra is rászánta magát.

A költő tehát 1908 februárjában érkezett Nagyváradra. A *Szabadság* című nagyváradi lapban 1908. február 12-én, szerdán ez a hír jelent meg:

„Új nagyváradi tanár. Késő este örömmel és lelkesedéssel vettük Szegedről a telefonértesítést, hogy Juhász Gyulát, a kiváló fiatal magyar poétát kinevezték a nagyváradi premontrei gimnázium tanárává. Juhász Gyula már csütörtökön Nagyváradra jön és elfoglalja állását. Az új tanár egyike a legértelmesebb, legképzettebb embereknek. Mint poéta, a mély érzésű, klasszikusan szép verseivel jutott be a legerősebb talentumú poéták soraiba. A nagyváradi tanári kar kiváló erőt nyer Juhász Gyulával, aki — hisszük — a nagyváradi kulturális életnek egyik büszkesége lesz.”

Ez a híradás elárulja, hogy Juhász Gyula neve ekkor már igen jól csengett és a helyi sajtó fontos kulturális eseménynek tartotta, hogy nagyváradi lakos lesz.

Dutka Ákos, *A Holnap városa* című regényes korrajzában a legszebb fejezeteket Juhász Gyulának szenteli. Elmondja, hogy mikor hírül vették Juhász Gyula érkezését, ő és Emőd Tamás kimentek a pályaudvarra a szegedi vonathoz és baráti szeretettel fogadták a jövevényt. Dutka — a könyv szerint — egyben nyomban rábeszélte Sas Edét, a *Nagyvárad* főszerkesztőjét, hogy igyekezze Juhász Gyulát leszerződtetni a laphoz. Ebben az iparkodásában fontos

érvül szolgált, hogy Laszky Ármin, a *Szabadság* tulajdonosa a maga lapjához akarja megszerezni Juhászt. Sas Ede egy napi töprengés után le is szerződtette a fiatal költőt és száz aranykorona előleget azonnal ki is fizetett.

Ez a százkoronás előleg gyanús volt nekem, mert Sas Edét nem ilyen bőkezű úrnak ismertem és az összeg szokatlanul nagy ahhoz, hogy valakit, aki nem robotos munkatárs, csak cikkíró, előleg fejében így megtiszteljen. Abban persze nem kételkedtem, hogy Dutka Ákos és Emőd Tamás csakugyan várták a vasúti állomáson Juhász Gyulát és abban sem, hogy Dutka Ákos, aki akkor valóban a *Nagyvárad* belső munkatársa volt, önzetlen lelkesedéssel oda szeretett volna kapcsolni Juhászt a *Nagyváradhoz*. Az is bizonyos az adatokból, hogy Juhász Gyula körül némi verseny indult meg a konkurens nagyváradai lapok között. De már az, hogy Sas Ede másnap le is szerződtette Juhász Gyulát, téves és így persze megdől a százkoronás előleg legendája is. A költő nem a *Nagyvárad*, hanem a *Szabadság* szerkesztőségébe lépett be, jóllehet ugyancsak február 12-én a *Nagyvárad* is szép szavakkal üdvözölte Juhász Gyulát abból az alkalomból, hogy Nagyváradon fog tanárkodni. Az új munkatárs első cikke már 1908. február 16-án meg is jelent a *Szabadságban*.

Gondolkoztam rajta, miért kapott éppen a *Szabadság* Juhász Gyulán, holott ez a lap nem mutatott különös rajongást a modern költészet iránt (hiszen Tisza István politikáját képviselte), habár ennél a lapnál dolgozott egymásután átmenetileg Dutka Ákos, Emőd Tamás, Somlyó Zoltán is. 1908-ban a lapot Szirmai Ödön szerkesztette, tehát már három éve elmúlt, hogy Bíró Lajos megvált a laptól és két éve, hogy Lengyel Géza is budapesti újságíró lett. A kérdés megoldása az, hogy a *Szabadság* segédszerkesztője ekkor Nagy Mihály volt, a *Hotnap* későbbi elnöke, roppant lelkes, rajongó széplélek, minden modern és radikális áramlat fanatikus harcosa; az ő cikkeit látom Marót aláírással szinte naponként ebben a lapban. Az persze aligha igaz, hogy a lapnak Szegedről telefonálták volna Juhász Gyula érkezését; Szegeddel a nagyváradai sajtónak nem voltak ilyen kapcsolatai. De a kis beharangozás lüktető irama, lendületes stílusa azt mutatja, hogy a nagyváradai sajtóban szenzáció erejével hatott Juhász Gyula odaköltözése. A hírből egyébként nem volt semmi valószínűtlenség. A premontrei gimnáziumot akkor mint liberális szellemű tanítórendet ismerték, tagjai élénken részt vettek a nagyváradai törvényhatósági és társadalmi életben; a rend nem idegenkedett világi tanárok alkalmazásától sem; mikor Juhász Gyulát szerződtették, már akkor az iskolában működött Udvardy L. Ödön rajztanár, a Zalaegerszegen ma is élő festőművész.

Juhász Gyula bámulatos termékenységét mutatott nyomban már a *Szabadságnál*, de ettől kezdve egész nagyváradai működése alatt. Lépten-nyomon találkozunk a lapokban teljes névaláírásán kívül, a j. gy., Jim, -im, -m, Jávör, Joó György, -ász, j-, jelzésű írásokkal. Mindenhez hozzá tudott szólni. Sokszor megfigyeltem írás közben: rendkívül gyorsan írt, csakugyan ráillett a szólás: „vetette a papírra” a betűket és sorokat; tárcát, színházi recenziót, társadalmi elmélkedést, irodalmi és művészeti fejtegetéseket egyforma könnyedséggel és biztonsággal fogalmazott meg, amiben a nagyváradai sajtóban addig szokatlan sokoldalú világirodalmi tudása és jártassága is segítette. Nagyon művelt embernek ismertük meg. Sokszor találkoztam vele, könyveket cipelt a hóna alatt, akkor szorgalmasan olvasott franciául. Azt hiszem, ebben barátja, a szintén szegedi Balázs Béla (Bauer Herbert) volt a példaképe, akivel én együtt tanultam a budapesti egyetemen francia nyelvet és irodalmat, és tanulmányi szférája messze túlhaladta az egyetemi stúdiumok körét. Juhász Gyula fanyar, röppenő, villámszerű humor beszélgetés közben is felragyogott, szelleges, irónikus megjegyzésekben sohasem fukarkodott, ilyenkor maga is jót nevetett azon, amit mondott, arcán a dús ráncok kitágultak, majd összefutottak, fekete szemei a nagyon értelmes ember szikrázásával csillantak meg.

A *Szabadság* 1908. április 12-i számában megjelent alábbi apróbetűs darabot a humorban találékony Juhász Gyulát mutatja meg. Ezt a kis történetet bizonyára ő maga mesélte el a redakcióban, és érdemes megmenteni. Íme:

Juhász Gyula, a premontrei gimnázium fiatal segédtanára néhány évvel ezelőtt (tévedés! csak 1907-ben. H. N.) Szegeden kötetben adta ki összegyűjtött költeményeit. A könyvnek nagy és megérdemelt sikere volt. Múltak az évek és Juhász Gyula Nagyváradra került tanárnak s szorgalmasan pengette tovább a lantját.

A multkor Juhász Gyula, aki mint tanár is nagyon kiváló és szeretetreméltó ember, a VI-ik osztályban görög pótlóbból tartott előadást. Az egész osztály figyelt az előadásra, de Juhász tanár saszeme hamar észrevette, hogy a figyelem megoszlott s hogy az egyik diák laposakat pislant a pad alá s alighanem valami könyvet rejteget a térdén. A tanár figyelmeztette a diákat: — Maga, úgy látom, valami más olvasmánnyal pótolja a görög pótlót. Tessék figyelni az előadásra.

A diák mentegetőzött és határozott hangon felelte, hogy ő figyel a tanár úr minden szavára.

Az intellemt után Juhász tovább is magyarázta a stúdiomot, de a jelenet ismétlődött, a diák megint csak a pad alá pislantott, mint aki mohón szív magába valami izgató regényt.

A tanár úr most le akarta leplezni a figyelmetlen diákot s erélyesen kérte a fiútól az olvasmányt. Ez rezignáltan nyújtott át tanárjának egy ismerős könyvet. Juhász Gyula megdöbbsent egy percre, mert a felfedezés nagyon meglepő volt. Ez állt a könyv címlapján :

*Juhász Gyula
versei*

Juhász Gyula mint lírikus ellágyult egy kissé a leleplezésre, de érezte, hogy mint tanárnak szigorúnak kell most lennie. Dorgáló szavakkal fordult hát a diákhöz :

— Menjen a helyére, most az egyszer még megbocsájtok. De más alkalommal ne hozzon az iskolába ilyen komolytalan könyvet.

...Elképzelem drága jó Gyula barátomat, amint ezt az anekdotát elmesélte a szerkesztőségben, hogy futhattak össze a ráncai az orra és a szája körül és milyen dévajul villoghattak a szemei, ezek az okos és bölcs szemek : kitűnően tudott mulatni a saját élményein, ha azok derűsek voltak.

Úgy látszik, hogy Dutka Ákos nem nyugodott és tovább üldözhetette Sas Edét azzal : szerződtesse le Juhászt a *Nagyváradhoz*, ahol ő is dolgozik. Talán Juhász sem érezte jól magát a *Szabadságnál*, Nagy Mihály is távozni akart a laptól a *Nagyvárad* *Napló*hoz és Dutka Ákosból hiányzott a féltékenység vagy irigység szikrája is.

Juhász tehát végül is átment a *Nagyváradhoz*. A *Szabadságban* nem látjuk többé a kezennyomatát, ellenben a *Nagyváradban* 1908. június 21-én megjelenik az első Jim aláírás, egy bökvers alatt. A nagyváradai sajtóban valóságos „dühöngött” az aktuális versek divatja, amit Ady Endre is nagyban űzött valaha Nagyváradon, és amibe a nagyváradai sajtó tanulmányozásakor léptennyomon beleütközünk. Juhász éveiben találjuk többek között ezeket az álneveket aktuális versikék vagy rimes krónikák alatt : Flott (Sas Ede), Matt (Márton Manó), Nyegus, Paula, Bolygó (Hegedűs Nándor) ppp (Papp János), Szeb (Szebenyi József), -lyó (Somlyó Zoltán), Robotos, akiről nem tudom ma már kideríteni, ki rejtőzhetett mögötte, ezenkívül két-háromhetenként megjelent a *Nagyvárad* *Napló*ban a Kesergő családapa aláírású rigmus, amelyet Fehér Dezső teremtett, Ady Endre bőven kultivált és utána pár évvel én gyártottam futószalagon.

1908. június 21-től 1909. május 23-ig összesen 17 Juhász-bökversre bukkanunk, amelyekről csak néhány kutató tud ma már. Lehet, hogy írt Juhász több ilyen zöngeményt, de a Széchenyi könyvtárban levő *Nagyvárad*-kötetek éppen ebből az időből hiányosak.

Ez a szó : zöngemény, — lekicsinylő színezetű, de azért nem azt akarja jelenteni, hogy a bökversek csak azért érdemelnek feljegyzést és az elkallódástól való megmentést, mert Juhász írta. Nem. A bökversek egyikében-másikában benne van Juhász Gyula filozófiája, töprengése és eleven, sajátlagos humora. Nem érződik rajtuk az úgynevezett műgond, hanem a friss és gyors megírás elevenségével hatnak, nem olyan „masszívak”, mint Ady Endre hasonló fajtájú versikéi, könnyedebbek és virgoncabbak. Még az egészen fiatal, olykor jókedélyű, pajkosságra is hajlamos Juhász Gyula pengeti a citerát.

Mielőtt azonban Juhász Gyula bökverseit közölném, még némi polémiát kell folytatnom a Juhász-irodalommal, és egy-két részletet még el kell mondanom a nagyváradai évekből azokon kívül, amelyeket a megjelenés előtt álló Juhász-émlékalbum számára megírtam.

*

Nagyon furcsa, különös eset villan meg az emlékezetemben, az egyetlen eset, amikor Juhász Gyula belecseppent a csúnya napi politikába. Csak annyi jut az eszembe, hogy én, mint a *Nagyvárad* *Napló* felelős szerkesztője, milyen ostromot álltam ki : üssek egyet Juhász Gyulán, aki aláírásával látszatra odaállt a reakció szekerebe és a politikai aréna egyik leggyőltelbb figuráját, Polónyi Gézát több társával együtt üdvözölte.

Hogy pontos legyenek, fellapozom az egykori újságokat.

A Wekerle—Kossuth Ferenc—Apponyi-féle koalíciós kormány igazságügyminiszterévé Polónyi Gézát nevezték ki 1906-ban. A közvélemény erkölcsi érzéke felhőrdült. Polónyi Géza nagy eszű, de sötét hátterű politikus volt, akit az emigráns Kossuth Lajos előtt is úgy emlegettek, mint a „Sötét”. Az akkori politika egyik harcos fenegyereke, Lengyel Zoltán képviselő szívós hajszát indított ellene a *Nap* című újság hasábjain, leleplezte ügyvédi üzemeit, többek között megírta róla, hogy bordélyházi engedélyeket járt ki. A kormány kénytelen volt Polónyi Gézát meneszteni a kabinetből. Polónyi rágalmozási pert indított Lengyel Zoltán ellen, akit

a bíróság előtt Vázsonyi Vilmos védett. A reakció Polónyiért drukkolt és nagy örömujjongásban tört ki, amikor a bíróság 1908 május elején Lengyel Zoltánt három havi fogházra ítélte rágalalmazásért. Voltak ugyanis a köztudatban olyan dolgok, amelyeket nem sikerült perrendszerűen bebizonyítani és így Lengyel Zoltánt első fokon elítélték. A hetekig tartó tárgyalást a közvélemény roppant érdeklődéssel és izgalommal kísérte.

Azok, akik ép erkölcsi érzékkel és jó ízléssel, a közéleti tisztaság ápolásával dicsekedhettek, természetesen az ítélet után sem álltak Polónyi oldalán. Annál nagyobb meglepetést keltett, hogy a nagyváradai premontrei főgimnázium tanári kara a következő üdvözlő táviratot küldte Polónyi Géznak : (*Tiszántúl* 1908. május 6. száma)

„A nagyváradai premontrei főgimnázium tanárai örömmel és lelkesedéssel üdvözik Excellenciádat bámulatos lelki erejéért, fényes tudásáért, kipróbált és igazolt jelleméért, mellyel ezen Excellenciád ellen vezetett hadjáratot oly diadalmasan kiállotta és kétszeresen sajnó a szívünk azon veszteség miatt, mely a miniszteri székből való távozásával az igazságügyet és a hazát érte, melynek keresztény és nemzeti szellemtől lüktető programjával, lankadatlan tevékenységével, semmitől és senkitől visszaretenni nem tudó bátorságával annyi hasznot és dicsőséget szerzett volna. Dr. PácZ Sándor, Vízy Lénárt, Beke Boldizsár, Hill József, Erneyi Gilbert, Juhász Gyula, Szilágyi Dózsa, Ujlaki Rezső, Leéb Bertalan, Tóth Albin, Labancz György, Bertram Brunó, Kovács Kandid.”

A híradás valóban kellemetlen meglepetést keltett Nagyváradon, ahol a premontrei tanárokat kedvelték. Bár köztudomású volt, hogy Szilágyi Dózsa hittanár odahelyezése óta klerikális szellem kapott lábra az intézetben, mégis Polónyi Gézat ünnepelni : súlyos morális elsiklás.

Bennünket, újságírókat azonban kétszeresen megdöbbenített, hogy az üdvözlők névsorában ott áll Juhász Gyula neve is, aki a premontrei gimnázium világi tanára volt. Hogy kerülhetett az ő neve Polónyi Géza szinte lángoló felmagasztalása alá?

Juhász Gyula akkor még csak pár hónapja működött Nagyváradon, megérkezésekor a haladó társadalom banketten ünnepelte. Ezek az emberek is elamultak azon, hogy Juhász Gyula neve ilyen távirat alatt szerepeljen. Világosan emlékszem : azt kívánták tőlem, ne hagyjam ezt szó nélkül. Juhász Gyulát észre kell téríteni. Annál hangosabb volt a felszisszenés, mert a premontrei főgimnázium másik világi tanára, Udvardy L. Ödön, ez a mindig progresszív gondolkozású férfiú megtagadta a távirat aláírását. Faggattuk másnap Juhász Gyulát, hogyan történhetett meg ez a siralmas eltévelyedés, de bizony arra már nem emlékszem, mivel védekezett. Valószínűleg fogalma sem volt róla, mit csinál, elébe tették a szöveget, bizonyára el sem olvasta és aláírta a nevét. Annál fájdalmasabban érintette a *Nagyváradai Napló* szerkesztőségét Juhász névaláírása, mert pár héttel előbb, a lap 1908. évi április 19. húsvétí számában igen hangulatos cikkben írtuk meg azt, hogy Juhász Gyula ismét pap akar lenni. Cikkünkbenl áradt a szeretet ez iránt a drága fiú iránt. Nem, bántani nem lehet most sem. Megelégedtem azzal, hogy a *Nagyváradai Napló* 1908. május 7. számában ezt a szerkesztői üzenetet közöltem :

„A premontrei főgimnáziumnak Polónyi Gézához intézett üdvözlő sürgönyét nem írták alá a következők : Novotny S. Alfonz igazgató, Károly Irén, Kis Kolozs Béla, Kertész Miksa és Udvardy L. Ödön. Az üdvözlés egy tantestület részéről groteszk és elítélendő, de szavunk nincs hozzá, mert az üdvözléshez utóvégre mindenkinek joga van. Juhász Gyula — az aláírók egyike — most még világi tanár.”

Ez az utolsó mondat talán megbélyegző akart lenni, azt akarta modani : Juhász még világi tanár, tehát független a szerzetes rendtől, mi a csodának kellett tehát neki ezt a sürgönyt aláírni? De lehetett mentség is, mondván : szegény Juhász Gyula kénytelen volt odaadni a nevét, hiszen csak világi tanár, nem szerzetes és így bármikor kidobhatják az állásából.

Ezzel a kétértelmű szerkesztői üzenettel, amelyet nagy pennarágás között gyártottam, le is zárult Juhász Gyula életének egyetlen nagyváradai politikai szereplése.

*

Ideiktatom még, mivel indokolta meg Juhász Gyula 1908 húsvétján, hogy ismét pap akar lenni. A cikket, a stílusa után ítélve, Emőd Tamás írta, aki akkor már — húsz éves korában — a *Nagyváradai Napló* rendes munkatársa volt. Íme Juhász Gyula szavai :

— Rómába megyek. Ott fogok tanulni. Okvetlenül elmegyek, bár egyelőre még nem lépek be valamelyik rendbe. De amennyire ismerem magamat és hajlandóságomat, bizonyos, hogy életemet egy kontemplatív szerzet cellájában fogom bevégezni.

Mindig erős volt bennem az élet vallásos átérzése és egész lelki életem a pogány élet-öröm és a krisztusi lemondás válságokkal teljes tusája volt. Hiszem, hogy életünk mélységes csoda, hogy emberentúli célja van, a nagy ismeretlen művészetének öntudatra törekvő alkotásai vagyunk mind. Megvallom, erősek bennem a korszerűtlen érzések és gondolatok; művészi ösztönömből lenézem a demokráciát. Anima sum christiana, arisztokrata vagyok lélekben és a lángeszű zsarnokság tetszik nekem.

Ami a vallási érzésemet illeti, életemben a csodás találkozások egész csapatára emlékszem és volt néhány percem, amikor úgy éreztem, színről színré látom a Minden lényegét.

— És mi lesz a költészettel? — kérdezte az újságíró.

— Költészetemen a nagy Krisztus arca úgy áttör, mint Veronika kendőjén. És ha vallásosak az érzéseim, azt a művészet sugallta.

Ezeket mondta Juhász Gyula, aki ekkor, mint költő, a francia neokatolikusok és mint dilettáns politikus és filozófus, Nietzsche hatása alatt állott. Az „anima christiana” és az übermenschli felfogás ugyan ellentétben állt egymással, de ez a költő és excentrikus Juhász Gyulát nem zavarta. A tudósítást egyébként nem vettük komolyan. Juhász Gyula nem igen járt templomba és így aligha lett volna belőle jó pap. Rómába tudtommal soha nem jutott el.

*

Fentebb már megírtam, hogy Juhász Gyula több ízben szólított fel Nagyváradon arra: írjunk együtt vígjátékot. Ezzel van kapcsolatban az a évődés, amit egy ízben vele elkövettem.

A nagyváradai Kereskedelmi Csarnok 1909 telén, pontosan február 20-án műsoros estét tartott. A rendezőség felkérésére egyfelvonásos tréfát írtam *Angyal* címen. Molnár Ferenc *Ördögét* parodizáltam. A *Nagyvárad* című lap, ahol Juhász dolgozott, az előadás napján részletet közölt a kis mókából, ami nagy megbecsülést jelentett: a konkurrens lap felelős szerkesztőjének művéből mutatványt adni! A darabot a nagyváradai színtársulat legjobb erői játszoták, a rendezést maga a színigazgató végezte. Olvasom most a *Nagyvárad* rákövetkező számában, hogy lelkesen magasztalták a „Franciás esprit-t és pompás ironiát”, amivel jeleskedtem. Lehet, hogy a tudósítás Juhász Gyula műve volt. Az biztos, hogy Juhász Gyula jelen volt az estén és nemcsak melegen gratulált, hanem február 23-án a *Nagyváradban Farsang utólfja* címen párbeszédet írt és ebben engem szembeállít Molnár Ferencel. Aznap találkoztam Juhással, megköszöntem neki, hogy foglalkozott velem, de megmondtam azt is, hogy tőle szellemesebb dialógust várok.

— Hogy érted ezt? — kérdezte Juhász.

— Úgy, hogy én a kis darabomban Molnár Ferencet utánoztam jól, te pedig Hegedüs Nándort utánoztad rosszul.

Tudta, hogy csupán évődöm vele és nem haragudott. Nevetett.

*

Mostanábar olvasgattam a Juhász-irodalmat és roppant meglepett engem, hogy Juhász és Sárvári Nusí kapcsolatát még senki fel nem dolgozta. Olyan kitűnő és szép könyv is, mint Kispéter Andrásé, megelégszik azzal, hogy a témát a szórványosan megjelent visszaemlékezések és Sárvári Anna interjúja alapján kezeli, amelyet a színésznő Nagymihály Sándor újságírónak adott és amely a *Magyar Hírlap* 1937. évi 93. számában jelent meg. Ebben az interjúban a színésznő azt mondja, hogy Juhász Gyulával csupán egyetlenegyszer beszélt. Ezt Kispéter András tényként elfogadja, ismétli és elemzi.

Csak hogy a visszaemlékezések jórészt megbízhatatlanok és a színésznő elbeszélésében — harminc év után! — akad valótlanság is.

Nem vállalkozom arra, hogy itt most pótoljam az eddigi mulasztást, csupán néhány mozzanatot emelek ki.

A visszaemlékezések úgy tüntetik fel a történeteket, hogy Juhász Gyula ráébredt Sárvári Nusí csalafágára és — írja például Dutka Ákos a *Holnap városa* című könyvében, — „Anna meghalt Juhász számára, mint élő valóság, hogy megdicsőült árnya végigkísérje az életen.”

Körülbelül ez az irodalomtörténeti tudat is: Juhász Gyula nem vett többé személyesen tudomást Annáról Nagyváradon, csupán félszáz költeményben örökíti meg szerelmét. Igaz-e mindez?

Ha a konkrét adatokat megvizsgáljuk, igennel nem felelhetünk.

Sárvári Nusit a nagyváradai sajtó az 1908. évi színházi évad megnyitása után csaknem három hónapig nem veszi észre. Azonban 1908. november 24-én Juhász Gyula a *Nagyvárad*

hasábjain méltatja Ibsen *Vadkacsa* című színművének előadását és ebben a következőket olvassuk :

„Sárvári Nusi egy jelentéktelennek látszó szerepben egészen stílszerűen játszott és igen intelligensen beszélt.”

Íme : Juhász Gyula felfedezi Sárvári Nusit. De csak ő egyedül, mert a többi lapok recenziói meg sem említik ennél a darabnál a nevét, még a sok apró szerep játszó között sem.

1908. december 7-én a *Szerencsemalac* című operettet adták. Nusit, aki drámai szende vagy hősnő volt tulajdonképpen, megpróbálták operettben használni. Juhász Gyula most ezt írja róla : „Sárvári Nusi elegáns és díszkrét játéka (d. u. a Bőregérben is szép sikerrel lépett fel hálásabb szerepben.) stb. stb.

Íme : rövid időközökben kétszer is megdicséri Sárvári Nusit.

A tömjénezés tovább tart. December 9-én a *Paradicsom* című vígjáték előadásáról Juhász azt írja, hogy „kisebb szerepekben Hevesi Guszti, Dési Alfréd, Sárvári játszottak stílszerűen, jókedvűen, sikeresen.” Juhász itt ügyesen becsempészi Nusi nevét az elsőrangú színészek névsorába.

December 12-én Schnitzler Artur *Préda* című drámájáról szintén Juhász Gyula mond bírálatot és cikkében ezt olvassuk „A nők közül Hevesi Guszti, Sárvári Anna szintén hozzájárultak a sikerhez.”

Juhász tehát 1908 novembertől kezdve kultiválja Sárvári Nusit a sajtóban. Feltehető, hogy ugyanakkor ismerkedett meg vele. Nemigen lehet elképzelni azt, hogy ilyen kultusz mellett csupán egyetlenegyszer beszéltek volna egymással.

A nagyváradai sajtó alaposabb böngészése azt mutatja, hogy apránként felbukkan Sárvári neve más lapokban is. Azok a színházi referensek, akik eddig észre sem vették ezt a rossz színésznőt, itt-ott kezdik említeni a nevét. Például a *Szerencsemalac* előadásánál a *Szabadságban* az áll, hogy Sárvári Nusi (és még néhány név) szintén jól játszottak. A *Nagyváradai Naplóban* a recenzió végén odabiggyesztették, hogy „tetszett Sárvári Nusi is”.

Ha nem is emlékeznek rá, akkor is joggal következtethetjük, hogy itt is Juhász Gyula keze dolgozott. Ő kérte meg a többi újságírókat is : ne hallgassák agyon Nusit. De egyéb is történt. Ebben az időben én fabrikáltam a színházi irodában azokat a napi kommunikéket, amelyeket az igazgató mint reklámot, a lapok szerkesztőségébe elküldött. Juhász Gyula pártfogása ide is kiterjedt. Kért engem, hogy a kommunikékben felsorolt színészek közül ne hagyjam ki Annát és csakugyan a *Nagyváradai Napló* 1908. évi nov. 4. számában a *Hadnagy úr* című darab reklámjában megtalálom Sárvári Anna nevét.

Juhász Gyula ezután is szakadatlanul foglalkozik a lapban Sárvárral egy éven keresztül. Minden alkalmat megragad arra, hogy megdicsérje. Jellemző erre például a *Nagyváradban* 1909. évi március 20-án a *Vasgyáros* előadásáról megjelent recenzió. Hat sor az egész, de ebből három Annáról áradozik. „Az ismert kitűnő szereplőkön kívül föltűnt Sárvári Nusi természetes játékával és izléses toalettjeivel”. Az ismert kitűnő szereplőket tehát nem is nevezi meg, csupán a jelentéktelen Sárvárit. Sűrűn emlegeti, hogy hálátlan szerepeket kap. Emlékezetem szerint ki is járt neki egy nagyobb szerepet, de ennek nyomát nem találok a lapban. Pedig Juhász segített neki a szerep megértésében és megtanulásában, de Anna olyan fadarab volt a színpadon, hogy ma is elszorul a szívem, ha erre az estére visszaemlékezem és Juhász lesújtott vonásait magam elé idézem. Talán azért is nem írt róla, mert érezte : ezt a szörnyű szellemi sivárságot képtelenség megdicsérni.

Nincs terem, hogy felsoroljam, hányszor és miket írt Juhász Annáról ; ez a feladat arra vár, aki egyszer alaposan és hitelesen meg akarja ismerni ezt a különös regényt. De már az eddigiekből is kiderül : akármilyen különös volt is Juhász Gyula, akármilyen félnék és ideges, az semmiképpen sem képzelhető el, hogy ilyen buzgalmat fejtsen ki egy színész nő körül, ha azzal egyetlen találkozáson kívül nem beszél soha, ha annak nem akar kedvében járni, ha az a színész nő erre nem kéri és legalább egy mosoly erejéig nem hálás érte. A Juhász irodalomban passzívnak, tétlennek, túlvilágba tekintőnek feltüntetett költőben volt aktivitás, ha Annát kellett kiszolgálni.

Azt mondja Sárvári az interjúban, hogy Juhász operettjének, az *Atalantának* az előadásán látta őt másodszer. Csak látta!

Csakhogy Sárvárinak szerep jutott ebben a darabban és a próbákon állandóan megjelenő Juhással ilyenformán beszélnie is kellett. De erre közvetett bizonyíték is van. Az *Atalantáról* a *Nagyvárad* 1909. január 17-i számában Emőd Tamás ír tárcát. Nyakra-főre megdicséri a színészeket és színésznőket, de Annáról elfelejtkezik. Január 19-én a lap a színházi rovatban visszatér a bemutatott előadásra és kétségkívül Juhász tollából megemlíti „Sárvári Nusi fejedelmi szépségű sugár Lédáját.” El lehet-e hinni, hogy ebben az utólagos magasztalásban Anna keze nem lett volna benne? Hogy csak látta a költőt!

Arra pedig, hogy Juhász Gyula szakított volna fájdalmas összeroppanásában Annával, maga Juhász ad cáfolatot.

Sárvári Anna nagyváradi szerződését a színgazgató nem újította meg. A színésznő Zomborba szerződött. A *Nagyváradi* 1909. augusztus 15-i száma megírja, melyik távozó színész milyen darabban búcsúzik. Ezek sorában ez áll:

„Sárvári Nusi az Aranyemberben mond búcsút a nagyváradi közönségnek. Sárvári Nusi izlésben, játékban és természetes beszédben sokat fejlődött s ki tudja milyen sikerek várják a zombori deszkákon.”

Csak hogy minden távozó színésznek alkalmat adtak a búcsúfellépésre, csupán neki nem. Bizonyára ellenséges atmoszféra vette körül a színházban.

Juhász Gyula ekkor, augusztus 29-én a következő forró szavakban búcsúztatja Annát:

„Sárvári Nusi, ez a szép, és talentumos fiatal színészeány hivatalos búcsú nélkül lép fel ma délután a Két árvában, de a Szigligeti színház közönsége bizonyára igaz szeretettel fog tapsolni neki, mielőtt a fiatal művésznő új állomására indul. Mert Sárvári Nusira más színpadokon vár a szép sikerek sora. Itt Nagyváradon csöndesen fejlődött, mert a színház nem igen bízott reá méltóbb feladatokat. De minden szerepében komoly ambíciót mutatott és kis feladataiban is nagyobb feladatokhoz méltóan, derekasan állotta meg a helyét. Nála sokkal kevésbé értékes, de ügyesebb színészek többre vitték a Szigligeti színháznál. Sárvári Nusi többek között a nagy fiatalság kincsét is magával viszi más színpadokra. Epizód szerepei dacára is kitűnt, mint a Bánk bán Izidorája, mint a Preda színészeány, mint a Bőregér Orlovskzy hercege, mint a Velencei kalmár Jessicája, az Atalanta Lédája. Csupa törekvés, becsületesség és szorgalom volt ez a kedves fiatal leány, kit mindenki rokonszenve kíséri új etapja helyére, amely remélhetőleg szép és meleg sikereket tartogat számára. Mi úgy hisszük, hogy a kiforrott és önmagára lelt Sárvári Nusi nemsokára azok sorába kerül, akik az új magyar dráma méltó tolmácsolói lesznek. Hiszen övé az ifjúság, a jövő és megérdemli, hogy övé legyen a siker babérja is (j).

Teljesen azonos gondolatmenetű, itt-ott ugyanazokkal a szavakkal megírt búcsúztató jelent meg a *Nagyváradi Napló*ban is. Bizonyára jogos a gyanúm, hogy azt is Juhász írta.

Meglehet, hogy megtörtént mindaz, amit Dutka Ákos és mások elbeszélnek Juhász Gyula sok gyötrelmes csalódásáról Annával kapcsolatban. Magam is megemlítettem ilyet a *Nagyváradi* 1943. évi május 1. számában. De ez a gáláns, bőkezű ajándék, ez a csillogó búcsúztató, amelyet egy évi ismeretség után terített Anna lábai elé, döntő módon megcáfolja azt, hogy Juhász elfordult volna tőle, szakított volna vele, útjuk már Nagyváradon kétféle vált volna. Nem. Juhász Gyula az utolsó napig mellette állt. És így abban sem lehet kételkedni, hogy állandóan érintkeztek egymással, hiszen valószínűleg Juhász próbálta kiverekedni Annának a búcsúfellépést és feltehető, hogy a színésznő kérte tőle ezt az áradozó cikket, hogy új állomáshelyén megmutathassa: nem ő volt az oka, ha Nagyváradon kellő sikert elérni nem tudott. Annának nem kellett Juhász, mint férfit, mint szerelem, nem kívánta a csókjait, de legalábbis eltűrte és hasznos barátként elfogadta. És talán nem is volt hozzá olyan rideg és rossz, mint ahogy regélik. Talán! És igazságtalan eljárás elfelejtkezni Anna magatartásának megítélésénél Juhász Gyula külsejéről, amelyet Szabó Dezső olyan nyersen leír (Szabó Dezső Füzetek 28. sz.).

Megállapítom azt is a Juhász irodalomban elterjedt téves állításokkal szemben, hogy amíg Sárvári Anna Nagyváradon élt, Juhász egyetlen Anna-verset sem alkotott vagy legalábbis nem tett közzé. Igen gondosan átnéztem azokat a lapokat, ahol Juhász ekkor dolgozott, de Anna-verset nem találtam bennük. Ezzel magyarázható az is, amit Kispéter András külön kiemel, hogy mindjárt az első Anna-versek mint elvesztett kincsről énekelnek Annáról. Kissé elveti a sulykot Tabéry Géza abban az előszóban, amelyet Magyar László *Milyen volt szökecsége* című könyve elé írt. Azt állítja Sárvári Annáról, hogy Juhász őt „1907-től 1911-ig terjedő váradi periódusában úgyszólván semmibe se vette.” Ezt az idézett színházi dicséretnek alapján tagadnom kell. De maga Tabéry is rációfol önmagára, amikor a befejező sorokban azt mondja Sárváriról, hogy „1907 és 1911 között Várad szőlőkoszorús őszében ihlette Juhászt legszebb verseire.”

A Juhász-irodalomban előforduló ellentmondásokat jellemzi, hogy egy bizonyos téli utcai jelenetet, ami a színésznő lakása előtt történt, teljesen másképpen ad elő Eörsi Júlia Juhász Gyula könyvében (*Tied a sárga*, 1957), mint Sárvári Nusi a *Magyar Hírlap* interjújában. Eörsi Juliának viszont abban igaza van, hogy nem lovagi az a hang, amelyben a költő egyik versében ezt írja Nusiról:

„Most hogy napom immár leáldozóban,
Hallom, cseléd voltál csak Tobosóban.
Szemre nem ékes és lélekre lenge,
Oh életem reménytelen szerelme.”

Anna tudatlan, korlátolt szellemi képességű nő volt, lélekben lenge, de cselédnek a szó megvető értelmében nem lehetett nevezni.

Szép volt-e Anna?

Emőd Tamás ezt éneкли Juhászról és Annáról

Anna tündöklő ion vállait és
Szeráfi szőkeségét ünnevelte,
Míg Annánál (ó örök dal) a nyeszett
Kis aljegyzőcske ült.

Ez a himnusz, amit Emőd Tamás Anna szépségéről költött, nem egészen merített ihletet a valóságból. Anna szép volt, de szőkesége mindennapi (nem volt aranyszörke), szeminek kéksége nem játszott a tenger színeiben és arcbőre nem ragadta volna Csokonait Lillára pazarolt hasonlatára: „Arcod virági szebbek, mint rózsá bíbora.” Volt a szépségében valami közönséges, és ha modorban vagy tónusban semmiképpen sem volt cseléd, de külsejében jelentkezett valami olyasmi, amit a köznyelv cseléd típusnak nevez. De fontos ez? Szendrey Júlia sem volt olyan szép, amilyennek Petőfi látta és Gina magatartásával szemben Anna vétki eltörpülnek, Vajda János mégis nagyon szerette. „Halálos a törőd szívemben, mit vértanúdként viselek” — kiált fel Vajda János Gina kegyetlenségére. Juhász nem érezte magát Nagyváradon Anna vértanújának, ha olykor keserű csalódás és fájdalom is zúdult reá.

Anna emléke olyan erősen kísértette Juhászt Szakolcán, hogy nemcsak az ismert levelezőlapot küldte neki 1913-ban, tehát négy évvel azután, hogy elvált Annától. hanem, mint Szalatnai Rezső *Juhász Gyula Szakolcán* című tanulmányában elbeszéli, egy szép szakolcai asszony előtt mámorosan térdre hullott: Annát látta benne. Anna az útszéli szerelmeivel sok bánatot szerezhetett Nagyváradon Gyulának, de azért a költő számára mégis „áldottak a színházi esték, amelyek Annát felém vezették.”

*

Nem ismerem a Juhász-irodalmat eléggé, sem pedig a szegedi Juhász Gyula munkaközösség anyagát és így nem tudom, vajon tovább kísérte-e a kutatás Sárvári Nuszi pályafutását? A színésznő ugyanis az interjúban azt mondja, hogy Juhász Gyula körül őt sajtótámadások érték és emiatt nem kapott szerződést és nem boldogult a színészetben.

Ez a kijelentés nézetem szerint alaptalan.

Anna Nagyváradról Zomborra szerződött Polgár Károly társulatához. A *Zombor és Vidéke* című lap 1909. november 21-én azt írja Sárvári fellépése kapcsán, hogy „végtelenül fess volt.” November 25-én azt olvassuk: „Sárvári Nusit ma láttuk először nagyobb szerepben, melyben szépen megállta a helyét.” December 12-én a *Görög rabszolga* című operettnben lépett fel és a *Zombor és vidéke* ezt írja róla: „Sárvári Nusit új oldaláról ismertük meg ének és táncszerepben. Első fellépése ebben a minőségben határozott sikerrel járt, mert a közönség énekét és táncát megismételtette.”

Ha visszagondolk Anna impozáns termetére, egész megjelenésére, képtelen vagyok elképzelni őt magamnak mint táncosnőt, mint sikkes, könnyed, fürge, lengeteg perdülő ballerínát. Ha Annát Zomborban tánra fogták, úgy bizonyára azért tették, mert mint drámai szende vagy hősnő nem vált be. De táncosnőnek még kevésbé válhatott be.

Zomborban is folytatta tehát a lecsúszást a színészi pályán. Ehhez pedig a bizzar Juhász-regénynek semmi köze. Mit tudtak akkor még bárhol is arról, hogy Sárvári belépett az irodalomtörténetbe? A két Hevesi-nővér, akik vele együtt játszottak az 1908/1909-es színi szezonban Nagyváradon, szintén Zomborba szerződött és valószínűleg híret vitték Anna kietlen nagyvárad karrierjének, de Juhász Gyula és Anna kapcsolata akkor még annyira nem volt jelentős, hogy sokat ők sem mesélhettek erről. Anna csak az évek során, amikor egyre több Anna-vers keletkezett, kezdett kiemelkedni az ismeretlenségéből, de a versek nem árt-hattak az ő boldogulásának, hiszen ezek glóriát fontak szőke feje köré és ha tehetséges színésznő lett volna, ezeknek a verseknek a szárnyain magasra lendülhetett volna. (*Annára gondolok* — megjelent 1910 ápr. 3. — *Anna minden* — megjelent 1909. nov. 7.)

Érdemes lenne mindenképpen nyomon követni még Anna színészi pályáját.

Eörsi Júlia szerint Anna fiatalasága Nagyváradon már hervadó volt. Én azt hiszem, ez nem így van. Nemcsak Juhász emeli ki hódító fiatalóságát, hanem magam is úgy tudom, hogy nem sokkal előbb került ki valamelyik színésziskolából.

Körülbelül 15 év múlva ismét találkoztam vele Nagyváradon. Igen meglepett engem az a miliő, amelyben Annára bukkantam : petróleumos hordók és lisztes zsákok között üdögélt Mihely Jeno nagyváradi, Szent László téri fűszeres boltjában. Amulva kérdeztem : mit keres itt és még jobban ámultam, amikor elmondta, hogy férjhez ment Mihely Jenőhöz. Anna még ekkor sem volt idős, bár dús szőke haja, égszínkék szemei, fehér arcbőre már kezdtek kopni, fakulni, őszülni. Nem faggattam, hogyan jutott ehhez a házassághoz, de fel kellett tennem, hogy ezt a kereskedőt már akkor ismerte, már akkor összekerült vele, amikor 1908/1909-ben Nagyváradon játszott. A férfi Annánál idősebb volt ; talán ötven éves, Anna úgy a harminc és negyvenes évek közepén lehetett. Anna szomorú, szelíd, kedves, halk, rokonszenves volt. Töprengtem is rajta, hogy talán rosszul ítéltem meg fiatal korában. Annak idején elfogult voltam a rovására Gyula miatt. Igen panaszkodott a házasságáról. Úgy emlékszem és utólag csodálkozom is ezen, hogy Juhásztól nem esett szó köztünk. Nem lenne hiábavaló fáradság, ha egy kutató megkeresné Nagyváradon ennek a házasságnak anyakönyvi bejegyzését, ez mindenesetre adatokat árulna el Anna szüleiéről, Anna koráról és ezeken a nyomokon meg lehetne hitelesen rajzolni az életét.

Csak pár szót akarok mondani ugyane témával kapcsolatban arról a színes, művészi visszaemlékezésről, amelyet Zolnai Béla közöl az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957. évi 1—2. számában. „Petri Lajos 1907-ben mintázni kezdte Juhász fejét, de a költő az utolsó ülés előtt megszökött Szegedről. Váradra ment, hogy Annát lássa” — írja Zolnai Béla kitűnő cikkében.

Ez azonban minden eddig ismert hiteles adattal ellenkezik. Juhász Gyula 1908 februárjában ment először Nagyváradra és Annának ekkor még a hírért sem hallotta.

Zolnai Béla így folytatja :

„Itt szomorú emlékek idéződnek fel. De a krónikásnak fájó kötelessége, hogy mindent följegyezzen az utókor számára. Állítólag Anna, aki kőristalány volt, azzal fogadta Juhász Gyulát, hogy legjobb lenne, ha öngyilkos lenne, hiszen amúgy is reklámból barátkozott vele. Juhász Gyula akkor két napig haza sem ment Váradon a szállására, senki sem tudta merre jár, hol van. Anna később öngyilkos lett. Maga köré rakta Juhász Gyulának hozzá írt leveleit és úgy halt meg.”

Mindez nagyon homályos. Anna nem volt kőristalány, hanem drámai segédszínész. Soha nem hallottam, sehol eddig nem olvastam, hogy Anna öngyilkosságra hívta volna fel Gyulát. Hiszen ez azt jelentette volna, hogy Anna szerette a költőt, de rájött, hogy ez csak reklámból barátkozott vele. Ez továbbá még azt is mondaná, hogy Anna szolgált reklámul Juhász számára és nem Juhász csapott reklámot Annának. Vagy úgy kell talán értenem ezt a mondatot, hogy Anna fenyegetődzött öngyilkossággal és saját magáról vallotta be Juhász előtt, hogy vele csak reklám érdekében barátkozott? De ezért aligha kellene halálba menekülnie. Természetesen mende-monda az is, hogy Juhász az Anna szavainak hatása alatt nem ment volna haza a lakására. Dutka Ákos is megírja *A Holnap városában*, hogy Juhászt egyszer két napig sehol sem találták, de kiderült, hogy bezárkózott a szobájába. Egyébként máskor is megesett vele, hogy elkódorgott és senki sem tudta, merre jár. Espersit János naplója szerint viszont Juhász nem két napig, hanem két hétig szaladgált, mint az őrutl a városban.

Zolnai Béla folytatja : „Anna később öngyilkos lett.” Ez itt úgy hangzik, mintha Anna öngyilkossága valamilyen összefüggésben állott volna azzal, hogy Juhász két napig kőborolt az utcán. Holott ez a „később”, amikor Anna öngyilkosságot követett el, harminc év múlva volt. És Anna öngyilkosságának leírása? Zolnai szerint Anna haldokolva maga köré rakta az összes leveleket, amiket Juhász Gyulától kapott. Viszont Nagymihály Sándor riportjában Anna kijelenti, hogy Juhász Gyulától egész életében egyetlen levelezőlap érkezett hozzá, Szakolcáról. Valaki tehát a kettő között téved ; azt hiszem, ebben az esetben Zolnai Béla.

Némileg enyhíti Zolnai előadását, hogy mindezt „állítólag” megtörténtnek minősíti.

Az irodalomtörténetet mulasztás terheli, hogy a Sárvári ügyet hitelesen még nem vizsgálta ki, hanem megelégedett kősa mende-mondákkal és feljegyzésekkel. Az az izellő, amit itt hiteles adatokból nyújtottam, mutatja, hogy a kutatásnak volna miből merítenie. De mit csodálkozunk ezen, hiszen még az Ady—Léda történetet sem derítették fel a tudomány eszközeivel és Ady csaknem öt hónapos sokféle ágazó, színes és költészetbe mélyen kisugárzó mária-grüni tartózkodásáról az irodalomtörténet úgyszólván semmit sem tud. „Mylitta”,

„Nyanyuci”, „Ada” regényei még homályban vannak. Ugyanez áll Sárvári Anna és Juhász Gyula esetére is.

Elérkezett sok tekintetben a Juhász-irodalom revizfőjének ideje is.

*

Most pedig álljon itt időrendben a 17 bökvers a hozzáfűzött, elengedhetetlen magyarázatokkal.

1.

1908. május 9

Dal a három diváról

Három diva egyszerre
Az Ida hegyén,
Meginterjuvolta Párist,
A legszebb legényt.
Legyen ő a kritikus,
Döntsön a nagy perben,
Melyik diva énekel
És öltözik szebben.

De Párisnak akkor
Könnyű dolga volt,
Afrodite neki szánta
A legszebb asszonyt.
A mostani primadonnák
Ilyet nem ígérek,
Magát tartja valahány
A legszebbik szépnek.

A mai bíráló
Mit tegyen szegény,
Kemény dió a kritika
És nincsen remény.
Amíg szegény Páris
Csak rajong és sorvad, —
Telik képe, telik háza,
A víg direktornak.

Jim

A nagyváradai Szigligeti Színházban 1908. május 7-én mutatták be Lehár *Három feleség* című operettjét. Váradi Aladár, nagyváradai karmester felkérte Juhász Gyulát, írjon valami aktuális strófát, ő majd zenét keres hozzá és eljátsszák a premieren. Juhász Gyula a nagyváradai színház három primadonnájának, Károlyi Leona, Diósi Nusi és Batizfalvi Elza vetélkedését énekelte meg. A kis vers azonban nem jutott szóhoz a bemutatón, hanem megjelent a *Szabadság* című lap május 9-i számában.

2.

1908. június 21

Kánikulai strófák

1.

Kőrözs vize folyik csendesen,
De ezután ez már nem leszén,
Hajók járnak rajta, ő pedig
Nagyzási mániába esik.

2.

A melegnek megtiltani nem lehet.
Hogy ne legyen a harmincnyolc fok felett
De a sugárcsőnek megtiltja a szemérem,
Hogy spricceljen Bémer és egyéb téren

3.

Ráczi Lacinak nem tudom
Hányadik fia
Boldogft most tégedet.
Szép Pannónia,
Még muzsikál is hozzá
A fene gyerek,
Én meg elverem a pénzt,
Fene egye meg.

4.

Káka tövén költ a ruca,
Zöldfában terem a muzsa,
De ahol a Rédei Szidi párja terem,
Azt a szinkört nem ismerem.

5.

Térdig jártam a rózsában,
A virágsatában,
Hej, de az új húszkoronást
Sehol sem találtam.

Tisztelt Hofbauer Pál úr
Vegye e poémát
S küldjön postafordultával
Egy tiszteletpéldányt.

6.

A *Simplicissimus* nevű lap
Minket csak úgy vadak közt emleget,
Eszünkbe jut az *Allgemeine*,
Ez meg kutyának nevezett.

De megmondotta Arany János,
Kinek nincs párja német nap alatt,
Vigyázat tisztelt *Allgemeine*,
„Ne bántsuk a kutyát — harap.”

Jim

(A nagyváradai vízmű nem bírta ki a kánikulában folytatott nagy vízpazarlást és ezért a városi tanács elrendelte, hogy az udvarokat és tereket sugárcsővel nem szabad locsolni. Ugyanakkor tárgyalták azt a problémát, hogyan lehetne a Kőröst hajózhatóvá tenni. — 36-ik. Ráczi Laci cigányprímás a nagyváradai Pannónia kávéházban játszott. — A Zöldfa kávéházban Rédei Szidi, a Szigligeti színház volt énekesnője lépett fel más szerződés hiányában. Juhász verse arra céloz, hogy a nagyváradai Rhédey-kertben épített nyári színpadon mégis a brettlin kell fellépnie. — Virágsata: a nagyváradai jogászifjúság nyári multsága a közeli Püspökfürdőben. A virágok között elrejtettek néhány új arany húszkoronást a szerencsés megtaláló számára. — Hofbauer Pál: az Osztrák—Magyar Bank nagyváradai fiókjának akkori főnöke. — A *Simplicissimus* című müncheni élclap a bécsi császári jubileumi ünnepegek alkalmával sértő magyarellenes rajzot közölt, amiért a nagyváradai kávéházakban bojkottálták a lapot, — Arany verse: az 1861-ben írt befejezetlen *Cynizmus* című „alkalmi szesszenés”, amely az *Allgemeine Zeitung* magyargyalázó cikkével polemizál és két verssorának ez a ref-rénje: „ne bántsuk a kutyát: harap!”).

3.

1908. szeptember 17

A metzi bárdok

(Vilmos császár Elzász-Lotharingiában automobilozott. A francia határon hirtelen visszafordult)

Vilmos császár, német császár
Vágtat fakó lován,
Hadd látom, úgymond, meddig ér
A francia tartomány.

Van-e ott folyó és földje jó?
Legelőn fű kövér?
Használt-e megöntözés,
A jó szedáni vér?

Vilmos császár, német császár
Vágtat fakó lován,
Egy szürke automobilon;
Repülni még korán.

S a mint a francia határt
Jelzi a láthatár,
Idegessé lesz egy kicsit
A császári batár.

Az auto s autokrata
Határszélen halad,
Mert szép a francia haza
De — kívül tágasabb.

(Arany *Welszi bárdok* c. verse az alap ehhez a satirikus vershez. Valóban sok hasonlóságot lehet találni az angol welszi hódítás és a németek elzász-lotharingiai birtoklása között. A kis vers mutatja Juhász rokonszenvét a franciák iránt a németekkel szemben.)

4.

1908. szeptember 25

Az előkelő idegen

Tegnap este, őszi este,
Szívemet a bú megeste,
Valaki Jimet kereste
(Én csak egy rimet kerestem
S nem találtam, nem találtam)

Az előkelő idegen
Asztalomhoz jött hidegen
Én megkérdeztem ridegen,
Mit keres maga idebenn?

És ő felelt nagy könnyedén,
Én vagyok a fekete rém
Máramarosnak szigetén
Születtem s jöttem ide én

Erre angol nyugalommal
És félvállról így feleltem :
Ön jöhet, mert én azonnal
Minden óvintézkedést már
Szabályszerűen megtettem
-im.

(Ma már nehezen érthető vers. Juhász Gyula előzőleg Máramarosszigeten tanárkodott és ennek az időnek kellemetlen emléke villan fel a versben)

5.

1908. október 3

Spanyol románc

Don Alonzo, Don Alonzo,
Megérkezett Budapestre
És fogadták lelkesedve
Magyarok és anarkisták.

Mint a bomba hatott a hír,
hogy előkerült a bomba,
De ez kacsa volt azomba,
S egészséges Don Alonso!

Budapesten örült spanyol
Minden ember tegnap óta,
Alonzóról szól az óda
A kroki és a vezércikk!

És akiben hangulat van,
Verseket ír a szép Enáról,
S a szép Ena, a szép Ena
Nem olvassa, nem olvassa!

Én is illő hódolattal
Küldöm néki e románcot
És a lelkem úgy örül, hogy
Nem olvassa, nem olvassa!

-im

(XIII. Alfonz spanyol király feleségével, Ena királynéval Budapestre érkezett. A látogatás alkalmával az a hír keringett, hogy bombamerénylet készült a spanyol királyi pár ellen. Kiderült azonban, hogy az a „bomba”, amelyet a rendőrség a feljelentésben megjelölt helyen talált, villanydrótkanóccal ellátott, ártalmatlan szurokgolyó volt. Juhász Gyula szerette ezekben a bökversekben a parodisztikus formát. Itt Heine spanyol románcának [Spanische Atriden] motívumait alkalmazza.)

6.

1908. október 21

A hó

Sok hó esett le tegnap éjjel,
Szűzen, fehéren, hidegen,
„Az álmaim” — szól a poéta
És babrál a lantidegen.
„Illuzió” — szól a fehér lány,
Ki preparandiába jár.
„Hó-opp” — kiált a fuvaros és
„Szilárd halmaz” szól a tanár.
A munkanélküli facérok,
Kik várnak búsan, betegen,
Csak ennyit szólnak, ezt is lassan
Mondják csak : „A keresetem.”

2.

Hali hó, hali hó
Hull a hó, hull a hó,
Oly szép a hó, a tiszta, első
Mint az illúzió
De holnap sár lesz majd belőle
És hol van a tavalyi hó?...
-Jim

(Preparándia : tanítónőképző intézet. — Hol van a tavalyi hó : Villon híres versének refrénje.)

7.

1908. október 24

Balkáni idill

György herceget az apja, Péter király arcu-
lütötte s kidobta a palotájából.

György herceg az ég kegyelméből
Uralkodásra született.
Ezt senki fia nem tagadja,
Beszél a tény a szó helyett.

Érezte a dicső levente,
Hogy mozog benne valami!
Uralkodásnak büszke vágya —
Ha azt ki tudnók mondani!

György herceg eddig csak gyerek volt,
Egy nap tettekkel tényezett;
Mehódítani a világot —
Haj, hogy célhoz nem érhetett!

Felkent király akart ő lenni
És ez a vágya teljesült:
Fölkente őt saját papája,
Hogy szinte belesüketült!

Ha elment vón a háboruba
György, a derék — a daliás,
Ő róla guzlicázott volna
Guzlicáján a guzlicás!

De nem ment el a háboruba,
Ez a sivár tény és való.
És így a hős dal csattanója
Az az elcsattant csattanó!

Jim

(György szerb trónörökös Bosznia—Hercegovina annexiója napjaiban állandó témaként szerepelt a világsajtóban és igen sok tréfás vers és humoros cikk jelent meg róla. Juhász Gyula más alkalommal is foglalkozott vele.)

8.

1908. november 7

Katonadal

Egy közhuszár megölte magát.

Este jött a parancsolat
Violaszín pecsét alatt,
Öreg asszony, fiatal lány
Három évig sir ezután!

Jön a levél messze tájról
Valami nagy kaszárnyából
Könnyharmatos az írása :
Nehéz börtön a kaszárnya.

Megy a levél messze tájról,
A falusi kis leánytól,
Minden szava csók meg virág,
De szomorú ez a világ!

Jön a levél, végre, végre
Violaszín a pecsétje,
Isten hozzád falum tája,
Megölt engem a kaszárnya.

(A kis bökvers híven követi Csokonai Vitéz Mihály *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* című egyszerű és szívhezszóló népdalát. A vers megírására szokványos napihír adott impulzust.)

9.

1908. november 12

A plurális

Mikor Andrássy még csak ígérte,
Harag és vád özöne érte :
Ha még úgy ígér, tudja máris,
Hogy ígérlet csak a plurális!

Mikor Andrássy már meg is adja,
Megint fölzeng a vád haragja :
Ígérte eddig s ime már is
Valóra válik a plurális

Jtm

(Andrássy Gyula, a koalíciós kormány [1906–1910] belügyminisztere 1908. november 10-én terjesztette be a képviselőházban választójogi javaslatát, amely plurális szavazati joggal biztosítja az osztályuralmat; bizonyos kategóriáknak kettős, sőt hármas szavazati jogot adva. A plurális választójogról előzetesen már sok hír jelent meg, de ezeknek nem adtak hitelt; de ime mégis valóság lett. Juhász Gyula szellemesen gúnyolja ki az esetet : ime van miniszteri ígérlet, amit mégis beváltak. Mivel a *Nagyváradi* című lap, ahol ez a vers megjelent, az akkori kormány felhivatalos lapja volt, Juhász Gyula csak ilyen enyhe formában mondhatta el a véleményét a plurális választójogról, ami egyébként soha nem emelkedett törvényerőre.)

10.

1908. december 3

Megy a vonat

Megy a vonat, néma vonat
Idegen országba,
Görbe hegyek országába,
Messze Boszniába.

Téli ködök betakarják,
Elföldi a távol,
Nehéz felhők elkisérik
A magyar határról

Megy a vonat, néma vonat,
Nem szól nóta benne,
Magyar legény szótlanul néz
A nagy idegenbe.

Üres tarlók, kopasz hegyek,
Kárognak a varjak,
Hej, talán már tavasz táján
Vérrózsák fakadnak.

Jim

(Ez a kis vers a boszniai annexió kapcsán keletkezett háborús veszély krónikája. Az annexiót a balkáni népek, de elsősorban Szerbia ellenségesen fogadta és nyomában a Balkánon a háború veszélye fenyegetett. Az Osztrák-Magyar Monarchia részleges mozgósítást hajtott végre és a ténylegesen szolgáló katonaság tömegeit szállította dél felé Boszniába, főleg ismét magyar bakákat, mint évekkal azelőtt Bosznia okkupációjánál).

11

1909. január 14

A borbélylegény

Egy fővárosi hír jelenti
Hogy egy borbélynak lánya van,
Ki a borbélypályára lépett
Tudatosan és boldogan.
S bár a testület ellenezte,
Az elöljáróság kimondta,
Hogy ez a lány nem ütköződik
Se törvénybe se tilalomba.

Azóta már a szőke lányka
Vagy barna lányka, ugy lehet,
Javában nyir és borotváltat
Ábrándos férfifejeket
S amig habot ver és az állat
És a fülek tövét kaparja,
A tanulatlan ifjuság
Fejét gyakorta elcsavarja.

-im.

(A budapesti borbély ipartestület elöljáróságáról van szó.)

12.

1909. február 13

(Darwin születésének százados évfordulóján)

Párbeszéd

A műveletlen Afrikában²⁸
Hol sivatag van és vadon,
E jubiláris alkalomból
Eszmét cserél két vén majom.

„Mester, ma ünnepelni illik,
Darwin barátunk napja van,
Ő mondta ki, hogy minden ember,
Olyan majom, akár magam.”

— No hallja elvtárs, hogyha önnek
Ez hizeleg, ugy mondhatom,
Hogy szerfölött tévedni tetszik.
Sőt, ami több, ön nagy majom!

Jim

(Kevés ilyen sikerült, színvonalas bőkvers jelent meg annak idején az aktuális strófák tengernyi áradatában.)

1909. február 28

Tatárjárás

A színház táján háboru dul
A háborus hírek miatt,
Féltik az udvarlót a szépek
És szörnyü lámpalázban égnek
A tartalékos hadfiak.

Mindenki látja már az estét
— Tatárjárás megy, mint szokás —
S csupán a hölgyek szerepelnek,
Tagjai az üdvhadseregnek,
A férfi mind Délen csatáz.

Gózon Biliczky szép kadét lesz,
Jó Tarján hadnagy Tóth Elek,
Kassai délceg, gógös és fess,
Soma káplár, s vitéz önkéntes
Diósi Nusi, a remek.

Dési kegyetlen hódító lesz,
Bereginek a szíve fáj,
Hajnal Wallenstein lesz a lényeg,
Ezek a váradi legények
És Sik Rezső a generál.

Jim

(A vers a boszniai annexió kapcsán várt mozgósítást, illetve a mozgósítási lázt éneкли meg. A felsorolt személyek: Gózon Gyula, Tóth Elek, Kassai Károly, Szarvasi Soma, Dési Alfréd, Beregi Sándor, Hajnal György, Sik Rezső, a nagyváradi színtársulat színészei, Diósi Nusi operettprimadonna, aki a *Tatárjárás* című Kálmán-operettben egy önkéntest játszik. A versben felsorolt szerepek a *Tatárjárás*-ból és Herczeg Ferenc *Dolovai* nábob leánya című színművéből valók; mindkét darab műsoron volt a Szigligeti színházban. A két utolsó sor a Cyrano de Bergerac travesztálása)

1909. március 13

A nagy kalapok

Egy idő óta rémhirekkel
Tarkázva jönnek a lapok,
Minden téren nagy bajt okoznak
Az óriás női kalapok...
S e hírek nem is nélkülöznek
Minden reális alapot.

A színházban az első sorban
Egy hölgy ült, — ezt írja a lap —
S fején a földszintet betöltő
Rengeteg tavaszi kalap,
S egy úr mögötte mit se látott

Két hosszú fölvonás alatt.
Az úr művészi lendülettel
Mert elégtételt nem kapott,
Leverte a hölgy szép fejéről
Az óriási kalapot.
S számos hasonló eseményről,
Tesznek jelentést a lapok.

*

Mi a morál és a tanulság?
Ó férfiak, szegény vakok,
A nagy kalapokat nézzétek
S ne nézzétek a darabot!
Mert jobb egy új kalapot nézni
Mint *venni* egy új kalapot!

Jim

(A vers a *Cyrano de Bergerac* című darab akkor nagyon divatos Rostand-dráma első felvonásában előforduló „Először is tovalebben, lenge bájjal kalapom” kezdetű, franciás ballada és versforma mintájára készült.)

15.

1909. március 27

György úrfi

György urfi hej, legény a talpán,
Ó ez a talp sulyos nagyon,
E fontos fejedelmi talppal
Rugott egy hü szolgát agyon!
E jól irányzott talp a szerbnek
A talpköve és támasza,
E talp írta a talpra szerbet,
Ettől rugott a szerb haza.

De jaj, kevés ideig huzta
Gyuri a talp alá valót,
Kihúzták a gyékényt alóla
S menesztik az alávalót!
György urfi hej, szalad a talpán,
Talán a fübe is harap,
Talpa alatt mélyen megingott
A szilárd erkölcsi alap!

György urfi megy már a fenébe,
Hol fészke lesz és álma lesz,
Tolsztoj Leó: Háboru s béke
Majd lelki olvasmánya lesz.

Mert Gyuri talpig férfi ám, de
Szegénynek egy hibája van,
Hogy talpa az szigorú kissé,
Szigorú s igazságtalan.

/ Mi a morál e kis esetből,
Amit le kell szűrniem nekem,
Mi az, amit arany betűkkel
Hozzáfűz a történelem?
Talán valami aforizma,
Vagy egy paradoxon talán?
Én azt hiszem, hogy egyelőre
Éljen a béke és — Japán.
Egy bizonyos, hogy talpra állott
A börze, mert György elszaladt,
S egy talpatatnyi kis reményünk
Országos lón egy nap alatt!
Hogy mit hoz a jövő? Ki tudja,
Nunc est bibendum, annyi szent,
Mert György eggyel szaporította
A nagy szerb sertéskivitelét.

Jim

(Az annexióval szemben tanúsított szerb ellenállás vezetője Karagyorgyevics Péter király fia, György trónörökös volt. Mögötte tömörült a belgrádi katonai klikk. György trónörökös személye állt az izgalmak középpontjában. Szerbia a cári kormányban bízott, amely egy ideig támogatta és buzdította is. De közben Japán világosan értésére adta a világnak, hogy nyomban megszállja Mandzsuriát és lecsap Oroszország távolkeleti uralmára, ha a cári kormány Dél-Európában háborús bonyodalomba elegendik. Mivel Oroszország még nem heverte ki az 1905. évi vereséget, amelyet szintén Japán mért rá, leintette Szerbiát és azt tanácsolta, hogy nyugodjon bele [legalábbis látszatra és egyelőre] az anexióba. Ennek következtében György trónörökös lemondott és öccse, Sándor herceg lett a trónörökös. György lemondásával megszűnt a háborús veszély. Györgyöt azzal vádolták, hogy Kolakovics nevű komornyikját agyonrúgta)

16.

1909. május 23

Aktuális strófák

1.

Itt van a nyár, itt a Bernát,
A szerzője Elta,
Elhozta a panamáját
A Kornai Berta.
Mert a Berta olyan meleg
Mint a nyári hőség,
S ezért mostan hálás lehet
A kedves közönség!

2.

„A nagy nő” is nyári darab,
Szerzője is Elta
De a legnagyobb nő marad
Mégis a Haverda.
Primadonnák dicsőségét
Egész világ látja,
Mégsem kapnak annyi cikket
Mint Haverda Márja.

Jim

(A versben említett két nyári darab szerzője Heltai Jenő, aki Elta név alatt írt akkor a *Pesti Hirlap* hasábjain tréfás cikkeket. — Kornai Berta operetténekesnő abban az időben híres dalát énekelte a panamakalapról. — Haverda Mária szenzációs bűnpör hősnője. Azzal vádolták, hogy szerelmesével együtt megölte az édesanyját. A pert a szabadkai esküdtszék több ízben tárgyalta és elnapolta, az ország híres ügyvédei szerepeltek mint védők és az esküdtek végül Haverda Máriát fel is mentették az anyagyilkosság vádjától)

Igen érdekes, hogy kutatásaim során a *Nagyváradai Napló*ban is talállok 1908. augusztus 2-án Juhász-rigmust, holott ekkor a *Nagyváradnál* dolgozott. A címe

17.

Aktuális strófák

1.

Karlócai zsinat
Kivirult hajnalra,
Piros pópa, fehér pópa,
Szőke pópa, barna.

Harangoznak délre
Püspöki ebédre,
Zmejánovics, Bogdánovics
Megiesztek-e végre?

Rossz időket élünk,
Gotterhaltét járnak,
Günther óvja nagy veszélytől
A pátriárkákat.

2.

Megvan az alkotmány! — kiáltja
A török nép. A görög császár
Búsán dörmög a szakállába,
Több is veszett — Mohácsnál.

(Az első vers a karlócai szerb görög keleti pátriárka-választásról szól, ahol Zemjánovics Gábor és Bogdánovics Lucian versenyeztek a magas egyházi állásért. A szerb egyházi kongresszuson Günther Antal igazságügyminiszter volt a királyi biztos és mivel ő a király személyében jelent meg, érkezésekor a Gotterhaltét játszották. Erre céloz Juhász Gyula, Arany János *Zách Klára* című balladája nyomán írott bökversével.)

Íme ez a 17 bökvers, amely kötetben nem olvasható, Juhász Gyula nagyváradi terméce, a sok komoly költemény mellett, amelyet Nagyváradon írt.

*

Még két színfoltot a nagyváradi évekből.

Juhász Gyula 1911-ben a Nagyváradi Naplónál Joó György néven írta hetenként elmélkedő cikkeit. A *Nagyváradi Naplónál* dolgozott akkor Szamuely Tibor is. A lapnak heti képes melléklete jelent meg *Nagyváradi Élet* címen. Ennek 1911. június 4-i száma az első lapon fényképet közöl a redakcióról és cikket *A műhely* címen. A cikket én írtam. Ebben a következő sorokat olvasom: „Az antizsurnaliszták gyakran szokták mondani, hogy az újságírók felületes munkát végeznek s csak úgy jókedvükben, meggondolatlanul szokták ezt vagy azt világgá röpteni. Az itt közölt fotográfia nem mesterségesen beállított, hanem a valóságból merített cáfolat. Az Egyesült Központi Takarékpénztár igazgatósága nem beszél meg aggodalmasabban egy százezres üzletet, mint ahogy a Nagyváradi Napló redakciója konzultál valamely esemény felett.”

Most utólag megállapítom, 45 év múlva, hogy mindez jogosulatlan túlzás és szemfényvesztés volt, a lapszerkesztést ilyen aprólékos aggodalmaskodás nem irányította. A fénykép nem spontán módon jött létre, például éppen Juhász Gyula nem szívesen állt kötélnek, hogy beüljön a csoportképbe. Szabadkozott nemcsak szerénységből, nemcsak azért, mert nem volt a lap rendes belső munkatársa, hanem mert a *Nagyváradi Élet*-nek némi kellemetlen arómája volt. Az élelmes Fehér Dezső főszerkesztő természetesen üzleti célú fényképeket is közölt ebben a mellékletben és ezért a rosszmájú újságírók a fényképezőgépet, amellyel a lapok munkatársai vidéken is jártak, „aratógépnek” nevezték. Ezt azért szögeztem le, mert később éppen Szamuely Tibor, mikor átment a *Szabadsághoz* és polémiába keveredett Fehér Dezsővel (1911. november 9 és 11) emlegeti gúnyosan az „aratógépet”. Egyébként a képen látható személyek balról jobb felé a következők: Tausz István, Fehér Dezső főszerkesztő, Emőd Tamás, Szamuely Tibor, Hegedűs Nándor felelős szerkesztő, Juhász Gyula és Faragó Rezső. A lapnak tehát akkor a főszerkesztőn és felelős szerkesztőn kívül három belső munkatársa volt. Tausz István fizetéstelen volontrként járt be a laphoz és Juhász Gyula cikkeként kapott honoráriumot.

A nagyváradi *Szabadság* 1911. augusztus 30-i számában közli, hogy Juhász Gyulát a szakolcai állami gimnázium tanárává nevezték ki. Tehát megállapíthatjuk, hogy Juhász Gyula 1908. február 12 és 1911 nyara között élt Nagyváradon. Eltávozásának pontos dátumát bajos megállapítani, de az bizonyos, hogy a költő egy ideig még azután is Nagyváradon maradt, hogy tanári állását a premontrei rend 1911 télutóján felmondta. Az kétségtelen, hogy 1911 májusában még a *Nagyváradi Naplónál* működött. 1911. május 16-án tartott esküvőm alkalmával ugyanis a nagyváradi újságírók *Szerlem és vidéke* címen alkalmi lapot adtak ki, ezt a népszép között osztogatták és a kis lapban Juhász Gyula „Joó György” néven szellemes, fordulatos cikket írt. A *Nagyváradi Élet*-ben 1911 június elején megjelent csoportfénykép is bizonyítja, hogy Juhász Gyula még azután is Nagyváradon élt néhány hónapig, miután állása a premontrei gimnáziumban megszűnt. A *Nagyváradi Élet* 1911. július 23-i számában még megjelent *Nyári magányban* c. verse, bár lehet, hogy ez csak másodközlés.

A költő négy évi nagyváradi tartózkodása, Juhász Gyula életének legváltozatosabb és legharcosabb korszaka, még felkutatásra vár.

EGY BÉKÉSI PETŐFI-LEGENDA

A békési Zsadányból küldte el nekem az alábbi Petőfi-émlékezést Nagy Lajos, ottani református lelkész, falujának kitűnő monográfia-írója, akinek munkássága iránt Móricz Zsigmond is érdeklődött.

Az emlékezésben alig van történelmi valóság, egy kétségtelen élmény — néhány találkozás a katonáskodó költővel — keveredik benne a *legendával* és főleg az *olvasmány-émlékekkel*. De hogy a néplelekben mennyire élt a költő katona-arca, mennyi legenda, naiv és szép elbeszélés őrizte a segesvári halott emlékét, s hogy mily pótolhatatlan kár volt ezt a páratlan örökséget pusztulni hagyni, — ennek a bizonyítéka a Nagy Lajos által feljegyzett emlékezés, amelyet itt további kommentár nélkül közlök.

*

U. Tar Ferenc, 48-as honvédtüzér (1830—1922), zsadányi lakos, aki az erdélyi hadsereg honvédtüzérségénél harcolt, emlékeit a fiának mondta el, ennek az elbeszélését 1938-ban szóról-szóra így jegyezte fel Nagy Lajos:

„— Idesapám eleitől végig együtt volt Bemmellel. Az olyan vezér volt, amilyen nem igen terem több a földön. Nem hátul irányította a katonákat, hanem ő maga ment elül. Mégpedig legelő. Idesapám egy év sem telt el, már tüzérhadnagy lett.

Petőfit is nagyon jól ismerte idesapám.

Petőfi vékony dongájú, vikonynyakú, villogó szemű, sűrűhajú fiatalember volt. Mindég csizmába járt. Ha mirges volt, pácájával jót húzott a csizmája szárára. A gallérja mindig kifityegett a kabátjából. Nagyon könnyen őtözött, nem fázott meg, akárhogy fűtt a szél. Ha megmirgesedett, mindég ezt mondta „láncos teremtettem”-rézangyalát a fejnek — az ördög tegye a villahajtóba a fejt —. Igen ideges ember volt, mert mindig izgett, mozgott a táborban. Idesapám legtöbbször Bemmellel látta együtt. Néha néha a lúra is felült. Idesapám Torda alatt több éjszaka is aludt vele, deha valaki a közelben hortyogott az illetőt megigazította, hogy ne hortyogjik.

Petőfi igen érzékeny szívű ember volt. Egyszer egyik tisztomája tréfából azt mondta Petőfinek amikor az ágyút nizegette. Eredj el Sándor, nem értesz te hozzá. Hetekig nem szólt a komájához. De amikor megkezdődött a csata, Petőfi megölelte a komáját és nem haragudott tovább. Nagyon jószívű ember volt Petőfi. A honvédek nagyon szerették. Idesapámmal nem egyszer megosztotta a menázsát. Majd egy időben eltűnt a táborból, de idő múlva megint visszajött, mert nem tudott Bem nélkül megenni. Egyszer azt kérdezte apámtól: „no kedves hadnagy Tar barátom, mit csinált mióta nem láttam? Hány ellenséget lőtt le a golyóissal? Minél többet durrantson le belőlük, mert csak úgy lesz szabadságunk”. Majd azt mondta, amikor idesapám elmondta, hogy zsadányi, hogy kétszer is járt Zsadányban, de csak átutazott. Egyszer amikor Szalontáru Arany Jánostul Debrecenbe ment, máskor meg, amikor Ugrán is járt. A katonáknak este a tábornúznél szeretett verseket olvasni. Deha nem volt kedve, akkor nem olvasott hiába kérték rá. Kurc őrnagy volt jó barátja, akit apám sokat emlegetett. Ennek azt mondja egyszer Petőfi. — „szegény hazánk, szegény hazánk micsod veled, de sok a kutya benned”. Ezt apám jól megjegyezte és nagyon sokat mondogatta. Már akkor sok úr húzódozott a harctul, ezt látta meg Petőfi. Egyszer azt kérde apámtól Petőfi. „Mondja kedves hadnagy barátom, magoknál nincsenek gerőfok?” apám erre azt mondja, hogy nincsenek kérem. Erre Petőfi nagyot kiáltott — hát Eszterháziak kutyák vagy mi a szősz, azok még a grófoknál is nagyobbak —” (ugyanis Zsadány urasága Eszterházy volt és a zsadányiak mint telkesjobbágyok bírták a községet). Petőfi szeretett kint ügyelegni a szabadban, le leült egy egy nagy fa alá és írta a verseket, meg a leveleket.

Enni nagyon keveset evett Petőfi. Nagyon szerette a fokhagymás pirítóst Idesapám nemegyszer szalonnát pirított és megkente a pirítóst hagymával, amire Petőfi azt mondta „— hallja kigyelmed, jobb ez a Teleki gróf vacsorájánál is.”

Még azt is mondta apám, hogy Petőfi nagyon bátor katona volt.

Idesapámat többfzben is kérdeztették városi urak, hogy mit tud Petőfi eltűnéséről. Idesapám nem látta halálát, sem eltűnését. De az utolsó csatánál egypár órával előtte látta Petőfit. Még Marosvásárhelyen előtte való nap beszílt Petőfivel, de a költő igen szomorú volt, szeme meg beesett. Apámékat Bem elindította a kozákok felé, de Petőfit nem akarta magával vinni, nagyon féltette. De Petőfi azt mondta — „a magyarok Istene velünk nincsen félelmünk.”

Segesvárnál, majd Héjjasfalvánál látta apám utoljára Petőfit, de csak messziről. Apámék majd Fejéregyházánál álltak meg és onnan tüzeltek az ágyúkkal a kozákokra. De azok rengetegen vótak, úgyhogy 3—400 vót csak a honvidsig már és menekült mindenki ahogy tudott. Hanem apámnak vót egy János nevű komája (vezetikevit elfelejtettem) aki látta elesni Petőfit. Sokad magával szaladtak egy hídon keresztül, majd onnan leszaladtak tengeri fődre, ahol annak a szélén szaladt Petőfi egy nagy darab fehirpapír vót a keziben. Több kozák lovas utólérté, Petőfi elesett, a lovak még ott ágaskodtak mellette aztán a kozákok tovább nyargaltak. János komája apámnak erdélyi ember vót, Világos alatt találkozott is vele apám, az beszilte el így neki. Ő úgy látta, hogy Petőfi nem egyedül szaladt a tengeri fődön, hanem sokad magával. Az ü lába megsebesült, leült a tengeriközt és onnan látta, mit csináltak Petőfivel. Tőle 150—200 lépésre történt. Petőfihez közel sok derék honvéd esett el hazánkért, szabadságunkért. Bizony ott esett el Petőfi Héjjasfalvánál, átszúrták a kozákok a dárdával. Idesapám is fogságba került sok sok honvéddel. 12 évig ült Kufstein börtönében.”

Közli: *Dienes András*

SZABÓ GYÖRGY

BENEDETTO CROCE MEGJEGYZÉSEI JÓZSEF ATTILA EGY VERSÉHEZ

A nemrég megjelent alapos József Attila-bibliográfia¹ ismét felhívta a figyelmet Benedetto Croce néhány lelkes sorára, mellyel a *Mama* című vers kezei közé került olasz fordítását méltatja. Croce szavait a *Magyar Csillag* egyik számában Ruzicska Pál majdnem szó szerint közölte magyarul², s az *Ujság* 1942. dec. 6-i számának névtelen fordítója is — hű fordításban, bár kissé szürkén — közzétette. Nem érdektelen néhány pillantást vetni erre a kis jellemzésre, annál is inkább, mert a világhírű filozófus és kritikus volt az, aki a polgári esztétikusok közül elsőik között ismerte fel a lángész József Attilában Nyugaton s elsőnek állt ki tekintélyével mellette.

A vers Lina Linari fordításában — Croce szavai szerint — a budapesti *Corvina* egyik számában jutott el hozzá³ s „lapozgatás” közben bukkant rá erre a „creazione di bellezza”-ra erre a „szépséges alkotásra”. Lelkesedése olyan nagy volt, hogy világszerte elterjedt folyóiratában azonnal közölte is az egész verset, néhány bevezető mondat s egy — Crocétól szokatlan — elragadtatott méltatás kíséretében.⁴

¹ Reguli Ernő: Írások József Attiláról. Bibliográfia. Szeged, Egyetemi Könyvtár 1955. (Klny. az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1955. évi 2. sz.-ból.) (Ebben a 485. tétel.)

² Benedetto Croce József Attiláról. Közli Ruzicska Pál. *Magyar Csillag*, 1943. dec. 15. 3. évf. 24. sz. 741—742. p.

³ Bóka [László] Ladislao: La lirica moderna ungherese I—II. *Corvina*, 1942. 5. és 6. sz.

⁴ Benedetto Croce: Un fiore di poesia. *La Cr. l. ca*, 1942. nov. 20. 341. p. „Notizie ed osservazioni”. A cikk szó szerinti fordítása így hangzik: „Olyan ritkán lehet virágot találni, amit érdemes leszedni, hogy ha mégis találunk ilyet, nagy boldogság ömlik el lelkünkben és egyúttal az a vágy is, hogy mások is részesei legyenek ennek az örömnnek. Átfutva a budapesti *Corvina* folyóiratot (1942 júniusi szám, 326. p.) az igazi virágokból találtam egyet és fel szeretném ajánlani olvasóinknak is. Egy magyar költő rövid lírai verse ez: József Attiláé, egy proletáré, aki budapesti külvárosi mosonő fia, lázadó, anarchista; aki 1937-ben halt meg, harminckétéves korában, tragikus körülmények között (ahogy ezt a cikk írója, anélkül, hogy mást is közölne, mondja). Néhány rövid versszak, melyekben a költő anyja alakját idézi fel. Ide másolom, a szerint a fordítás szerint, mely a cikkben található s melyet, a megjegyzés szerint, Lina Linari úrnő fordított. [A vers teljes szövegének közlése után:] Nagynak érezzük és látjuk őt [ti. a Mamát] mi is; mert nagy, végtelen és magasztos a teljes odaadás erkölcsi ereje, a sors tökéletes vállalása, amely ebben az alázatos fáradozásban fejeződik ki és mely a súlyos teherrel fején a padlásra menő elcsigázott szegény asszonyt, a vizet, a kimosott fehérneműket remekművé varázsolja. A napra teregetett ruhák, a fehérnemű, mely a magasba emelkedik és táncol, ragyogva, suhogva a levegőben — azonosak azzal az erkölcsi erővel, mely a bevégzett munkán örvend és fáradtságát, győzelmét ünnepli a boldogság íszéles áradásával. És ez a néhány sor varázslata és bővölete egy a költészet varázslatával és bővületével, mely mindig a legváratlanabb pillanatokban születik újra az emberi szívekből”. — Itt említjük meg, hogy Croce szavai alapján kevésbé látszik bizonyítottnak Sós Endre azon állítása (József

A *Corvina* című olasz–magyar havi szemle immár ötödik évfolyamát élte ekkor s a hivatalos olasz–magyar kapcsolatokat jól kihasználva színvonalas cikkeiben tájékoztatta az olasz közönséget a magyarországi kulturális eseményekről, új könyvekről, sőt, összefoglaló tanulmányokban gazdag irodalmunk sok alkotását is megismertette a külfölddel. A Horthy-korszak hívalkodó és üres propagandája mellett — melynek levegője nyilvánvalóan érezhető volt ebben a lapban is — ezek az írások nem szólhattak egészen nyíltan. De a tárgyilagosságot írt ismertetések, bemutatások haladó irodalmunkból is közöltek példákat.

Ilyen volt Bóka László cikke is a modern magyar líráról.

Cseppet sem a teljességet, inkább a meglévő fordításokat tartva szem előtt, meglegedett Vajda, Komjáthy, Reviczky, Ady, majd Babits, Juhász Gyula, Erdélyi József, Illyés Gyula és végezetül József Attila enlítésével, néhány soros bemutatásával és értékelésével. Böven közül verseket; szavai szinte csak kommentárok ehhez a kis antológiához. Eljutva Vajdától 1942-ig, „a jövő távlatait szemlélve” magasodik elének József Attila alakja. „A mai líra küszöbén — bármennyire is furcsának hat — egy fiatal halott áll. Ha jelmezni akarjuk a mai magyar lírát, csak egy nevet kell említenünk s ez minden kétségen kívül József Attila neve”. A cikk ilyen bevezetés után beszél a költő életéről, majd pár sorral összekötve közli — Lina Linari fordításában — a *Tiszta szívvel*, a *Mama*, a *Megfáradt ember* és a *Csak az olvassa* című költeményeket. A válogatásban — megjegyzése szerint — a szerző kénytelen volt a már meglévő fordításokhoz ragaszkodni (ezért maradt ki Kosztolányi és Szabó Lőrinc is), csakhogy egész verseket mutathasson be; főleg azzal a céllal, hogy az olasz olvasó érdeklődése e versek nyomán a magyar líra felé forduljon.

Ez az elgondolás sikerrel járt: a magyar líra hevenyészett vázlata is rögtön felkelte a külföld érdeklődését; legalábbis azét a vékony értelmiségi rétegét, melyhez a *Corvina* Olaszországban ekkor eljutott. Benedetto Croce, aki nápolyi magányában is rajta tartotta kezét a világ szellemi útjén, olvasta a *Corvinát* is, egy perc alatt lapozhatta végig a folyóirat új számát, megállt a mai magyar líráról szóló cikknél, elolvasta — rossz fordításban — a *Mamú-t* és rögtön lemásolta magának... Ennél nagyobb sikert, ilyen lelkes elismerést egy költő sem kívánhat olyan embernél, aki óvatossággal tekintett mindenre, ami forradalmi, „lázázó”.

Sőt, a vers a *La Critica* hasábjain is megjelenik, abban a folyóiratban, amelyet az egész világon mint az olasz fasizmus alatti „szabadgondolkodás” vezérért ismerték. L. Lombardo—Radice „Két értelmiségi nemzedék Croce folyóiratának iskolájában” című cikkében⁵ nyugodtan állapíthatta meg, hogy „a fasizmus utolsó válságának korszakában, tehát 1935 után, a »La Critica« és Croce könyvei... a szabadság és az ellenállás közös zászlaját jelentették.” Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Croce „kétarcú” antifasizmusa, mely bár következetesen elítélte Mussolini rendszerét, „közvetve és tudattalanul, de segítette is azt a zsarnokságot, melyet mindig támadott”, hiszen szembenállt a munkásmozgalommal, a marxista ideológiával is. Nyilván nem is liberális polgári nézeteiben van Croce nagysága, nem az azóta alaposan megtépzott és megdöntött elvekben, (melyenek megdöntését egyébként éppen főként Gramsci és Togliatti kezdték meg, azaz a volt fiatal Croce-követők). Gramsci híres könyvében⁶ Croce munkásságát értékelve annak legnagyobb jelentőségét abban látja, hogy európai színvonalra emelte a századforduló olasz irodalomtörténetét és kritikáját. Az esztétikus Croce-val szemben, éppen az irodalmi kritikusként Croce életműve a jelentősebb. A nagy polgári gondolkodó jó jellemzését adja Gramsci akkor, amikor különösen azt a tulajdonságát emeli ki, mellyel sikerült elkerülnie a pedantéria veszélyét. Croce mindent figyelt, nemcsak a kulturális mozgalmakat, minden más jelentős eseményt is — s ez (Gramsci szerint) jó stílusa, jellemzője és olimposzi derűje mellett viszonylagos népszerűségének oka.⁷ Hihetünk-e annak az

Attila és a nagyvilág. *Magyar Nemzet*, 1957. 73. sz.), mely szerint valószínűleg Thomas Mann közvetítésével kerültek József Attila versei Benedetto Croce kezébe is. Ugyancsak nélkülözik a bizonyítást Sós Endre azon mondatai, melyek fenti feltételezéséhez kapcsolódva kijelentik, hogy „Crocét... főleg a magyar költő *ant-fasiszta* mondanivalói ragadták meg. Az olasz filozófus és esztéta írta az első római méltatást József Attiláról, és *néhány költeményének átültetésével* is hozzájárult világírónevének megalapozásához.” (Kiemelések tölem. Sz. Gy.) Fentieket egyébként az általam ismert olasz források egyike sem jelzi.

⁵ Lombardo—Radice, Lucio : Due generazioni di intellettuali alla scuola della „Critica” crociana. *Unità*, 1952. nov. 21.

⁶ Gramsci, Antonio : *Il mater la'smo storico e la filosofia di Benedetto Croce*.

⁷ Gerratana, Valentino : Croce pensatore e uomo politico. *Un tá*, 1952. nov. 21. Magyarul — Sallay Géza fordításában — az *Irodalomtudományi Értesítő*, 1953. 2. sz.-ban, 476—481. p.

embernek a kritikájában, jó szemében, aki maradi ellenfeleit támadva már a század első éveiben — éppen a *korabeli* olasz irodalom bírálatánál — bebizonyította kiváló kritikusai képességeit? Hihetünk, ha arra gondolunk, hogy a dekadencia felé hajló Pascolival szemben ő emelte ki elsőnek Carducci jelentőségét, hogy ő is hozzájárult Verga elismertetéséhez,⁸ s aki a századforduló viták ellanygulása után sem vesztette el jó kritikusai látását. Negyven év múlva, négy döcögő olasz versszakban is felismeri József Attila erejét.

Kinek a verse került is a kezébe? Bóka László ismertetésében már feltűnhetett neki, hogy az nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel — csakhogy ez a bemutatás a mindenforradalom-ellenes Croceból inkább ellenszenvet válthatott ki. Bóka elmondja, hogy József Attila szinte Villonhoz hasonlítható, hogy városi proletár gyerek, hogy egész életében csak a nyomort ismerhette meg, hogy gyerekkora a világháború és a forradalmak idejére esett, hogy első verseit a kiábrándultság jellemezte, amely azután a költő igaz humanizmusában és nemzetköziségében feloldódott, eltűnt. Croce — aki a baloldali mozgalmakat is elítélte — rögtön saját szája szerint módosítja ezt s valószínűleg a *Tiszta szívvel* hatására Attilát anarchistának mondja: kezébe került „egy magyar költő rövid lírai verse, József Attiláé, egy proletáré, aki budapesti külvárosi mosónő fia, lázadó (‘ribelle’), anarchista, aki 1937-ben halt meg, harminckétéves korában, tragikus körülmények között (ahogy ezt a cikk írója, anélkül, hogy mást is közölne, mondja)”. Valóban ennyit mond, de *ezt* nem.

Mégis, bár húzódozik az ilyen költőktől („anarchista”!) a vers nagyszerűsége őt is meglepi. A laposító fordításon keresztül is átsüt József Attila nagy emberi és költői melege. *A vers teljes szövegének közlése után* ezért írhatja Croce: Az anyát „nagyinak érezzük és látjuk mi is”⁹ . . . „E néhány sor varázslata és bővölete egy az igazi költészet varázslatával és bővölétével, mely mindig a legváratlanabb pillanatokban születik újra az emberi szívekből”. „Váratlan pillanatban”, amikor oly ritkaság jó verset, „igazi, szép virágot” találni. Így lépett fel József Attila először Olaszországban¹⁰.

Pedig a fordítás igazán nem adhatja vissza, csak egészen művészi fokon, a Mama című remekmű igazi értékeit. Főképpen nem adhatja vissza Lina Linari nevezetes fordítása, melybe Benedetto Croce maga is belejavít, az értelmesség kedvéért. Így a *Corvinában* közölt fordítás és a *La Criticában* megjelent „átmásolás” között — főleg a központozásban — bizonyos eltérés mutatkozik. Croce kiigazítja például a második versszak utolsó sorának nagy fordítás hibáját (egy szótag hiányzott!). De, nem ismerve az eredetit, nyilván nem segíthet a fordítás tartalmi hibáján, mely elveszi a vers színeit is, nagyszerű ismétléseit is; mely nem bír a tömör képekkel, megváltoztatja azokat és szerencsétlenül elmosza a modern magyar irodalom talán legszebb sorait, mint az eredeti két utolsó sora. Bármennyire is szokatlan, mégis — bizonyításul — nézzük meg nyers fordításban, pontosan ültetve át magyarrá Linari szövegét, a verset: „Már hét napja, hogy anvámra tér vissza, tér vissza a gondolat / nyikorgó kosárral a fején/ ment sebesen a padlásra./ /Én meg őszinte ember voltam/ toporzékoltam és ordítottam./ hagyja a kosarat másra /fiát vigye fel a padlásra./ /De ment, anélkül, hogy rámnézett volna/ a napra teregette ki ruháit,/ fényesen, suhogva a levegőben /szállt, táncolt a mosott fehérnemű./ /Nem tenném többet : tulságosan késő!/ Most látom, milyen nagy volt ő/ /az égen látom, ahogy oldja/ a kékséget az ég vizében./

Hol maradt a „Csak ment és teregetett némán /nem szidott, nem is nézett énrám”, vagy a „Ment a padlásra, ment serényen” vagy a „szürke haja lebben az égen”? Vagy hol marad az „ölében” szó, mely rögtön érthetőbbé tenné a verset (Croce szövegébe is a hibás fordítás miatt került a *fején* kosarat vivő asszony képe) nem is szólva arról, hogy erről az egy szóról a Mama minden szenvedése eszünkbe jut? De hol marad a finoman hökkentő rím: „de most már késő — milyen óriás ő”; s általában, hol maradnak a rímek? Mert az eredeti négy versszakának két-két páros rímét a fordítás teljesen elhagyja! ugyanakkor szerencsétlenül „rímeltet” egy helyen: megismétli a második versszak végén az első versszak utolsó szavát. A fordításban tehát legfeljebb a kép maradt meg, a vers nem. De még így is kiállta a próbát.

Annál is inkább kiállta, mert — míg a másik három közölt versben talán politikai véleményével ellenkezőt talált Croce — itt igazolva látta saját esztétikájának elveit, hiszen a költő és az olvasó intuícója is (mely az „érzelem” és a „képzelet” összekapcsolódásából eredhet csak) tökéletes. Ezért mondja ki a legnagyobb crocei elismerő mondatot: „*Mi is* nagyak látjuk és érezzük ezt az anyát . . .”

⁸ Salinari, Carlo: Benedetto Croce critico letterario. *Unità*, 1952. nov. 23.

⁹ Kiemelés tőlem. Sz. Gy.

¹⁰ Tudásom szerint az első olasz nyelvű József Attila-fordítások 1941-ben jelentek meg a *Termini* c. folyóirat 6. számában. Az igazi elismertetést azonban nyilvánvalóan Croce sorai jelentik.

Az akkor éppen negyvenéves folyóirat, melynek számai a fasiszta Olaszország hivatalos kultúrájának sivárságában zöld oázist jelentettek, melynek felelős szerkesztője a tekintélyes Francesco Flora volt s amely méltán sorakozott a világ legszínvonalasabb lapjai közé, örömmel mutatja be a hosszú úttól talán kissé megtört, de szín pompás „virágot”. Croce, még a minden forradalmától menkül Croce is megáll egy forradalmár versei előtt. Talán ez az első hír Nyugaton — esztétikai téren — József Attiláról, akinek egy verse is csatát nyert.¹¹

Croce fémjelezte hát elsőnek külföldön azt a költőt, akit ma már a világirodalom nagyjai közé számítunk s akinek verseit (a *Corvina* példája miatt is) már számtalan nyelvre lefordítva szeretnénk látni. S minden fordított József Attila-kötet élén Benedetto Croce elismerő szavainak is ott kellene állniok!

DOBOSSY LÁSZLÓ

ADALÉK AZ EMBER TRAGÉDIÁJA FALANSZTER-JELENETÉNEK MAGYARÁZATÁHOZ

Akik forrástanulmányok alapján foglalkoztak az *Ember tragédiája* XII. színével -- mint Szigetvári Iván a *Madách és a szocializmus* c. cikkében (*EphK*, 1898, 22:804) vagy mint Tolnai Vilmos a *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról* c. akadémiai felolvasásában -- egybehangzón megállapítják, hogy Madách a falanszternek csupán a nevét kölcsönözte Fourier-től, egyébként -- Waldapfel József szava szerint -- „a szocializmus burzsoá kritikusaiknak rágalmaihoz hasonlítható csak az ő falansztere”. (*Irodalomtörténet*, 1952. I. 35. l.)

A közkeletű Madách-kiadások azonban rendre Fourier-t idézik főforrásként s még az 1948-ban megjelent s Barta János bevezetésével és jegyzeteivel kísért *Ember tragédiája* is azt tanítja, hogy „Madách a francia ún. utópista szocialisták, főként Fourier nyomán alkotja meg elképzelését a szocializmus eszméjének gyakorlati megvalósításáról”. (Új Könyvtar sorozat, 241. l.)

Szolgáltassunk hát igazságot az emberi haladás és a szocialista gondolat egyik legnagyobb úttörőjének, Charles Fouriernak, aki az *Ember tragédiája* révén teljesen meghamisítva került be a magyar irodalmi köztudatba. Fourier ugyanis, aki korának társadalmi viszonyait, főként pedig gazdasági rendszerét nagyon is reálisan bírálta s csupán a kibontakozás útjait keresve tévedt utópiába, nagyindulatú írásaiban szó szerint az ellenkezőjét hirdette annak, amit Madách a falanszter-jelenetben szemléltet.

A korabeli kapitalista társadalom -- mint ő mondja: a civilizáció -- legfőbb bűnében abban látta, hogy elnyomja az egyéniséget, megbénítja a hajlamokat, elferdíti a hivatás-érzetet s tökéletes érdekek függvényévé sorvasztja az emberi képességek kibontakozását. „A civilizáció Metastasióból portást, Jean-Jacques Rousseau-ból és Franklinból pedig szürke munkásokat csinál” (*Összes művek*, VI. kötet, 40. l.), vagyis alantas feladatok végzésére kényszeríti a lángelméket. Fourier, utópista módon, nem az embert megnyomorító gazdasági és társadalmi rend megdöntésétől, illetve átalakításától várta e baj orvoslását, hanem a teljes igényű neveléstől, a hajlamok és a képességek szabad és „harmonikus” kifejlésétől. A politéchnikai oktatás előképének is tekinthető, igen részletesen kidolgozott pedagógiai elgondolásának középpontjában korántsem a madáchi számmember áll, hanem ellenkezőleg: a képességeit maximálisan érvényesítő és öntudatosan cselekvő felszabadult egyén. A falanszter pedig -- Fourier elképzelése szerint -- a felszabadult és a hivatásukat megtalált dolgozó emberek harmonikus közössége lett volna.¹ Miként Lukács György írja: „Fourier utópisztiku-

¹¹ Hogy Croce elismerő szavai milyen sokat jelentettek József Attila olaszországi megbecsülésében s hogy e kis cikkén keresztül Bóka László értékelő sorai is mindmáig a köztudatban élnek, azt jól bizonyítják az azóta megjelent fordítások bevezetői, mint pl. Umberto Albini könyve (Attila József: *Poesie*. A cura di Umberto Albini. Firenze, Sansoni, 1952. pp. 68.) és a híres Folco Tempesti-féle antológia is („*Lirici ungheresi*”).

¹ A „harmonia” a Fourier kidolgozta társadalmi fejlődés legmagasabb -- nyolcadik -- foka; az ezt megelőző félig tökéletes fokot Fourier nem szocializmusnak nevezte, miként Szigetvári írja, hanem „socialisme”-nak; Fourier ugyanis még nem használta a szocializmus szót, amelyet csak öt évvel halála előtt, 1832-ben alkalmazott mai értelmében először a saint-simonisták *Globe* c. újságja, Victor Hugo *Feuilles d'automne* c. versgyűjteményének bírálatában. (Vö. Tolnai i. m.).

san megálmodott szocializmusának minden társadalmi intézményével az a feladata, hogy minden emberben teljesen kifejlessze a benne szunnyadó képességeket és szenvedélyeket s egyben különböző egyéniségeknek a szocializmusban való harmonikus együttműködése által az egyes emberben is létrehozza és biztosítsa a képességek összhangját”. (*A realizmus problémái*, 72. 1.)

Fourier nehézkesen előadott elméletét, amelynek olvasására ma már csak a szerző rokonszenves hevülete készíthet, áttekinthetően rendszerezett kétkötetes műben foglalta össze hű tanítványa, Victor Considérant. Ez a könnyedén, szellemben, szenvedélyesen és lendületesen írt könyv (*Destinée-sociale*, I–II., 1844.) megismétli mesterének éles bírálatát a korabeli társadalomról s a Fourier tanai szerint szerveződő mozgalom céljával az egyéniség felszabadítását tűzi ki. Ha a közösségben — írja — szervezve lesznek a termelés és elosztás munkái, „kell-e erőltetni a besorolást, felborítani a hivatások rendjét, arra kényszeríteni Nodier-t, hogy tehencet őrizzen, George Sand-t, hogy szakácsnő legyen, Vaucassont, hogy operákat írjon, Mozartot, hogy gépeket állítson össze, Rafaelt, hogy gyertyákat mártson, Michelangelót, hogy eladja őket, valamiféle kontárt pedig, hogy madonnákat fessen és bazilikákat építsen. — Sokkal helyesebbnek látszik, hogy ki-ki a hajlamát kövesse.” Majd ismételt hangúlyozza: „A beosztás megválasztása szabad lesz”. (II., 214. 1.)

Erdélyi János, aki ismerte Considérant könyvét, hivatkozik rá és idéz belőle² az *Ember tragédiájáról* írt bírálatában, szemére veti Madáchnak, hogy meghamisítja a szocialisták tanítását az egyén és a társadalom viszonyáról, s keserű tréját űz az eszmékkel, amit „egyedül az mentene, ha mai életünk és viszonyaink közepette rendeltetése pályafutását a hivatás eltalálná, meglelné, szabadon és erejéhez képest, mint Isten tudni adta, követhetné”. A továbbiakban Erdélyi felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy „a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontanokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövődó kor fejleményei ellenében”. (*Pályák és pálmák*, 481–82. 1.)

Madách az Erdélyihez írt levelében csak azt a nézetet utasítja vissza, hogy a szocializmust gúny tárgyává akarta volna tenni; azt azonban nem indokolja, miért adott ellenkező értelmet Fourier gondolatának, illetve Considérant megfogalmazásának.

Tolnai Vilmos a *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról* c. tanulmányában azt bizonyítja, hogy Madáchot az utópista szocialisták tanairól a centralisták csoportjához tartozó Lukács Mórincnak *Néhány szó a szocializmusról* című, 1842-ben tartott akadémiai felolvasása tájékoztatta.

Lukács Móric azonban félreérthetetlenül — noha jellemző fenntartásokkal — kiemeli Fourier bírálatát az ember szellemi megnyomorodásáról, gép-alkatrésszé satnyulásáról a kapitalista társadalomban. „Köszönetet érdemel Fourier azért is, hogy a közgazdasági írók által Smith Ádám után fennen hirdetett s végtelenbe űzetni javasolt munkafelosztás káros oldalait is kitűntetné. Ha az emberek roppant többségében, az egész munkás-osztály tagjaiban egyebet nem látunk vak eszközöknél, melyeknek egyedül célja a boldogabb osztályok kényelmét és szépségeit minél olcsóbban és bővebben kielégíteni, úgy igen ez volt a lehető legbőlcsebb ötlet és találmány; de ha a szegény munkásban is embert, lélekkel és ésszel bíró lényt tisztelünk, lehetetlen ezen túlságig vitt elvet nem kárhoztatnunk, mely őt örökös egyformaságával elbutító és lélekölő foglalatosságra szorítva, egy gyári gép lelketlen kerekévé alacsonyítja s önálló keresetre képtelenné teszi. Megengedem, hogy az időkimélést eszközölvén s ez által a kiállító erőt mintegy szaporítván, a nemzeti gazdagságot mintegy növeli, de teljes meggyőződésem, ezt pedig a szocialisták iratainak köszönöm, hogy a nemzetek boldogságát s valódi nagyságát nem a kincsek s élvszerek felhalmozott tömegében, hanem ezeknek, korántsem egyenlő, mert ez buta álom, hanem arányos és méltányos elosztásban kell keresni”. (Lukács Móric munkái I. 311. 1.)

Tovább keresve Madách félreértésének forrását, megnéztük Lorenz Stein: *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs* (1842) c. művét, amelyből Lukács Móric merítette adatait és szempontjait. Stein is bőven idézi és világosan értelmezi Fourier nézeteit a helyes kiválasztásról és a képességek érvényesüléséről (287–88. 1.), a nevelés különleges fontosságáról (286. 1.), a tudósok és a művészek szerepéről a falanszterben (449. 1.).

Feltételezhetjük tehát, hogy Madách ismerte Fourier igazi tanítását az egyén és a társadalom viszonyáról, akár Considérant közvetítésével, miként Erdélyi János „több mint valószínűnek” tartja (s állítását Madách a válaszában nem cáfolta meg.) akár pedig Lukács

² Érdekes fordítási hibákkal: az „enrôlement”-t egy ízben szereplésnek fordítja, más helyen viszont helyesen beosztásra magyarítja; a „Madame Sand écume le pot” mondatot „Me-Staël (!) hányja le a bőgre tajtékát” népies fordulattal tolmácsolja; a „cuistre” magyar megfelelőjének a kuktát adja.

Móric, illetve Lorenz Stein lényegileg helyes értelmezésében. Miért változtatta meg e tanítást, miért adott neki ellenkező értelmet? Azért-e, mert *Tragédiájában* a falanszter már a távoli jövő képe, a társadalom megsemmisülésének a szemléltetése? S ha így lenne, miért választotta a megsemmisülés keretétül azt a tant, amely ellenkezőleg az emberiség ágazi kibontakozását szorgalmazta? Azért-e, mert a fourier-i szocializmusban csak révült ábrándozást látott, melyet — hite szerint — durván megcáfolt a forradalmi és főleg a forradalom utáni tapasztalat?

Adatok híján mindkét feltevést csak találgatásként kockáztatjuk meg. Feltétlenül túlzottnak minősítjük azonban Barta János megállapítását, amely szerint „az egész mű leg-hatalmasabb gondolata Luther, Cassius, Plató, Michelangelo szerepeltetése” (id. m. 242. l.), hiszen e gondolat — mint láttuk — nem Madáché, hanem Fourier-é s ő nem a falanszter kép-telenségének bizonyítására alkalmazta, hanem a kapitalista társadalom embertelenségének a leleplezésére. Magát e motívumot: történelmi személyiségek beszéltetését, illetve más szerepbe helyezését Fourier maga is olyan világirodalmi hagyományból kölcsönözte, mely Lukianosz óta újra meg újra felbukkan, különféle változatokban. A Fourier idézte hely-zetek Rabelais *Pantagruel*-regényének híres XXX. fejezetének felsorolását folytatják egy adott társadalmi fejlődés-szakasz kapcsán. Pantagruel egyik társa, az alvilágot megjárva hírt ad a látottakról, a visszájára fordított történelemről: Nagy Sándor ócska cipőket javítgat, Xerxes mustárral házal, Romulus sőt árul, Achilles koszvakaró, Kleopátra hagy-máskofa... ”stb., stb.

Mindenesetre említést érdemel, hogy a valószínűleg szintén német forrásokból tájé-kozó Dosztojevszkij a Madáchéhoz hasonló helytelen, sőt meghamisító értelemben idézi Fourier nagy felismerését, egy megszállott orosz Fourier-epigon elképzeléseiről írva: „Szövet-ségében mindegyik tag megfigyeli a másikat és köteles jelentéseket tenni. Minden egyes tag az összes felügyelete alatt áll és az összes az egyes felügyelete alatt. Valamennyien rabok, de a rabsgában egyenlők... A legelső dolog, hogy alsóbb szintre helyeztetik a műveltség, tudom-ány és talentum. A Cicero-knak kivágják a nyelvüket, a Kopernikusokat eltapossák, a Shakespeare-eket megkövezik: ez a sigalyevi tan”. (*Megmételyezettek* II. 80. l., Szabó Endre fordítása.)

BRÓDY ÁRPÁD

TÓTH ÁRPÁD GYEREKKORÁRÓL

Most, deres fejjel is boldog emlékezéssel emlékszem vissza az évekre, amelye-ket gyermekkoromban a debreceni állami főreálisiskolában (a mostani Fazekas Mihály gimná-ziumban), az akkor tizenegy éves gyerekek, a ma már hamvaiban is halhatatlan nagy magyar költő, Tóth Árpád társaságában töltöttem.

Ő — aki 1886-ban, Aradon született, de szíve minden dobbanásával Debrecené lett — az első osztályba járt akkor — melynek eminens diákja volt —, jómagam pedig már a harmadikba. Ez a két évi különbség azonban mit sem számított nálunk és éppenséggel nem akadályozta gyermekkori pajtáságunk kifejlődését. Pedig Ő, velem ellentétben, nem volt valami játékos kedvű gyerek, verekedéseinkben és csínytevéseinkben sohasem volt hajlandó részt venni, ám azonnal jelentkezett, mihelyt valamely komolyabb feladat meg-oldása elé állítottak bennünket tanáraink, főként az elhunyt, országos nevű Kardos Albert, a magyar nyelv és irodalom kiváló tanára, akit Tóth Árpád — mint hálás tanítványa — élete végéig is sokra becsült és nagyon szeretett.

Az Ő testi-lelki- és szellemi habitusa igen sokban elütött iskolatársaitól. Sovány, élénkszemű, eleven szellemű, kötelességtudó, szerény, szótlan kis fiúcska volt. Ha jól vissza-gondolok rá, meg kell állapítanom, hogy már akkor magán hordta az elhivatottság, a kivé-teles nagy egyéniség jegyeit.

Mikor Ő az első osztályba járt (1896—97-ben), akkor vezették be a középiskolákba a „kézügyesítő” svéd Szlőjd tanfolyamokat. Mindketten az asztalosipari szakra jártunk és első komolyabb, miniatűr munkánk egy hálószo-ba-berendezés elkészítése volt. Csodálatos, de tény, hogy az övé volt a legkülönb, Ő nyerte el a legjobb osztályzatot, felülmúlta még a jóval idősebb felső osztályosok munkáját is és bizony mi többiek jó adag szegyenkezéssel hallgattuk Szlőjd-tanítónknak Tóth Árpád munkáját dicsérő, mintaképpel odaállító szavait. Nem kétséges, hogyha Ő később nem a Pegázusra kap, hanem asztalos lesz, remekbeszabott műbútorok kerültek volna ki keze alól és e mesterségében is országos nevű híre tett volna szert.

Az ötödik osztálytól kezdve elváltak utaink. Én más iskolába mentem át, Ő ellenben ottmaradt, mindig kitűnően tanult és jelesen is érettségizett.

Ekkor azonban már csak ritkán jöttünk össze, de jóbarátságunk változatlanul fennmaradt és jól emlékszem arra a nemes vetélkedésre — hiszen sokat beszélt nekem erről —, ami közte és iskolatársa, a későbbi, szintén jeles nyugatista költő, Nagy Zoltán között, Kardos Albert önképzőkori vezető tanár biztos keze alatt, főként a nagy francia költők műfordításainak területén, kiberebélyesedett.

Érettségije után velem együtt Pestre vetette a sors. Itt is találkoztunk és el-elcsámogtunk egy-egy debreceni gyerekkori emlékünknön.

Mindig boldog mosolyra vonta száját, valahányszor azt mondtam neki: „Árpád . . . Árpád . . . kellett ez Neked?! . . . Milyen remek asztalos lett volna belőled! . . .”

KOVÁCS GYŐZŐ

ÁNYOS ÉS ADY »PIROS SZEKERE«

Ismeretes bárki előtt, aki csak egy kicsit is foglalkozott Ady költészetével, hogy Ady minduntalan visszanyúl a régi magyar irodalom nyelvéhez, képeihez és igazi nemzeti értékéhez. Ennek bizonyága Ady egyik nagy szimbolikus verse, a *Vörös szekér a tengeren*. A vers „vörös szekere” a forradalom jelképe. Bóka László, *Ady szimbolizmusá*-ról írva, megállapítja, hogy a vers kezdetén álló szép képek a „ . . . vers perifériájára szorulnak . . .” A költemény magva a látomás: a vörös szárnyú, nagy vízi szekér közeledése a békés nyugalmú partok felé. A „vörös szekér”, „piros szekér”, a „nap szekere”, „tüzes szekér” nem Adynál jelenik meg először. Ugyancsak Bóka László utal arra, hogy „ . . . mint nyelvi kifejezés sem a szimbolizmus szókincséből kerülökzik, hanem a régi magyar nyelvből asszociálódik . . . illetve a régi magyar költészetből”. Itt idézi Faludi Ferenc *A hajnal* c. versének két sorát: „De már a nap tengerről — Emelgeti szekerét”.

Faludi szomszédságában, 1780-ban kerül be Ányos Pál egyik, meglehetősen nagy terjedelmű versébe (*A' szép tudományoknak áldozott versek'*) ez a néhány sor:

De már a szép hajnal piros szekerével
Fellépett egünkre óhajtott fényével.
Uj életre hozza világ gyermekéit . . .

A budai egyetem megnyitásának ünnepére írta ezt a verset Ányos. Költeményében már több, mint költői konvenció „a szép hajnal piros szekere”, amely a vers összefüggésében is nagyszerűen megállja helyét: az új gondolata idéződik fel ebben a képben. Valósággal felújjong, hogy „Buda ujjult piacin” virágozni látja a tudományokat. Új élet kezdődik, a XVIII. század óhajtott kora. A szomorú emlékektől megcsúfolt, harcos századok után — amelyekben a magyar „Nem mehetett Pállás szentelt templomába — nem a szeléd Musák tudós udvarába! — Örökös háboruk birták századaít — Nemes vére festé Dunája hajjait” —, a béke, a tudomány, az alkotás és a nemzeti felemelkedés korszaka következik.

A „piros szekér”, „tüzes szekér” képe (Ányosnál és Adynál egyaránt) két, igen elterjedt forrásból táplálkozhatott: 1. az ó-testamentomi Illés történetében is felöltik a „tüzes szekér tüzes lovakkal” kép. (Az ó-testamentom idézése is igen gyakori Adynál.) 2. a görög mitológia Nap istene, Helios négy tüzes paripától vont szekéren hajt végig az égboltozaton. (A képzőművészetben is azt a képet kedvelték leginkább, amikor a napszekeret hajtja.)

Ányos a magyar irodalom egyik közbülső állomásán idézi a „piros szekér” képét, mint az *újnak, az óhajtott* kornak jelképét. Ady már teljesen kifejti. A forradalom „vörös szárnyú, nagy vízi szekere”-ben a vagy-vagy kérdés egyértelmű, *forradalmi* megoldását látja.

SZEMLE

HORVÁTH JÁNOS: A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN

A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Második kiadás. Gondolat kiadó 1957; 538 lap.

Habent sua fata libelli... Alig négy éve, hogy Horváth János könyve megjelent, máris új kiadásban kellett kihozni. Az első kiadás a lehető legszerényebb köntöst kapta, amit az Akadémiai Kiadó csak adhatott: rossz, sárguló papíron, papírkötésben, néhány száz példányban 125 Ft-os árban hozták ki irodalomtörténetünk nagy mesterének egyik legjelentékenyebb művét, szerves folytatásaként korábbi köteteinek, melyek még a Magyar Szemle gondos kiállításában láttak napvilágot. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 1931; Az irodalmi műveltség megoszlása 1935), s most az új kiadó dicséretes gonddal, finom fehér papíron, erős vászonkötésben, nagyobb példányszámban, feleárban tette hozzáférhetővé ezt a jelentős művet, melynek első kiadását természetesen hamarosan elkapkodták.

A könyv nyilván korábbi egyetemi előadások alapján készült. Felismerni benne mindnyájunk tanítómesterének alaposágát, teljességre törekvését, a mások eredményeinek éber szemmel tartását, de hanghordozását, beszédritmusát is, ahola mondatok közti szünetek, vesszők és pontok a nála jól ismert, meg gondolt, higgadt, magyaros előadást képviselik. Horváth János ugyanis az a ritka tanár és tudós, akinél a tanár beszéde és a tudós írása pontosan fedi egymást: sohasem ragadtatja el magát, nem kalandozik el; sem érzelmei, sem eszmetársításai nem zökkentik ki tervszerű gondolatmenetéből. Nála mindig minden a helyén áll: úgy, amint az előadó órája előtt vagy az író a könyv megírásakor előre elgondolta.

A könyv két egyenlő terjedelmű részre oszlik. Az első részben az erázmusi tanok szellemében működő írók és a Luther nyomán meginduló Róma-ellenes mozgalom korszakát kapjuk, amikor még a felekezeti megosztás nem ölt határozott körvonalakat.

Itt meglepő felismerés és szempont volt az irodalmi életnek bizonyos főúri udvarok

szerinti csoportosítása. Horváth János felismerése az, hogy a reformációnak ez a kezdeti kora, csakúgy, mint a törökellenes hadi szervezet, a nagyurak támogatásának függvénye, ami egyáltalán nem kellett volna, hogy meglepje a kritikát, ha elgondoljuk, mit köszönhet a lutheri reformáció német földön is a fejedelmi mecénásoknak, s mint állott szembe maga Luther is a népi megmozdulásokkal.

Ezzel a felismeréssel a látszólag széteső, kisebb-nagyobb művekből, énekekből és prózai művekből álló magyar nyelvű irodalmi termés, melynek szerzői ide-oda hanyódnak és akiknek legfeljebb felekezeti összetartozását vették addig észre, szerves egységekbe tömörül, az élő történelemmel párhuzamba kerül és többé nem valami történelmen felüli egységet alkot, ahol apró adatokból áll össze holmi papiros-szintézis.

Nagyjában négy csoportot különböztet meg Horváth János: a Perényi-csoportot, a János király körül felburjánzó írók sorozatát, a Nádasdy Tamás védelme és anyagi támogatása alatt működő írókat és az Enyingi Török-családdhoz csatlakozókat, Tinódival az élen.

Itt szűnik meg aztán az elején még eléggé élesen megfigyelhető csoportosítási elv érvényesülése: külön fejezetbe kerülnek ezután a lantos műfaj többi művelője és végül az udvarokhoz nem kapcsolható többi ének- és versszerző.

Horváth János a Perényi-csoporthoz sorolja a legmarkánsabb egyéniséget, Szkhárosi Horvát Andrást is, mert Tállya, ahol énekeit írta, „szomszédos azzal az abaújzepléni területtel, mely ez időben el volt lepve a Perényiek reformátor-csoportjától”. De erre mutat Farkas András hatása is Szkhárosinál, kinek működése határozottan Perényi pártfogásához kapcsolódik.

Viszont ezzel szemben, Klaniczay Tibor újabb tanulmányában Szkhárosit egy „mező-

városi reformáció” apostolává és költőjévé avatja (*ITK*. 1957, 14. l.). De maga Horváth János sem győzi hangsúlyozni, mennyire kiemelkedik prédikátortársai közül éles, támadó hangjával. A kérdést csak akkor fogjuk végleg eldönthetni, ha egy-két újabb életrajzi adatot találunk erről a kitűnő íróról, akinek az egész életművét Bornemisza Péter énekeskönyve mentette át az utókorra és tette a reformáció maradványaként hatékony elemévé.

Sajnálhatjuk, hogy Horváth János nem dolgozta bele az új kiadásba az újonnan felledezett *Szendrői hegedősének* tanulságait, melynek pedig éppen ő maga egy kitűnő tanulmányt szentelt (*ITK*. 1954, 269. l.). Igaz, hogy itt az volt főgondja, hogy ennek a rendkívül érdekes darabnak a verselését elemezze, de rámutatott arra is, hogy az ének, mely Bebek Ferenc házában készült, arra mutat, hogy Bebek háza a lantosok otthona lehetett, mert a *Szilágyi és Hajmási* története is Szendrő várában, vagyis Bebekék-nél készült. Így egy újabb főúri lantos-központot kapunk, mégpedig olyat, ahol inkább a népies réteg van képviselve.

Igaz, ezeket a vándorlantosokat nehéz egyszer s mindenkorra egyes udvarokhoz kötni: s ez még Tinódira is áll, aki hol az Enyingi Törökök, hol Nádasdy Tamás pártfogását élvezte.

Horváth Jánost azonban a történeti hitelesség szemérme tartja vissza attól, hogy saját művein is változtasson: így a két kiadás közti újabb eredmények nem szerepelnek az új kiadásban.

Különbözik is, úgy látszik, elvből nem foglalkozik azzal az alacsonyabb rétegű lantos-költéssel, melynek a XVI. századból a Szendrői hegedősének kívül még három emléke ismeretes, bár „igen érdekes”-nek minősíti ezeket (216. l.). Pedig azt hiszem, itt egy igen régi és a középkori vágans-költés magyar nyelvű túlélésével vagy éppen a legrégebb magyar énekmondás kései alakjával állunk szemben, mely megérdemelné, hogy nagyobb tanulmány tárgyává tegyék. (Vö. hozzászólásomat *ITK*. 1954, 406. l.) De Horváth János alighanem korainak tartja, hogy a kérdéshez hozzányúljon. Szelleme semmitől sem húzódzik annyira, mint a kellően meg nem alapozott hipotézisektől, a kis anyagból épített nagy konstrukcióktól, melyeket újabb megint divatba hozott egy-két irodalomtörténészünk.

A könyv második felének a felekezeti megoszlás adja a hátterét. A „felekezés” előbb a helvét változatok szószólóinak műveivel indul meg, majd a szentháromságtagadó irány irodalmi lecsapódásai kapcsolódnak hozzá: Erdély és a korábban mindenütt diadalmas kalvin-bullingeri irány küzdelme a legújabb áramlattal és végül a lutheránizmus veszte-

segeinek mérlege. Itt aztán külön fejezetben lépnek fel újra az énekszerzők, és pedig a vallásos líra és epika különféle művelői. A könyv a profán világi tárgyú történelmi énekszerzőkkel és Ilosvai Toldijának részletes tárgyalásával zárul.

Egy rövid „kitekintés” érteti meg velünk, milyennek tervezi Horváth János következő kötetét: a humanista hagyományokat őrző latin nyelvű irodalom azért maradt ki, mert élükön Oláh Miklóssal az ellenreformáció kezdeti formáinak lesznek megindítói: hozzájuk csatlakoznék Bornemisza Péter és Magyar István, a hitvitázó irodalom magyar nyelvű megkezdői, a katolikus Telegdi Miklós után. „Ugyanakkor az eddiginél nagyobb mértékben válik irodalom-sugalmazóvá a világi szellem, a bibliai epika visszaszorul, a széphistória virágkorát éli, s megzendíti lantját a személyes líraiságnak nyelvének első igazi nagy, — századának legnagyobb költője, Balassa Bálint.”

Mondottuk: Horváth János szelleme a tényekhez ragaszkodik és ebben a könyvében is megmutatkozik hajlandósága, hogy minden versnél, münél megálljon: azt önálló létében vizsgálja. Ezért domborodik ki minden egyes irodalmi jelenség itt a maga teljességében: tárgy, ritmus, rím, gondolat, ihlet, összefüggés más jelenségekkel, mindez szerepel elemzésében.

Ezért olyan valóságos ez a könyv, mint a többi is. Nem lebeg az elvontságok felhőiben, benne él az anyagban. Emellett a szintézis szempontjai sem járnak rosszul: az összefüggések kialakulnak, hol az életviszonyok, hol a felekezeti, hol meg műfaji összetartozás alapján.

S ami különösen jellemző: a magyar nyelv, verselés és próza nagy szerelmese mindig jelentkezik ezekben az elemzésekben és stílusa különösen színessé, költőivé válik, amikor ezekben a látszólag kezdetleges alkotásokban rátapint az írói mű rejtett egyéni szépségeire, melyeket a mai olvasó szeme elől a régi magyar nyelv eltakar.

Németi Ferenc tokaji kapitány 77. zsoldár-átfordításából például ezt érzi ki (133. l.): „A biblia szellemét, erőteljes fokozású parallelizmusát valóban ihletetlen fogja fel és visszhangoztatja a maga rugalmas futamodású ritmusával, gondolaterősítő csoportrimeivel. Él, szinte már nem is verstechnikai segítség, hanem költői dísz és ékítmény gyanánt, bőven és gyakorlott stílusérzékre vallón, egy már hagyományos versmondattani képlettel, a „közöléssel”. Horváth prózája ilyenkor maga is versként üti meg fülünket.

Dévai Biró Mátyásban, kit az ép magyar beszédben nem gyönyörködő olvasó hajlandó szárazsága miatt kicsinyelni, felfedezi a hangos beszédet őrző tömör egyszerűséget.

»Kivált osztályozó felsorolásban tudja írásba rejteni a hangos beszéd, formulaít, mely csak a fültre, a hangsúly megerősítő hatalmára számít: »két módon tehetünk kedég velek jót: lelkekbe, testekbe; lelkekbe: tanftván, intvén, tanácsot adván, vigasztalván; testekbe: ételt, italt, ruházatot adván... Írásjelekkel nem is mindig fejezhető ki effajta mondatok belső rendje: csak a hangoztatás teszi világossá: »birjon ú velünk, ne a bűn« (ú: hangsúlyozandó) — »egyek vagyunk: ú mi bennünk, mi ú benne« — »ozton vagy ember által vagy angyal által szabadt meg: tudja ú!« (Ezt a *tudja ú-t* csak hangsúly és hangmelódia különleges magyar szövetkezése láthatja el szabatos értelemmel s így fogalmazni csak született magyar tudhat és merhet!). . . A hangosan olvasó egyszerű embert a hangzatnak ez az értelmező hozzájárulása nagyban segíti a műveltebb fogalmazás világos megértésében, a művelt pedig századok távolából is örömmel ismer reá a hanghordozás testvéri magyarságára, tisztán reánk öröklődött élő ritmusára.» (173. l.)

Ilyenkor látjuk, hogyan válhatnak elfeledt írónk a mai kor életötvé: csak a forrásra mutató varázsvessző nem mindenki kezében hajlik a föld felé a kellő helyen.

A szerző szíve a komoly hazafiak hangjára rezdül meg: mily melegen, megkapó részvétellel érez együtt pl. a *Landor Fejérvár Elvészése* ismeretlen szerzőjével: „Egyéni sége... megnyerő komolysággal tükröződik előadásában. Sokatlátott, tapasztalt, lehiggadt szomorúságú hazafi ő; jól tudja már, mily gonosz egyenlenségek, mily könnyelmű »hozzá-látatlanság«, mily, a közönséges jót és a haza ótalmát hátrahagyó személyes becsvágak és versengések idézték elő a helyrehozhatatlan veszteséget. »Kár vót, örök Isten, az régi magyar uraknak halála!«: azok tudták, hogy a végházak veszésével az ország is elvész...»

Ezért követi oly gyönyörűséggel különösen Sylvester Jánost, amint oly sokoldalúan fog hozzá a magyar nyelv és írásrendszer töretlen ugarának szántásához: itt minden részlet fontos, mert a magyar nyelv és irodalom tudatosodásának hajnalán vagyunk. (Persze Sylvester nem tud arról, hogy Mátyás korában Budán már művelték a „nyomtatás isteni művészetét” és magát tartja a nyomtatás első művelőjének, mondja Horváth János is Hess András és nyomdáját félrehagyva. Német nyomda még az 1500-as évek elején is működött Budán, mint az újabban még nem közölt adatok bizonyítják.

Csáti Demeter Pannóniás Énekével kapcsolatban Horváth János nem jut végleges eredményre: inkább kritikuss szemmel bírálja a régi romantikus szmleletet, a népi ioculator-hagyománynak csak kevés nyomát látja benne.¹

Tinódival még ily részletesen és ennyi beleérzéssel sehol sem foglalkoztak a magyar irodalom történészei. S még ha hozzá is kapcsolja bizonyos korábbi lantos hagyományokhoz, Tinódi jelentékeny egyéniségként áll előttünk e könyv olvasása után.

A gyulai vitézekről szóló ének (*Cantio de milibus pulchra*) különös jelentőségére először Horváth János mutatott rá e könyvében, a lantosének szellemébe behatolva. Ő értette meg, milyen magyar dráma rejlik a kapzsi Kerecsényi László és végvári katonái közti ellentétből eredő véres vítezi kaland mögött és milyen egyszerű, de mélyen megkapó eszközökkel fogta meg az ismeretlen lantos ezt a kicsiségben is jelentős epizódot. (Itt az új kiadás jegyzeteiben talán helyet kaphatott volna *Egy régi magyar hősi ének a ponyván* c. tanulmányom, It. 1952, 58–68, ahol a gyulai vitézek énekének történeti adatait is megkísértem ellenőrizni az egykorú források alapján.) Magam részéről hajlandó volnék ezt az éneket megint egy alantasabb, a régibb népi lantoshagyományokat Tinódinál még hívebben őrző költészet jellegzetes darabjának tekinteni, még ha tény az is, amit Horváth János kimutat, hogy Bonfini-reminiscenciák ismerhetők fel benne. Érdekes, hogy Horváth hajlik a felé, hogy mind Ilosvai *Toldijában*, mind a szendrői névtelen *Szilágyi és Hajmásijában* a lovagi epika latin nyelvű termékeiben keresse az előzményeket; a *Szilágyi és Hajmásinál* azért, mert a menekülők a nagyszombati, tehát Tyrana-va-i harmincadot emlegetik, ami az Al-Duna melletti Tyrnau, Trnava hibás fordítására lenne visszavezethető. Inkább hiszem, hogy itt is a nemzetközi lantoscöltészet és folklór általánosan ismert geográfiai tájékozatlanságát és közömbösségét kell keresnünk: harmincadról lévén szó, természetszerűleg a nagyszombati jött a lantos tollára vagy szájára. Maga Horváth

¹ A jegyzetekbe fel kellene venni *Szoz Kálmán és Haraszti Emil* cikkét: *Zenei Szemle* 1928; 75. l., ahol a szerzők kimutatják, hogy Pray György levelezésben állott Benjamin de La Borde-dal, aki aztán *Essai sur la musique ancienne et moderne* c. művének IV. kötetében (Párizs, 1780) Pray György levele alapján közli Csáti Demeter két első versszakát latin fordítással együtt. Egy-két hangváltozatot ez a közlés is adhat az elveszett eredeti rekonstruálásához.

János mondja a Béla királyról és Bankó leányáról írt balladával kapcsolatban: „Efféle anekdotikus történet egyáltalán nem kíván »korhúséget«, érdeke, kortól függetlenül önmagában van.” (232. l.)

A Dévai Bíró Mátyáséhoz hasonló stílus-elemzést kapunk Méliusz Juhász Péterről is (295): „A hangzat szép aránya mellett a kapcsolás ökonomiája, szinte csak gondolatbelisége is figyelemre méltó; Istenről és az ő titkos dolgairól mondja: »Megnyitja: senki be nem zárja; bezárja: senki meg nem nyitja.« Ez ugyan idézet a *Jelenések könyvéből*, de az és-t (és senki) Méliusz hagyja ki mindkét mondatban. Ily tömör szépségéért egy Kazinczy is megbocsátott volna Debrecennek!” kiált fel Horváth János, aki ilyenkor árulja el legjobban, mennyire együtlérez írójával. Mert ő olyan kritikus, aki nemcsak átfog, összefoglal, hanem megáll, gyönyörködik, elmerül s ennek megfelelően tömör stílusa is áttelekesül, erősen egyénivé lesz, minden főlős retorika híján való.

Számos lapot idézhetnénk még, ahol így rajtakapjuk a kritikust önfeladtságán. Pl. a Károlyi-biblia ajánlásának elemzésében, vagy a *Debreceni Disputa* és a *Balassa Menyhárt áruktatásának* részletező méltatásában, ahol remekül érezeti a vitadrámaírók kivételes ábrázoló tehetségét és az olvasóval együtt élvezti népies fordulatait. A szász Heltai Gáspár különös érdemének tartja, hogy nem könyvből tanulta a magyar nyelvet, hanem az élő beszédből „s főképp azon fordulatait sajátította el a kiváló mértékben, melyek a feszelen, sőt kedélyes érintkezés eszközei: magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat, idiótizmusokat, mik mind bizonyos kedélyi árnyalatot, — nem nyelvtanilag helyes, hanem lelkiileg jellemzetes magyarságot árasztanak magukból.” (Magunk részéről megjegyezzük, hogy a b, d, g és p, t, k össze-

tévesztése az írásban a szövegben e korban színmagyar vidékeken is előfordul: a Balassakódex főmásolója is idetartozik, deszínmagyar vidékek leveleiben is találkozunk vele. A tárgyas és alanyi ragozás szabálytalan használata meg általános e korban: vö. pl. Abaffy Erzsébet megjegyzéseit Balassi Zsigmond *Lovak orvossága* c. kiadványomhoz.

A magyar verselés legkiválóbb szakembere nemcsak minden alkalommal elemzi az énekek ritmusát, de többször meg is áll, hogy áttekintést adjon a XVI. századi magyar verselés titkairól. Megvédi az énekirókat a lekcisinylőkkel szemben, hangoztatva, hogy e század nem műverseket, hanem énekeket akart termelni (234). Ezt Tinódinál a dallamok elemzésével is összeköti. A jegyzetekben pedig külön táblázatot ad az énekesekről technikai ügyességük sorrendjében (502). Őket, mint festői szóval mondja, a rímnek csupán határt jelölő szerepe, „kattanása” érdekelte. Különösen művészi Vég Kecskeméti Mihály 55. psalmusához fűzött elemzése, mely tudvalevőleg Kodálynak *Psalmus hungaricus*ához is az alapszöveget szállította (250. l.).

A *reformáció jegyében* mintaszerű példája az irodalomtörténetírásnak. Látjuk: a könyvben a történelmi háttér nem nyomja el az írói egyéniség elemzését; márpedig az irodalom egyedi jelenségekből áll, az egyedi jelenségek pedig a műfaj, gondolat, érzés, nyelv, ritmus, stílus anyagából szöveődnek. Horváth János sohasem hagy ki elemzéséből egyetlen szempontot sem ezek közül. Így válik nála ez a sokszor igen töredékes adatokból összekerekülő anyag harmonikus egységgé. Sokszor érezzük a ránk maradt anyag hiányosságát, de a meglevőt is hiánytalanul olvasztja össze a történész-kritikus elevenen ható férfias egyénisége.

Eckhardt Sándor

ILLÉS ENDRE TANULMÁNYAI

Albert Thibaudet, a két háború közötti francia kritika és irodalomtörténet jovialisan élvező alkotója és szigorú rendszerezője, aki a modern francia irodalomról való gondolatainkat a leghatározottabban befolyásolta, egy húszas évekbeli előadás-sorozatában azt mondotta, hogy háromféle kritika van: a spontán (s ide a társasági beszélgetéstől az újságírói kritikáig sok mindent sorolt), a professzori (mely főleg rendszerez és a múltat vizsgálja) és a művészi (mely elsősorban az esztétikai kategóriákhoz méri az alkotást). E felosztás érvényét vitatni botorság lenne: ha a magunk irodalmi kritikájának múltját

nézzük, az is könnyedén illeszkedik bele, bár sajnálkozva gondolunk arra, hogy nálunk a spontán és a művészi kritika hangját mindig (vagy majdnem mindig) elnyomta a professzori kritika. Ez pedig nem annyira a művek megértését és élvezését elterjesztését, mint inkább „besorolását” célozta. Ezért is oly öröm Illés Endre tanulmánykötetét (*Krétarajzok*, Magvető, 1957) forgatni: nemcsak minden professzoros merevség és doktrinérőség hiányzik belőle — anélkül, hogy az írás és a gondolat színvonalából egy jottányit is engedne — de e három kategória sajátosságainak ötvözetét tudja adni

legjobb írásaiban, elsősorban portré-esszéiben.

Megőrzi a spontán kritika frissességét, a „tetszik, nemetszik” alapményének közléseit és racionalizálását, amely mégiscsak minden kritikai tevékenység alapja, s amelyet a túlzottan professzoros vagy esztétikai jellegű kritika — bizonyos a priori doktrínák érvényesítése vagy bizonyítása érdekében vagy következtében — nem egyszer nehézség nélkül tol félre, szorít a háttérbe vagy fordít egyenesen a visszájára. A művészi kritikának esztétikai fogantatása és fejtegetése nála legtöbbször a leírt szó mögött lappang, mint a modern épület vastraverzei, melyeket nem látni, de amelyek mégis tartják és emelik az egészet. S a tudós-kritikának nem annyira a klasszifikáló, rendszerező hajlama ragadja magát, mint az ablaknyitó, széles horizontra tágitó: Illés sosem besorol és „helyretesz”, hanem legtöbbször a világirodalomra asszociál, párhuzamot teremt és kontrasztot ébreszt — s ezen keresztül világosabban helyez el és ír körül, mintha ezt célként tűzné maga elé. Mindezekon keresztül részben ezek segítségével is Illés Endre kritikai módszere már nem annyira a tudományos és újságírói munkával tartja a kapcsolatot, mint inkább az autochton szépirodalommal; szinte minden írásában, de különösen esszé-portréiban megközelíti, nem egyszer eléri a novella erejét, izgalmaságát — finom érzékenységgel és tudatos precizitással használja fel az elbeszélő eszközeit, hatás- és vízió-ébresztésének módszereit.

„Annyira szorongató és dúlt volt az élete, hogy megnyugtatóbb, ha a halálán kezdem” — indítja Tolnai Lajosról szóló portréját, s ez a kezdés rendkívül jellemző a kritikusként Illésre — de a novelláíróra is: ez a szubjektivitásán keresztül feszesen tárgyilagos mondat s az ehhez hasonló telibe találó kezdőakkordok azonnal magasfokú érdeklődést keltenek, mert a tárgyaló jellem és műbírdalmához vezető záruk első kulcsait adják meg. S ezt a feszült érdeklődést a tömör, szeszmondatok sora tartja fenn, fejlesztí magasabbra egészen az általában poén nélküli befejezésig, amely az írást lezárja, de az olvasó érdeklődését még tágabba nyitja. Illés sosem esik a tanulmányírók oly gyakori hibájába, hogy a témául választott író helyett is mindent el akar mondani: szinte mindig csak kulcsokat ad a jellemhez és a műhöz, s aztán magára hagyja az olvasót azzal a ki nem mondott, de írásában lappangó, félreérthetetlen biztatással: most már mindent tudsz, amire előzetesen szükség lehet, kezdj hát a műnek magának, mert igazamat ellenőrizni, s magadat gazdagítani elsősorban onnan tudod...

Félreismerhetetlenül egyéni hang ez, melynek mozzanatait részleteire bonthatjuk, utá-

nozni nem egykönnyen fogjuk tudni; akárhány, s akárkinek a kritikai közé keverődik is, Illés Endre írásaira tévedhetetlenül rá tudnánk ismerni. Nemcsak azért, mert egyéni hangon ír, mondatainak sajátos kötése, lejtése, egyéni feszessége és feszültsége van, hanem azért is, mert a kritikában új típust képvisel: mer nem Gyulai útján haladni, inkább az ellenpólus, Ignotus példáján gazdagszik: generációja, az „esszéista nemzedék” fia s ennek jegyei felismerhetők e kötetben is, de ezek a vonások nem eltakarják, hanem kibontakoztatják egyéniségét anélkül, hogy nem egy kortársának (gondoljunk Cs. Szabóra) szubjektívista narcizmusát és pózoló stílusmodorosságát követné.

Közel negyedszázad kritikai terméséből való válogatás ez a kötet. Hozzátehetjük: hűtlen a válogatás, a szerző régi önmagához. A *Krétarajzok* között helyet talált írások többsége az utolsó évtizedben keletkezett, holott Illés kritikai tevékenységének zöme kétségtelenül a korábbi másfél évtizedre tehető. Mi ennek az oka? Nyilván kettős: a kötet indító eszméje, a „krétarajzok” cím alatt összefoglalt portré-esszék sorozata túlnyomó részben most készült, az utolsó években; de emellett oka kell legyen az írónak az a sajátsága is, amelyről stílusa árulkodik: a feszesség, a véglegesség, a másíthatatlanra, nyíltabban szólva: a tökéletességre törekvés, amely nemcsak papucsait rejti el a látogató elől, de kamaszkorának fényképeit is.

A „krétarajzok” — vagyis a portré-esszék nemcsak elindítói voltak ennek a kötetnek, de anyagának nagyobb részét is teszik. S ez emeli a kötetet is magasra, számos, az utóbbi időben megjelent tanulmánykötet fölé: mert a megfigyelő kortárs szemén keresztül látva, az íróról és művéről koherens víziót ad az olvasónak. Ritka nála az a megoldás, amelyet Csáth Géza vagy Tolnai Lajos — a személyesen nem ismert írók — esetében választ: hogy a mű felől közelíti meg az embert. S ez még itt sem egészen igaz: mindkettőnél elsősorban az emberi dokumentumok — napló, önéletrajz, róla szóló vallomások — felől közeledik a műhöz, az emberhez egyaránt. Mily jó példája ennek Babits Mihályról írott esszéje! Látszólag csak arról ír, ami számunkra — akik már nem ismertük, akiknek legenda és a múlt élő anyaga Babits és művészete — mellékes: arról a döbbenetről, amelyet számára Siena látványa okozott, Sienáé, amelyre Babits figyelmeztette s amelynek kővédermet, hideg tökéletessége Babits izzó tökéletességre-törekvését idézte. Azokról a szívdobogásokról és szorongásokról, amelyeket Babits könyvtárszobájába, esztergomi házába lépve érzett, futó találkozásairól kávéházban, autóbuszban. S az

íróból a kevésbé fontosról: a novellaíróról, a Kosztolányival versben vitázóról. De ezek a személyes emlékek sosem szolgálnak arra, hogy a nagy ember árnyékában a maga alakját próbálja nagyobbnak mutatni, mint oly sok emlékezőnél; sosem arra, hogy az anekdotát mondja, hanem mindig azt célozzák, hogy az anekdotán, a személyes emléken keresztül az általa látott lényegre mutassanak. Babits magányára, írás-tiszteletére, tanítványaihoz való, sajátosan visszahúzó, babitsi viszonyára, az önmagával és környezetével szembeni meg nem alkuvó igényességre, emberségének a magától és másoktól „mindig többet” követelő nemességére. Ez lenne a teljes Babits? — kérdezhetnénk, professzori katedráról. Kétségtelenül nem, felelné Illés Endre is, de ez volt az én Babitsom — s mi, olvasók, hozzátehetjük: ha nem is a teljes, tankönyvbe, olvasókönyvbe kívánczó Babits-kép ez, de a megírandó, életműből és emlékekből az utókor lelkében kialakuló Babits-képnek fontos, lényeges, talán gyökér-elemeit hordozza az Illés Endre portréja magában.

S ugyanígy: az éles megfigyelés mögött lappangó iróniában, a környezetrajz és a stílus egymásrajátszásában Illés megelevenítő művészetét át kialakuló Szomoróy-kép nem helyettesítheti a mű s jelentősége irodalomtörténeti taglalását, de nem is akarja helyettesíteni azt. A szubjektív impressziót, melyet mű s ember hagyott benne, látszólag hédonisztikusan elevegni fel: kifejezni vágyva saját élményét. De e kifejezés azonnal, megformálódása közben társadalmi jelentőséget nyer, mert ama belső világok kulcsait nyújtja, melyek felé ezek nélkül csak tétován tapogatózna a később jövő nemzedék.

E módszernek, mint minden módszernek, természetesen megvannak a maga korlátai. Az emlék s a megjelenítés gyönyöre mozgatja Illés Endre tollát legtöbbször, s az íróból és művéből mindent megragad, felcsillant, ami érzékletes, s ami érzékletesen visszaadható. Elsősorban nem elvonással, általánosítással, gondolati absztrakcióval él, hanem képpel, metaforával, hasonlattal s ezekkel páratlanul finom árnyalatokra tud rámutatni; de ahol ez már nem elegendő, ott megtorpan, visszahúzódik vagy félrekanyarodik sokszor. Tökéletesen érthető, ha Illést a minden reakcióval kacérkodó, környezetét (s néha az a gyanúnk: önmagát is) szándékosan epatírozó fiatal Halász Gábor ábrázolása izgatta; de a róla rajzolt kép menthetetlenül hiányos marad így, mert a későbbi, realizmus felé hajló, lehiggadó esszéista szinte egyáltalán nem fér bele. S bármilyen kitűnő, egy remekbesikerült novellával felérő is Lovik Károly szellemidézése, ennek a különös életnek és magatartásnak a megelevenítése, mintha az

élet és magatartás furcasága menthetetlenül elnyomná a művet az esszében, mintha az életen felforrósodott hang hirtelen lehűlne, mikor a novellákra kerül a sor, s így az olvasó — ha csak az esszé, s nem Lovik írásainak is olvasója — inkább a *Hét* címlap-furcaságának emlékét őrzi meg, mint a furcsán egyéni, s irodalmunkban is jelentős csapást nyitó novellakét.

Az utóbbi évtizedben nemcsak az írás művészetének szubtilisebb módszereiről szoktak le sokan, de a vájt füllel való olvasás is mind ritkább lett; az „igen, igen — nem, nem” módszerének egyeduralgokodóvá válása okozta, hogy egy sokat s lelkesen olvasó ismerősöm türelmevesztetten kérdezte, a *Krétarajzok* középetáján tartva: „Dehát van-e író, akiért Illés nem lelkesedik?” S ekkor már utána volt a Révész Béla, Szomoróy, Tolnai esszéknek, olvasta, amit Kosztolányiról, Ambrusról, Osvátról, Nagy Lajosról írt. A kérdés először megzavart, aztán megsomorított: hogyan magyarázzam meg, hogy abban, amit lelkesedésnek hall, mennyi élesen bíráló felhang van; s hogy ítéletben az téveszti meg: Illés Endre rajong a művészetért, de ritka szigorúsággal vizsgálja a művészt, s alkotása konkrét eredményét. Elég elolvasni Révész Béláról írott tanulmányát, amelyben iskolapéldáját adja a szeretetteljes, de egy pillanatra sem elnéző elmarasztalásnak; ha egyáltalán lehetséges ilyen, akkor ez a módszer a leginkább alkalmas arra, hogy bírálva se bántson. Éppen, mert nincs benne a lenézésnek, lekicsinylésnek árnyéka sem; mert művészetben belüli vizsgálattal és érvekkel közelíti meg, tárja fel író s olvasó számára egyaránt az alkotás sikertelenségének okait. S ahol ez rejtettebben szólal meg, talán művészileg még nagyobb tökélyt ér el: a kritikus Kosztolányi ábrázolásában vagy az Ambrus Zoltánról szóló emlékekben, amelyekben az ingerültségnek alig hallható, de a stílust, az írást mozgásban tartó mélyvízi árama kering: az az ingerültség, amelyet szeretteink iránt érzünk, ha váratlan gyarlóságon kapjuk őket.

Milyen megszívlelendően más az, ahogyan ezeknek a nagyoknak a kisebb gyarlóságairól s Hunyady Sándorról vagy Köröendi Ferencről beszél! Emezek az élesen elmarasztaló kritikának jó példái megint — s különbözőségükkel legalább annyira, mint hasonlóságaikkal. Illés Endrét sohasem a sikertelenség háborítja fel igazán — Révész Béláról szóló írása is erős bizonyítéka ennek — hanem az olcsóság, a könnyelműség; s ezen belül mennyivel más hangja van a tehetséges ember kényelem- és pénz-szeretetéből fakadó olcsó megoldásai elértelenségnek Hunyadynál — mint a Köröendi olcsó tehetsége, vagy inkább

tehetséget pótló talmi csillogása által felháborított hang, mely csupa gúny, szarkazmus, elevenbe csípő ostorcsapás!

Ingerültsége, iróniája sosem egyéni motívumokból táplálkozik, hanem társadalmi eredetű, közügyet védő, mert az irodalom fejlődését pártoroló, az aranyat a trombitaréztől szétválasztó — ennek eleven példája Osvátról szóló portréja. Az íráson végig érezni azt a szubjektív felháborodást, amelyet a hajdani fiatal íróból kiváltott a nagy szerkesztő módszere, aki a *Nyugat* kertjének növényeit a maga ízlése szerint akarta nyesegetni, az élőfákat sokszor pattanásig hajlítva. De ez a szubjektív érzés csak az élelés meg sokszorozódásában nyilvánkozik meg, a jelzők titkos feszültségeiben. A tiszteletet és rajongást homályosító indulat az objektív aggodalomból táplálkozik: mi lesz, ha Osvát szerkesztése normává válik, ha kevésbé értők, kevésbé mű- és egyéniség-tisztelők is az ő módszerével próbálkoznak. S hogy ez az aggodalom nem volt ok nélküli, arra azt hiszem, valahányan tudnánk a közelmúltból egy-két példát felhozni...

Ezekkel a módszerekkel és eszközökkel alakul ki a *Krétarajzok* darabjainak olvasása során az olvasóban a huszadik századi magyar prózaírodalom majdnem teljes kritikai arcképcsarnoka. Éppen mert Illés oly sokat tud adni ezekben a tanulmányokban, válik még égetőbbé annak a hiánya, ami kimaradt ebből a sorozatból: elsősorban Krudy képé, aki nélkül e század prózájáról teljes adni lehetetlen. Hiányoznak még mások is, nem kevesen, különösen a fiatalabbak közül; de ezek számonkérése már erőltetett lenne. A „krétarajzok” sorozata — akár az író építő szándéka szerint alakult ez így, akár a véletlen hozta magával — részben a *Nyugat* előzőinek, de főként a *Nyugat* első nagy gárdája prózaíróinak a galériája; ne is kérjünk hát tőle többet számon, de ezt, azt hiszem, joggal.

S mert a kötet rendező szándéka így alakult, halkul sajnálkozássá a kritikus kritikusanak a követelőzése: miért nincs több írás költőkről ebben a kötetben. A *József Attila szökincseről* szóló tanulmány erősíti fel e sajnálkozásunkat: aki a költői munkának ilyen mély értésével, ilyen alaposan tudja egyik legnehezebb költőnk műhelytitkait fejtegetni, mi mindent mondhatna el más költőinkről is a közel- s távolabbi múltból egyaránt! Bármily kitűnő volt is Nadányi Zoltán a maga szűk határai között — s erre szeretetteljes sajnálkozással elsősorban maga Illés mutat rá — a róla szóló pontos és meleg sorok nem tudják elfeledtetni, hogy Babitsról, Kosztolányiról beszélve éppen ellenkezőleg a problémájának nyílt tárgyalását kerüli meg.

Illés Endre a színháznak régi szerelmese: ezt nem egy figyelemre méltó és sokszor méltatlanul elfeledett dráma jelzi. Hogy mennyire érti a drámaírás titkait, arról e kötetbe foglalt, elég szűkmarkúan válogatott színikritikái is meggyőzhetnek mindenkit. Egyik — különben szépirodalmilag remekbe sikerült — analízise, a *Rómeó és Júlia* erkélyjelenetének elemzése, mintha mélyebbre nyúló vágyakról árulkodna. De a színikritikák valami rejtett félélnkségről is beszélnek: szinte kizárólag a darabok kritikáját adja Illés, nagynéha egy-egy színész-portréval. S e színmű-kritikákban, melyeken oly frissítően érezni, hogy írójuk valaha Ambrus-hoz járt kritikai iskolába — milyen bátran és leleplezően viszi tovább az ambrusi módszereket pl. a Cocteau-kritikában! — szinte mindig a magunk érzéseit, örömeit és hajdani csalódásait találjuk meg újra; talán csak Tamási Áron színműveiről írott bírálatait érezzük eltúlzottnak, különösen, mert nincs mellettük a prózaíró, elsősorban a novellista Tamási elemzésének még pozitívabb ellentéte.

A kötetet, mely kevés világirodalmi kitérővel úgyszólván teljes egészében a közelmúlt magyar irodalmáról szól, két nagyobb meredelmű tanulmány zárja: Stendhalról és Maupassant-ról. Illés Endre e két írónak remeklő magyarra fordítója is; tanulmányai könnyeden mély sorai mögött a jobb megoldásokért küzdő fordító átvirrasztott éjszakai munkájának műhelytanulmányai rejlenek, ezek biztosítják a mondatok és gondolatok táncos egyensúlyát, mint a vitorláhajót a mélyre eresztett ólomnehézek. A Stendhal-tanulmány is párját ritkítja a kor és az író mély megértésében, problémáiknak és szépségeiknek az előadás könnyedségével semmit el nem kenő megjelenítésében; de a portré-esszé sajátos, Illés által e kötetben kialakított módszernek legdiadalmasabb alkotása kétségtelenül a Maupassant-tanulmány. Nemcsak értés és kifejezés: az író szinte művészi átlényegülésen megy keresztül, hőséről beszélve; átlényegülés, de éber kritikai tudattal, mely megvesztegethetetlenül néz szembe hősével és annak kortársaival. Bizonyára sok mindent lehet és kell is még mondani Maupassant-ról a magyar olvasóknak; de ennél zártabban teljesebb, izgalmasabb elevent, mozgalmasabb, kiegyensúlyozottabbat mondani aligha lehet.

Tanulmányköteteink eddig — bármit ígértünk is előszavukban — csak a szakértők a hivatalból érdeklődők szűk köréhez szóltak. Mint a léglökéses repülőgép a sebesség hangfalát, úgy érzem, Illés Endre tanulmánykötete törte át először közülünk a szélesebb közönség közönyének falát is: a *Krétarajzok* nemcsak alkalmas arra, hogy az irodalom-

szerető laikus számára élvezetté válják, de máris azzá vált: a közönség nem várta a kritikus kritikáit, hanem széles körben olvassa, kedveli a kötetet, igazolva ezzel is Thibaudet kezdetben idézett tanulmányát,

aki szerint nincs hatékonyabb, mint a közönség spontán kritikája, mely leírásra nem kerül, de amely szalonban, telefonon, színházi előcsarnokban a legszélesebb rétegekhez jut el.

Nagy Péter

LOVİK KÁROLY: A NÉMA BŰN

Válogatott elbeszélések. Válogatta és a bevezetést írta Illés Endre. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1956.

Ennek a gyűjteményes kötetnek az első elbeszélése, *A szülei ház* 1899-ből való — Lovik ekkor huszonöt éves volt, és huszonöt éves fiatal emberek ritkán irnak tökéletesen kiegyensúlyozott, sem többet, sem kevesebbet nem mondó, mértéktartó, minden eszközt a maga helyén, és csak a maga helyén használó novellát. Miről szól *A szülei ház*? Vidéki házi mulatságról, melyen az intézetből csak most kikerült házikisasszony véletlenül megtudja, hogy az anyjának szeretője van. Fájdalom és undor fogja el, odaszalad már alaposan kapatos apjához és közli vele meg-rázó fölfedezését. Azt hiszi, „hogy apja fel fog ugrani és összezúzza”, de az csak rekedten nevet egyet és hajtogatja, amit mindig szokott: feleségre a legderekabb nő a világon; különben is, a világ rossz, a bor jó... A lány megcsapja az apjából áradó borgőz; megundorodik, „s a szülei ház egyszerre undok rablóbarlangnak tetszett, telve piszkos emberekkel, fekélyekkel és csúszó-mászó állatokkal”.

A részeg apa még dadog valamit, aztán elalszik; a lányt táncra kéri savanyú gyomor-bajos lovagja, akinek előbb-utóbb úgyis a nyakába varrják.

„— Szabad egy tourra? — kérdezte mélyen meghajolva. A lány felkelt és megadással hajtotta le fejét.

— Megyek uram — mondta és karját Fábian karjába akasztotta. Egy pillanatig arra gondolt, hogy így fognak egykor az esküvőre menni, aztán kiértek az ebédlőbe és elkezdtek táncolni.”

Az apa a lány szavaira nem csap botrányt. Utána az olvasó azért még aggódik egy kicsit: mit fog csinálni a lány? Kísért a giccs vagy a prédikáció veszélye. Kiszalad a kertbe és bánatában, iszonyában beugrik a kútba? Rossz író nyilván ilyesféle megoldást választ: ríktó tragédiát, hogy jól „odamondhasson” a társadalomnak. Lovik azonban nemcsak a jellemek, hanem a valóság keretei közt is meg tud maradni. Tudja, hogy ha jól ábrázoljuk őket, a mindennapok szürke tragédiái a legszuggesztívabbak — s a legkeményebb bírálat is. *A szülei ház* nem remekmű, de nagyon jól megírt novella; olyan írás, amely-

re, ha véletlenül szemünk elé kerül valamelyik lapban, érdemes fölfigyelni. Ki írta? Egy huszonöt éves, kezdő fiatal ember. — Hogyan, kezdő? Mintha már nagy gyakorlat állna mögötte. Ez az elbeszélés mindenestre kitűnő fölkészültségre, alapos mesterségtudásra és nagy írói fegyelemre vall.

Így gondolkodhatott a századvégi olvasó, aki rábukkant *A szülei ház*ra. Ma is ez az ember benyomása: éles szem, pontos rajz, biztos irmitudás. Igazi író jelentkezik; olyan író, akinek nemcsak mondandója van, hanem akinek az írás mesterségbeli fortélyai is a vérben vannak. (Mert mondandója mindenkinek lehet, de írni éppen nem mindenki tud). Figyeljünk meg ennek a kötetnyitó novellának a végén még egy parányi (de mégis fontos) apróságot. Fábian táncra kéri a lányt. „Meyek uram” — mondja az, és „karját Fábian karjába akasztotta”. Nos belé is karolhatott volna, karjába fűzhette volna a karját, kart karba öltve mehettek volna a táncterembe. Nem, — *akasztja* a karját a férfi karjába. Egy szó megválasztásán (ami többnyire nem tudatos mérlegelés, hanem írói ösztön kérdése — az viszont persze megint más kérdés, hogy az ilyen írói „ösztonben” mennyi az okosság) — egy szó megválasztásán nagyon sok múlik; egy szó, egy jól eltalált szó sokszor lapnyi fecsegésnél, körülírásnál vagy magyarázó belebeszélésnél többet mond; egy helyénvaló szóban sokszor minden benne van. Mint itt is: az, hogy ez a csalódott, megrendült, magára maradt szerencsétlen fiatal lány mit tehet egyebet? — megy táncolni savanyú vőlegényjelöltjével; az, hogy egy jobb sorsra méltó fiatal életet most gázol el s tesz holtig nyomorékká az a borgőzös, ocsmány, iszapos vidéki sors; mindez benne van ebben az itt, ezen a helyen, ebben a környezetben rendkívül hangulati súlyt hordozó szóban, hogy „karjába *akasztja* a karját”. *Akasztja*, hanyagon, megverten, minden-mindegy mozdulattal, úgyis-hiába gesztussal, úgy, ahogy majd az esküvőre is mennek...

Megállapíthatjuk: ez a fiatal író valóban tud írni.

Ha már a szavaknál és jelzőknél tartunk, jegyezzük meg itt: Lovik Károly mindig is értett hozzá, hogy egy-egy szóval sokat mondjon, pontosan a célba találjon. Csak néhány példát. A *Bárányfelhők* című novellájában (ez éppen tíz esztendővel későbbi, 1909-ből való változata A *szülei* háznak) egy vidéki állomásfőnök szalonjában vagyunk — jellegzetesen olcsó falusi „fényűző” otthon ez. Makartcsokrok, mütyürkék, részletfizetésre vásárolt könyvek; pár vonással hitelesen elénk rajzolt, atmoszférájában is erősen érzékeltetett kép. „A falon — folytatja Lovik — a díszhelyet egy nagy fotográfia foglalta el, amely Süveggyártó Pált volt iskolatársai *zord* körében ábrázolta.” A kitűnő leírásban külön is kitűnő ez a *zord*. Láttak már iskolai tablót a múlt század végéről? Találóbbr jelzőt keresve sem lehetne találni rájuk ennél a *zord*nál.

A *kertelő* ágáiban szó esik egy bizonyos Kálmánkáról, a Balsai-had híres kártyásáról; őt bérlik föl a Balsaiak, hogy a család agarász-becsületét megsértő Bogdányon bosszút álljon. Mondanunk sem kell, ez a kártyából élő Kálmánka nem éppen mintaképe a gáncs nélküli lovagnak. Lovik azonban sokkal jobb író annál, semhogy Kálmánkát „megszidja”, vagy Kálmánka örvén a züllő dzsentri ellen mennydörögjön. A véleménye persze megvan róla; nem is rejti véka alá a véleményét. Csak éppen *iróilag* mondja ki. A kártyáz nem boldogul a (sajnos kissé jókaiasan sebezhetetlen) Bogdánnyal; dühös előadást tart rokonainak a kudarc okairól, majd „mérgesen odébb állott, dörmögve, hogy ilyen rokonsággal áldotta meg a világ, képesek rá, hogy egy éjjelen elvegyék tőle azt, amit fáradtságos évek hosszú során át *harácsol* össze”.

Lovik általában pasztell-színekkel fest, inkább szürkés tónusban; annál súlyosabb tartalommal lobban ki a képből egy-egy erős szó harsány színtöltve, mint itt ez a *harácsol*. Színében, hangsúlyában többet mond, és jobban, mintha az író dühösen karikírozna vagy mondatok során átengedné szabadjára a Kálmánkák fölött való erkölcsi fölháborodását.

Az írói hangszerelés művészete ez; talán az egész kötetben nincs egyetlen vétség ez ellen az írói ellenpontozástan ellen. Lovik Károly mindig pontosan tudja, hol, mit, mikor, mire kell bízni a zenekarában; sosem játszat kürttel vagy nagybőgővel oboaszólamot. Érti a kíséret mesterfogásait; azt, hogyan kell egy-egy reális kis megfigyeléssel, rebbenő képpel magyarázatok, terjedelmes festegetések, részletezések helyett tömören, hangulatilag *szuggerálni* mondandója érzelmi tartalmát. Az *Őszi rózsában* egy polgári életbe beleszürkült tisztviselő vidéki kiszállásra megy, s a vonaton véletlenül találkozik

hajtani szerelmével, akit nem adtak hozzá, mert szegény volt. Lovik itt is szerencsésen elkerüli a kísértő (jellegzetesen századvégi) szentimentalizmust; szürkébe szürkével festett grisaille-képe mértéktartó melankóliájával egyike legjobb novelláinak. A megkopott férfi és a riadt vidéki asszony szemközt ülnek a vasúti fülkében; beszélgetésük akadozva, szánalmasan indul.

„— Mit csinál Patakon? — kérdezte végre (a férfi) kiszáradt torokkal az asszonytól. Az nem mert rá visszanézni, s az ablakon kitekintett a *fonnyadt* tarlóokra. Az avaron *nagy varjúk* ültek, s mikor a vonat közel ért hozzájuk, *lassú, komor szárnyvillanással* röpültek tova. Csak itt-ott mozgott egy eke, *feketére fordítva az anyaföld sápadt leplét*. A hegyekre vezető utakon némely helyen *libasorban baktató favágók haladtak*”.

Az egész novella érzelmi mondandója, a két hős, férfi és asszony felresiklott, szürke sorsának, hétköznapi csalódottságának egész szomorúsága, sőt, a jelentéktelen kispolgári életük egész csüggesztő hangulata egybesűrűsödik ebben a képben. Ha külön, kiszakítva nézzük is: remeklés. Miden szó, minden mozzanat pontos, hitelesen valóságos és csalhatatlanul találó. Mindjárt a *fonnyadt* tarlók (a *fonnyadt* jelző, távoli hangulati asszociációval szinte a *fonnyadó* asszonykát idézi); aztán a *lassú, komor szárnyvillanással* (megannyi fokozása a hangulatnak) tovaröppenő varjak — s a *lassú fölrebbenés*, a lomha varjúmozgás mellett ez a *szárnyvillanás*: hiteles, reális megfigyelés a nagy varjúszárnyaknak ez a fekete villanása; de milyen művészet megtalálni rá éppen ezt az egyetlen megfelelő *villanás* szót, melyben a tömör, szemléletes stílus szinte szintetikusán adja vissza a valóságot; — aztán: az ekék, amint *feketére fordítják az anyaföld sápadt leplét*. S a kis remeklés messze mutatóan távlatos lezárása: a libasorban baktató favágók... Annak a két embernek a sorsát, aki a kupében ül, semmiféle magyarázattal sem lehet jobban érzékeltetni, mint ezzel a képpel.

És ez a kitűnő író mégsem egészen kitűnő író. Talán nincs elég nagy lélegzete? Lehet; A *kertelő* ágár a példa rá. Kitűnő, egyenesen a Mikszáth *Gavallérjait* idéző kép (igaz, már évekkel a *Gavallérok* után); kitűnő benne ennek az agarász here-népek a rajza; de aztán amikor az író történeté nyújtja a rajzot, fiatalokat boronál össze, Mikszáth eszközeit jókaiéval vegyíti: valahogyan megroppan, mintha annyire már nem futná az erejéből. Vannak írásai, melyekben a sejtetés nagyon finom eszközeivel dolgozik, s valóban érezzük, hogy a kevés szó és szín mögött sok valóság rejlik, mint például A *kompnál* című kis elbeszélésben. De vannak olyanok is,

amelyekben a jó lefrásból — (amilyen *Az igazságról* remek déli Pestkörnyéke: Gyál, Üllő, Soroksár vidékének ez a ritka hitelességű képe) — végeredményben „nem jön ki semmi”. Mintha az író egyszerűen fáradtan, vagy unottan legyintene egyet: eh, elég volt, semmi értelme az egésznek.

Valóban volt ilyen mozdulata (ha csak belső, lelki mozdulata is) Loviknak? Van ebben a kötetben egy novellája: *A szögletben*; egy nagy reményekkel induló ember elszürkülése, elsvárodása a kisvárosban, „a szögletben”. Keserűbb szájjal erről a témáról aligha írtak (legföljebb hasonló sivar keserűségei Juhász Gyula az *Orbán* lelkében). Persze az a vízholdó-életét élő ügyész, sorsát tekintve, nem Lovik Károly. De az a lecsukló, minden-mindegy, lemondó, enervált életív, amit az ügyész Ráskai sorsának ad, alighanem Lovik Károly lelki, alkotói életének gesztusa, íve is.

Valami megcsuklás, abbahagyás, valami hiány — ilyesmit érez az ember. Egy kicsit a szó *nem pejoratív* értelmében vett dilettantizmusból. Az íráshoz még azon a feddhetetlen írástudáson kívül is, amivel Lovik rendelkezett, kell valami — olyasmi, ahogy a cipész ül a kaptafája mellett és dolgozik; ahogy a szobrász körüljárja a márványt és dolgozik; *munka-energia* kell hozzá, egy bizonyos „robot”: dolgozni, megcsinálni a dolgokat — bocsánat a szóért: „Sitzfleisch” is kell hozzá. S ez nem volt meg Lovikban; ezért afféle előkelő, rokonszenves dilettante ő.

Mindez kiderül Illés Endre kitűnő (és kitűnően megírt) bevezető tanulmányából is. Valami olyasmi derül ki, hogy Lovik túl gyakran volt vagy túl előkelő volt ahhoz, hogy egészen igazán író legyen; túl finnyás is, talán nem is az anyagot, hanem az életformát illetőleg. S addig-addig készülődött a dologhoz, míg — Illés Endre ugyan nem mondja ki ezt a szót, de ez a dolog veleje — *irótilag sterilizálta magát*.

Valóban bábszínpadot ácsolt magának a valódi világszínház helyett. Kései novellái, a kötetben *A kertelő agár* utániak majdnem mind, efféle marionette-játékok. Az olvasót meglepi a változás. Mi történt ezzel az íróval? Hogyan jutott a *Bárányszőke* vidéki valóságától, az *Őszi róza* embersors-szemléletétől a letűnt rokokó és pestbudai romantika melankolikus artisztikumáig? Kiábrándult a világból? Megutálta korát és elfordult tőle? Gyáva volt és megtorpant, ahelyett, hogy szembenézett volna a valósággal és vállalkozott volna a valóság leleplezésére?

Lovik igazi századfordulói ember. Finom, választékos, szomorú, kiábrándult, enervált — talán megkockáztathatunk egy neologizmust: *világfáradt*. Sok kortársa ilyen. S ezt

a fáradt, eleve fáradt, igen finom idegzetű és műveltségű embert, aki egyébként is erősen hajlamos volt rá, hogy kitérjen a nyersebb valóság elől, egyszerre nagy erővel szinte le-sodorja valami addigi útjáról. Ez a valami: egy hatás. *Krúdy hatása*.

Lovik rejtelmesen romantikus, hoffmannos (s erről vélte annak idején Vass László — akire Illés Endre céloz — hogy alain-fournier-s), vagy nosztalgikusan rokokós, vagy biedermeieresen pestbudai kedélyességű hangjának, álomhangulatú novelláinak fölbukkanása nagyjában egybeesik Krúdy Gyula igazi kibontakozásával. Az *Arany perec* „budai történetében” bál után két férfi áthajtat Budára, egy kocsmába kerülhelyesre. „Az én időmben ilyenkor knikebeint volt szokás inni” — mondja az egyik éjszakai lovag. Csalhatatlanul Krúdy hangja, hangtűze. A *Mascotte* első bekezdése akármelyik Krúdy-novellába beillenék. Íme: „Egyszer, kora nyáron, újra fölbredt bennem a mohó vágyakozás, Lajos-aranyakat dobálni a zöld posztóra, szembenézni a treff dámával, és közbe a töprengő Csajkovszkit meg Lahore királyának sajtáságos történetét végighallgatni. Éjjel ismét arról álmodtam, hogy egy félszemű spanyol tiszt megsértett a hombrenál, és reggel újra meg kell verekednem a befagyott határpataknál. Szerettem volna a borbélyoknak, a pincéreknek, a kocsisoknak egy-egy arany borraivalót adni és olykor éjjel egy havas padon ülni, ahonnet kényelmesen lehetett a nagy olasz táncosnő csipkefüggönyös ablakaira nézni.” — Hamisítatlan Krúdy-intonálás.

Olvassuk el a *Rézkarc* című elbeszélést: hőse, a rejtélyes nőimádó pesti Szerencski — tiszta Krúdy-figura, Krúdy sajátos ironiája nélkül. Mert Krúdynak, mikor ilyen „édesbús” biedermeier világot és alakokat idéz föl (mint a *Hét bagolyban*, mint Rezeda Kázmérban), rendszeren ott játszik ajkán az ő utánozhatatlan, irizáló ironiájának mosolya; ez Loviknál elvész: ő többnyire komolyan veszi a dolgot.

Ez a Krúdy-hatás egészen mélyre, egészen Lovik alkataig, egészen mondhatni a sejtjeibe hatolt. Emlékezzünk az *Őszi róza* idézett képre: ott még minden a valóságból, a reális szemléletből származik, s minden a másik, megvilágítani szándékolt valóság plasztikusabb vagy szuggesztívebb előállítását szolgálja. S most mit látunk? Csupa krúdyas képet és hasonlatot, melynek nem reális-plasztikus és végeredményben objektív, ábrázolási funkciója van, hanem oldó, távolító, a hasonlat tárgyát nem kiemelő, hanem egy közös hangulati-zenei-érzelmi közegben elmosó, elringató rendeltetése. Minden új mozzanat nem közelebb visz, hanem távolabb old attól, amiből kiindult;

minden új mozzanat új lírai tartalmat lop belénk; nem konkretizál, hanem éppen ellenkezőleg, a konkrétumot is belemossa, beleoldja az író lelki életének (a mondatok ritmusában is tükröződő) hullámszába. Például: „Délceg királyfiakról, hófehér hercegnőkről sosem mesélt, annál többször kegyetlen rablólovagokról, akik kifosztják az utazó kereskedőket, meg pirosruhás bakókról és egy szökött katonáról, aki csendesen tilinkozik az akasztófa alatt.” Vagy: „Most már nem volt senkim sem, és csendesen ültem a filagóriánál, mialatt a tótleány a két tenyérére támaszkodott és egy távoli gályán termett zsolttárt énekel, amely lassan, mint az ökörnyál, szálldogált a vékony levegőben.”

Nem, Lovik Károly kétségkívül nem volt a magyar irodalom méltatlanul elfelejtett Alain-Fourier-ja, még ha van is benne egy-két olyan hang, amely távolról emlékeztet a

francia íróra (*Árnyéktánc* című novellájában például); de elfelejteni, kiejteni irodalmunkból mégis méltánytalanság volna. Jó író volt; sajnos nem volt eléggé szívósan író ahhoz, hogy igazán kitűnő író legyen. De írt néhány olyan novellát, amelyet novella-irodalmunkban javában kell számon tartanunk, mint a címadót például, *A néma bünt* vagy az *Őszi rózsát*.

Szép és jó és hasznos dolog volt válogatott elbeszéléseit kiadni. Bár adnák ki a század elejének más kitűnő novellistáit is hasonló válogatásokban: Cholnoky Viktort például, vagy a még nála is elfeledettebb (és méltatlanul elfeledett) Cholnoky Lászlót. Annak Trivulzió-novellái, emennek *Tamása* vagy a maga nemében egészen kitűnő *Príkk menyetei útja* című novellája igazán megérdemelné, hogy irodalmunk élő vérkeringésében maradjon.

Rónay György

TOLNAI GÁBOR: VÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

Irodalomtörténeti Tanulmányok 6. sz. Művelt Nép Kiadó Bp., 1955., 189 l.

Irodalomtörténeti tanulmányok, kritikai esszék összegyűjtése régi és hasznos szokás nálunk is, másutt is. Erdélyi János *Pályák és pálmák* c. kötete vagy Gyulai Pál bírálatainak több sorozata nemcsak írójukról vallanak, hanem kitűnően mutatják a kor keresztmetszetét is. Csak dicsérni tudjuk kiadóinkat, hogy újabb ismét vállalkoznak ilyenfajta kevésbé „mutató” könyvek közzétételére is: egy-egy irodalomtörténesz több évi termésének áttekintő szemléjét nyújtják. Az idő hiányával állandóan küzdő szakemberek számára végtelenül hasznosak az ilyen gyűjtőkötetek, hiszen a folyóiratokban szét-szórt anyag összekeresése lassanként munkánk legfárasztóbb részlete lesz. Módot adnak azonban az ilyen kötetek a szerzők számára is, hogy válogassanak, ellenőrizzék magukat, s az évtizedes témát legalább bibliográfiailag kiegészítsék.

Tolnai Gábor kötete nem egészen másfél évtized terméséből válogat: legfrissebb írása a gyökeresen átdolgozott Bethlen Miklós-tanulmány, a legfrissebb talán a *Bernarda Alba házáról* írt kritika a *Cs'lag* 1955 októberi számából. A tizenegy írás egyébként pontosan két tárgykörre korlátozódik: régiebb és legújabb irodalmunk kérdéseit vizsgálja. Tolnai Gábor érdeklődése Balassitól Kazinczyig, valamint a XX. század területéről szereti válogatni stúdiumának tárgyait. A kötet válogatásával egyet érthetünk, bár lett volna még Tolnai Gábornak olyan írása, amelynek a kutatás ma is hasznát venné,

s amelyek a *Végzetes esztendők* c. kis gyűjteményből is hiányoznak. Gondolok itt a *Nyugat* 1940. évfolyamában napvilágot látott Apafi-portréra és a Lázár János tanulmányra, (Erdélyi Tudom. Füzetek). Igaz persze, hogy az első inkább történeti, mint irodalomtörténeti jellegű, a másik esetben pedig a tárgyalt író jelentéktelenebb azoknál a nagyoknál, akikről Tolnai tanulmányai képet adnak.

Tolnai Gábornak a régi magyar irodalommal foglalkozó valamennyi írása jelentékeny mértékben hozzájárult múltunk modern, marxista szemléletének kialakításához. Valamennyi tanulmány tartalmaz olyan megállapításokat, amelyekre ma sűrűn hivatkozunk. Szenczi Molnár Albert Tolnai Gábornak róla adott érdekes rajza nyomán áll előttünk polgári íróként, s nemcsak származását tekintve, hanem stílusában is, mint egy fajta pszichológiai realizmus és bensőségebb, elemző jellegű írásmód kezdeményezője. Nagyon érdekes az, amit Tolnai Gábor Goclenius pszichológiájáról mond, de úgy érezzük, ezt tovább kellene mélyíteni és ellenőrizni, valóban Goclenius hatása-e Molnár Albertnél ez a befelé forduló elmélyedés. Egyet kell vele értenünk abban, hogy Molnárt nemcsak a puritánusok ideológiája, hanem bizonyos fokig az erdélyi emlékirat művészi eredményei előfutárának is tartja.

Ennek az emlékirat-literatúrának csúcspontján Bethlen Miklós áll, róla szól Tolnai Gábor legszebb tanulmánya. Sokoldalúan,

gazdagon elemzi az *Önéletírás* páratlan emberségű szerzőjét, s meggyőzően mutatja be, hogy Descartes és Apáczai nagy tanítványában hogyan lesz irodalomná a kartézianus szellemi disciplina. Ezt a szempontot érdemes lenne tovább fejleszteni, s egybevetni a mi Bethlen Miklósunk különlegesen életteljes emberábrázolását a kortárs La Bruyère portréművészetével. Abban is nagyon igaza van azonban Tolnai Gábornak, hogy sem Apáczai, sem tanítványa nem lehettek következetes kartézianusok, a puritán etika kereteiből ki nem léphettek.

A Rákóczi-tanulmány nyomatékosan kimondja, hogy a fejedelmet hazai szükségletek és nem a grosbois-i vallásos élmények tették íróvá. Ezt az igazságot egyébként a legilletékesebb, Tolnai Béla is elismerte legutóbb éppen folyóiratunk hasábjain. Sikerült annak az igazolása, hogy a buzgó katolikus Rákóczi a protestáns stílushagyományba kapcsolódik, s ennek eszközeivel remekel, különösen szónoki beszédeiben. Egyedül a *Vallomások* háttérbe szorítását érezzük vitathatónak, ennek magasrendű írói teljesítménye részletes elemzést érdemelne. Zolnai Béla beható vizsgálódásai után is: ezt a munkát Tolnai Gábortól kell várunk.

Szép és igaz a jakobinus Kazinczy arcképe, semmi túlzást nem érünk benne, sőt úgy véljük, Kazinczy elvi következetessége bizonyos tekintetben még Batsányiét is felülmúlja. Látszólag ellentmondást kihívó ez az állításunk, de ha meggondoljuk, hogy Kazinczy élete végéig őrizte és sohasem tagadta meg jakobinus ideáljait, nehezen cáfolható. Igaz, hogy Batsányi néhány versében (*A franciaországi változásokra*, *A látó*, *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz*) oly hatalmas erővel foglalta össze a forradalmi haladás elveit, mint Petőfiig senki, de azután lassan hamvába lohadt a láng. Kazinczyt viszont a 2387 napos fogság csak óvatossá tette, de nem megalkuvóvá. Ezért érezzük igaznak Tolnai Gábor megállapítását, hogy a két és fél évtized távlatából megírt *Fogságom naplója* Kazinczy legjelentékenyebb prózai alkotása.

A Balassi-emlékbeszédnek, műfaja következtében, hivatása inkább csak az irodalmi köztudat szentesítéseket összefoglalása lehetett, mégis találunk benne termékeny, továbbvezető gondolatokat. Szellemes Balassinak a nagy reneszánsz lírába való bekapcsolása, helyes a humanizmus pályaalkító jelentőségének hangsúlyozása, ezt ugyanis a népszerű áttekintések általában elhanyagolják. Azzal az állítással, hogy „Balassi külföldi nagy kortársai között egyetlen lírai költő sincs” (8. l.), máshol már vitáztunk. Tolnai Gábor is érzi, hogy élesen fogalmaz, amidőn Balassi vallásos magatartását, Isten-

nel való alkudozását az angol kereskedőéhez hasonlítja. Ez magában véve lehet igaz, de csak ennyit mondani nem elég: az Istennel való alkudozásba megalázkodás, fiúi szeretet, hála, kéréslel vegyül az őszintén hívó Balassi részéről. Vitathatatlan persze, hogy e hit mindig csak a bajba jutott költő ajakán tör elő, s költészetének egészében csekély szerepet játszik.

A modern irodalmi tanulmányok mindegyikének van valami élményszerű, személyes jellege: Kosztolányi, Radnóti Miklós, Garcia Lorca nem irodalomtörténet Tolnai Gábor számára, hanem életének, fiatalságának egy darabja. Ez az élményszerűség biztosítja írásainak művészi veretét is. Megkapó, sugalló, erejű a Kosztolányi-tanulmány; aki egyszer látta valaha a nagy költőt, rábólint: igen, ilyen volt! Pózólo és őszinte, igaz ember és fölüeny Esti Kornél, mindig rohanó és mégis mindenre ráérő nagy gyermek, mindenből kiábrándult bölcs és kétségbeesett művész, aki — mint a középkori példa hőse — reszketve menekült az elkerülhetetlen unikornis vad, a halál elől. Tolnai Gábor szép visszaemlékezésének sikerül egy vasárnap délelőtti látogatás keretében szinte a teljes Kosztolányi-arcképet megrajzolni.

Radnóti Miklóshoz hosszú évek barátsága kötötte a szerzőt, így költői pályáját belülről, szinte versről versre figyelemmel tudta kísérsni. Radnótiról az utóbbi években több jelentékeny tanulmány készült (Koczka Sándor, Lator László), Tolnai Gáboré a lényeg kiténő megragadásával válik ki. Radnótinak a költőtől el nem választható emberi magatartását tudja tömören és meggyőzően bemutatni. „Különös ellentmondás — írja —: Radnóti költészet, mint súly alatt a palma, a folyton sötétedő, komorodó viszonyok között érik, növekszik és jut fel mind ragyogóbb magaslatokra.” (127. l.) Igen helyes, hogy nyomatékosan rámutat: „Radnóti költői hangjának megtalálása, majd kiteljesedése együtt jár kulturális elmélyüléssel.” Az irodalomtörténeti és nyelvészeti tanulmányok, a műfordítás, a magyar klasszikusok beható ismerete alakítják és mélyítik el Radnóti sajátos veretű, egyéni lírájának hangját, távlatait, de még művészi technikáját is. „Oly költői pályának lehetünk tanúi, amelyben a szocialista tudatosság mind fokozódó művészi tudatossággal párosul.” (128. l.)

Radnóti Miklós vezette a szerzőt Federico Garcia Lorcaéhoz is, a fasiszta barbárság nagy spanyol költő-áldozatához. Nemcsak a Radnótiéhoz hasonló életsorsa, hanem az a tény is, hogy a Horthy-korszak Magyarországon egyedül Radnóti lírájában visszhangzottak a nagy spanyol igéi. A róla szóló két tanulmány, különösen ha hozzájuk vesszük

Tolnainak a *Nagyvilág* 1956. évi júniusi számában megjelent újabb esszéjét, Garcia Lorca *Cigány-románcainak* ismertetését, magyar nyelven jóformán egyedül ad képet a spanyol irodalomnak e legújabb halhatatlanjáról. De engedjen meg itt Tolnai Gábor egy lényeges kifogást. Amint a *Bernarda Alba háza* c. Lorca-dramát, egyébként részletesen, taglalja, az az érzésünk, hogy mindig kevesebbet mond, mint amennyit tud róla. Utalásai gyakorta hatnak mentegetőzősként, ha — idő vagy hely hiányában — egy-egy mozzanatot nem fejt ki részletesebben. Milyen érdekes volna a mi „spanyol-talan” magyar világunkban annak a bemutatása, hogyan kapcsolódhat Lorca modern drámája Lope de Vega klasszikus

hagyományába, vagy virtuóz stílusa a barokk-konceptista Gongora technikájához. Értjük Tolnai Gábort, ha talán a jó műfordítások hiánya miatt nem akar vállalkozni erre a feladatra, de az a nézetünk, hogy az eredeti művek alapján készült, *filológiaiilag is részletező* elemzés kiindulópontja lehetne a Lorca-műfordítás nekilendülésének.

Megjegyzésünk egyébként a tartalmas kötet egészére is áll: több nagy igényű mű vázlatát kapjuk benne (Szcenzi Molnár, Bethlen Miklós, Kazinczy politikai arcképe, Garcia Lorca). A kötet címe is erre utal! Irodalomtudományunk érdekében kívánatos, hogy ezeket a szintéziseket mielőbb olvassuk.

Bán Imre

KALAUZ A MAGYAR IFJÚSÁGI IRODALOMBAN

(A mi írónk 6. sz.). Összeállította az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai osztálya. (Budapest, 1957. Országos Széchényi Könyvtár, 192 l.)

Az ifjúsági irodalom — legalábbis minálunk — mostohagyermek az esztétikának is, az irodalomtörténetnek is. A felszabadulás óta ugyan újra meg újra kísérletek történtek a hazai ifjúsági (és gyermek-) irodalom felmérésére, értékelésére, de azért mindmáig inkább kuriózum számba megy az olyan elméleti mű megjelenése, amely irodalmunknak ezzel az annyira fontos területével foglalkozik. Holott túl a szorosan vett esztétikai és irodalomtörténeti szempotokon, a pedagógusoknak, sőt a gyermekeik részére könyvet vásárló szülőknek is régóta szükségük volna tájékoztató művekre, amelyek elkalauzolnák őket a serdületlen és serdülő olvasó rétegek olvasmánylehetőségei közt. Ifjúsági könyvtáraink — ezek az oly tiszteltreméltó munkát végző, kitűnő intézmények — továbbfejlesztéséhez is nélkülözhetetlen a terület feltárása, s könyvkiadásunk nemkevesebb nélkülözi mindmáig az irodalomtörténeti előkészítést. Már csak ezért is örömmel kell fogadnunk ezt a könyvet, amelyet akár első jelentős lépésnek is tekinthetünk ebben a feladatkörben, még akkor is, ha módszerében nem is tudunk mindenben egyetérténi magát meg nem nevező szerkesztőjével. A könyvből ugyanis kiderül, hogy a különböző bennet foglalt tanulmányokat kik írták (*Rudas Klára, D. Szemző Piroška, Terbe Lajos, G. Vészi János és Wendelin Lidia*), még azt is tudomásul vehetjük, hogy lektora *Vargha Balázs* volt, csak éppen az nem áll sehol sem, hogy kié a megvalósítás érdeme, kinek az elgondolása érvényesül az egész könyv szelleme fölött, s kinek kell címezniük különböző kifogásainkat. A címlap szerint: összeállította az

OSZK bibliográfiai osztálya. Ez semmit sem mond, mert egy osztály nem tud szerkeszteni; kollektíve legföljebb ellenőrizni lehet egy szerkesztést, de maga a szerkesztés ugyanolyan egy-személyhez kapcsolódó alkotó munka, mint egy antológia megtervezése, egy kiállítás összeállítása, vagy akár egy újfajta gép megszerkesztése (amelynek úgyszintén mindegyik alkatrészét más-más mesterember készítette). Mert kétségtelen, hogy pl. „A fiatalság irodalma” című tanulmány minden erénye és hibája írójának, G. Vészi Jánosnak nevéhez kapcsolódik, de az semmi esetre sem az ő hibája, hanem a szerkesztőé, hogy ez a tanulmány csak egy amolyan bevezetése az utána következő cikksorozatnak, ahelyett, hogy az egész könyv gerince volna, amelyet azután a többi kisebb-nagyobb íróról csak kiegészítene.

Márpedig mi a következőkben — tudomásul véve a könyv jelentőségét és erényeit — főképp a szerkesztővel fogunk vitázni.

Az elsőbbség azonban az erényeket illeti. A könyv a magyar ifjúsági irodalom klasszikusait tárgyalja, vagyis a halott szerzőkről szól. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a kezdet kezdeteitől a felszabadulásig foglalja össze ifjúsági irodalmunkat. Aligha kell bővebben kifejtteni, hogy milyen fontos úttörő munka ez! Módszerbelileg is a múlttal kell kezdenünk az egész terület felmérését. Viszont — elképzelésünk szerint — az lett volna a kívánatos, hogy a hangsúly a történeti fejlődés összefoglalásán legyen s ezt egészítse ki a legjelentékenyebb klasszikus ifjúsági írók portréja, még hozzá fellépésük sorrendjében. Ehelyett a történeti összefoglalás mind-

össze 8 és fél oldal, s utána következnek — nem történeti sorrendben, hanem a nevek ábécérendi egymásutánjában — a szerzők. Élő íróknál még csak-csak indokolt ez az alfabétikus protokoll, nehogy megsértődjék aki később kerül sorra, de a halottak nem sértődékenyek, így hát semmi sem indokolja, hogy miért is előzi meg mondjuk Bársony István Fáy Andrást. — A tanulmányoknak nevezett cikkek után következik a magyar ifjúsági irodalom történetének fontosabb forrásaira vonatkozó bibliográfia: *D. Szemző Piroska és Wendelin Lídia* igen jó összeállítás, majd a betűrendes név és tárgy-mutatók.

A könyv célját összefoglaló bevezetés (*D. Szemző Piroska*) után következik *G. Vészi János* már említett *A fiatalság irodalma* című történeti összefoglalása. Már csak terjedelménél fogva sem lehet kellő áttekintése a tárgynak, s hangsúlya azokra a kezdetekre esik, amelyek ma már túlnyomó részben csak irodalomtörténeti érdekességek. De az egész kis-tanulmány inkább a tárgykört akarja körülhatárolni, mintsem fejlődését áttekinteni. S ezzel a körülhatárolással sem érthetünk egyet. *G. Vészi János* ugyanis egyáltalán nem vesz tudomást a fiatalság irodalmának két, egymástól igen jól elválasztható világról, meg sem próbálja elkülöníteni a gyermekirodalmat és az ifjúsági irodalmat. Pedig éppen erről a problémáról az utóbbi években is sok szó esett. A gyermekolvasónak *kizárólagosan* a gyermekirodalom az olvasmányanyaga; az ifjúságnak csak *résben* jelenti olvasmányát az ifjúsági irodalom, másrészt már felnőtteknek szóló könyveket olvas. Aki Benedek Elek meséit olvassa, vagy Sebők Zsigmond Mackó-könyveit — annak Shakespeare vagy akár a Jókai-regények nagy része még elérhetetlen. De aki Mark Twaint vagy Vernét, vagy Molnár Ferenc *Pál utcai fiúkját* olvassa, annak ugyanakkor már Jókai, Scott, Dickens, Victor Hugo és a Shakespeare-drámák is olvasmányai. — A határoknak ez a ki nem jelölése hozza magával, hogy az egyes írók taglalásánál ifjúsági íróvá válik nem egy olyan szerző, akit a serdültebb ifjú ugyan szeretettel olvas (és kell is, hogy olvasson), de mégsem mondható ifjúsági írónak. Úgy vagyunk ezzel, mintha a gyermekjátékokról akarnánk értekezni, de nem különböztetjük meg a kisgyermekek játékeit a serdültebbek játékeitól, s ezért a játékok közé kerülhet például rádió vagy az iránytű is, amely ugyan egyáltalán nem játék, de a serdültebb ifjú a játékok mellett már előszeretettel foglalkozik effajta műszerekkel vagy szerkezetekkel is. Tömörkény István például egyáltalán nem ifjúsági író, még akkor sem, ha nem egy írását a fejlettebb értelmű ifjú élvezettel

olvassa s ezért igen helyesen ifjúsági kiadás is készült belőlük. — Van azután még egy ellentmondás a történeti összefoglalás és az azt követő író-jellemzések közt. Az összefoglalás — helyesen — minden műfajbeli alkotásról beszél. A későbbiekben, az íróportrék között, már csak a prózával találkozunk. Az áttekintés például megállapítja, s egyet is kell értenünk vele, hogy „A magyar meseköltészet legnagyobb alkotása: Petőfi János *Vitéze*”, majd ezek után az arcképek között Petőfiíró! nem esik szó, holott külön írói arcképet kap Ambrus Zoltán, akiről a cikk írója (*Rudas Klára*) megállapítja, hogy nem írt ifjúság számára alkalmas regényt. De ha így van, akkor mi szükség van az ő jellemzésére? (A cikk helyesen megállapítja, hogy a *Mozsi Bandi kalandjait* valamikor tévesen ifjúsági regénynek gondolták, de ezt az egykori tévedést elegendő lett volna egy mondatban jelezni, ahelyett, hogy egész fölöslegesen kismonográfiát írjunk az egyébként kitűnő, de ebbre könyvbe sehogyan se tartozó Ambrus Zoltánról.) De hasonlóképpen vagyunk jónéhány olyan íróval, akinek ugyan egyik-másik műve alkalmas ifjúsági olvasmány-nak, sőt esetleg egyenest e célból is íródott — de írója mégsem ifjúsági író. Ilyen esetben indokolt volna magának a könyvnek az elemzése, de merőben fölösleges az írónak széleskörű jellemzése. Legfeltűnőbb ez Molnár Ferenc esetében (*Terbe Lajos* műve). Az igaz, hogy a *Pál utcai fiúk* ifjúsági irodalmunknak talán legkimagaslóbb remekműve, de maga Molnár nem ifjúsági író, és a világon semmi szükség nincs arra, hogy *ebben* a könyvben *Az ördögről*, a *Liliomról* vagy a *Vörös malomról* essék szó, mint ahogy a szerző (vagy az anonim szerkesztő) jóvoltából szó esik. (Azt itt feleslegesnek is vélem kifejezni, hogy nem is tudok egyetérteni mindenben a szerzővel Molnár értékelésében, de ennek bővebb tárgyalása megint csak túlhágná az ifjúsági irodalom tárgykörén, s ha már a megbírált könyv megteszi, a kritika ne kövesse ezt a példát.)

Általában a legtöbb íróportrénak az a hibája, hogy szüntelenül túllépi önhatárait, s az ifjúsági írókat az egész életmű keretén belül igyekszik jellemezni. Ez helyes lenne, ha a könyv az illető íróról szólna, de fölösleges, sőt zavaró ott, ahol a hazai ifjúsági irodalom klasszikus előzményeiről s élő hagyományairól van szó. De ez a veszély már bennelappang abban a módszerben, hogy a hangsúly nem a történeti összefoglaláson, még csak nem is a kimagasló műveken, hanem a szerzőkön nyugszik.

Ebből a szerkesztési elvből következik, hogy a legsikerültebb cikkek azokról az írókról szólnak, akiknek egész életműve az ifjúságot szolgálta. Benedek Elek (*Rudas*

Klára), Gaál Mózes (*Terbe Lajos*) vagy Sebők Zsigmond (*Rudas Klára*) írói arcképe a kötet legsikerültebb írásai, és a dolog természeténél fogva jobban sikerültek azok, amelyek legalább is jelentékeny részben ifjúsági íróról szólnak, pl. Móra Ferencről (*G. Vészi János*), mint a Mikszáthról vagy Krudyról szólók. És külön esetként kell felemlíteni *D. Szemző Piroska* Móricz Zsigmond-tanulmányát, amely rövid általános bevezetés után nagyrésztében valóban Móricz ifjúsági (és gyermek-) írásait taglalja, sokkal alaposabban és tudományosabb hangon, mint a kötet bármely más írásműve. Ezért valahogy ki is esik a könyv egészéből (vagy az egész könyvnek ilyenfélének kellett volna lennie?).

Az egész könyvről azt kell megállapítanunk, hogy egyenetlen. A történelmi összefoglalás nagymértékben hiányos, inkább csak jelzett, mintsem előadott. A régebbi ifjúsági irodalomból például még csak említve sincs Vrabély Ármánd kitűnő és méltatlanul elfelejtett ifjúsági regénye, a *Csudriházi és hudrifalvi Csudr budri Muki urfi kópéságai* ez az első valóban mulatságos hazai ifjúsági regény, amely még az én nemzedékem gyerekkorában is megnevette a fiatal olvasót, miközben kifigurázta a vidéki kisnemesi élet korlátolt-ságát. (Vajon nem lenne érdemes újraolvasni, és talán némi átdolgozással kiadni?) Sas Edét, a *Tányértalpu koma* kalandjainak íróját is igen-igen félkézrel intézi el *Rudas Klára* az egyébként szép és helytálló Sebők Zsigmond-tanulmányban. Másfelől viszont főlöské Eötvös Károlyt kinevezni ifjúsági

írónak, habár kitűnő írásait gyönyörűséggel olvashatja minden serdültebb ifjú.

Ha a külön-külön tárgyalt 26 író névsorát végignézzük, meg kell állapítanunk, hogy egy része egyáltalán nem ifjúsági író, legfőképpen az ifjúság is olvashatja műveiket, más része csak életművének töredékrészevel szól az ifjúsághoz, harmadik része ifjúsági író is, de csak a legkisebb hányada olyan, aki életművének egészével vagy zömével tekinthető ifjúsági írónak. S ezeknél sem különböztetik meg a szerzők a korosztályt, amelyhez az írók szólnak.

Mindennek ellenére egy pillanatig se felejtjük, hogy ennek a könyvnek megjelenése így is jelentős lépés ifjúsági irodalmunk felmérése felé. Csak most már végre meg kellene írni a magyar ifjúsági- és gyermekirodalom történetét, különös hangsúllyal a legjelentősebb művek esztétikai és pedagógiai szempontú elemzésére. E kötet szerzői alighanem alkalmasak lennének erre a munkára is. És ha mostani könyvüket úgy tekintjük, mint előmunkálatot az annyira hiányzó monográfiához — hát akkor hiányosságait is csak az előkészületi tevékenységnek szűkségserű még — végig-nem-gondoltságának kell látnunk, s minthogy eleddig még nincs jobb e tárgyban, hát a monográfia elkészültéig ezt kell hézagpótlóként és nélkülözhetetlenként ajánlanunk pedagógusoknak is, könyvtárosoknak is, szülőknak is. De a szerzők ne tekintsek végelegesnek művüket, habár igen tiszteletre méltó, hogy végre ezt az első lépést megtették.

Hegedüs Géza

DIENES ANDRÁS: A LEGENDÁK PETŐFIJE (TÁJ ÉS EMLÉKEZÉS)

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957. 280 lap, 12 fénykép és 3 helyszínrajz.

Dienes András minden mondatát Petőfi szenvedélyes szeretete hatja át, gyűjtését éppen ezért a valósághoz ragaszkodó pontossággal vizsgálja és rostálja. Fáradhatatlan munkájával szinte a megilletődött személyes ismeretség közelébe férközött Petőfihez s feszült figyelemmel ügyel mindenre, amiből még kihallik a tüneményes élet haldokló emlékezete. A Petőfiről való hagyomány két-fajta: az egyik — a hiteles — egy-két nemzedék múlva kihalt, a másik — a mondai — egyre távolodik a költő igazi valójától s a mese sajátos törvényei szerint alakul. Bár ez utóbbi nem hiteles, a szó tudományos értelmében, mégis ez mutatja igazában azt a helyet, amelyet Petőfi a magyar nép életében jelent: népi hőssé vált, azzá ami lenni akart. Dienes András könyvéről adott beszámolóinkban is a hagyomány e kettős voltát követjük.

A szerző elsősorban a hiteles szájhagyományt gyűjti s, figyeli, miként gazdagszik meg az emlékezés nyomán a költő egy-egy szállásának helye, környezete, miként látták őt azok, akik közül csak kevesen tudták, hogy rendkívüli természeti tüneménnyel találkoztak. Dienes feljegyzéseit a felfedező út izgalma fűti át. Ez az olvasóra is átragad s így Dienes András akarva-akaratlan nemcsak Petőfiről való tudásunkat gazdagítja, hanem irodalmilag is elsőrangút alkot.

Könyvét két részre osztja. Az első részben a Petőfi-hagyomány kezelése, gyűjtése körüli kezdetlegességek, mulasztások és bűnök elkeserítő számadását kapjuk. Igaza van abban, hogy nagyjaink emlékeit méltatlanul kezeljük, bár tagadhatatlan, hogy éppen az utóbbi években sok emlékműzeum, emlékszóba, védetté nyilvánított terület mutatja, hogy az illetékesek is éppen úgy érzik e

helyek kegyeletének művelő hatását, akár csak a szerző. A második részben Petőfi országjárásának nyomában gyűjti az emlékezeseket, amelyek 2—3—4 nemzedék távolából egyre halványabbak. Az emlékezés nemzedékről nemzedékre színtelenebb, szűkszavúbb lesz s igaza van abban a szerzőnek, hogy néhány évtized alatt kihál.

Nem lehet feladatunk, hogy Kiskőröstől Segesvárig kövessük a szerzőt izgalmas és izgatott kutatóútján, hanem inkább csak a gyűjtése nyomán meggazdagodott Petőfi-képről szeretnénk megemlékezni. Az öregek 2—3 nemzedéknyi távolból hagyományozott képe szinte otthonossá teszi a légtört Petőfi körül a mai ember számára is. Fellobbanó lángelméje nem elvont, távoli világban világít, hanem a mindennapok embereinek mindennapos életében, a kopott vagy üde tájak térein. Ez pedig igen nagy érdeme a szerzőnek. Petőfi is, mint minden nagy alkotó — látásunk törvényeihez hasonlóan — a közelséggel, az otthonossággal egyre nagyobb lesz szemünkben, akkor nő meg igazi valójában, ha egészen közel kerülünk hozzá. Dienes András új könyve éppen ezt a közelséget állandósítja azzal, hogy az emlékezést írásba rögzíti. Olyan nagy érdemei vannak Petőfi egyéniségének életbentartásában, amelyek szinte megkövetelik, hogy ismertetésükkor távolabbi dolgokról is elméljünk.

Még az a közelség is, amibe Dienes András segítségével kerülünk Petőfihez, keveset láttat a költőből: pontosabban szólván a benne fogant versből. Ehhez természetesen az sem lenne elég, ha valamilyen csoda folytán Petőfi életének minden percéről hiteles leírás vagy éppenséggel mozgófénykép maradt volna. Esembe jut egy fénykép: Szinyei Merse Pál a *Hóolvadás* tája előtt. A tájról készült festmény csodás, a fénykép semmitmondó, pedig százszor pontosabb, mint az átköltött valóság. Vagy figyeljük pl. Tornyai Jánosnak a *Juss*-hoz készített fényképfelvételeit, láttukra alig jutunk közelebb a *Juss*-drámájához s alig valamivel közelebb Tornyai alkotásmódjához. Ez természetes is, mert az alkotásban mérhetetlenül több van, mint az egyszerű vagy meglepő látványban. Emberi magatartás, sok észrevétlen emlékezés, indulat, szenvedély, költői formák zsongása s ki tudná felsorolni, mi minden viharzik egyszerre, míg az alkotás csendjébe tömörödik. A látvány rendszerint csak ürügye a megbolydult alkotóerőnek. Mindegy, ez is hozzátartozik az alkotás történetéhez. Megható figyelni pl. Dienes András lelkiismeretességét a faluvégi kurtakocsmá vagy *A Tisza* helyszínrajzának felkutatásában. Nem kétséges, hogy a vers leíró jellegű elemei hitelesebbé is válnak rajzai

nyomán: valóban nem mindennapi dolog azt figyelni, hogy a táj látott valósága miként születik újjá a szavak ütemének muzsikájában. Mégis a vers — s ezt éppen a szerző számára nem kell bizonygatni — föléje kerekedik a látott tájnak s terét azok számára is otthonossá teszi, akik nem jártak környékén.

Nézzük most a Petőfi hagyomány másik útját, azt, ahol a mesélés kezd elszakadni Petőfi valóságos életétől s átszövődik az emlékezés őskori elemeivel. Ezeket a mondákat 10—20 évenként újra s újra fel kellene jegyezni, hogy alakulásában figyelhessük meg annak a mondatkörnek kibontakozását, amely már végső soron nem Petőfi-re jellemző, hanem népünk képzeletének természetrajzára. Egyetlen példát szeretnék kiragadni Dienes András gyűjtéséből. E példával külön dolgozatban is fogok foglalkozni, mert benne olyan emlékrög bukkan fel, amely talán még honfoglalás előtti s így megvilágítása régészeti úton is szükséges. B. Kiss Kálmán 75 éves szabadszállási embertől hallott a szerző egy mondatát Petőfi haláláról. Megjegyzi, hogy változatát Csanádból ismeri, de ott egy betyárról mesélték, hogy sírját lovakkal tipratták meg. A Petőfi-emlékezésben is arról van szó, hogy Petőfi sírját egyengetik s egész áldott nap lovas huszárok tiporják, hogy senki sem tudhassa meg, hol is temették el. A munka végeztével már csak ketten emlékeznek, hogy hol volt a sír, ezeket meg a kapitány agyonlöveti. A sír eltítkolásának, gyeppel való egyengetésének, sőt lovakkal való tipratásának gazdag változatait ismerjük keleti rokonnépeink temetési szokásai-ból. A fejedelmi, kagáni temetéseknél pedig állandóan visszatérő mozzanat, hogy megölik azokat, akik ismerik a sír helyét. Később a lovakkal való tipratás nagy, ünnepélyes lovasversenyekké szelidült. Nem kétséges, hogy a Petőfi halálához tapadt emlékrög még pogánykori örökségünk. Nem lehet irodalmi közvetítésről szó, mert azok a példák, amelyek legközelebb állanak hozzá, még szakembereink előtt is csak kevéssé ismertek, nemhogy népolvasmányainkba, tankönyveinkbe utat találtak volna. Kétségtelen, hogy Attila temetésének újabbkorban elterjedt mondájában is vannak hasonló elemek, de nem ebből kerekedett Petőfi köré az idézett monda. Köztudomású, hogy meséink, babonás szokásaink néha váratlan tisztasággal emlékeznek pogánykori szokásainkra s egy-egy új népi hős köré tapadva szívósan élnek ezer esztendő távlatában is. Dienes András gyűjtésében tehát nemcsak a Petőfi monda alakulásának becses emlékét mentette meg, hanem egy olyan temetkezési szokást is, amely honfoglalás előtti, de eddig hazánk területéről nem ismertük emlékét. *László Gyula*

KOMLÓS ALADÁR : IRODALMI ELLENZÉKI MOZGALMAK A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Irodalomtörténeti Füzetek 7. szám. Akadémiai Kiadó Bp. 1956.

A múlt század második felének irodalmi ellenzéki mozgalmaival — legalábbis egy-egy szakaszával — több jelentős tanulmány foglalkozott már eddig is. Nem kevés az az anyag sem, amelyet a jelzett korra vonatkozóan terjedelmesebb összefoglaló munkákban, életrajzi monográfiákban, kisebb-nagyobb cikkekben, polemikus hozzászólásokban elszórtan vagy részletezőbb ismertetésben találunk a hivatalos irodalommal szembenállók harcairól, elvi állásfoglalásairól. E félévszázad irodalmi ellenzékének rendszerező áttekintése, filológiai gondosságu földolgozása azonban mostanáig hiányzott. Komlós Aladár elsőként vállalkozott arra, hogy szélesebb alapozással, a kor általános politikai-társadalmi arculatába beleillesztve, e mozgalmakat folyamatukban, keletkezésüket, megerősödésüket és elhalásukat megvizsgálva összefüggő, teljes képet adjon e sokat vitatott kérdésről.

A konzervatív irodalomtörténetírás nem egy képviselője legszívesebben még azt is kétségbe vonta, hogy irodalmi ellenzéki mozgalmak egyáltalán léteztek, csak féltetések kenyéririgységéről, sértődött írók lázongásáról szeretett beszélni, érdemtelen törtétek csoportját vagy az idővel mindig föloldódó nemzedéki ellentétet, öregk és fiatalok harcát akarta látni — ha egyáltalán meglátta — mindenütt, ahol a hivatalos irodalom képviselőit vagy intézményeit, elsősorban az Akadémiát vagy a Kisfaludy Társaságot támadás érte. Ez az állásfoglalás természetesen legalább annyira fakadt politikai, mint esztétikai, irodalmi szemléletből. A magyar irodalom kettészakadását ugyanis Ady föllépésével már nem lehetett tagadni, a hivatalos kritika tehát magyartalannak, gyökértelennek kiáltotta ki a *Nyugat* irodalmát, Adynak és társainak költészetét idegennek, kívülről importáltak igyekezett föl-tüntetni. A reakciós irodalomtörténetírás nem akarta tudomásul venni, hogy Adyhoz nem idegen, hanem *honi út* vezet, és a 19. század 60-as éveitől már magyar hírnökei, majd később előfutárai, végül harcosai születnek az „új idők, új dalainak”.

Komlós Aladár nagy érdeme, hogy első ízben kísérelte meg ezt a honi utat megrajzolni, azt a folyamatot irodalmunkban, amely a hírnököktől a harcosokig, az előcsatározásoktól Adyék forradalmi áttöréséig vezet. Nem nagy terjedelmű, de problémákban gazdag tanulmányában sikeresen oldotta meg feladatát: világos vonalú, áttekinthető képet nyújtott az ellenzéki írói csoportosulá-

sokról és megmutatta, hogy ezek a mozgalmak nem káros, egészségtelen vadhajtsái irodalmunknak, hanem minden botladozásuk ellenére is egészséhen előremutató törekvések egy olyan korszakban, amikor a tisztánlátást a politikai, gazdasági és kulturális elmaradottság végzetesen akadályozta. Szembetűnő erénye Komlós kis könyvének az a tudatos kutatói módszer, amely végigvonul egész írásán: mindjárt az első lapokon fölveti a legfontosabb kérdéseket és határozott szempontokat ad a további vizsgálódáshoz, a korszak problematikáját teljes bonyolultságában szemléli, kerülve mindenfajta leegyszerűsítést, és végül (ez ugyan természetesen volna minden kutatonál, mégsem árt itt, ennél a témánál hangsúlyozottan kiemelni) nem előregyártott feltételezésekből, irodalomtörténeti illúziókból és legendákból indul ki, hanem adatok és tények gondos tanulmányozása után, bőséges és találó írói megnyilatkozások alapján jut el a következtetésig.

Hogy az elején maradjunk, vegyük szemügyre mi is azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyeket a szerző vizsgálódásainak indításkor fölemlít.

1. Az első és alapvető kérdés: *Mi az irodalmi ellenzék?* Komlós igen röviden válaszol rá: azoknak a többnyire fiatal íróknak a csoportja, akik ki vannak rekesztve az anyagi és erkölcsi elismerésből és azért szembenállnak a hivatalos irodalommal. (5. l.) Sikertelnek látszik ez a summás megállapítás, mégsem fogadhatjuk el így. Mert, ha *csak* ebből állna az ellenzékiség, akkor valóban igazat kellene adnunk Császár Elemérnek és társainak, akik nem voltak hajlandók elismerni az irodalmi ellenzék fogalmát, egyszerűen csak érvényesülni nem tudó, irigykedő zajongókról vagy tehetséges, de szerencsétlen természetű írókról beszéltek. Mi sem áll természetesen távolabb Komlóstól — a fentiek után ezt szinte le sem kellene írni — mint ez a látásmód, mégis, vagy talán éppen ezért nem lehet szó nélkül hagyni ezt az elhamarkodott, helyesebben bővebben ki nem fejtett meghatározást. A tanulmány utolsó fejezetében maga Komlós mutat rá arra, hogy a hivatalos irodalommal, az Akadémiával szembenállók közül jónéhányról pl. Dóczy Lajosról, Herman Ottórol, az Ábrányiakról még azt sem lehet mondani, hogy nem tudtak volna eléggé érvényesülni. A kifogásolt megállapítás valóban helyes szempontot vet föl, amikor arra keres feleletet, hogy mi a különbség a XIX. század első felében lefolyt irodalmi viták és a 60-as évek-

ben, majd későbbi évtizedekben kialakuló és meg-megújuló irodalmi harcok között. „A korábbi harcokat többé-kevésbé egyenlő pozíciójú írók vívták, akiknek erőviszonyai között csak a tehetség mérete és a hívek változó száma okozott különbséget; a későbbiekben a szembenálló írók helyzete feltűnően különbözik.” Igen találó megfigyelés, folytatása azonban — az ugyanis, hogy az irodalmi ellenzéken azokat az írókat kell érteni, akik „ilyen vagy olyan okokból... szegényen, kitagadottan, keserűen néznek a hivatalos pozíció napján sütkérező pályatársaik jól ellátott kis csoportjára” — már csak részben igaz, egészében egyoldalú általánosítás. Komlós a későbbi fejezetek során sohasem mulasztja el, hogy az irodalmi viszonyoknak, a kulturális élet új jelenségeinek társadalmi-politikai gyökereit — ha sokszor csak utalásszerűen is — fölfedje, mégis úgy érezzük éppen itt, az elvi alapvetésnél lett volna igazán helye annak, hogy rámutasson arra a döntő különbségre, amely a 48 előtti és a kiegyezés korának társadalmi-gazdasági szerkezetében és ezzel együtt a korszak irodalmi életében is létrejött. Nyilvánvaló, hogy e változások (a kapitalizálódás gyors folyamata, a polgárosodó, rohamosan fejlődő Budapest, a fővárosi irodalmi központ kialakulása, az irodalom elüzletiesedése, a zsurnalizmus eluralkodása, az irodalmi élet szervezettsége stb.) könnyen érthetővé teszik azt, hogy miért feltűnően más az 1860-as évektől kezdve a szembenálló írók helyzete, mint korábban.

2. E változások mélyebb vizsgálata egyben választ ad arra a kérdésre is, hogy *miért éppen a 60-as évek elején alakul ki az első irodalmi ellenzék*. A konzervatív irodalmi köztudat a hatvanas évek irodalmát egyszínűnek festette meg, és elsőnek csak Reviczky költészetében fedezte fel azt, hogy valami új, a hagyományokkal ellenkező szemlélet jelenik meg. Császár Elemér úgy fogalmazta ezt meg: „Irodalmunk szelleme Petőfi és Arany fellépése óta — ami a negyvenes évek közepére esik — vagy egy félszázadon át egységes, homogén volt. A legnagyobb és legkisebb költőink között csak művészetük értékére nézve volt különbség, de az irányuk egy volt és felfogásukban teljes az harmónia.” A 30-as években első ízben Németh László, majd később néhány fiatal irodalomtörténész disszertációiban, tanulmányaiban szállt szembe ezzel a szűklátókörű nézettel. Ma már nem kétséges, hogy a frontok szétválása nem a nyolcvanas-kilencvenes években, hanem már jóval előbb, még a kiegyezés előtti években megkezdődött.

Minden irodalmi mozgalomnak különösen érdekes szakasza a kialakulás, az új jelenségek első számbavétele. Komlós az irodalmi

ellenzék megszólalását 1862-re teszi, ekkor jelent meg ugyanis Vajda *Polgárosodása*. Igen alapos, megokolt tényekkel világítja meg, hogyan vált az irodalmi élet valóságos választóvívzévé Vajda személye, költészete és általában írói hitvallása, világszemlélete. Munkájának leggazdagabban motívált részei éppen a *Polgárosodás* és az *Önbírálat* harcos írójával kapcsolatosak. Vajda kiemelése természetes is, hisz Vajda nemcsak a legjelentősebb alakja a hivatalos irodalommal szembenálló frontnak, hanem szerepét tekintve is egyedülálló: félévszázadon keresztül — Zilahy Károlytól kezdve Reviczky, Tolnain, Palágyi Menyhértet át több szempontból egészen Adyig — ő kapcsolja össze az egymást követő irodalmi ellenzéki csoportokat.

3. A tanulmány írója következetes és gyümölcsöző eljárással a szerteágazó, igen bonyolult, sokszínű irodalomtörténeti szöveget motívumaira bontja szét, mindenütt igyekszik szétválasztani a személyi mellőzöttségből fakadó ellenszenvet a valóban kimutatható elvi ellentétől. Egyik lényeges célkitűzésének tartja annak tüzetes megvizsgálását: *mennyiben volt az ellenzék egyben politikai-társadalmi ellenzék is*. Komlós a választ az egyedül helyes módszer alapján adja meg, kerülve mindenfajta vulgarizálást, esetenkénti gondos vizsgálat után állapítja meg, hogy az ellenzék és a hivatalos irodalom közti ellentét nem jelenti egyben és főképpen nem minden kérdésben a politikai világnézet síkján a társadalmi haladás és a reakció éles szembenállását. Az ellenzéki írók általában kiegyezésellenesek — enniben feltétlenül előbbre látnak Gyulaiéknál, akik a dualista rendszert tökéletesnek hirdették — mélyebb politikai érettséget, távolabbra szóló progresszivitást azonban ők sem igen mutatnak. Harcuknak nincsen élesen megfogalmazható osztálytartalma, csak távolodnak — a legtöbben a társadalmi lecsúszás különböző fokán — az uralkodó osztálytól, de még azon belül vannak. Támadásaik tüzét nem annyira társadalmi viszonyainkra irányították, hanem elsősorban a korszak hivatalos művelődési politikájára. Nem az uralkodó osztályok ellen, hanem az uralkodó klikkek ellen harcoltak.

Nem árt e fenti megállapításokat hangsúlyozottan kiemelni, mert nem egy irodalomtörténészünk hajlamos az irodalmi ellenzékét egyszerűen teljes egyértelműséggel politikai ellenzékékké fölnagyítani, másrészt jelentőségét aránytalanul eltűzölni.

Ez a történelmietlen szemlélet és az ebből folyó nagyfokú túlbecsülés még a 30-as években kezdődött meg Németh László ismeretes tanulmányaiban (*A Nyugat elődei, Kisebbségben*). Ezekben és Németh László

későbbi írásaiban Zilahy, Vajda és Tolnai mint a mélymagyar kultúra hordozói jelennek meg. Eszerint: „Magyar nézőpont, társadalmi főlészabodítás, új mélymagyar kultúra, európai küldetés: ezek a vonások, melyeket Zilahy Károlytól Veres Péterig vagy Erdélyi Józsefeg a magyar radikalizmus minden nagy képviselőjében megtalálunk.” (*Kélet Népe* 1940. dec. 1.) Ehhez az idézethez alig kell valamit hozzáfűzni, a túlbecsülés oka világos: Németh László a saját irodalmi és társadalmi nézeteihez kereste a magyar irodalomban az őseket. Hasonló cél vezette később, a 40-es évek elején Féja Gézát is, aki pl. egyik cikkében (*Magyarország* 1941. febr. 22.) a „zagyva városiasság” ellen ír, közben dicsőíti Zilahyt, Tolnait és Justhot. Ehhez sem kell magyarázatot.

Részben Németh László nyomdokain, de más ideológiai szándékkal született meg Előd Géza jelentős disszertációja is (1935), amely elsősorban a 30-as években divatos nemzedékfogalom torzító tükrén keresztül vizsgálta a 60-as évek irodalmi ellenzékét, aránytalanul fölerősítette a hivatalos irodalomtól eltérő vélemények progresszív tudatosságát, politikai radikalizmusát és társadalmi, irodalomtörténeti jelentőségét. Ezzel a politikai és irodalmi túlbecsüléssel a felszabadulás után megjelent dolgozatokban is többször találkozunk. Egyes kutatók úgy akarták a konzervatív szemléletnek az ellenzéki mozgalmakra vonatkozó negatív értékelését megsemmisíteni, hogy durva egyszerűsítéssel azt igyekeztek bizonyítani: az irodalmi ellenzék megnyilvánulásaiban a magyar forradalmi demokratizmus megjelenését kell üdvözölnünk. Erről persze szó sincs. Az irodalmi ellenzék legjelentősebb alakjainak működése sem mérhető Dobroljubov vagy Csernisev-szkij hatásához.

4. Irodalmi ellenzéki mozgalmakról lévén szó, a leglényegesebb kérdés mégis csak az: *milyen különbségek voltak a szembenálló frontok közt esztétikai téren.* Komlós külön fejezetben (igaz, elég röviden és vázlatosan) foglalkozik a hivatalos irodalom és az ellenzék írók esztétikai nézeteivel és megállapítja a feltűnőbb eltéréseket. Sokszor nem is olyan könnyű észrevenni a különbségeket, tudományos következetességgel kialakított kétféle esztétikáról nem is beszélhetünk, mégis nyomon kísérhető félvszázadon át az ellenzék esztétikai különvéleménye. Miben nyilvánul ez meg? Világosan meg kell mondani, hogy a szembenállás alapjában véve nem is annyira esztétikai, mint inkább etikai eredetű. Gyakran úgy tűnik, a többnyire fiatal ellenzékiek elsősorban az életről való felfogásukban, emberi magatartásukban, ízlésükben mások, ami persze — hiszen költőkről, írókról van szó —

azt is jelenti, hogy mindez kisebb vagy nagyobb mértékben, költői gyakorlatukban — főképpen tárgyválasztásukban és stílusukban — is egyre erősebben megmutatkozik. Az ellenzéki csoport írói, a szenvedélyes képzelet, a szárnyaló egyniség, a szabad emberi érzések érvényesüléséért harcolnak az irodalomban, és nem győzik eléggé gúnyolni az uralkodó irodalmi klikk tagjainak hűvös józanságát, mértékletességét és dogmatikusságát. A nemzeti klasszicizmus híveivel szemben Zilahy, Vajda, Tolnai az újat, a változást, az állandó fejlődést hangsúlyozzák, — és így végső összegezésben — ha egy-egy kérdésben nem is mutatható ki tisztán a maradiság és haladás szembenállása, — harcuk irodalmunk folyamatában a progressziót szolgálta.

5. Komlós vizsgálódásainak egyik jelentős eredménye, hogy jónéhány, szinte már köztudatba átment állításról kimutatta: nem egyebek, mint *irodalomtörténeti illúziók, legendák.* A megalapozatlan és történelmietlen illúziók „szétrombolását” csak helyeselnünk lehet, egy-két helyen azonban úgy érezzük, vitába kell szállnunk tanulmányával. Komlós pl. azt írja: „Legenda, hogy Zilahy az 1860 körül fellépő ellenzéki írónemzedék irodalmi vezére volt.” Komlós szerint Zilahy egyedül vívta harcait és „az irodalmi ellenzék, amelynek Zilahy a vezére lett volna, csak lelkes irodalomtörténészek képzeleteiben él.” (36. l.)

Ezt nem fogadhatjuk el, a tények az ellenkezőjét bizonyítják, Zilahy körül nemcsak a képzeletben, hanem a valóságban is megtalálható a fiatal, elégedetlen írók csoportja. Elismerem, e csoport tagjai jelentéktelenek, a közös szellemi tartalmat is nehéz lenne kimutatni, de hogy vannak és éppen Zilahy köré csoportosulnak, ez nem legenda, erről minden kortársi visszaemlékezésben olvashatunk. Barátai és küzdőtársai közül többen még ugyanabban az évtizedben meghalnak: Bajza Jenő 1863-ban, Reviczky Széver (a színházi petíció főszervezője, Gyulai egyik leghevesebb támadója) 1864-ben, Zilahy Imre 1867-ben és e szomorú fölsorolás talán arra is választ ad, miért nem mutatható ki tételesen műveikben a közös elvi tartalom. Elhullottak, mielőtt igazán jelentőset alkothattak volna.

Komlós azt is vitatja, hogy Zilahyt fiatal íróársai egyáltalán vezérnek ismerték volna el. Forduljunk ismét a kortársakhoz. Tolnai így ír róla: „az ifjabb írók Zilahyért rajongtak” (*Sötét világ*), Dalmady Győző pedig verset szentel emlékének, amelyben elpanaszolja, hogy halála után „verthad gyanánt vezértelen!” maradtak Zilahy hívei és barátai. Azt hiszem e két rövid idézet is meggyőzően bizonyítja, Komlós téved, amikor itt is legendát gyant.

Nem tudjuk elfogadni a tanulmánynak azt az észrevételét sem, hogy a 60-as években még nincs Gyulai-ügy, „ez csak azután születik meg, — írja Komlós — hogy Gyulai minden hatalmat a kezébe kaparintott s főképp a 80-as években válik irodalmunk központi kérdésévé”. (39. l.) Ezzel szemben azt állítom, hogy már Zilahyék idejében is volt Gyulai-ügy és az ellenzék támadásainak központjában legalább annyira áll Gyulai, mint Arany. Az ún. színházi petíció ügyében pl. valóságos sajtóhadjárat indult ellene. Hogy pedig már a 60-as években is elég tekintélyes irodalmi hatalmasság volt, annak megvilágítására álljon itt Gyulai tisztségeiről a következő lista: A *Szépírodalmi Figyelő* segédszerkesztője, a színiképző aligazgatója és a dramaturgia szaktanára, a nemzeti színház drámabíró bizottságának tagja, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság (igen tevékeny) tagja és végül, de nem utolsó sorban a Magyar Írók Segélyegyletének titkára.

Szólni kell még Komlós munkájának *szervezetéről* is. Bizonyos, hogy nem könnyű egy ilyen összekuszált, ellentmondásos, jórészt adataiban is föltáratlan anyagot elrendezni. Dolgozatában elérte a legfőbb célt: rendet teremtett e rendezetlen kérdésben. Az elvi bevezető és a fejlődéstörténeti szempontú, értékelő záró fejezet közé általában időrendi szára fűzi mondanivalóját és az írók közül csak Gyulai Pálnak szentel — helyesen — külön fejezetet. Igen érdekes, fontos a klikkek korával foglalkozó rész, amelyben a 48 utáni hivatalos művelődési politika tömör vázlatát, a hatalmon levők egymást támogató érdekövetéseinek és tevékenységüknek elem-

zését kapjuk. Az irodalmi mozgalmakat évtizedenkint (60-as, 70-es, 80-as évtizedek, végül a századvég mozgalmi) tárgyalja, majd Gyulai bukásával és újból népszerűvé válásával kapcsolatban rávilágít az ellenzéki-ség elhalásának, illetve új formában és tartalomban való megjelenésének okaira.

Komlós földolgozási módjának előnyei mellett vannak fogyatékoságai is. Hiányérzetünk elsősorban abból fakad, hogy a gazdag anyagú áttekintések nem mindig éreztetik eléggé az irodalmi ellenzék harcainak, vitáinak *mozgalom-jellegét*; különösen áll ez a század utolsó évtizedeivel foglalkozó részekre. Helyenként az egyes írók színes bemutatása, a polemikus cikkek elvi tartalmának szellemes kihámozása mögött eltűnik az irodalomtörténeti folyamat, az írók egymáshoz fűződő kapcsolatainak kibogozása, a baráti és ellenséges csoportosulások megrajzolása.

Végső összegezésben Komlós dolgozatát igen hasznosnak tartjuk, benne a múlt század második felének minden kutatója értékes segítő társat lelhet. Jelentősége sokkal nagyobb, semmint azt kisebb terjedelme (alig több mint hét ív) miatt gondolnánk. Irodalomtörténetünknek egyik legkevésbé föltárt korszakát világította meg, és nemcsak szembenézett a legnehezebb, legbonyolultabb problémákkal, hanem a filológiai megalapozottságú határozott elvi válaszokkal sem fukarkodott. Eredményeit ki lehet — ki kell — egészíteni, néhány megállapítása vitára készíten — ezért külön is örülünk, hogy tanulmánya megjelent.

Bikácsi László

JANCSÓ ELEMÉR: AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVM ŪVELŐ TÁRSASÁG IRATAI

Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955.

Közel negyedszázados fáradhatatlan és részleteredményekben már eddig is gazdag kutató munka koronáját jelenti Jancsó Elemér új kötete. A neves erdélyi irodalomtörténész nagy feladatra vállalkozott, amikor az erdélyi felvilágosodás központi mozgalma, a Nyelvművelő Társaság anyagának összegyűjtését s értékelését tűzte ki célul. A feladat egyszerre követeli meg a szinte légiónyi filológiai aprómunkát s a nagy elvi összefüggéseket meglátó, megragadó szintetikus hajlamot. Jancsó Elemér mintaszerűen pontos, alapos munkája egyik szempontból sem hagy kívánnivalót.

A kötet két főrésze oszlik: Jancsó terjedelmes bevezető tanulmányára s a mintegy háromszáz lapnyi anyagpublikációra, ahol a szerző szemelvényeket közöl a Nyelv-

művelő Társaság hátramaradt irataiból: *Szemelvényeket*, — sajnos — így az anyagnak csak kis hányada kerül közlésre, bár az olvasó s a kutató átfogó képet csak az egész anyag ismeretében tudna alkotni. Mindenesetre Jancsó Elemér közli — helyesen — a társaság alapítására vonatkozó legfontosabb elvi iratokat. (*Egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendéhez; Az erdélyi kézírásban levő történetírók kiadására felállítandó társaságnak rajzolatja a három nemzetbeli méltóságos főrendekhez; A magyar nyelvművelő társaságról újabb elmélkedés stb.*), melyek az első kiadás (1791) óta nem jelentek meg s nehezen hozzáférhetők. Jogosult az első ülések jegyzőkönyveinek közlése is: s hűkröt ad a gyakorlati programról s a szervezeti keretekről. De már az

összes ülés jegyzőkönyveinek — mind az ötvenegynek — publikálása (szemelvényes kötetben!) felesleges: ehelyett fontosabb, az olvasókat és kutatókat jobban érdeklő írásokat közölhetett volna. S miért kerültek be a kötetbe a névsorok (Kéziratkiadó Társaság tagnévsora, A kiadványok terjesztőinek listája, Jötevők névsora, Pártolók névsora stb.) — hisz legtöbbje az utókor számára is holt név? Viszont a nagyértékű, jobbára kiadatlan Aranka György-féle levelezés egyes nélkülözhetetlen darabjait be kellett volna iktatni. (A magyarországi kutatók kivált szívesen látták volna az Erdélyben őrzött, nekünk nehezen hozzáférhető levélnyanyag közlését!) Az ülési jegyzőkönyvek csak merev kereteket adnak, száraz tényeket regisztrálnak, a társaság *élete*, harca, problematikája a levelezésben van. Csak futtában sorolunk fel néhány Arankához írt levelet, amelyek elengedhetetlenül fontosak az erdélyi mozgalom széleshorizontú értékeléséhez: Szatmári Pap Mihályé (1788. VIII. 15.), Róday Gedeoné (1791. II. 14.), Bartzafalvi Szabó Dávidé (1793. II. 13.), Verseyhyé (1794. XI. 18.), a soproni magyar társaságé (1794. XII. 27.), Vitéz Imréné (1794. XII. 31.), Cserey Farkas levelei, Molnár Borbáláé (1795. I. 24.), Földi Jánosé (1795. X. 4.), Görög Demeteré (1795. XII. 15.), Kis János hat levele (1797. VI. 30—1798. VII. 29 közt), Csokonaié (1798. VIII. 4.), Budai Ézsaiásé (1798. IX. 29.), Baróti Szabó Dávidé (1799. V. 29.), Dessewffy Józsefé (1799. VII. 23.) s Döbrenteié (1812. XI. 16.). Még egyes levelek újraközlésétől sem riadtunk volna vissza, e levelek egymásmellettsége adja meg igazán az erdélyi mozgalom húsát-vérét. Mindez azonban kiküszöbölhető, ha — s ezt várva várjuk — a gyűjtemény folytatódni fog, s egy második, esetleg harmadik kötettel bővül. A tárgy fontossága ezt megérdemelné.

Ha a mai papírsínes világban könnyen magyarázható szemelvényes jellegtől eltekintünk, filológiai téren Jancsó Elemér kötetét — különösen mi fiatal kutatók — példaképnek vehetjük. Jegyzetanyaga a részletkérdések egész légiójába vezet be, bizonyító-dokumentáló adatok tengerszeli sokaságát közli. Műve forrásmunka-kézikönyv jellegét nagyban emeli a részletproblémákra vonatkozó széleskörű könyvészeti anyag. Név-magyarázata pedig már-már szinte „bibliographie raisonnée”-vé bővül.

A bevezető tanulmányt is színvonalasnak, higgadttnak, minden túlzott lokálpatriotizmustól mentnek tartjuk. Tanulmányában Jancsó részletesen szól az erdélyi haladó művelődési hagyományokról, gondosan elemezve a régebbi nyelvűvelődési törekvéseket. Összehasonlítja Arankáék mozgalmát Besse-nyei kulturális és nyelvi programjával, majd

rátér a Nyelvűvelődési Társaság történetére. Ezt a szerző három szakaszra osztja fel: 1793—1796 közti, majd 1796—1801, végül 1801—1806 között. Felfogása szerint első szakaszában a Társaság főleg nyelvészeti tevékenységgel foglalkozott, 1796 után pedig a történeti érdeklődés élénkült fel, míg végül a harmadik szakaszban a természettudományi kutatás indult virágzásnak. Külön alfejezetekben tárgyalja Jancsó a társaság viszonyát a felvilágosodáshoz, majd a tagok szépirodalmi és néprajzi tevékenységét is, rámutatva a mozgalom enciklopédikus jellegére. Felsorolja továbbá a társaság megszüntése utáni tervekét, elképzeléseket, kísérleteket is, végezetül pedig behatóan vizsgálja a mozgalom jelentőségét. Jancsó Elemér irodalomtörténetirői kvalitásait nagyban fokozta a marxista módszer elsajátítása. A Nyelvűvelődési Társaság fejlődése összefügg a korabeli társadalmi-politikai mozgalmakkal, s a szerző következetesen igyekszik marxista történeti látással fölfejteti az összefüggések szövedékét. Ha e módszernek kisebb hibái elő-előbukkannak, azok inkább a néhány évvel ezelőtti vulgáris-dogmatikus gyakorlatban keresendő. Így mi túl sommásnak gondolnánk a „burzsoánacionalista” jelzőt Jakab Elek, Perényi József és Rubinyi Mózes tanulmányaira (12. l.), nem tartanók teleplező jellegűnek Sztálin nyelvtudományi munkáit az erdélyi társaságra vonatkozó elméletekkel kapcsolatban (13. l.), s bizonytalannak kevesebb marxista klasszikustól vett citátumot iktatnánk a műbe. (De a mű 1955-ben jelent meg, — könnyű ma e szempontból ítélkezni!)

Úgy hisszük, hogy Jancsó Elemértől várhatjuk a Nyelvűvelődési Társaság monografikus feldolgozását is. Nagy szükség lenne rá, s ki volna erre nála hivatottabb? Legyen szabad ez ismertetés kapcsán arra kérnünk a szerzőt, hogy — ha rászánja magát — új művében szóljon részletesen az anyaországbeli négy magyar társaság működéséről, az erdélyi társaság és a kolozsvári színészet kapcsolatáról, az önképzőkörök, olvasóegyletek tevékenységéről, a társaság s a nagyenyedi, marosvásárhelyi kollégiumok együttműködéséről, Szatsvay Sándor életének befejező szakaszáról, Aranka György népiességéről, a Román Filozófiai Társaságról. E problémákat Jancsó Elemér művében mind felveti, megoldásukhoz helyes szempontokat is ad, de helyszűke miatt behatóbb értékelésre nem kerülhet sor. E problémák pedig mind sarkpontjai a további kutatásnak.

Legyen szabad végezetül néhány tárgyi pontatlanságra, elírásra rámutatni: Batsányi *A látó* c. verse nem 1791-es, hanem későbbi (44. l.), a polgári nézetek üldözése, a titkosrendőrség szigorítása nem 1795-ben kezdődik, hanem korábban (45—46. l.), s 1795 után a

forradalomból való kiábrándulás csak részben fakad a hazai helyzetből, másik egyenrangú komponense a Thermidor utáni francia s európai fejlődés. (Egy új kiadásban bizonyos ismétléseket is el lehet hagyni: így a Társaság enciklopédiámusa a 30. és 50. lapon is szerepel, az eddigi feldolgozások értékelése a 11. és 79. lapon, a Társaság s Aranka működésének reformer jellege a 24. és 51. lapon, a Diána Vadásztársaság szerepe a 23. és 51. lapon.)

Jancsó Elemér rendkívül gazdag műve sokkal színesebbé, árnyaltabbá teszi azt a képet, amellyel az erdélyi felvilágosodásról eddig rendelkezünk. Ugyanakkor az 1790-es évek hazai mozgalmainak, Révai *Planumá-*

nak, Báróczi, Decsy röpiratainak elvi elemzését is megkönnyíti, bemutatva a hazai nyelvművelő s akadémiai törekvések továbbgyűrűzését, eszmei és tárgyi hatását az értelmiség soraiban. Szeretnénk, ha néhány év múlva az erdélyi mozgalom *teljes* anyagát tarthatnánk kezünkben. Reméljük, hogy az illetékesek is megértik a mű folytatásának fontosságát, s segíteni fogják a szerzőt ebbeli szándékában.

Annyi bizonyos, hogy az erdélyi felvilágosodás történetének kutatásához ezentúl — kisebb hiányosságai ellenére — Jancsó Elemér kézikönyve nélkül hozzá sem foghatunk.

Fenyő István

CZUCZOR GERGELY VÁLOGATOTT MŰVEI

A válogatás, az előszó és a jegyzetek Hegedüs Géza munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1956.

Kilencven esztendő s évfordulóról ritkán emlékezik meg az utókor. Annál nagyobb örömmel üdvözöljük Czuczor válogatott műveinek új kiadását, mely felhasználva e szerény évforduló adta alkalmat, újra fellelevenítette a bizony már eléggé elfeledett, egy század távlatában homályba vesztett magyar költő életművét.

Czuczor is azon írók sorába tartozik, kiket az irodalomtörténet számon tart ugyan, az iskolakönyvek megismertetik néhány versét az ifjúsággal — a „Ki áll amott a szirttetőn” verskezdet még évtizedek múlva is ismerősen cseng a fülemben, ha közben talán az író neve feledésbe is merült, s így van ez a *Falusi kislány Pesten* c. verssel is — de, hogy ki is volt valójában a költő, mily szerepe, helye volt a maga korában, erről nem sokat tud a közvélemény.

Pedig művei eljuthattak az olvasókhöz. Több kötete jelent meg már életében is, s halála után két évvel a jó barát, Toldy Ferenc három kötetben adta ki Czuczor költeményeit. (Pest, 1868.) A következő évtizedek Czuczor-kiadványai után 1899-ben Zoltvány Irén rendezte sajtó alá életrajzzal és jegyzetekkel ellátva összes költői műveit. E lényegében kritikai kiadás alapján e században háromszor is megjelentek válogatott művei.¹ Napvilágot láttak ezeken

kívül egyes költeményei, műveinek egyes csoportjai is (népdalok, mesék stb.).

E sok kiadás ellenére miért merülhetett hát többé-kevésbé mégis feledésbe Czuczor Gergely költészete?

„Előfutára és előkészítője tudott lenni a nála is sokkal nagyobb lángelmének” — írja róla az előszó. Ez az elismerés meg is jelöli egyszersmind Czuczor helyét irodalmunk fejlődésében. Életművét csak úgy tudjuk igazán értékelni, költészetének jelentőségét helyesen felmérni, ha nem felejtkezünk el a korról, melyben élt, alkotott, az évtizedekről, melyekben néha elsőként, s mindig hűen, bátran fejezte ki „korának érzeményeit”.

*

Hegedüs Géza igényes előszava emberi közelségbe hozza az olvasóhoz a költő alakját, megeleveníti a kort, melyben élt. Jó ideje ez a legnagyobb terjedelmű Czuczor-tanulmány, melynek a kiadvány jellegéhez mérten szokatlanul nagy terjedelmét (másfél ív) indokolja a szándék: megismertetni, megszerettetni, méltó helyre állítani egy méltatlanul feledésbe merült költői életművet. Élvezetes, tanulságos olvasmány a széles olvasóközönség számára, de haszonnal forgathatják a Czuczor költészetével ismerkedő egyetemi hallgatók is.

Túl azon, hogy megeleveníti számunkra a költő rokonszenves emberi egyéniségét, költészetének jelentőségét négy csomóponton megragadva, rávilágít a reformkor legfőbb problémáira; a reformkor évtizedeinek a gyors érlelődésben egymást fölváltó, egymásból következő legfontosabb kérdéseire.

¹ Czuczor válogatott műveinek kiadásai: Bp. 1903. Franklin. Magyar Remekírók. Vál. és bev. Zoltványi Irén. — Bp. 1928. Franklin. Magyar Klasszikusok. Előszót írta Lányi J. — Bp. é. n. Magyar Népművelők Társasága. Vál. és bev. Kerecsényi Dezső.

A küzdelemre a romantikus nemzeti eposz megteremtéséért, a haladó irodalompolitika melletti harcokra, a népiesség kérdéssére, a forradalmi költészet kibontakozására.

Az ezekről szóló első rész jó összefoglalását adja a korábbi eposz-kísérleteknek, megismertet minket az eposz-író Czuczor munkásságával, jelentőségével. A második, az irodalompolitikai harcokban való részvételével foglalkozó rész már kevésbé ad teljes képet, a kort nem ismerő olvasót nem tájékoztatja arról, mi is volt „a haladó irodalompolitika melletti harcok” lényege. Költészetének ez különben is kevésbé jelentős része, hisz mint az életrajzból is kitűnik, e harcok idején Czuczor nagyobbára vidéken tartózkodik. Az igaz, hogy egyetért Vörösmartyékkel, írásaival, meséi egyes darabjaival támogatja is őket, de még a mesékre nézve is csak megszorítással érvényes az előző következő mondata: „legfontosabbak és legszellemesebbek az irodalompolitikai vonatkozásúak.”

A mesék nagy részében ugyanis — s ezek a mesék sem kevésbé fontosak, vagy kevésbé szellemesek — erőteljes hangot kap írójuk mély demokratizmusa, népi öntudata, népszerűsége. Ha valamiben, hát ebben igazi előfutára Czuczor Petőfiének. Az *Atyám hamvaihoz* c. költeményében — látszik, hogy fontos volt e kérdés számára — büszke öntudattal hangoztatja: „Nemes-címer szobád falán /S fiókodban nem állt nemeslevél.” Petőfi előtt senki a magyar irodalomban nem mondotta ki oly határozottan, hogy a jobbágy, a nem-nemes nem alávalóbb a nemesegnél, mint ő. Senkinél nem találunk oly rokonszenvet, a csak terheket viselő néppel való bensőbb azonosulást, mint nála. Senki Petőfi előtt nem állt ki nagyobb szeretettel a jobbágyok emberibb életéért s nem támadta egyszerűsmind elkeseredettebb haraggal, gúnyal a nemesség és arisztokrácia egy részének önző, csak a maga érdekét szem előtt tartó magatartását, mint ő. Az előző Czuczor-képén e vonás elhalványodott, s ez megmutatkozik a versek válogatásában is. Kimaradt a költemények közül a *Mohács*, a *Zord*, a *Népnevelés* — hogy csak pár legfontosabbat említsünk —, pedig csak ez a költő érkeztetett el 48-ban Petőfi forradalmiságáig, amit Hegedüs Géza — több helyen is — megint igen meggyőzően hangoztat.

Az előző irodalomtörténeti igénnyel íródott, ezért foglalkoznunk kell legvitathatóbb részével, Czuczor népiességét tárgyaló fejezetével is.

Hegedüs Géza — anélkül, hogy nevet említene — Horváth Jánossal, illetve az ő népiességről szóló könyvével polemizál. Csak azért, hogy Czuczor előfutár-jellegének kon-

cepcióját a költő egész életművére kiterjeszthesse, Petőfi közvetlen elődjévé teszi meg. Ehhez először is el kellett mosnia az „előzmények”-ben egyrészt a Kőlcsey, Bajza, Vörösmarty, másrészt Kisfaludy, Toldy és Czuczor népköltészetéről, népdal-írásról valott nézetei közti különbséget. Az előbbieket a műköltészetet akarják gazdagítani, felfrissíteni, eredetibbé, nemzetibbé tenni a népköltészet értékének beolvasztása, átvétele által. Toldyék továbbra is két külön, egymásra nem ható világnak tekintik a két költészetet; céljuk csupán finomabb, szebb dalokat adni a népnek — utánozva és kicsiszolva a nép „durva” dalait. Hogy Czuczornál is csupán erről van szó, arra leg-hivatottabb tanú ő maga, aki népdalai elé írt előszótervezetében ezt nyíltan meg is mondja. Hegedüs Géza előszavában e különbségtevésnek — szándékának megfelelően — nyoma sincs, a különböző nézeteket vallók nevei összekeverednek, (sőt még a kronológiai sorrendbe is hiba csúszik: Vörösmarty népdal-felé fordulása után következik Kőlcsey neve.) Mert hisz Petőfit csak nem lehet ez utóbbi csoporthoz sorolni? Czuczor viszont oda tartozott.

De e két irány nemcsak a népdal-írás céljában, hanem a megvalósítás módjában is eltér egymástól. Bajzaék nézete: a költőnek a népdal-formában is önmagát kell kifejeznie. Toldyéké: a költőnek utánoznia kell a népet, a népdalnak olyannak kell lennie, *mintha* a nép írta volna. Mivel Petőfi költészte az első, Bajzaék elvének megvalósulása, Hegedüs Géza az eddigi véleményekkel polemizálva síkra száll amellett, hogy Czuczor saját érzéseit fejezte ki népdalaiban. De igazolja-e ezt azzal, hogy az elfogadott „helyzetdal” irodalmi kategória Czuczor dalaira való alkalmazását degradálásnak érzi? Az ún. „Paprikás versek”, a népnek írt népies hangú tanácsadó költemények még nem bizonyítják, hogy „ez a hang volt az igazi megtalált költői stílus a számára”. Ezekkel „lehajolt” a néphez; nem is igazi költői alkotások. Hogy rossz versek, azt az is mutatja, hogy egy sem került be a válogatott gyűjteménybe. Az igaz, hogy vannak szép népdalai, de Petőfi nemcsak magasabb szinten folytatta Czuczor népdal-költészetét, hanem minőségileg hozott mást.

*

Válogatott kiadásnál mindig nehéz dolga van a válogatónak. A szűk terjedelem is megköti a kezét s a kettős feladat egyidejű megoldása is megnehezíti a munkát. Egyrészt oly verseket kell közölni, melyek a lehető legteljesebb képét adják a költő életművének, másrészt a válogató a költő „legjelentékenyebb, legidőtállóbb darabjait igyekezett az

érdeklődő olvasóközönség számára kismelni.” Hegedüs Géza e maga elé tűzött második feladatot jól megoldotta — különösen a népdalok kiválogatása nagyon szerencsés, jó érzékre valló munka. A „lírai és elbeszélő költemények” csoportjából hiányzik érzésünk szerint pár költemény, mint azt már fentebb jeleztük. A kihagyott versek művészi tekintetben nem rosszabbak a közölteknél, s a gyűjteménybe való felvételükkel teljesebb képet kaptunk volna Czuczor költészetéről. Örömmel láttuk volna a versek között az *Egy versfaragóra* c. költeményt, Arany rossz-költők elleni verseinek egyik korai elődjét is, mely szellemes, humoros gúnnyal figurázza ki a gondolatnélküli, tehetségtelen csak-azért-is költőcskéket.

Az utószóból megudhatjuk, hogy a versek közlése az 1899-i Zoltványi-féle kritikai kiadás alapján történt. Két költemény azonban most némi változással kerül az olvasó elé. Az első a *Kortekedés* c. vers, melyet a jelenlegi kiadás 12 sorral kibővítve közöl. A kritikai kiadás ez utolsó 12 sort csak jegyzetben ismerteti, mivel csak kizíratban maradt fenn. A vers első kinyomtatott szövegéből e sorok hiányoznak (*Életképek* 1844). Az azóta megjelent kiadások is megtartották a rövidebb szövegváltozatot. Csak helyeseltetjük a vers teljesebb közlését, de a jegyzetben jó lett volna utalni e változtatásra, e 12 sor forrására.

A másik módosítás az *Itélőszék előtt* c. vers egyik szavának megváltoztatása. Erre figyelmeztet is az utószó. A jelen kiadás az „Ő erősebb, tegye meg” helyett „Most erősebb, tegye meg” szövegváltozatot közli, hivatkozva Koltai Virgil Czuczor-életrajzában megjelent szövegre. Hegedüs Géza azzal indokolja ez utóbbi változat nagyobb hitelességét, hogy „ez a forma lehet az eredeti, a hiteles ez felelhet meg a halálra váró, de a nép majdani felszabadulását rendületlen hittel váró költő eszméjének és érzésének.” Nos, ennél a lélektani fikciónál egyéb nem is támasztja alá a változtatás jogosságát. Még inkább kétségbe vonhatjuk e változat hitelességét, ha megnézzük, hogy Koltai

szövegében mennyi pontatlanság van. Pl. a 2. verszak 2. sorában „Hogy *hazámat* megtagadjam” helyett nála „Hogy *szerelmem* megtagadjam” áll, s a pontatlanságot még fokozza a 3. versszak közlésében, ahol nemcsak a kérdéses *Ő* helyett áll *Most*, hanem az *akaszthat* helyett *aggathat* áll, sőt a második és harmadik sor is lett cserélve, mely cserének a többi versszak ritmikái képlete is ellentmond. Koltainál ez utolsó versszak így hangzik: Főbe lőhet, nyakaztathat / *Most* erősebb — tegye meg./ Bitófára fölaggathat. Véleményünk szerint ily hibás közlésnek hitelt adni, s ennek alapján megváltoztatni az ismert szöveget, nem lett volna szabad.

Még csak a jegyzetekről pár szót.

Ha irodalmilag tájékozottak kezébe szánjuk a kötetet, a Zeus-t talán nem kellene magyarázattal kísérni; ha viszont szélesebb olvasóközönséget kívánunk tájékoztatni, nem ártott volna *A sasok és a vakand* c. mesénél utalni arra, hogy mi is az a *Béltéki ház* s a *Tollagi*, mert így sokak előtt értelmetlenné válik a mese. A *Kifakadás* c. vers jegyzetében hiába keressük, mit jelent ez szó: „gedélt hiúságot”. S csekélység, de bosszantó szépséghiba, hogy mindjárt az első vers, a *Kupido* jegyzetében közli velünk a jegyzet, hogy: Napenyészet = nyugat, amit ugyan jó, hogy tudunk, de a magyarázott szó a vers szövegében nem fordul elő.

*

A fenti megjegyzések ellenére komoly nyereségnek tartjuk Czuczor válogatott műveinek új kiadását, mely új olvasókkal ismerteti meg a költőt. Örömmel olvassuk benne a mesék teljes gyűjteményét is, melyekből az eddigi válogatott kiadások csak szemelvényeket közöltek, s ezért eléggé ismeretlenek maradtak. Kár, hogy a kötetnek versekhez jól értő összeállítója (ezt megmutatta a jó válogatás) nem adott rövid esztétikai értékelést Czuczor költészetéről.

Ha talán túl nagy igényeket támasztottunk e kis könyvvel szemben, ennek maga a kötet az oka: megérdemli, hogy felfigyeljünk rá.

Törő Györgyi

ADY, ENDRE VÁLOGATOTT LEVELEI

(Magyar Századok). A leveleket válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Belia György. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1956. 643 l. 24 képpel.

Az emberi életek és lelkek föltárulkozása mindig érdekes, még a legegyszerűbbeké is. Valami ősi kíváncsiság él bennünk, hogy belelássunk embertársainkba, megismerjük sorsukat, lelki életüket, tetteik rugóját. A főlénk magasodó emberi nagyság vagy a hírnév varázsa különösképpen vonzza ezt az

érdeklődést. A cselekvő és az alkotó emberben mindig izgat bennünket a rejtély: mi az a többlet, amely rendkívüli képességüket, tehetségüket teszi, amellyel kiválnak közülünk. Művészek és különösen írók személyes vallomásai, levelei azért olyan érdekesek az olvasók és fontosak a kutatók számára, mert

feltárják az élet és a mű közti rejtett szálakat, a műnek az életben való gyökerezését. A levelezés híd az élet és a mű között, kettős tükör, amelyben gyakran egyszerre látszik mindkettő. Íróink, különösen klasszikusaink leveleinek összegyűjtése és kiadása, az író művébe való beiktatása fölveti a kérdést: része-e a levelezés az írói életműnek, írói, művészi alkotás-e egy személyes jellegű levél? Erdemes-e, szükséges-e kiadni az írók levelezését? Bármelyik ilyen gyűjtemény áttekintése megadja a választ: ha nem is minden levél irodalom, de az bizonyos, hogy mindegyik beletartozik az irodalomtörténetbe. Vannak köztük szép számmal olyanok, amelyek — alkalmi, személyes jellegű mellett is — tárgyak, hangjuk, tartalmuk folytán egyértelműek a tudatos írói alkotásokkal. Mások ellenben csak adatok, források az író életéhez, jellemrajzához vagy valamely művének keletkezéséhez.

Ha e kettősség szempontjából tekintjük az Ady-levelezés első válogatott gyűjteményét, mindkét jelleget megtaláljuk benne. Jó néhány levél az Ady-próza legsajátosabb darabjai közé számít, az anyag zöme azonban a maga időrendi egymásutánjában inkább a költő életének és emberi-művészi fejlődésének képét, hosszsmetszetét adja, vagyis irodalomtörténet. Ezt az oldalt erősíti az is, hogy a gyűjtemény jelentős számban közöl Adyhoz írott leveleket is. Ezek a maguk helyén többé-kevésbé fontosak, akár mint Ady életének, emberi kapcsolatainak dokumentumai, akár mint szellemi, érzelmi ráhatások gerjesztői vagy kirobbantói, s így esetleg egy-egy alkotás sugallói vagy kicsiholói, életre keltői. A gyűjteménynek ezt a vegyes, kétoldalú jellegét tekintve helyesebb, pontosabb és szabatosabb lett volna azt a címet adni neki: Ady Endre válogatott levelezése, vagy: Válogatás, gyűjtemény Ady Endre levelezéséből.

Belia György, mint a jegyzetek előszavából kiviláglik, arra törekedett, hogy „az Ady élete és életműve iránt érdeklődő nagyközönség igényeit kielégítse, tehát, hogy átfogó és igaz képet adjon az olvasónak Ady életéről.” Emellett a kötet válogatását úgy végezte, hogy „a legfontosabb és legjellemzőbb Ady-megnyilatkozások belekerüljenek, s hogy az olvasó mellett az irodalomtörténész is segítségül vehesse ezt a könyvet” (553). (En emeltem ki.) Nyilvánvaló ebből, hogy a válogatás vezérfonala az életrajz volt, s a levelek időrendi egymásutánja a szükségzerű hézagok ellenére is valóban eleven képet ad a költő életútjának fontosabb állomásairól, fordulatairól, harcairól, szenvedéseiről és válságairól, különösen a tizes évek elejéig, amikor súlyosbodó betegsége és egyre romló idegállapota miatt levelei erősen meggyérülnek és megrövidülnek.

Ady levelezése így is legalább két-három kötetre rúg, s ebből az anyagból kellett a válogatónak egy kötetre valót összesűrítenie. Úgy látom, a valóban fontos életrajzi dokumentumok nem is hiányzanak; mellettük azonban elég nagy számban vannak jelentéktelenebb, néhány soros híradások, üzenetváltások is, amelyek apró-cseprő alkalmi ügyekhez kapcsolódnak. (Hogy megmondjam milyenekre gondolok, pl.: 126, 136, 187, 289, 311, 407, 459, 517, 572. sz.). Kétségtelen, hogy az Ady-kutató vagy életrajzíró számára ezek is igen fontosak lehetnek, főként keletkezésük révén, a nyugtalanul ide-oda cikázó Ady tartózkodási helyeinek, elindulásai és megérkezései időpontjának megállapításában. (Máris sok eddig tévesen ismert dátumot igazíthatunk ki a kötet adatai alapján.) Megismerjük azonkívül e súlytalanabb levelekből is Ady apró, mindennapi, emberi gondjait, ügyeit, problémáit, csapongó terveit, fel-felvillanó szándékait, amelyek gyakran elbuknak a körülményeken vagy a maga szeszélyes idegállapotán és akaratának erőtlenségén. Valószínűleg ezek a szempontok vagy egy-egy röpke, fontosnak érzett önjellemző részlet átmentésének szándéka magyarázzák egy válogatott gyűjteményben az egyébként bátran mellőzhető, jelentéktelen levelek közlését.

Olvasó és irodalomtörténész számára egyaránt azok a levelek a legérdekesebbek, legizgalmasabbak, amelyek nem egyszerűen Ady életének külső eseményeiről számolnak be, hanem ahol az ember tárulkodik ki, akár meztelen nyíltsággal, akár leplezett őszinteséggel. Mindkét magatartás egyaránt jellemző lehet egy bizonyos helyzetre vagy lelkiállapotra s magára Adyra is. Egy különös nyugtalanságú, veszedelmesen érzékeny, gyenge akaratú, szeszélyek és pillanatnyi hangulatok-rabja-ember vall magáról ezekben a levelekben, aki éppen ezért szédül mindenféle emésztő, de mámort adó szenvedély örvényébe, s akit szinte nőies idegélettel vert vagy áldott meg végzete. Valóságos vagy képzelt betegségit, örökös testi letörttségét is szinte dicsekedve viselte, talán azért, hogy panaszkodhasson, hogy sajnáltassa, bátoríttassa, tehát: szerette magát. Túlzott anyagi igényei miatt örökké égető, bonyolult, zavaros pénzügyei közt vergődve nem egyszer kényszerült megalkuvásra, sőt alakoskodásra is. Mindezt sokszor maga is sokszor belső szegénykezéssel, tiltakozással érezte. De ugyanakkor a zseni göggyével s természetes gesztussal, jogos adóként fogadta el, vette igénybe mecénásainak támogatását. Csodálatos öntudattal érezte — szinte első írói lépéseitől kezdve — a maga rendkívüli egyéniségét, tehetségét és elhivatottságát.

Tudta és vallotta, hogy elkárhozott életével kell fizetnie az addig ismeretlen vízióért, lelke démonainak fölszabadításáért. S e valamósos levelek éppen a költő titkát villantják föl az emberben, a mindennapok gondjai, politikai és mámorhajszolás, barátok, nők, ellenségek, harcok, betegségek, letörések és új nekibuzdulások közt. Soraik közt ott van már egy-egy vajudó vers első csírája, szavaikból kicsillan egy-egy verscím, kép, szimbólum.

A gyűjtemény jellemző módon mutatja be Ady emberi kapcsolatainak alakulását és mélységét, barátaihoz való ragaszkodását. A levelek mutatói szemléletes „statisztikát” adnak Ady emberi vonzalmairól: legtöbb levélváltása a következő nevekhez kapcsolódik: Ady Lőrincné, Ady Lajos, Brüll Adél, ill. Diósiék, Brüll Berta, Bölöni Györgyek, Boncza Berta, Bíró Lajos, Dénes Zsófia, Hatvany Lajos, Schöpfung Aladár, Sándor Lászlóné.

Emberi dokumentumként különösen meg-rázó a Léda-szerelem magasba röptető szenvedélye, majd egymást tépő pokolzuhanása. A Csinszka-idillbe menekülő, de a házasság korlátaiba már betörni nem tudó öregedő költő keserű kiábrándultsága is fájdalmas, de szinte előre látórend következmény. Csak a Léda-viszony bonyolultságához mérhető az Ady-Hatvany barátság: a kölcsönös nagyra-becsülés, lelki, szellemi vonzódás és az emberi idegenkedés, feszélyezettség vonzása-taszítása közt hullámozó kölcsönös kapcsolat. Új eredménye a gyűjteménynek Ady és a bölcs józanságú Schöpfung barátságának, valamint a Sándor Lászlónéhoz (a versek Nyanyuci-jához) fűződő meleg, szinte gyerekes bizalmú ragaszkodás föltárása.

A közölt levelek jó részét már ismerjük más munkákból (Ady Lajos, Ady Lajosné, Révész, Bölöni, Dénes Zsófia, Hatvany stb.), de így együtt, az időrend egymásutánjába fűzve, sokkal szervezettebb, egységesebb képet adnak. Keretbe foglalásukat, a hézagok magyarázó kiegészítését (különösen Ady utolsó, elvékonyodó életszakaszára vonatkozólag), egy-szóval az „összekötő szöveg” szerepét pedig kitűnően betölti Belia György előszava, az irodalomtörténész tárgyalósságát és a lírai melegséget művészettel ötvöző szép esszéje. Ady életének és egyéniségének egyik leg-sikerültebb megelevenítése ez a tanulmány. Az arcképek egyikén-másikán azonban von-zalom vagy elfogultság érzik. Kár, hogy a korkép, a közéleti viszonyok rajza sem elég éles és határozott; hasonlóképpen elmosódik kissé a politikus, a harcos Ady alakja is.

A gyűjtemény anyagának nagyobb részét az eredeti kéziratból közli Belia. Ez igen fontos és hasznos, különösen a Révész közölte Léda-levelek esetében, amelyeknek számos pontatlanságát és önkényes megváltoztatását

itt helyesbítve találjuk. Ahol lényegesebb el-térések vannak, ott inkább Belianak hiszek. A szövegközlés, amennyire néhány egybevetés alapján megállapíthattam, gondos és pontos. Értelemzavaró sajtóhibát vagy téves olvasat-ot csak 2–3 helyen találtam: 84. l.: *magadnak, magadnak* helyett; 236. l.: *a ne szoríthassuk magunkat... a vágóhidra* mon-datban bizonyára *szorítottassuk* áll az eredeti-ben; 496. l.: elhomályosítja a *remeket*: nyilván *szemeket*.

A levelek keltezése és sorrendbe illesztése alapos vizsgálat és megfontolás alapján történt. Két esetben van talán időrendi csere: a 348. sz. levél 1911. január elején kelhetett, Adynak Pestre érkezése után (l. 363. sz.). Az 540. és 541. sz. levél sorrendje is felcserélendő.

Két helyen történt nagyobb tévedés. A 262. sz. levél nem 1909-ben, hanem való-színűleg 1911. febr. végén vagy márc. elején kelt. Adynak rövid, egyhónapos párizsi tar-tózkodására és menekülésszerű személyes búcsú nélküli távozására céloz a 377. sz. Diósi Ödönhöz írt levél is. Az 1909-es dátum ellen szól a Horváth Jánostól kapott Baróti kötetre és a Leopold-leány képre való utalás is. Leopoldékat ugyanis 1909. októberében látogatta meg Ady Szekszárdon (1.300. sz.). E látogatás előkészítője Jászi Oszkár volt. Az út tervéről szóló levelének (432. sz.) 1913-as keltezése is téves tehát: mint meg-állapítottam, egy Maria Grünbe címzett levél üres borítékjáról gépelték rá tévesen a levél kéziratára. Jászi akkori lakáscíméből, az 1906. februárjában megjelent *Új versekre* való hivatkozásból és a Jászi-levelezés egyik darabjából (Somló Bódoghoz, 1906. márc. 10.), amely szinte ugyanazokkal a szavakkal magasztalja a verseket, mint az Adyhoz írt levél, s emerre utal is, kétségtelenül meg-megállapítható, hogy a 432. sz. levél is 1906. márc. 10. táján kelt.

A megállapított keltezéseken kívül hasonló következetességgel mindenütt szögletes záró-jelben lehetett volna közölni a levelek szöve-gében a rövidítések kiegészítését, feloldását, amint néhány helyen látjuk is. Ez természetesebb, az olvasónak kényelmesebb, mint a jegyzetekben keressélni. De néha a magya-rázat elmarad. A 619. sz. levélben a *f. e. m.* rövidítés nyilván *fene egye meg-et* jelent.

Belia jegyzetekben közli a levelekben levő utalások, nevek, események megértéséhez szükséges magyarázatokat. Az immár bevett szokás ellenére is sokkal szívesebben látnánk ezeket a jegyzeteket közvetlenül a megfelelő levél után; ott nem zavarnának, hiszen efféle kiadványt nem folyamatosan olvas az ember; zavaró; zavaró és bosszantó azonban a foly-tonos hátralapozás. Belia elismerésre méltó nyomozómunkával derített ki igen sok adatot, rejtett vagy már feledésbe merült vonat-

kozást, nagy segítséget nyújtva a kutatóknak. Igen hasznosak a levelekben említett frások megjelenésére stb. vonatkozó tájékoztatások is. Teljességre természetesen nem törekedhetett; néhol azonban mégis hiányoljuk egy-egy homályos részlet, adat, név utalás közelebbi megvilágítását.

Igy például nem ártana tudni, hogy a levelekben többször emlegetett Szilágyi (Sándor) Adynak egyik kedves tanárbarátja volt. A 172. sz. levél egy részlete és 177. sz. levél egésze Adynak 1908. febr. 27-i váradai látogatására vonatkozik, mint a *Holnap* megszületésének egyik előzményére (vö.: *Ady-Múzeum* II. 84). Magyarázatlan marad a 373. sz. levél „darabont-pör” kifejezése is: Ady az 1905–6-i sajtóirodai munkája után járó felmondási összegért pert indított a kincstár ellen (vö.: Lengyel Géza: *Ady a műhelyben* 253–5). A jegyzetekben sok név minden adat nélkül áll, holott nem ismert személyt jelölnek. A nevek néha ismétlődnek a jegyzetekben, néha nem. Ha az olvasó mégis tudni akar róluk valamit, a névmutatóban kell utána nyomoznia. Sokkal könnyebben kezelhető, egyszerűbb és takarékosabb megoldás volna a névmutató kibővítése a személyekre vonatkozó kis adattárra (ilyen lenne kívánatos a kritikai kiadásban is). A 406. sz. levél első mondata („az ország vastagnyakú tanársága is behódolt nekem”) az 1912. májusi zilahi országos református tanargyűlésre céloz, amelynek ünnepi műsorán Ady is fellépett. 463. sz.: Az Adyról szóló képes cikk, ill. önéletrajz az *Érdekes Újság* 1913. szept. 28-i számában jelent meg.

Általában hiányzanak a jegyzetekből a levelek egymásra utalásai, pedig ezek jobban kiemelnék az összefüggéseket, folyamatossá tennék az események rendjét.

A jegyzetekben a hiányok mellett akad jó néhány téves, helyesbítendő adat is. Tájékoztatásul megemlítek egy párat: 3. sz.: Nincs biztos nyomunk, hogy Ady 1900. január előtt lépett volna be a *Szabadság*

szerkesztőségébe. 5. sz.: A levélhez fűzött szerkesztői megjegyzés szövege pontatlanul került a jegyzetbe, Fehér Dezső nyomán. Helyesen I. It. 1956. 368. I. 15. sz.: Nem Bánffy Miklósról, hanem B. Dezsőről van szó. 60 és 67 sz.: Ady Sipos Bélát, debreceni barátját üdvözlí, aki utóda lett a *Nagyvárad* *Naplónál*. 68. sz.: A tréfacsináló versről utólagos kiegészítésként megemlítjük, hogy Lengyel Géza ír róla könyvében (355. l.), szövegét pedig közölte a marosvásárhelyi *Igaz Szó* Ady-száma (1957. 11.sz. 882–5. l.); a vers meg is jelent valamelyik váradai lapban, a levélből ítéletileg a *Szabadságban*. 141. sz.: A levél május 31-i keltezését az magyarázza, hogy a *Budapesti Napló* jún. 1-i számában megjelent bírálatot Kosztolányi előző nap már olvashatta a szerkesztőségben. 162. sz.: A Csáth aláírású cikk nem Adyé, hanem Csáth Gézáé lehet. 251. sz.: Kabos Ilonka *zongoraművésznő*, ma is él külföldön. 276.: *Deutschék*: nem a Hatvani családi cég, hanem Dr. Dénes (Deutsch) Sándor váradai ügyvéd, *A Holnap* elnöke. 306. sz.: *Návay*: nyilván nem azonos a 249. számú levélben említett Návay Lajos politikussal, hanem valószínűleg N. *Atadár*, a Kereskedelmi Minisztérium párizsi megbízottja, közgazdasági író. 314. sz.: Farkas Mihály nem Váradon, hanem a *Debreczennél* dolgozott együtt Adyval. 446. sz.: Az utolsó vers címe helyesen: *Játék, játék, játék*. A névmutatóban Komócsy József neve helyett K. *János* áll. Komócsy egyébként legfőljebb azon a címen lehet Ady földjének nevezni (I. 2. sz. jegyz.), hogy Szatmáron járt iskolába, s rövid ideig ott tanított.

A fogyatkozásokat és kisebb hibákat azonban menti a vállalkozás úttörő volta: először kapjuk együtt az Ady életét és egyéniségét új, igen érdekes módon feltáró levelezés legfontosabb anyagát. Belia szép, becsületes, elmélyedésre valló munkája nagy segítségre lesz így is a kritikai kiadásnak.

Kovalovszky Miklós

SZÜCS SÁNDOR: PUSZTAI SZABADOK

Rajzok a régi Alföld életéből. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1957. 304 lap.

A magyar realista szépróza több jeles művelőjében volt hajlam a szinte néprajztudósi adatgyűjtésre, hiteles számadásra és megörökítésre (*Móricz Pál, Móra, Tömörkény, Móricz Zsigmond*), s Györffy István *Nagy-kunsági krónikájáig* ők ábrázolták a csak a szépirodalom iránt érdeklődő olvasók számára is élvezhetően főleg az Alföld népének ősi életformáját, hagyományait, szokásvilágát és erkölcsait. A néprajzi anyag közvetítése

persze nem elsődleges, s sokszor nem is tudatos céljuk volt. Korábban *Herman Ottó*, majd Györffy, a ragyogó szépirói tehetséggel megáldott szaktudós már kimondottan csak a néprajztudomány anyagát akarta szépirodalmi eszközökkel: vonzó stílussal, novellisztikus előadásmóddal hozzáférhetővé és élvezhetővé tenni mindenki számára. Kísérlete sikerült: széles és szíves olvasótáborra szerzett a néprajztudománynak, s egyben új

műfajt is teremtettt — nevezhetjük „novel-
lisztikus népleírásnak” —, s az új műfajban
„iskolát”. (Más műfajban, de Györfyhez
hasnólóan maradandót alkotott a szegény
emberek krónikása, a szintén alföldi Kíss
Lajos.)

Követői közül Szücs Sándor — műfajban és
szaktudományban egyképpen Györfy tanít-
ványa — ugyancsak nagy szépírói tehetséggel
közli egyre szaporodó könyveiben az övéhez
hasnóló hozzáértéssel, szorgalommal és alapos-
sággal gyűjtött hatalmas néprajzi anyagot, s
hatása sem marad el mesterének hatása
mögött. Új kötetének világa — akár Györfy
iskolateremtő kis könyvéé meg saját eddigi
kötetei — megint csak a Sárrett, a Hortobágy
és a Nagykunság 19. századi világa: a rendi
társadalom börtönének falán kívül élő, azzal
szembenálló, ősi hagyományok, iratlan tör-
vények szerinti közösséget alkotó „pusztai
szabadok”: szilaj pásztorok, betyárok, páká-
szok, útonjárók, „tanyai népek” életének
ábrázolása régi feljegyzések, öreg emberek
emlékezései alapján, — s az ismerős anyag
most is frissen, újszerűen, érdekesen hat.
Hatásának titka nem is anyagában rejlik
elsősorban, hanem előadásmódjában: az élő-
beszéd közvetlenségét idéző, színes, hangul-
latos, fordulatos stílusában, a népi ízeket
maradéktalanul visszaadó nyelvében, legjobb
szépíróinkat megközelítő megjelenítő-képes-
ségében, jellemábrázoló tehetségében, humo-
rában, remek dialógusaiban, a sokszor
mindentalán megmutató szerkesztő-erejében,
s mindehhez még a pusztán szakanyagot
közli fejezeteket is átforrósító tárgyszeretében,
népszerűtetésében. Néha szinte alig lehet
kielemezni, hol a határ, mi az alkati külön-
ség egy-egy Móricz- vagy Móra-novella és e
kötet egy-egy darabja közt. Túlzás nélkül
megengedhetjük magunknak azt a következ-
tetést, hogy Szücs Sándor, ha nem a tudomá-
ny művelését és népszerűsítését érezné
elsősorú és egyetlen hivatásának, könnyen
szerezhetne magának helyet és rangot leg-
jobb szépíróink sorában.

A kötet anyaga nemcsak Szücs szépírói
erényei miatt érdekelheti az irodalomtörté-
netet, hanem azért is, mert részben közvetlen,
részben közvetett formában rengeteg nép-
költési anyagot tartalmaz. Népmeséinkből
ismert motívumok és motívumsorozatok
szerepelnek itt konkrét, a valóságban élt
személyekhez köve, s így bizonyítva, hogy
a népmese valóban népünk társadalmi valo-
ságtudatának, élményeinek és társadalmi
törekvéseinek költői kifejezése. A mindenkit
megtáncoltató csodafurulyás pásztor itt
Tulok Balogh Márton, a múlt század hat-
vanas-hetvenes éveinek nevezetes csárdai
dudása, aki a rakoncási csárdában a betyár-

fogni készülő pandurokat kényszeríti akara-
tuk ellenére táncra dudája szavával, hogy a
betyár közben elinalhasson. (*Csárdai dudá-
sok.*) Az állatok szavát értő mesebeli juhász
Bakó Palkó, a bajomi pákász, — őt tanítja ki
a kakas, hogyan kell benni a kíváncsi asz-
szonnyal. (*Pákászok meséi.*) Néha valóságos
balladákat közvetít Szücs prózában: ilyen,
a műfaji jegyeket kitapinthatóan őrző tör-
ténét például a Pente Pista haláláról és
gyilkosa bűnhődéséről szóló história a *Pász-
torok vetélkedése* című fejezetben. Valóságos
kis dráma Józsa Gyurinak, az irodalomból
jól ismert hírhedt füredi „pajkosnak” az
Úri mulatság című fejezetben elmesélt esete a
nádudvariakkal: a megdöbbentő társadalmi
valóságot leleplező, Mikszáth vagy Móricz
tollára is méltó, drámai feszültségű és szer-
kezetű ábrázolása a felelőtlen úr és a nép
tréfának álcázott, de élet-halálra menő
harcának. Mindezek elsősorban irodalmi, s
csak másodsorban néprajzi alkotások, fel-
dolgozások!

A nem novellisztikus jellegű fejezetek
(*Teletető pásztorok, A pákászokról, A páká-
szok világa, A kik nem vetettek, csak arattak,
A régi Sárrett útjai, Ekével a vizek közt, A rét
pusztulása* stb.) mérhetetlen mennyiségű
anyagot tartalmazó kincsesbányái a szak-
embereknek: néprajzkutatóknak, törté-
néseknek, művelődéstörténészeknek, s
ugyanakkor a nem szakember ismereteit is
tovább gazdagítják a régi Alföld jellegzetes
világáról, amelyre először Györfy, utána
Szücs eddigi kötetei vetettek fényt. E szak-
fejezetek is színesek, előadásmódjuk élvezetes,
érdekes forrásmunka-idézetek, régi rigmusok
és népdalrészletek lazítják-könnyítik a tudomá-
nyos célú anyagközlést. Bár akadna más
tájainknak is Györfyhez és Szücshez mérhető
tehetségű kutatója, leírója és népszerűsítője!

A műfaj jellegzetes darabjai azok a feje-
zetek, amelyekben a néprajzi anyagközlés és
a szépírói előadásmód olyanformán egyesül,
mint — például — *A hortobágyi szent, Pusz-
tai részvényesség, Gulyák, nyájak gyógyítói, Pus-
tai csárdákról* című fejezetekben, ahol az író
bevezetőben egy-két rövid bekezdésben közli
a néprajzi tudnivalót, a társadalmi, művelő-
déstörténeti tény, ismerteti a szokást, a
típust, a jellemvonást, s utána — mindig
konkrét személyekhez fűzött — hagyomá-
nyozott történeteket beszél el a témával kap-
csolatban, annak illusztrálására, bizonyítá-
sára, kiszélesítésére, — a történeteket lazán,
az élő elbeszélésmodot utánozva fűzi össze,
rigmus- és népdalrészleteket illeszt közéjük,
szó a mese fonalába, amelyek tartalmilag
vagy hangulatilag összefüggenek a témával
is, a mese menetével is, — látszólag nem is
szerkeszt, igazában azonban minden egyes
darabnak átgondolt, jellegzetes szerkezete

van. A harmincegynehány „rajzot” a színhely azonosságán kívül az újra meg újra felbukkanó figurák egész sora fogja össze nagy egésszé: az egyik történetben főszerepet vivő alakok a másikkal mellékszereplőkként jelennek meg, mint valami nagy népi *Comédie Humaine*-ben. „Hőseit” szereti, az oldalukon, a pártjukon áll, így foglal maga is — kimondatlanul — állást az adott társadalmi renddel szemben, — s ez a szeretet magyarázza a kötetben itt-ott jelentkező melankólikus hangot: nem a konzervatív tudós sajnálja itt a pusztulásra ítélt társadalmi rendet, hanem az író — szívéhez nőtt hőseit.

Nyelvi gazdagsága szinte elképesztő. Nála mindennap használt köznyelvi szavaink is frissen, sokszor meglepő újszerűséggel illeszkedik be egyéni nyelvébe. Mégis — a nagyközönségnek szánt műről van szó! — a tájszavak túlnyomó többsége esetében hiányát érezzük a magyarázó szótárnak, hiszen e szavak nagy részén, amennyiben az író maga nem értelmezi őket a szövegben — mint például a *lakos*-t (7. l.), az *ilványos*-t (228. l.) —, vagy a szavak környezete nem sejteti vagy magyarázza meg jelentésüket — mint a *felgindárodik* (24. l.), *pocos* (61. l.), *hajcűvésztek* (61. l.), *elaltat* (102. l.), *bagyuzik* (187. l.) esetében —, még a szakirodalomban járatosabb olvasó is könnyen elakadhat. Lásd, (megtint csak például: *sígy* (7. l.), *redia* (9. l.), *verzett* (17., 275. l.), *piszint* (47. l.), *varkus* (119. l.), *híttyes* (142. l.), *gelles* (197. l.), *panukás* (243. l.), *cserepcsik* (244. l.), *sikóci* (255. l.), *fitet* (300. l.).

Eppen a kötetben minduntalan megmutatkozó népi szerkesztő- és ábrázolótehet-

ség, hajlékony nyelvi kifejezőkészség, költői képzelőerő miatt sajnáljuk, hogy Szűcs nem adja meg a szájhagyományok közlőinek nevét, adatait, s nem sorolja fel gazdag nyomtatott és kéziratok forrásanyagát sem, pedig mestere, Györffy, ebben is példát mutat: hogyan lehet egyszerre szakszerűen és népszerűen feldolgozni bármilyen népélettel kapcsolatos témát.

A fejezetek élén látható rajzokat a szerző gyűjtötte népi eredetű ábrázolások nyomán „némileg megegyengetve, egységesebbé téve” *Csikós Tóth* András készítette. A rajzok stílusát az „egyengetés” kétségtelenül egységessé tette, de ugyanakkor, szürkév és jellegtelenné is. Jobb lett volna az eredeti ábrázolásokat adni.

A kötet tipográfiája túlságosan konzervatív. A dialógusokat is folyamatos szöveg formájában közlő hosszú bekezdések szürke tömbszerű hatását csak a versidézetek oldják fel némileg, s azoknak a lap-pároknek a látványa, amelyeken fejezetvég és új fejezet található, vagy új fejezet első két lapja került rájuk, s nincs rajz a fejezet élén, egyenesen elriaszítja az olvasót (34—35. l., 164—165. l., 184—185. l., 264—265. l.).

És még egy megjegyzést. A szerző maga is rámutat előszavában, hogy művét népünk olvasmányának szánta, előadásmódjával is népi múltunk és hagyományaink szélesebb körben való ismertetését kívánta elősegíteni. Kár, hogy a kiadó a szerzőnek ezt a szándékát úgy vélte segíteni, hogy a könyvet — az ötven-százazres példányszámú népszerű kiadványok korában — 2150 példányban jelentette meg.

Szijgyártó László

FÜST MILÁN: EMLÉKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK

Budapest, Magvető Könyvkiadó 1956. 539. l.

A szépprózát író Füst Milán úgy barangol hőseinek lelkivilágában, mint egy ismeretlen földrész kutatója, aki mit lát és tapasztal, lejegyzí gondosan, a látottakat és tapasztaltakat rendbe szedi, érzékelhetővé teszi kapcsolatukat, s ezen a szövevényes szerkezeten mind följebb és följebb hág, honnan már a lélek úgy látszik, mint valami túlvilági csoda — borongós szomorú ragyogásban, az irónia kissé kaján, de mindig együttérző fényében, talán azzal a szándékkal, hogy dokumentálja: mennyire kifürkészhetetlen az emberi lélek; ám mondatainak sodró, majd közbevetett beszédrészeknek váratlanul emelt gátján megtört ritmusai, azután az ismét felhúzott zsilipen tovaúgó hullámai mondat-

nak és gondolatnak rejtelmeket és megoldott titkokat dob az olvasó szeme elé, s e ravaszul szerkesztett ritmusok örvényei még meg is forgatják, hogy minden oldaláról fölmutathassák a lélek rejtelmeinek természetét, legtöbbször erkölcsi tartalmát. A valóság kerül elénk, de nem természetes formátlanságában, vagyis nem a dolgok póre történelme, hanem e történelem szépsége és igazsága; — az amorf valóság szerkezetet kap.

Füst Milán, az *Emlékezések* írója a valóságot a szépprózához hasonló művészi eszközökkel s azével azonos esztétikai megfontolásokkal önti formába, vagyis műalkotássá lényegíti — ahogy ő maga mondja: „műfajjá nemesíti” (257. lap) — az emlékezést. Azt teszi

tehát, amit az alkotás folyamatában a szép-
fró: szerkeszt, vagyis az emlékezés anyagát
kiemeli az idő szférájából, s olyan más szférá-
ba emeli, mely az időt, a történetet egy
— művészi — szemléletmód megnyilatkozásá-
sává képes átalakítani. Úgy „nemesíti mű-
fajjá” az emlékezést, hogy alkalmas motívu-
mot, egy magatartásra utaló gesztust, jellem-
vonást (pl. nevetés — Kosztolányi, 18—24.
lap; félelem az éhenhalástól — Nagy Lajos,
129—137. lap stb.) választ szerkesztő fő-
elemül, s ekörül és ennek segítségével
teremti meg a konstrukciót, azaz magát a
műalkotást — nemcsak a fő szerkezeti
elemek megfelelő elrendezésével, hanem azzal
is, hogy a papírra vetett szónak, beszéd-
résznek megkeresi azt az egyedül lehetséges
helyét, ahol „indulatmenetük” — Füst Milán
gyakran használt kifejezése —, lendületük a
leghatásosabban *ábrázol*, vagyis nem egy-
szerűen leír. Az emlékezésnek így meg-
alkotott szerkezete valóságos erőterként
konstruálja meg a kifejezendő világot, és
félreérthetetlenül nyilatkoztat ki egyszerre
két szemléletmódot is: az emlékezőt és
azét, akire emlékezik, s lehetővé teszi, hogy
apró, jelentéktelennek látszó, de a megfelelő
erővonalak mentén elhelyezett szavak, moz-
zanatok kinyilatkoztató erejűvé váljanak.
Pusztán az idő kategóriájához kötött emléke-
zés lehet izgalmas, hiteles és igaz, sőt jellemző
is, mégsem egyéb, mint események, anek-
doták, epizódok, tehát időben végbemenő
történesek írásbeli rögzítése, — sztenogram
vagy jegyzőkönyv, de nem műalkotás; —
nem teszi azzá tetszetős megírás sem.

Az idő, mint szerkezeti elem, természetesen
nem számúzott az így alkotott műfajban, de
nem egyetlen, hanem egy a többi között, s
alakító, szerkesztő ereje leghatásosabban
abban a távlatban mutatkozik meg, mely az
emlékező és az emlékezés tárgya között
szükségyszerűen adódik; ez a távlat homá-
lyosítja el a tapasztalatot, és teremti meg az
illúziót: szépi, megbocsát és szándékosan
vagy akaratlanul felejt — s fénykép vagy
történelem helyett konstruált kép vagy
cselekmény varázsolódik elénk; — a „Szere-
tet Szépsége és az Emlékezés Fájdalma a két
nemtő”, mely ebben a távlatban a varáz-
slatot véghezviszi (4. lap). Füst Milán nem
véletlenül utal többször is ebben a vonat-
kozásban Goethe *Dichtung und Wahrheit*-jára.

A szűkebb értelemben vett filológia termé-
zetesen joggal elégedetlenkedhetik az emlé-
kezésnek ilyenféle műfajjá válása miatt,
hiszen adatok helyett szemléletmódot, tör-
ténés helyett cselekményt kap; — az általános
értelemben vett filológia viszont joggal
örvendhet, mert a művészen ábrázolt
gesztusból vagy a műalkotás erőterében szer-
kesztett cselekményből többet olvashat ki,

mint egy pontosan és hitelesen leírt adatból
vagy történetből, még akkor is, sőt volta-
képpen csak akkor, ha a távlat elhomályo-
sítja a tapasztalatot; — a művészet *formában*
nyilatkoztatja ki az igazságot és szépséget,
nem pedig jegyzőkönyvileg hitelesített ada-
tokban. A Kosztolányi nevetéséről frott
fejezet (18—24. lap) kitűnő példa arra,
hogy anélkül át műalkotássá az emlékezés
azzal, hogy az idő csak távlatként szerkeszt,
s fő szerkezeti elemek egy gesztus lép elő,
melyben egyszerre nyilatkozik meg Kosztolá-
nyai és Füst Milán szemléletmódja, kettőjük
viszonya a világhoz együttesen és külön-
külön — s viszonyuk egymáshoz. A művész
alkotásában a történelmi alak irodalmi
alakká változik, s amit a műalkotás szerkesz-
tett világában tesz vagy mond, az nem a
nyers valóság ugyan, mégis a legigazabb való-
ság; — egy művészi festmény többet árul el
a modellről, mint a modell fényképe, mert a
forma egyes vonásokat szükségképpen hang-
súlyoz, másokat pedig elhomályosít, s ezzel
láthatóvá tesz olyan tulajdonságokat, melyek
sem az élő alakon, sem fényképén közvet-
lenül nem, csak művészi formába öntésük
révén észlelhetők.

„A realitás fantasztikus” — mondja Füst
Milán (425. lap), ami egyben azt is jelenti,
hogy „a valóság logikus látszata... csak
perspektivikus kép, mely közelről nézve
megszámlálhatatlan érthetlenség, illogikum
összetevőiből alakul ki” (425. lap). A valóság-
nak ebből a természetéből adódik annak
szükségessége, hogy az író új világot szerkesz-
tzen, *formát teremtsen*, „a fantasztikumok
meseországát, amelynek transzponált törté-
netében élelet nonszensze csillog” (426. lap).
Füst Milán nem tagadja, hogy a valóság
„számtalan érthetlenségét”, „illogikumát”
nem vetíthetné elénk az író „kicsinyesen
részletező, pontos krónikás módjára” (426.
lap) is, vagyis a közkeletű értelemben vett
realizmussal, csakhogy „az eszed megáll tőle,
mihelyt az önmaguknak ellentmondó részle-
tek látójává tesz kegyetlenségével” (426. lap).
Nem tagadja tehát a „krónika” szépirodalmi
lehetőségeit vagy jogosultságát, csak éppen
nem ajánlja e lehetőségek használatát, s ő
maga nem él velük, mert az idő vagy az egy-
szerű — gyakran csak látszólagos — kauza-
litás, mint szerkesztési alapelv, nem ad olyan
formát a műnek, melyből félreismerhet-
lenül megismerszik műalkotás volta. A mű-
vész a „krónikában” nem alkot, hanem a
valóság jelenségeit regisztrálja, nem ábrázol,
hanem leír; a sok adattól nem látjuk a
valóság igazi arcát. A művésznek „víziót
vagy általában hallucinációt kell tudnia kel-
tenie bennünk, illetve indulatmeneteket,
enélkül nem művész a művész, s nem mű-
vészet az, amit létrehozott” (480—481. lap).

Ez a rövid foglalatla annak a Füst Milán-i esztétikának, melyet az *Emlékezések* gyakorlatában alkalmaz, s mely a *Tanulmányok* nézőpontjait bizonyos mértékig meghatározza; — bizonyos mértékig csak, mert a *Tanulmányok*ban korántsem nyilatkozik meg ez az esztétika olyan egységesen és ellentmondás nélkül, mint az *Emlékezések*ben. Ezek az ellentmondások többfélék; — egyrészt a *Tanulmányok* néhány megállapítása ellentmond az *Emlékezések*ben szerencsésen és következetesen megvalósított alapelveknek; másrészt gyakran ellentmondásos megállapításokat olvashatunk az egyes tanulmányokban is. Ilyen rövid ismertetés keretében lehetetlen bármelyiket is részletesen kifejtenem, vagy akár csak példával illusztrálnom őket. Egy szembeötlő ellentmondást azonban nem hagyhatok szó nélkül. Ez önmagában is találoan mutatja, hogy a Füst Milán-i esztétika — mikor mások műveit elemzi — a gyakorlatban elveszti objektív jellegét, és szubjektív, sőt impresszionista esztétikává alakul: megállapításai nem anyira filozófiai megfontolásokra alapozódnak, hanem a pillanatnyi érzésekre, hangulatra. Gelléri Andor Endréről írja (257. lap):

„Egyszer egy fiatal művésztől [Gelléritől] azt kérdeztem:

— Csakugyan olyan hatalmas volt-e a nagyanyád, mint a telihold?

— Nem, nem — felelte nevetve —, egyszerű kis öregasszony volt, csak azon a helyen nagyon jól hat ez a szó.

— Rendben van, jó művész leszel — feleltem én.”

József Attiláról pedig ezt írja (431. lap):

„Azon tündööm, hogy mért tesznek e rendkívüli tehetségű ember versei oly hideg benyomást. Mert, hogy a szívemet nem jütik fel, az kétségtelen. Hiszen ennek meg is van a próbája. Kezdem olvasni a következő szép versét:

Már egy hete csak a mamára
gondolok mindig, meg-megállva.
Nyikorgó kosárral öleiben
ment a padlásra, ment serényen.

S már meg volnék hatva. Ám a versben utóbb ez következik:

Most látom, milyen óriás ő —
szürke haja lebben az égen,
kékítőt old az ég vizében.

Ez is szép ugyan, de már le vagyok hűtve.
Egy jó ötletért, egy szép szóért feláldozza az
édesanyját.”

Nincs helyem arra, hogy bizonyítsam, ami meggyőződésem, s éppen Füst Milán esztétikájának segítségével: a verset éppen ez a kifogásolt három sor, ez a látomás — és nem ötlet, mint Füst Milán állítja — teszi nagyvá, műremekké. Ha egy esztétika valamely művet azért tart remekműnek, mert a vizsgált alkotás voltaképpen látomás — maga Füst Milán írja ismét csak Gelléiről (88. lap): „Mert bizony mondom, látomásokból áll ám a művészet, jelenésekből, s aki jól tud jeleníteni, az a nagy művész” —, s egy másik műben pedig éppen ezt a látomást kifogásolja, azért, mert látomás, akkor erről az esztétikáról aligha mondhatjuk azt, hogy következetes vagy objektív. Könnyű volna mentesül fölhozni azt, hogy a Gelléiről frott és általam idézett sorok tíz esztendővel később íródtak a József Attiláról szólóknál; — ám maga Füst Milán teszi lehetetlenné, hogy ezt mentségül el lehessen fogadnunk, hiszen előszavában ezt írja (4. lap):

„...ebbe a könyvbe egyvenhét év művészettel foglalkozó essay-iből és bírázataiból csak azokat vettem fel, amelyekben az esztétikára vonatkozó alapvető mondanivalóim foglaltanak, vagyis megmutatják, hogy a gyakorlatban mint válnak be azok a tanítások, amelyeket Esztétikámban elméletileg leveztettem”.

A *Tanulmányok* — szemben az *Emlékezésekkel* — bizonyos elégedetlenséget kelt az olvasóban: nem azért, mintha a Füst Milán-i — rokonszenves, szellemes és korszerű — esztétika nem válhatnék be a kritikai gyakorlatban, hanem azért, mert ezt az esztétikát Füst Milán nem objektív következetességgel alkalmazza — helyenként eltűri, hogy esztétikai alapelveit hangulata vagy rokonszenve módosítsa, vagy éppen az alapelveknek ellentmondó állításokra kényszerítse.

Füst Milán gondolkodásának logikai tisztaságát, gyakran pedig lélegzetelállítóan gyönyörű bravúrajait azokban a tanulmányokban tapasztalhatjuk leginkább, melyeknek alakjai nincsenek személyileg és időben közel hozzá, mint Gelléri vagy József Attila; — a kortárs gyakrabban téved, mind az utód. Kítűnő Shakespeare- és Tolsztoj-tanulmánya a bizonyíték arra, hogy az utód — minden rajongása és ellágyulása ellenére is — mennyivel tárgyilagosabb a kortársnál; — s lélektani írásai példázzák, milyen kristálytisztá minden gondolata és mondata, ha személytől elvonatkoztatva gondolkodhat.

Az *Emlékezések és tanulmányok* nagyszerű könyv; egy páratlan világirodalmi tájékozottságú és rendkívüli tehetségű író műve; bíráló megjegyzéseimet nem kicsinyes akadémikuskodás iratta velem, hanem csöndes boszszankodás azon, hogy e kítűnő és nagy élményt nyújtó könyvnek is vannak hibái.

Belia György

1. *Eötvös Károly* mellszobrát a balatonfüredi Gyógytérre állította fel a Veszprémi megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. A június 1-én tartott felavatási ünnepélyen Ortutay Gyula, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem rektora mondott beszédet. A szobor Zalai Csiszár János szobrászművész alkotása.

2. *Vajthó László* irodalomtörténeti és pedagógiai működéséről ünnepi ülésen emlékezett meg az Irodalomtörténeti Társaság, Vajthó hetvenedik születésnapja alkalmából. Az ülést 1957. június 20-án rendezték a Kossuth Klubban. Bevezető beszédet mondott Barta János egyetemi tanár, ügyvezető elnök. A volt tanítványok nevében Hegedüs Géza főiskolai tanár tartott megemlékezést. Az egykori tanártársak üdvözlét Benkó Barnabás gimnáziumi tanár tolmácsolta. Végül a Berzsenyi Dániel és a Szilágyi Erzsébet gimnázium növendékei köszöntötték Vajthó Lászlót.

3. *Kóbor Tamás, Szép Ernő és Zsolt Béla* síremlékét 1957. augusztus 23-án avatták föl a rákoskeresztúri izraelita temetőben. Az ünnepségen az Irodalomtörténeti Társaság is képviseltette magát.

4. *Móricz Zsigmond* halálának 15. évfordulója alkalmából Nyíregyházán szeptember 4-én Margócsy József gimnáziumi tanár tartott előadást. Ismertette Móricz gyerekkorának most felkutatott új adatait. Szeptember 8-án Tiszacsécsén koszorúzták meg a Móricz Zsigmond emléktáblát.

5. *Csapláros István* egyetemi professzor-helyettes (Varsó) a magyar irodalom lengyelországi elterjedéséről tartott megbeszélést a Társaság és az Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztálya közös rendezésében, 1957. szeptember 13-án a Kossuth Klubban. A hallgatók több kérdést tettek föl a lengyelországi magyar vonatkozású irodalomtörténeti kutatásokról.

6. A Balatoni Hetek keretében 1957. szeptember 14-én avatták föl *Garay János* emléktábláját a balatonfüredi SZOT üdülő

falán. Az emléktáblánál Barta János egyetemi tanár mondott beszédet, majd az irodalmi estén Keresztúry Dezső tartott előadást Arany Jánosról.

A *Keszthelyi Helikon* 140 éves évfordulójának ünnepén, szeptember 28-án Vargha Balázs mondott emlékbeszédet a keszthelyi művelődési otthonban.

A keszthelyi Helikon emlékmű koszorúzási ünnepélyét szeptember 29-én tartották. Megemlékezést mondott Horváth József, gimnáziumi igazgatóhelyettes.

A balatonboglári Művelődési Otthonban szeptember 14-én, a fonyódi Járási Könyvtárban szeptember 15-én tartottak irodalmi estet a Balatoni Hetek keretében. Kanyar József, a Somogy megyei levéltár igazgatója tartott előadást. Műveikből olvastak fel Fűsi József, Jankovich Ferenc és Takáts Gyula.

7. *Arany János* napokat rendeztek Nagykőrösön a költő születésének 140., halálának 75. és a Walei bárdok megírásának 100. évfordulóján. Ugyanekkor ünnepelte 400 éves fennállását a nagykőrösi gimnázium. 1957. szeptember 15-én délelőtt Dobi István, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke nyitotta meg az ünnepségeket. Szigeti József, a művelődésügyi miniszter első helyettese mondott ünnepi beszédet. A Magyar Tudományos Akadémia nevében Bóka László egyetemi tanár, az Akadémia levelezőtagja mondott üdvözlő szavakat. A gimnázium történetét K. Tóth József gimnáziumi tanár ismertette, majd Trencsényi-Waldapfel Imre egyetemi tanár, akadémikus nyitotta meg a gimnázium épületében újjarendezett Arany János emlékmúzeumot.

Délután az Arany János kultúrotthonban rendezett irodalmi ünnepen Szabó Pál megnyitója után Veres Péter mondott ünnepi beszédet.

16-án a gimnázium ifjúsága megkoszorúzta a református temetőben azokat a sírokat, amelyeknek sírversét Arany János írt.

18-án kirándulást rendeztek a tetétleni halomhoz, amelyről Arany ismert verse szól.

22-én reggel a Városi Tanács díszülésén Szabó Károly, a Pest megyei Tanács elnöke méltatta Arany János emlékét.

Kiállítást rendezett az Arany-évforduló alkalmából a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Történeti Múzeum és a Múzeumok Kiállításrendező Csoportja. Az ünnepélyes megnyitáson október 19-én Fodor József mondott beszédet. A kiállítás rendezését Keresztúry Dezső vezette.

8. Az Irodalomtörténeti Társaság és az Ismeretterjesztő Társulat irodalmi szakosztálya *klub-megbeszélésekét* rendez a buda-

pesti irodalomszakos tanárok és érdeklődők részére a Kossuth Klubban az irodalomtörténeti kutatások új eredményeiről.

9. 1957. VIII. 1. és X. 1. között a következők fizettek tagdíjat:

Bán Imre (25,— Ft)
Bessenyei György (30,—)
Elek István (25,—)
Fehér Ede (10,—)
Kiss István (Kecskemét) (10,—)
Koltai Ferenc (25,—)
Nagy Miklós (25,—)
Sík Sándor (25,—)
Török Bálint (10,—)

Megjelent az ÚJ MAGYAR MÚZEUM első kötete:

HEGEDÜS NÁNDOR

ADY ENDRE NAGYVÁRADI NAPJAI

Korabeli váradi dokumentumok. — Az Ady-irodalom nagyváradi vonatkozású anyagának kritikája. — Ady nagyváradi évei eseményeinek dátumszerű feldolgozása. — Új életrajzi adatok Lédával kapcsolatban. — Ady nagyváradi vitái, pereit.

СОДЕРЖАНИЕ

К. ВАРГА: КАК БЫЛИ ВСТРЕЧЕНЫ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖИГМОНДА МОРИЦ КРИТИКОЙ. Первое десятилетие 1909—1919

В статье анализируются появившиеся в период от 1909—1919 гг. очерки и критики о Жигмонде Морице. Подробно рассматриваются очерки Ади, Бабиц, Марцелл Бенедек, Микша Феньэ, Игнотус, Костоланьи, Дьердь Лукач, а в особой главе излагаются значительные статьи Аладара Шэпфлин о Морице. Первое десятилетие литературы о Морице исследуется прежде всего с той точки зрения, каким образом созерцание Морица о народе, его описание деревни и изображение крестьян были встречены современной критикой. Подчеркивается значительная роль журнала Nyugat (Запад) в признании Морица критикой. Статья в дальнейшем занимается с позицией консервативной критики, оппозиции Морица, и выпадами Иштвана Милотаи, которые были уже ранними предвестиями крайне правых проявлений контрреволюционной эпохи в 1918 году.

Ж. АДАМОВА: ВЕНГЕРСКИЕ ДРАМЫ В ЧЕШСКИХ ТЕАТРАХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ПРОШЛОГО СТОЛЕТИЯ

Статья перечисляет венгерские пьесы, переведенные на чешский язык или же представленные на сцене чешских театров, и занимается со встречей этих произведений, с откликом на них в современной чешской печати.

Первая венгерская пьеса, которая была переведена на чешский язык, это комедия Кароля Кишфалуди: *«Клин клином»*, но она не была представлена в театрах Праги. Первой представленной на чешской сцене венгерской пьесой была комедия Эде Сиглигети *«Роза»* (1869). Ввиду типичного венгерского сюжета пьеса не пользовалась успехом. *«Эзоп»* Йенэ Ракоши (1872) и комедия *«Поцелуй»* Лайоша Доци (1884) также не имели успеха. Первой успешной венгерской пьесой была *«Пролетарь»* Гергеля Чики (1889, Пражский национальный театр), на которую большинство критиков отзывалось с одобрением. Ж. Адамова сообщает венгерский перевод письма Чики директору театра. Большим успехом пользовалась в чешских театрах также и драма Ференц Чепреги, драматизированная им по роману Верне *«По поведению царя»*.

Историческим годом для венгерских драматических произведений в Чехословакии был 1892 год: премьера *«Трагедии человека»* Имре Мадач. С премьерой этой драмы занимается Петер Ракош в особой статье, опубликованной в журнале *«История литературы»* № 3, 1956 г.

Г. Ф. АМБРУШ: ЗОЛТАН АМБРУШ — ТЕАТРАЛЬНЫЙ КРИТИК

В своих критиках Золтан Амбруш стремился служить культу настоящего искусства и хорошего вкуса. Он подвергал строгой критике пьесы, рассчитывающие на эффект, на пошлость публики, но оценил те, в которых он опознал серьезные литературные стремления. В своих критиках он подробно занимался с исполнением ролей почти всех выдающихся венгерских и зарубежных актеров за период 50 лет (1880—1930).

ДИСКУССИЯ

К. Мезши: Вопрос о месте рождения Петэффи в книге. Лайоша Хатвани: Так жил Петэффи.
Ф. Киши: Мөр Иокаи: Новый помещик.

ДОКУМЕНТАЦИЯ

- С. Бохуныкы*: Воспоминания о дежэ сабо.
Д. П. Семээ: Данные о жизни Иштвана Тэмэркень.
Дь. Надьреви: История сбора пожертвований в пользу сирот Вэрэшмарти.
Г. Винце: Выдвижение Иокаи в депутаты в комитате Комаром.
М. Бенедек: Элек Бенедек и Эндре Ади.
Н. Хегедюш: Неизвестные сатирические стихотворения Дьюла Юхас.
А. Диенеш: Легенда о Петэфи в комитате Бекеш.
Дь. Сабо: Примечания Бенедетто Кроче к одному стихотворению Аттила Йожеф.
Л. Добошици: Данные к объяснению сцены в фаланстере драмы «Трагедия человека».
А. Броди: О детстве Арпада Тот.
Дь. Ковач: Аньош и «Повозка Пирош» Ади.

ОБЗОР

Ш. Экхардт: Янош Хорват: Под знаком реформации — *П. Надь*: Очерки Эндре Иллеш — *Дь. Ронаи*: Кароль Ловик: Безмолвный грех — *И. Бан*: Габор Толнай: Очерки и статьи — *Г. Хегедюш*: Путеводитель венгерской юношеской литературы — *Дь. Ласло*: Андраш Диенеш: Петэфи в легендах — *Л. Бикачи*: Аладар Комлош: Литературные оппозиционные движения во второй половине XIX века — *И. Фенье*: Элемер Янчо: Рукописи Трансильванского венгерского общества по соблюдению чистоты языка — *Дь. Тэрэ*: Избранные сочинения Гергеля Цуцор — *М. Коваловски*: Избранные письма Эндре Ади — *Л. Сийдварто*: Шандор Сюч: Свободные люди венгерской степи — *Дь. Белия*: Милан Фюшт: Воспоминания и очерки.

CONTENU

VARGHA KÁLMÁN: APPRECIATION CRITIQUE DE ZSIGMOND MÓRICZ. LA PREMIÈRE DÉCADE: 1909—1919.

La publication présente l'analyse des études et critiques consacrées à Zsigmond Móricz et parues entre 1909 et 1919. Elle s'occupe des écrits de Ady, Babits, Marcell Benedek, Miksa Fenyő, Ignótus, Kosztolányi, György Lukács et, dans un chapitre à part, des importantes études de Aladár Schöpfung sur Móricz. L'auteur examine la première décennie de l'activité littéraire de Móricz surtout du point de vue pour voir quel accueil la critique contemporaine a-t-elle réservé aux manifestations de sa conception populaire, à ses esquisses villageoises, à ses croquis paysans. Il relève le rôle important du périodique „Nyugat” („Occident”) par son appréciation critique. Il traite également des antagonistes de Móricz, du point de vue de la critique conservatrice et de l'attaque d'István Milotay, un présage en 1918 des manifestations du radicalisme d'extrême-droite de l'époque contre-révolutionnaire.

ŽUŽANNA ADAMOVA: DRAMES HONGROIS SUR LES SCÈNES TCHÈQUES PENDANT LA DEUXIÈME MOITIÉ DU SIÈCLE PASSÉ

L'étude passe en revue une à une les pièces de théâtre hongroises traduites en tchèque et représentées sur les scènes tchèques, enregistrant l'accueil qui leur fut réservé et les échos de la presse tchèque contemporaine. La première pièce traduite en tchèque, celle de Károly Kisfaludy: „Oeil pour oeil, dent pour dent” n'est pas parvenue à être jouée à Prague. La première qui y fut effectivement représentée „La rose” par Ede Szigligeti (1869), n'a pas eu de succès à cause de son sujet spécifiquement hongrois. L'„Ésope” de Jenő Rákosi (1872) et „Le baiser” par Lajos Dóczy (1884) échouèrent de la même façon. La première pièce à succès. „Les prolétaires” par Gergely Csiky (Théâtre National de Prague, 1889) fut favorablement accueilli par la plupart des critiques. L'auteur publie la traduction hongroise de la

lettre que Csiky a adressée au directeur du théâtre. Un grand succès fut encore remporté sur les scènes tchèques par la dramatisation d'un roman de Jules Verne due à la plume de Ferenc Csepregy : „Aux ordres du tsar”.

Dans l'histoire des oeuvres dramatiques hongroises en Bohême une date notoire est celle de 1892 marquée par la première représentation de „La tragédie de l'homme” par Madách. Mais ce sujet est traité séparément par une étude de Péter Rákos dans le No 3 de l'année 1956 du périodique „Histoire de la littérature.”

GIZELLA F. AMBRUS : ZOLTÁN AMBRUS, CRITIQUE DE THÉÂTRE

Zoltán Ambrus s'est efforcé de servir par ses critiques la cause de l'art pur et du bon goût. Il a soumis à une critique écrasante les oeuvres à la recherche des effets faciles, abusant de la manque de goût du public et n'a apprécié que celles sur lesquelles il croyait voir l'empreinte d'efforts littéraires sérieux. Pendant les 50 ans de 1880 jusqu'en 1930 il s'est occupé dans ses critiques d'une manière approfondie de presque tous les acteurs éminents hongrois et étrangers.

DÉBAT

Károly Mezősi : La question du lieu de naissance de Petőfi, puisée dans le livre de Lajos Hatvani : „C'est ainsi qu'a vécu Petőfi”
Ferenc Kiss : „Le nouveau Chatelain” de Mór Jókai.

NÓTES ET DOCUMENTS

Szeffi Bohuniczky : Histoire de la Litetrature 1958. No 1 souvenirs de Dezső Szabó
Piroska D. Szemző : Données concernant la vie de István Tömörkény
György Nagyrévi : Histoire de la collecte en faveur des orpheline de Vörösmarty
Géza Vincze : Jókai candidat aux élections législatives de Komárom
Marcell Benedek : Elék Benedek et Endre Ady
Ferdinand Hegedüs : Épigrammes inconnues de Gyula Juhász
András Dienes : Une légende de Békés sur Petőfi
György Szabó : Remarques de Benedetto Croce sur un poème de Attila József
László Dobossy : Contribution à l'interprétation de la scène du phalanstère dans „La tragédie de l'homme” de Madách
Árpád Bródy : De la jeunesse de Árpád Tóth
Viktor Kovács : „La voiture rouge” de Ányos et de Ady

REVUE

Sándor Eckhardt : Sous le signe de la Réformation
Péter Nagy : Études de Endre Illés
György Rónay : Károly Lovik, Le péché muet
Imre Bán : Gábor Tolnai, Esquisses et études
Géza Hegedüs : Guide à travers la littérature hongroise écrite pour la jeunesse
Gyula László : Le Petőfi de légende
László Bikácsi : Aladár Komlós, Mouvements d'opposition littéraires pendant la deuxième moitié du XIXe siècle
István Fenyő : Elemér Jancsó, Papiers de la Société transylvaine hongroise pour le culte de la langue
Györgyi Törő : Oeuvres choisies de Gergely Czuczor
Miklós Kovalovszky : Lettres choisies de Endre Ady
László Szigyártó : László Szűcs, Le grand air des Pousztas
György Bellá : Milan Füst, Mémoires et études
Cronique mondaine

INHALT

KÁLMÁN VARGA: KRITISCHE WÜRDIGUNG DES ZSIGMOND MÓRICZ. DAS ERSTE JAHRZEHNT 1909—1919.

Die Abhandlung analysiert die über Zsigmond Móricz vom Jahre 1909 bis 1919 erschienenen Studien und Kritiken. Sie befasst sich ausführlich mit Schriften von Ady, Babits, Marcell Benedek, Miksa Fenýó, Ignóty, Kosztolányi, György Lukács und in einem besonderen Abschnitt mit den bedeutsamen Móricz-Studien von Aladár Schöpflin. Sie untersucht das erste Jahrzehnt der Móricz-Literatur in erster Reihe von dem Standpunkte aus, wie die zeitgenössische Kritik seine Volksbetrachtung, Dorfskizzen, Bauernschilderungen aufnahm. Sie hebt die bedeutende Rolle der Zeitschrift *Nyugat* in ihrer kritischen Anerkennung hervor. Sie befasst sich auch mit der Opposition von Móricz, mit dem Standpunkt der konservativen Kritik und mit István Milóty's Angriff, welcher ein frühes Anzeichen der extrem-rechtsradikalen Kundgebung vom Jahre 1918 des gegenrevolutionären Zeitalters war.

ŽUŽANNA ADAMOVA: UNGARISCHE DRAMEN AN DER TSCHECHISCHEN BÜHNE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES VORIGEN JAHRHUNDERTES

Die Abhandlung nimmt der Reihe nach die ins tschechische übersetzten, an den tschechischen Bühnen aufgeführten ungarischen Schauspiele, befasst sich mit der Aufnahme dieser Werke und mit dem Echo der zeitgenössischen tschechischen Presse. Das erste ins tschechische übertragene ungarische Schauspiel von Károly Kisfaludy: „*Wie du mir so ich dir*“ (Szeget szeggel) gelangte nicht zur Aufführung in Prag. Das erste an tschechischer Bühne aufgeführte ungarische Schauspiel war „*Die Rose*“ von Ede Szigligeti (1869). Dieses Stück hatte keinen Erfolg wegen seines spezifisch ungarischen Sujets. „*Aesopus*“ von Jenő Rákosi (1872) und „*Der Kuss*“ von Lajos Dóczy (1884) hatten ebenfalls keinen Erfolg. Das erste erfolgreiche ungarische Stück „*Die Proletarier*“ (A proletárok) (Prager Nationaltheater, 1889) von Gergely Csíky wurde von der Mehrheit der Kritiker mit Beifall aufgenommen. Ž. Adamova bringt die ungarische Übersetzung des an den Theaterdirektor gerichteten Briefes von Csíky. Grossen Erfolg erntete auch an den tschechischen Bühnen ein von Ferencz Csepreghy dramatisierter Verne Roman: „*Auf Befehl des Zaren*.“

In der Geschichte der ungarischen dramatischen Werke in Böhmen ist 1892 ein bedeutendes Datum: Erstaufführung der „*Tragödie des Menschen*“ (Az ember tragédiája). Doch damit befasst sich eine separate Studie von Péter Rákos in der 3. Nummer des 1956. Jahrganges der Zeitschrift „*Irodalomtörténet*“.

GISELLA F. AMBRUS: ZOLTÁN AMBRUS DER THEATERKRITIKER

Zoltán Ambrus bemühte sich in seinen Kritiken den Kult der wahren Kunst und des guten Geschmackes zu dienen. Er kritisierte in scharfer Weise die nach Effekten haschenden und auf die Geschmacklosigkeit des Publikums abzielenden Werke, würdigte aber jene in welchen er ernsthafte literarische Bestrebungen erblickte. In seinen Kritiken befasste er sich ausführlich mit den Darbietungen fast aller hervorragenden ungarischen und ausländischen Schauspieler während den 50 Jahren von 1880 bis 1930.

DISKUSSION

Ferencz Kiss: Mór Jókai: Der neue Gutsherr.
Károly Mezősi: Die Frage des Geburstortes Petőfi's aus dem Buche Lajos Hatvanis: So lebte Petőfi.

DATEN UND BEITRÄGE

Szeji Bohuniczky: Erinnerung an Dezső Szabó.
Piroska D. Szemző: Daten des Lebenslaufes des István Tömörkényi.
György Nagyrevi: Geschichte der Sammlung zugunsten der Vörösmarty Waisen.
Géza Vincze: Jókai wird zum Deputierten in Komárom kandidiert.
Marcell Benedek: Elek Benedek und Endre Ady.
Nándor Hegedüs: Unbekannte Epigramme von Gyula Juhász.
András Dienes: Eine Békésér Petőfi Legende.

György Szabó : Bemerkungen des Benedetto Croce über ein Gedicht von Attila József.
László Dobossy : Beitrag zur Auslegung der Phalanster Szene in Madáchs „Tragödie des Menschen“.
Árpád Bródy : Aus der Jugend von Árpád Tóth.
Győző Kovács : „Der rote Wagen“ von Anyos und Ady.

RUNDSCHAU

Sándor Eckhardt : János Horváth : Im Zeichen der Reformation.
Péter Nagy : Studien von Endre Illés.
György Rónay : Károly Lovik : Die stumme Sünde.
Imre Bán : Gábor Tolnai : Skizzen und Studien.
Géza Hegedüs : Führer durch die ungarische Jugend-Literatur.
Gyula László : András Dienes : Der Petőfi der Legenden.
László Bikácsi : Aladár Komlós : Literarische oppositionelle Bewegungen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts.
István Fenyő : Elemér Jancsó : Schriften der siebenbürgisch-ungarischen Gesellschaft für Sprachkultur.
Györgyi Törő : Ausgewählte Werke von Gergely Czuczor.
Miklós Kovalovszky : Endre Ady's ausgewählte Briefe.
László Szigyártó : Sándor Szűcs : Das Freie der Puszta.
György Belia : Milan Füst : Erinnerungen und Studien.
Gesellschaftsnachrichten.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

Kézirat beérkezett: 1957. X. 25. — Terjedelem: 17,5 (A/5) ív + 8 oldal mű melléklet

44148/58 Akadémiai Nyomda, V. Gerlőczy u. 2. — Felelős kiadó: Bernát György

IRODALOMTÖRTÉNET

1958.

1. SZÁM

<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond kritikái fogadtatása.....	1
<i>Zuzana Adamová</i> : Magyar drámák a cseh színpadon a múlt század második felében	23
<i>Fallenbüchelne Ambrus Gizella</i> : Ambrus Zoltán, a színikritikus.....	31

VITA

<i>Mezősi Károly</i> : Petőfi szülőhelyének kérdése Hatvany Lajos : Így élt Petőfi c. könyvében	36
<i>Kiss Ferenc</i> : Jókai Mór: Az új földesúr	59

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bohuniczky Szeji</i> : Emlékezés Szabó Dezsőre.....	77
<i>D. Szemző Piroška</i> : Adatok Tömörkény István életéhez	108
<i>Nagyrévi György</i> : A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története.....	113
<i>Vincze Géza</i> : Jókait követnek jelölik Komáromban.....	122
<i>Benedek Marcell</i> : Benedek Elek és Ady Endre	124
<i>Hegedűs Nándor</i> : Juhász Gyula ismeretlen bökversei.....	125
Egy békési Petőfi-legenda (Közli Dienes András).....	145
<i>Szabó György</i> : Benedetto Croce megjegyzései József Attila egy verséhez.....	146
<i>Dobossy László</i> : Adalék Az ember tragédiája falanszter-jelenetének magyarázatához	149
<i>Bródy Árpád</i> : Tóth Árpád gyerekkoráról.....	151
<i>Kovács Győző</i> : Ányos és Ady „piros szekere”.....	152

SZEMLE

<i>Eckhardt Sándor</i> : Horváth János : A reformáció jegyében	153
<i>Nagy Péter</i> : Illés Endre tanulmányai.....	156
<i>Rónay György</i> : Lovik Károly : A néma bűn	160
<i>Bán Imre</i> : Tolnai Gábor : Vázlatok és tanulmányok.....	163
<i>Hegedűs Géza</i> : Kalauz a magyar ifjúsági irodalomban	165
<i>László Gyula</i> : Dienes András : A legendák Petőfije	167
<i>Bikácsi László</i> : Komlós Aladár : Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében	169
<i>Fenyő István</i> : Jancsó Elemér : Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai.....	172
<i>Törő Györgyi</i> : Czuczor Gergely válogatott művei.....	174
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Ady Endre válogatott levelei.....	176
<i>Szifygyártó László</i> : Szücs Sándor : Pusztai szabadok.....	179
<i>Belia György</i> : Füst Milán : Emlékezések és tanulmányok.....	181

TÁRSASÁGI HÍREK

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

Irodalomtörténeti Közlemények 1957/4. szám

Czine Mihály: A novellista Móricz Zsigmond első lépései.
Perjés Géza: Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához.
Varga Imre: Amadé-versek kéziratos énekgyűjteményeinkben.
Tömöry Márta: Az egyetemi hallgató Ady Endre és az egyetemi hallgatók.
Greza Ferenc: Juhász Gyula Máramarosszigeten.

K i s e b b K ö z l e m é n y e k

Schulek Tibor: Az első magyar bibliográfiáról.
Rudo Brtán: Roznay Sámuel, a magyar költészet szlovák propagálója.

E m l é k e z é s e k

Fóris Lajos: Emlékeim Móricz Zsigmondról.
Klár István: Legifjabb Krudy Gyula.

V i t a

Fallenbüchlné Ambrus Gizella: Irodalomtörténet és emlékirat.
Wittman Tibor: Szijszki Rezső megjegyzéseihez.

A d a t t á r

Sziklay László: Tallózás csehszlovákiai levéltárakban.
Tarnócz Márton: Batthyány Ádám levele Lobkovitz Poppel Évóhoz.
Fenyő István: Földi János a honfoglalási eposz szükségességéről.
Hernády Ferenc: Szeberényi két verse szentlőrinci kéziratában.
Szekeres László: Jókai forradalom alatt írt műveinek utóéletéhez.
Kardos László—K. Kocztur Gizella: Tóth Árpád kroki-versei.

S z e m l e

Hopp Lajos: Mikes Kelemen Törökországi leveleinek új kiadásáról.
Vita Zsigmond: Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez.
Scheiber Sándor: D. Szemző Piroska: Arany János napjai.
Oltványi Ambrus: Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon.

Az IRODALOMTÖRTÉNET számonként is kapható és előfizethető az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályán (Budapest, V., Alkotmányutca 21) és az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest, V., Váci-u. 22).